Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Др Марија Јефтимијевић Михајловић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Волфганг Рорбах , Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Проф. др Андреј Мохов, Севастопољ
Проф. др Наталија Николајевна Муравјева, Ростов на Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкаш, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Росана Морабито, Напуљ
Проф. др Филип Васершајд, Берлин
Проф. др Антониј Васиљевич Миронович, Бјалисток
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Проф. др Сашо Цветковски, Скопље
Проф. др Лидија Томић, Подгорица
Проф. др Сања Мацура, Бања Лука
Проф. др Миланка Бабић, Источно Сарајево
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Александар Растовић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Софија Милорадовић
Проф. др Жарко Браковић
Проф. др Драгана Радовановић
Др Предраг Терзић
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Весна Зарковић
Др Иван Бецић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Звездана Елезовић
Др Ненад Перић
Др Ена Мирковић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектор
Др Зорана Ћупић

Секретар редакције
Александра Арсић

Издавач
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Часопис излази три пута годишње.
Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press“, Пирот

Тираж
100

Винета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране
Петар Ђуза

Editor-in-chief
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, Vienna
Professor Tatьяna Senъюшkina, PhD, Simferopol
Professor Андрей Мокхов, PhD, Sevastopol
Professor Наталия Николаевна Муравъева, PhD, Rostov-on-Don
Professor Екатерина Энтина, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblen, PhD, Paris
Professor Geneveva Puskás, PhD, Geneva
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Rossana Morabito, PhD, Naples
Professor Philipp Wassertscheid, PhD, Berlin
Professor Антоний Васильевич Миронович, PhD, Bialystok
Docent Doctor Stefan Ančev, PhD, Veliko Tarnovo
Professor Sašo Cvetkovski, PhD, Skopje
Professor Lidija Tomić, PhD, Podgorica
Professor Sanja Macura, PhD, Banja Luka
Professor Milanka Babić, PhD, East Sarajevo
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Aleksandar Rastović, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Sofija Miloradović, PhD
Professor Žarko Braković, PhD
Professor Dragana Radovanović, PhD
Predrag Terzić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivan Becić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Nenad Perić, PhD
Ena Mirković, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Language Editor
Zorana Ćupić, PhD

Editorial Assistant
Aleksandra Arsić

Publisher
Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDC 008

The journal is published three times per year.
All articles published in the journal *Baština* are peer-reviewed.

Computer Processing and Printing
GID „Pi-press“, Pirot

Print Run
100 copies

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover Design
Petar Đuza

ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 35 • СВЕСКА 67

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2025.

Сав садржај ове свеске је објављен под лиценцом CC-BY.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јована С. Јовановић, *Из морфосинтаксе косовскометохијских говора косовско-ресавског типа* 15

Јована Н. Антонијевић, *Војна лексика и терминологија у крагујевачком издању* Новина српских 29

Ксенија В. Миловановић, Исаијино виђење *у српском препису с почетка XVI века из збирке манастира Дечани* 39

Слађана В. Алексић, Јасна Љ. Парлић Божовић, *Симболика хришћанских празника у делу Ф. М. Достојевског* 47

Марија М. Шљукић, *Представа урбаног простора у* Дошљацима *Милутина Ускоковића* 61

Ана М. Мумовић, *Златни пресек или исход црте за вредновање (Естетика православне духовности Александра Деспотовића)* 75

ИСТОРИЈА

Урош С. Шешум, *Стварање српске тајне самоодбрамбене организације у Метохији и на Косову 1904–1905.* 93

Вукашин Д. Дедовић, *Ослобођење Плава, Гусиња и Рожаја 1912. године* 109

Далибор З. Велојић, Сава Д. Ђурђевић, *Активност Министарства трговине и снабдевања у пограничном промету са Албанијом 1945–1946.* 125

Предраг Р. Терзић, Јован Д. Симијановић, *Теорија у пракси: Слободан Јовановић као сведок свог политичког деловања* 137

Милош Д. Тимотијевић, *Управљање истином: цензура медија о демонстрацијама у САП Косово 1981. години* 157

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Горан М. Јанићијевић, *Контекстуализација фрагмената зидног сликарства из 1654. у католикону Свете Николаја Чудотворца манастира Буково код Неготина (Епархија тимочка) (Поводом 190 година од обнове манастирске киновије)* 173

Зоран М. Јовановић, *О Косовској Митровици у Другом светском рату и католичкој жупи Св. Миховила Арканђела на основу извештаја од априла 1942. године* 195

Звездана М. Елезовић, Митар С. Гаћак, *Српски уметници на првим Пролећним салонима Косова седамдесетих година XX века* 207

Ања З. Лазаревић Коцић, Невена Ј. Вујошевић, *Реинтерпретација формула прошлости:* Il Circo *Исидоре Жебељан у поетичком и теоријско-аналитичком тумачењу* 215

ЕТНОЛОГИЈА И ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Дрворезни надгробни крстови код Срба на подручју општине Лепосавић – дар покојнику за четрдесетодневни помен* 231

Биљана М. Анђелковић, *Одрживост обичаја кроз религијску мобилизацију локалне заједнице: пример прилагања ратарских свећа манастиру Троноша* 253

Верица Р. Грбовић, *Славски обичаји и песме у селу Граничане на Косову и Метохији* 277

Тамара Д. Јернић, *Национална култура у песми и игри: функције музичког фолклора у раној васпитно-образовној пракси* 293

КУЛТУРОЛОГИЈА

Ивана М. Раловић, Невена С. Петковић, *Екранизација сећања на дане детињства: Метохија као прадом* 309

Оливер М. Томић, Ненад Н. Перић, *Уметност и табу – пресек кроз историју и комуникација са друштвом* 327

ПРАВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Марина Д. Мијатовић, Игор Љ. Недељковић, *Родна перспектива уставноправне заштите интерно расељених лица са Косова и Метохије* 341

Петар М. Матић, Марко Р. Мијатовић, *Локални избори у општини Лепосавић од 1992. до 2024. године* 355

Вања Н. Глишин, Љубиша М. Деспотовић, *(Гео)политички аспекти положаја Републике Српске – тридесет година Дејтонског мировног споразума* 379

ПСИХОЛОГИЈА, ПЕДАГОГИЈА, ФИЛОЗОФИЈА

Кристина М. Ранђеловић, Душан Ј. Ранђеловић, *Асертивност и самопоштовање као предиктори негативног афективног статуса код адолесцената: улога пола и места становања – Београд и Косовска Митровица* 397

Невена Б. Нешић, *Приступ заснован на способностима (CA) у инклузивном образовању: интеграција фактора културе у образовање лица са сметњама у развоју и инвалидитетом* 411

Милена М. Видосављевић, Александра Ј. Брајовић, *Примена вештачке интелигенције у настави језика* 429

Владана З. Мијаиловић, *Доприноси Михаила Петровића филозофији феноменолошких идеја (у поређењу са њеним најпознатијим представником Едмундом Хусерлом)* 439

ПРИКАЗИ

Маша Љ. Петровић, *Мозаички одјеци фолклорног и митског: савремена српска поезија и драма у огледалу традиције* (Бошко Сувајџић. *Семе божанског орача. Фолклорни и митски обрасци у савременој српској поезији и драми*. Нови Сад: Прометеј, 2025, 372 стр.) 457

Јована Б. Сувајџић, *„Долазници", они који остају – најновији број* Стремљења (*Стремљења: часопис за књижевност, уметност и културу*, год. LXV, бр. 1–2, Приштина – Косовска Митровица: Панорама–Јединство, 2025, 320 стр.) 463

Драгана М. Милић, *Господар серске области као приложник и ктитор светогорских манастира* (Гојко Суботић, јеромонах Јустин Симонопетрит. *Јован Уљеша: Христољубиви Деспот Сера: (1365–1371)*. Света Гора: Светогорска библиотека манастира Симонопетре, 2024, 126 стр.) 471

Рецензенти овог броја 477

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Jovana S. Jovanović, *From the Morphosyntax Dialects of the Kosovo-Metohija Speeches of Kosovo-Resava Type* 15

Jovana N. Antonijević, *Military Lexicon and Terminology in the Kragujevac Edition of* Novine Srpske 29

Ksenija V. Milovanović, Isaiah's Vision *in a Serbian Transcription from the Early 16th Century from the Dečani Monastery Collection* 39

Slađana V. Aleksić, Jasna Lj. Parlić Božović, *The Symbolism of Christian Holidays in the Works of F. M. Dostojevski* 47

Marija M. Šljukić, *The Representation of Urban Space in* Newcomers *by Milutin Uskoković* 61

Ana M. Mumović, *The Golden Ratio or Below the Line of Evaluation (The Aesthetics of Orthodox Spirituality in the Poetry of Aleksandar Despotović)* 75

HISTORY

Uroš S. Šešum, *The Establishment of the Serbian Secret Self-Defense Organization in Metohija and Kosovo 1904–1905* 93

Vukašin D. Dedović, *The Liberation of Plav, Gusinje and Rožaje in 1912* 109

Dalibor Z. Velojić, Sava D. Đurđević, *Activity of the Ministry of Trade and Supply in Border Trade with Albania 1945–1946* 125

Predrag R. Terzić, Jovan D. Simijanović, *Theory in Practice: Slobodan Jovanović as a Witness to His Own Political Activities* 137

Miloš D. Timotijević, *Managing the Truth: Media Censorship of the 1981 Protests in the SAP Kosovo* 157

HISTORY OF ART

Goran M. Janićijević, *Contextualization of a Wall Painting Fragment from 1654 in the Katholikon of Saint Nicholas the Wonderworker of the Monastery in Bukovo near Negotin (Eparchy of Timok) (On the Occasion of 190 Years since the Renovation of the Monastery Cloister)* 173

Zoran M. Jovanović, *Kosovska Mitrovica and the Catholic Parish of St Michael the Archangel during the Second World War: Evidence from the April 1942 Reports* 195

Zvezdana M. Elezović, Mitar S. Galjak, *Serbian Artists at the First Spring Salons of Kosovo in the 1970s* 207

Anja Z. Lazarević Kocić, Nevena J. Vujošević, *The Reinterpretation of the Formulas of the Past:* Il Circo *by Isidora Žebeljan in the Poetic and Theoretical-Analytical Interpretation* 215

ETHNOLOGY AND ETHNOMUSICOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *Wood-Carved Grave Crosses among the Serbs in the Municipality of Leposavić – A Gift to the Deceased for the Forty-Day Commemoration* 231

Biljana M. Anđelković, *Sustainability of Customs Through Religious Mobilization of the Local Community: The Example of Candle Offerings to the Monastery of Tronoša* 253

Verica R. Grbović, *Slava Customs and Songs in the Village of Graničane in Kosovo and Metohija* 277

Tamara D. Jernić, *Functions of Musical Folklore in Early Childhood Education: A Reflection of National Culture Through Song and Play* 293

CULTUROLOGY

Ivana M. Ralović, Nevena S. Petković, *Screen Adaptation of Childhood Memories: Metohija as an Ancestral Homeland* 309

Oliver M. Tomić, Nenad N. Perić, *Art and Taboo – A Cross-section Through History and Communication with Society* 327

LAW AND POLITICOLOGY

Marina D. Mijatović, Igor Lj. Nedeljković, *The Gender Perspective of Constitutional and Legal Protection of Internally Displaced Persons from Kosovo and Metohija* 341

Petar M. Matić, Marko R. Mijatović, *Local Elections in the Municipality of Leposavić from 1992 to 2024* 355

Vanja N. Glišin, Ljubiša M. Despotović, *(Geo)Political Aspects of the Position of the Republic of Serbia – Thirty Years of the Dayton Peace Agreement* 379

PSYCHOLOGY, PEDAGOGY, PHILOSOPHY

Kristina M. Ranđelović, Dušan J. Ranđelović, *Assertiveness and Self-Esteem as Predictors of Negative Affectivity in Adolescents: The Role of Gender and Place of Residence – Belgrade and Kosovska Mitrovica* 397

Nevena B. Nešić, *The Capability Approach (CA) to Inclusive Education: Integrating Cultural Factors in the Education of Persons with Developmental Disabilities* 411

Milena M. Vidosavljević, Aleksandra J. Brajović, *The Application of Artificial Intelligence in Language Teaching* 429

Vladana Z. Mijailović, *Mihailo Petrović's Contributions to the Philosophy of Phenomenological Ideas (Compared to Their Most Famous Representative, Edmund Husserl)* 439

REVIEWS

Maša Lj. Petrović, *Mosaic Echoes of Folklore and Myth: Contemporary Serbian Poetry and Drama in the Mirror of Tradition* (Boško Suvajdžić. *Seeds of the Divine Ploughman. Folklore and Mythical Patterns in Contemporary Serbian Poetry and Drama.* Novi Sad: Prometej, 2025, 372 pp.) 457

Jovana B. Suvajdžić, *„Arrivals", Those Who Remain – The Latest Issue of* Stremljenja *(Stremljenja: Journal of Literature, Art and Culture,* year LXV, no. 1–2, Priština – Kosovska Mitrovica: Panorama–Jedinstvo, 2025, 320 pp.) 463

Dragana M. Milić, *The lord of the Serbian Lands as Benefactor and Founder of the Monasteries of Mount Athos* (Gojko Subotić, Hieromonk Justin Simonopetrit. *Jovan Uglješa: Christ-Loving Despot of Serres: (1365–1371)*. Mount Athos: Athos Library of the Simonopetra Monastery, 2024, 126 pp.) 471

List of Reviewers 477

Језик и књижевност

УДК 811.163.41'282.2(497.115)
811.163.41'367.622
811.163.41'367.626
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61994

Оригинални научни рад

*Јована С. ЈОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИЗ МОРФОСИНТАКСЕ КОСОВСКОМЕТОХИЈСКИХ ГОВОРА КОСОВСКО-РЕСАВСКОГ ТИПА**

Апстракт: У раду се анализирају морфосинтаксичке особености косовскометохијских говора косовско-ресавског дијалекта. Грађа је прикупљена у насељима која се налазе у непосредној близини Вучитрна – Бањска и Гојбуља и, нешто севернije у средњоибарској поткопаоничкој зони, Сочаница и Исево. Из прикупљеног дијалекатског материјала анализиране су појединости у систему и употреби именица и заменица. Основна намера је да се издвајањем морфосинтаксичких црта истакну сличности и разлике удаљених говора истог дијалекатског типа на косовскометохијском терену. Поред тога, биће регистровани и аналитизми или примери нарушене синтетичке структуре, који сведоче о ширењу језичких црта призренско-јужноморавских народних говора са југа на север, и у том случају периферном позиционирању појединих косовско-ресавских насеља.

Кључне речи: морфосинтаксичке особености, јужни поддијалекат, косовско-ресавски говори, Средњи Ибар, Доња Ситница.

У дијалектолошкој литератури познато је да простирање косовско-ресавског дијалекатског типа на косовскометохијском земљишту захвата „северну/северозападну половину косовске покрајине, све до линије околина Подујева – ушће Лаба у Ситницу – Дечани – албанска граница“ (Ивић 2009: 69). Чињеницу да се косовско-ресавски говори на косовскометохијском земљишту међусобно разликују потврђују: Ивићев став да најјужнију тачку компактног косовско-ресавског дијалекатског типа представља говор Ибарске Слатине (јужно од Лепосавића) (Ивић 2009: 67), Барјактаревићеве тврдње да се косовска говорна зона, због хетерогености језичких црта, не може посматрати као један регион, односно целина, па је најисправније посматрати је засебно у деловима (Барјактаревић 1977: 36–37), те новији прегледи у којима се констатује да се јужније позиционирају „насеља тзв. северне зоне косовских говора – она чији се говор у литератури сврстава у тзв. прелазни (оквирно око линије Гојбуља – Прилужје, на правцу Косовска Митровица – Вучитрн – Бабин Мост код Приштине)“ (Милорадовић 2020: 209).

* Истраживач-сарадник, ORCID 0000-0001-6008-8284, jowana.nikolic94@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

Антропогеографски подаци о насељима у вучитрнској регији (Гојбуља и Бањска) регистровани су средином прошлог века (Урошевић 1965: 148, 176–177, 222), док су доста касније забележени подаци истог типа за копаонички појас, односно поткопаоничка и средњоибарска насеља – Сочаницу и Исево (Павловић 2003: 240–241, 323–330).

Говори који су предмет нашег истраживања (Бањска,[1] Гојбуља, Исево, Сочаница) припадају различитим говорним типовима косовско-ресавског дијалекта, а заједно представљају јужни поддијалекат ове дијалекатске области, истраживани су појединачно, са различитим намерама и њихови описи нису подједнаког обима (Елезовић 1927; Барјактаревић 1977; Божовић 2008; Јовановић 2023).[2]

Циљ истраживања је да се сагледа морфосинтаксички аспект месних говора доњоситничке и средњоибарске зоне у систему именица и заменица и њиховој употреби, где ће се издавајањем маркантних особености косовско-ресавског дијалекта и давањем релација према другим говорима јужног поддијалекта на косовскометохијском ареалу показати који говори данас чувају типичне особине дијалекта. Истовремено, када то грађа допушта, биће регистровани и аналитизми којима се нарушавају синтетичке структуре. Намера је да се овим истраживањем подстакну и (морфо)-синтаксичка испитивања косовскометохијских говора, како бисмо у перспективи, уз структуралне појединости, располагали подацима ове врсте који омогућавају транспарентнији увид у аналитичке и синтетичке структуре и актуелне процесе.[3]

ИМЕНИЦЕ

Од морфосинтаксичких особина именица издвојене су: дистрибуција наставачких морфема *-ем/-ом* у инструменталу јд. м.р. и ср. р.; *-ови/-еви* у мн. именица м.р.; образовање супплетивне множине наставцима *-ићи, -ад, -ци*; наставци *-има/-ема* у ДИЛ мн. именица м. р. и ср. р.; наставци *-и/-е* у ДЛ именица ж.р. јд.; *-а/-и* у генитиву множине; генитив облички једнак локативу множине; промена рода и промена броја појединих именица.

а) наставак *-ом/-ем* у инструменталу јд. м. р. и ср. р.:

Кад сам се вра̏ћао *ӣу́ӣем* жѐнска ми прѐшла пу̑т са тӣм тестӣјама Б; Та̏д ни́смо *ӣра̏кӣорем*, него с кра̏вама смо ра̄дӣли Б; И ӱзмеш ту̑ во̏ду вру́ћу, ста̏вљаш *ре̑дом*

1 Део материјала из Гојбуље и Бањске за овај рад уступила нам је колегиница Аријана Пејчиновић, студенткиња Филозофског факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Испитаници су становници села Бањске: В. М. (1940), С. М. (1942), Гојбуље: Ж. К. (1937), О. К. (1935); Сочанице: М. Ћ. (1950), Ј. Ћ. (1952) и Исева: Д. П. (1934).
Насеља Бањска и Гојбуља саставни су део мреже пунктова за потребе израде докторске дисертације под називом *Говори Доње Ситнице*.

2 О статусу косовскометохијских говора у оквиру јужног поддијалекта, као и релацији према другим поддијалкетима косовско-ресавског говорног подручја в. Јовановић, Радовановић 2025.

3 Скоро публикована студија „Досадашња истраженост косовско-ресавског дијалекта – степен проучености и картографски приказ“ доноси увид у степен истражености, правећи на тај начин пресек истраживања на терену простирања овог дијалекта. Поред тога, ова монографија садржи и исцрпан списак библиографских јединица и картографски су приказана маркантна дијалекатска обележја (Радовановић, Николић 2022).

врс то̀га пепе̏ла Г; до̀вде га опе̏ре *сапу́ном* Г; о̀вце *сѐнем*, а гове̏да бо̀гами ме̄ша̀ли сла̀му и сѐно С; све́ће сам с *по̀пом* пра̀вио С; свежеш са *конопцом* И; мо̀раш да ле̏пиш *бла̀том* оно̀ око каза̀на го̀ре И; Ма̀ло *тѐстом* зама̀жеш о̀коло И.

Грађа показује да је наставак *-ем*, иако присутан у говорима вучитрнске регије, претежнији у средњоибарској зони, што је и потврда Божовићевих налаза да се путем наставка *-ем* одваја IV екавска зона од осталих (Божовић 2008: 183). За терен Малог Косова Вукићевић констатује да је аналошко преношење наставка *-ем* из заменичко-придевске промене у инстр. јд. и ДИЛ мн. када није важан крајњи сугласник, једна од најмаркантнијих особености подујевске околине (Вукићевић 1993: 41). У говорима Северне Метохије према употреби ових инструменталних наставака контуришу се западна област, где је својственији наставак *-ом*, и источна област са претежнијом употребом наставка *-ем* (Букумирић 2003: 187). Говоре северне зоне у систему именица карактерише очуваност неупрошћене деклинације, што се приписује утицајима са севера, чврстим везама и оријентисаношћу ка доњем току Ибра (Барјактаревић 1977: 105).

У доњоситничкој зони регистровани аналитизми потврђују Барјактеревићеве наводе да ни северна зона није ослобођена од аналитичности (Исто 1977: 105): Ве́за га са *по́вој* Б;[4] копа̀ла јо̏сам, ка̀жем ти са *сво̀кра* у њи̏ву, у лива̀ду Г; да по̀ди̏мо сна̀шу да и̏де у ро̀д код ма̀јке, да се повра̀ти сас *сво̀кра*, сас свекр̀ву, сас не̏ког, са *му̑жа* не̏ Г; Пи̏ју *сас пола̀зника*, пе̏сма, ме̏зе, по̀сле печ'е́ње, си̏ра, ка̄јма̀ка, сва̀шта донесе̏ш Г.

б) наставак *-ови*/*-еви* у множини именица м. р.:

То̀ се ма̀хом да̄ва̀ло *по̀јасеви*, кани̏це Б; Они̏ *по̀чкови* се окре̏ћу ова̀ко Г; *Воло̀ве* ко̀ има̀о Г; већи́ном *пе̄тло̀ви* се кла̀ли Г; ва̀дили смо *па̄њѐве* С; Млади *воло̀ви* не̏ зну д и̏ду са́ми у ора́ње С; на *сто̀јови* се̏на ми̏слим де̏ну С; да̄ду̑ ти *бо̄но̀ве*, па са ти̑м *бо̄но̀вима* и па̀ре да ку̑пиш не̏што И.

Као што грађа презентује именице меких основа проширују основу наставком *-ев*, док је *-ов* раширен код тврдих основа (уп. Божовић 2008: 186). Прилично проста расподела множинских форманата додатно се компликује у севернометохијским говорима, када се после основа са меким сугласником могу појавити оба наставка (Букумирић 2003: 189).

в) образовање суплетивне множине именица ср. р. уз помоћ наставака *-ићи*, *-ци*, *-ад*:

По̀чело да се ко̀њу бра́ви, о̀вце, *прасѝћи* Б; Прѐ е би́ло у *бурѝће*, др̀вено бу̏ре, од ба̀грема, од ду̑да Г; Поку̑пи онѐ *па̄рчѝће*, она̄ј во̀сак оно̀, исто̀пи га у цре̄пу̑ље онѐ некада̀шње онѐ С; чим завр̀ши четѝри го̀дине да чу̑ваш *ја̄ћаце*, сви̑ње, о̀вце, *ја̄ћаце*, на̀ђе ти по̀со, не́ма да ста̀неш ни ма̀ло И.

На основу наведених примера (илустративног типа) може се рећи да је најпродуктивнији наставак *-ићи*, док потпуно изостаје збирна форма на *-ад*, међутим за

4 Будући да се у говору Бањске и Гојбуље раширила аналитичност, те да су посреди говори који су периферијски позиционирани и изложени утицајима са југа (како из суседног призренско-јужноморавског дијалекта, тако и из несловенског језичког окружења) овим знаком обележавам експираторни акценат у примерима из грађе.

темељније закључке требало би проширити корпус. Мала фреквентност или ограниченост множинског форманта *-ад* карактерише и суседне јужне косовско-ресавске говоре (Барјактаревић 1977: 106; Букумирић 2003: 202–203; Божовић 2008: 198).

г) датив, инструментал и локатив именица м. р. и ср. р. *-има/-ема*

Тӑд мла̑да на нѐким *мѐсти̑ма* нӣје зна̏ла ни гдѐ ӣде Б; Има̏ли су ра̑зни о̏бичаји по *сѐлима* Б; Да̄јѐм ти дево̑јку под *у̏словима* да ми донѐсеш толӣко па̑ра за спрѐму Б; Кад по̑ђеш за у њӣву, сна́ша пр̑ве го̀дине по̀шла у њӣву о̀на мо̑ра да се лѐпо намѐсти, лѐпо мара̏му, лѐпо да обу̑че ле́пу блу́зу са кра̀тким *рукāвӣма* Г;

У нашим говорима превласт има наставак *-има*. Треба напоменути да нису ретке конструкције са општим падежом типа: сас *стри́чеве* Б. Већ смо споменули да је у подујевској околини типично аналошко преношење наставка *-ем* из заменичко-придевске промене у ДИЛ множине, без обзира на сугласник основе именица (Вукићевић 1993: 41). Множински синкретизам познају и говори Средњег Ибра (Божовић 2008: 190), док се у говорима Северне Метохије он везује само за облике у дативу и инструменталу (уп. Букумирић 2003: 192–193). Прилично оскудан инвентар и дистрибуцију наставака именица у множини доноси Барјактаревић (1977: 105), неретко само истичући сличности са прогресивним штокавским говорима.

д) датив и локатив јд. именица ж. р. *-и/-е*:

– Ка̀жем ја̑ *јēти̑рве*: „Љи́ља, на̀ђи јѐну кр̀пу, вѐжи ми ову̀ но́гу, бре“ Б; по *Дрени̑це* ни́сам ӣшо на та̑ са̀учешћа Б; Са̀д вел’ӣм по нѐгде *снāше̑*: „Умѐсӣла би“ Г; увѐли је у кӯћу, *свекр̑ве* у кри́ла та̀мо Г; сла̀ма се про̀стре по цѐлѐ *кӯће* Г; по онѐ *сла̀ме* игра̏у се дѐца Г; ӣди по *Мо̑шнице* купӯј С;

– О̀на ӣзвади из њо̑јзиног ц’ѐпа па̀ре и да̀де *ма́јки* у ру̀ку Г; сѐкли би *по шӯми* гра̑ђу ову̑ Г.

У истраживаним говорима наставак *-е* има шире поље употребе. Репартиција наставака идентична је и у суседној Северној Метохији и пређашњим испитивањима средњоибарске зоне (Букумирић 2003: 208; Божовић 2008: 200), по чему се ови говори уклапају у слику ширег косовско-ресавског говорног подручја. Према корпусу примера које доноси Барјактаревић, у северној зони косовског дијалекатског типа регистрован је наставак *-и,* односно изостају потврде наставка *-е* (Барјактаревић 1977: 105–106).

ђ) генитив мн. са наставцима *-а/-и*

– Г̀аздарица ка̑же, ова̀ј, оволӣко трѐба да бӯде *ова̄ца̑*, оволӣко *свӣња̑* Б; ма́ла сам би́ла, ал’и још се рођēва̀ли дѐца по̀сле мѐне, ја̑ сам на̀јстарӣја у ро̀ду од *бра̄ћа* Г; „Да̀ј ју, ма̀јко, ово̀, нѐшто да ју пр̄ужиш из *ру́ка*“ Г; истѐрамо о̀вце на̀поље пре Сӯнца и да пӯцамо сас пӯшку преко сто̀ке, преко *ова̄ца̑* Г; трӣ, четӣри *кола́ча* волӣко замѐсим С; на̑с има̀ло сѐдам *дēца̑* С; ка̑же „Мӣлован зама̑га о̀ца, шта ӣма *копа̄ча̑* С; у пѐнзӣју кад је до̀шо трӣес шѐс *ова̄ца̑* сам има̀о, сѐдморо го̀веди, свӣње И;

– Пӯца се с пӯшком преко *ова̄цӣ* та̀мо с то̀га пола̀зника Г; у пѐнзӣју кад је до̀шо трӣес шѐс ова̄ца̑ сам има̀о, сѐдморо *ӣ̀веди*, свӣње И.

У средњоибарским и доњоситничким говорима уобичајен је наставак *-а* код именица ж. р. *а* основа, именица м.р. на сугласник, именица ср. р. и неких именица које у множини мењају род. У грађи нису регистровани *-ø* наставак и стари двојински наставак *-ију*. У осталим косовско-ресавским говорима на косовскометохијском терену углавном је језичка слика иста – најфреквентнији је наставак *-а*, наставак *-и* везује се за квантификаторе, а врло је редак наставак *-ију* (Букумирић 2003: 191; Божовић 2008: 188).

е) генитив = локатив мн.

тӑд се нӣје имӑло тӧ, ни лека́ри да се ӣде *по лека́ра* С; Само шљиветӣне и тӧ *по склadéма* сӑдӣли, по рӧвина, по *склadéма*, ни́су да́ли *по лӣвада* С.

У анализираној грађи малобројни су примери са предлогом *по* којима се потврује једначење генитива са локативом у множини, и то само у средњоибарским насељима. Идентично стање бележе и други аутори у истраживаним говорима (Букумирић 2003: 193; Божовић 2008: 190–191). Податке о једначењу ових падежа нисмо пронашли у грађи коју доносе Барјактаревић (1977) и Вукићевић (1993).

ж) промена рода именица

око цре́ва онӑ̂ј *ма̑ст* Г; и тӑ̂ј *ма̑ст* стӑвиш, ал’и стӑвиш жи́ву со́ду у тӧ̂ Г; дӗ̂ идӗ̂ онӑ̂ј *цӗ̑в* преко оно́г, лу́ле тӑмо Г.

Према Букумирићевим запажањима у говору се појавила тенденција уједначавања са именицама мушког рода на сугласник, која је узрокована поремећеним осећањем рода именица (Букумирић 2003: 218). Ова појава добро је позната и говорима Малог Косова и Средњег Ибра, где се неке именице женског рода јављају као именице мушког рода (Вукићевић 1993: 41; Божовић 2008: 210).

з) промена броја именица

– И свӣм *деца̑ма* нӑштину да прегӯнемо онӧ̂ зр́нце од дре́на Г;

– од *дӗца̑* смо би́ли зӑ̂једно Г; нӑ̂с имӑло сӗ̑дам *дӗца̑* С.

У грађи се нашао само један пример збирне именице *деца* са множинским наставком. И говорима у средњоибарској зони и подујевској околини својствена је промена броја именице *деца* (Вукићевић 1993: 41; Божовић 2008: 207). За говоре у Северној Метохији Букумирић бележи употребу збирних именица *деца* и *браћа* напоредо са једнинским и множинским наставцима (Букумирић 2003: 216).

ЗАМЕНИЦЕ

Од морфосинтаксичких карактеристика заменица, придева и бројева сагледани су синкретизам ГДАЛ личних заменица 1. и 2. л. јд.; инструментал јд. личне заменице 1. л.; наглашени и ненаглашени облици датива јд. личне заменице за 3. л. јд.; енклитички облици личних заменица свих лица у множини; удвајање објекта; именичке заменице; употреба предлога са одричним именичким заменицама; репартиција наставака *-ем/-ом/-им* у ДИЛ јд. м. р. и ср. р. заменичко-придевске промене; расподела наставака *-е/-ој* у ДЛ јд. ж. р. заменичко-придевске

промене; дистрибуција компаративних наставака *-еју/-ију*, *-ју*, *-ши*; употреба збирних бројева и бројних именица.

а) синкретизам ГДАЛ личних заменица 1. и 2. л. јд.:

И сȁд јâ, о́вде вра́та, о̀на *мѐне* не вӣди Б; Мо̀је за̂ове свѐ до јѐдна око *мѐне* Г; а код *мѐне* свѐ ови̯ ста̄ри из сѐла Б; о̂н *мѐне* уста̀о и наздра̏вља здра̏вицом Б; И о̀ни *мѐне* ӣсто напра̏ве Г; *мѐне* днѐвни̯цу пла̄ћа̀о С; *Мѐне* се дешāва̀ло то̂ Б; да ни̯где ни́сам има̀ла по̀вреду, ни зна̏ш модри̯ца јѐдна на *мѐне* ни̯је би́ло Б; „Ка̀ко ни́си вӣдела? По̀ред *тӣѐбе* бӣо“ Б; Вӯнени ћӣлим та̂ј ако ӣмаш до *тӣѐбе*, о̀н је то̀пло Б; ста̏виш пред *тӣѐбе* нѐку, нѐки су́ди Г; Шта ӣм јâ да пекља̂м, ако је *тӣѐбе* до̀бро и *мѐне* је до̀бро И.

Овакав синкретизам добро чувају и други косовскометохијски говори косовско-ресавског типа (Вукићевић 1993: 41; Букумирић 2003: 220; Божовић 2008: 236–237). У северној зони косовске котлине облик *мене*, *тебе* уместо *мени*, *теби* везује се за досељенике из ијекавских крајева или ресавске зоне (Барјактаревић 1977: 114).

б) инструментал јд. личне заменице *ја*:

О̂н по̀шо са *мно̀м* Б; И тако̂ је то̂ би́ло са *мно̀м* Г; и о̀на са *мно̀м* и о̂н до̂ђе Г;

Аналитизам: За́ве се поље́бише с *ме́не* Г.

У нашој грађи регистрован је само облик *мно̀м* и потврда општег падежа, за разлику од Божовића који бележи акценатске дублете *мо̂ном* и *мо̀ном*, са напоменом да је први уобичајенији у екавској зони, где припадају и наша средњоибарска насеља (Божовић 2008: 236). Говори подујевске околине имају облике *мѐном* и *мо̀ном*, док је Северној Метохији уобичајен облик *мено̂м*, сасвим редак *са̀ мном*, а потпуно изостаје из употребе *моно̂м* (Вукићевић 1993: 41; Букумирић 2003: 220–221).

в) наглашени и енклитички облици Д јд. личне заменице *она*:

– о̀на да̂ мо̂мку нѐки бѐлег, нѐку ства̂р, о̂н *њо̂ј* за то̂ да̂, то̂ се ма̂хом да̄ва̀ло по̀јасеви, кани̯це Б; Зато̂ што је де̏вер *њо̂ј* Б; И јâ сѐднем *њо̂ј* у кри́ла Г; Јâ рѐко *њо̂ј* и о̀на ка̄за̀ла С;

– И јâ сѐднем *њѐ̂ј* у кри́ла Г;

– *Њо̂јзи* као да се то̂ приказӣвало Г;

– Трѐћа жѐна, о̀на доно̀си ства̂ри што *јо̂ј* тра̂же од ње Б; свӣдела ми се, по̀чо сам да *јо̂ј* гово̀рим С;

– О̀на бӣра мо̂мка да *ју* ка̂же та̂ј је до̀бар Б; „Да̏ј *ју*, ма̏јко, ово́, нѐшто да *ју* пру̏жиш из ру́ка“ Г; И јѐдна *ју* ћѐрка што је најстарӣја, о̀на ӣзвади Г; и спӯшти је та̀мо на ту̂ поли̯цу дѐ *ју* седи̯ ка̏јмак, сӣра Г; Оста̀ви у ча̀шу и то̂ *ју* ћӯти̯ С; о́де има̀ла јѐдна ми другӑрица би́ла, а ма̂јка *ју* шӣла С; сѐдам да̄на̂ свѐ лага̀ла, да би *ју* нѐки до̀но нѐки уштӣпак, нѐки кола̂ч, нѐшто да појѐде, попӣје породи̯ља С; да *ју* донѐсу нѐки уштӣпак, нѐшто да појѐ̂, да би ме ја́ду поди̯гла С; трѐба *ју* она̂ сӣтна дрва И; кад се отѐли о̀нда *ју* да̄јѐ̂ш сѐно И.

Енклитички облик *ју* забележен је и у акузативу: Ни̯је би́ло та̀д обича̂ј да у̀змеш *ју*, да *ју* унѐсеш у на̄ру̏чје Г; А ни̯је тѐла ни̯ком да казу̏је да би *ју* ма̀ло прихва̀тили С.

Од пуних облика потврђени су *њо̑ј, ње̑ј, њо̑јзи,* док код енклитичких облика доминира *ју*. Једнакост датива и акузатива енклитичких облика личне заменице за 3. л. јд. карактерише и говоре Средњег Ибра и Северне Метохије (Божовић 2008: 236, 238; Букумирић 2003: 223), а позната је особина широм косовско-ресавске области. У говору Малог Косова фреквентнији је датив енклитике заменице 3. л. јд. ж. р. који гласи *ју* (Вукићевић 1993: 41–42).

Регистрован је и облик *ње* у дативу: Она̀ј ло̀нац од четрёс кӣла не окрёне *ње̑* Б. Исти облик забележен је у насељима IV косовско-ресавске екавске зоне (Божовић 2008: 238).

г) енклитике личних заменица свих лица у множини:

– ку́ма што *ни* је кр̏штена Г; Пошта био *ни* јёдан прӣјатељ, о̑н то̑ та̏мо што за у во́јску Г; Нӣкад ни́смо ку̀пили мѝ папри́ку, ре̑тко нёкад, нёкад, ако *ни* ма̏ло би́ло Г; нёшто сам пла̄тӣо камио̑н бӣо ова̑ј те *ни* дотёрао С; Ш чӣм пёрете што *ви* ко̀са? Б; Вре́ме *ви* да лёгнете, о̀ће пола̏зник да до̀ђе Г;

– Тако̑ се од пре̑ ра̄дӣло, има̏ло *не* до̀ста С; не́су *не* ни шко̀ловали, нёки йдемо по недёљу да̄на̑ С; Научӣћу *ве* ја̑, да *ве* змӣје уједу, вӣ ће да ћӯтӣте С;

– тёраш о̑вце та̏мо да *им* пола̄га̏ш И;

– Не́му бра̏ћу, не́му сёстре, два̑ бра̀та и ма̑јка и ба̏ба, о̀тац *и* у̏мро, дёда *и* у̏мро Г; кад бли̏же кӯће затво̀римо *и* око дёсет са̄тӣ па о̀пет око трӣ са̀та *и* пӯстимо по̀ново С; Ја̑ превр́ни ка̏мен ка ко̀лима о̀ни кӣдни да бёгу, ја̑ тр̏чи, срётни, па убӣ, убӣ, па *и* вра̀тим С; Тёрао сам *и* по дёвет пӯт са цр̄кве у по̀ток на да̑н С; плёмњу смо има̏ли, сла̏му смо *и* пола̄га̏ли И;

Регистроване форме *ни, ви, не, ве* општепознате су како у јужном поддијалекту (Вукићевић 1993: 42; Букумирић 2003: 221–222; Божовић 2008: 239) тако и на читавом косовско-ресавском простору, па и шире у многим дијалекатима и суседним језицима. За енклитички облик 3. л. мн. на истраживаном терену бележимо само облик *и*, док су у претходним налазима за средњоибарску зону потврђени ликови *и* и *ји* (Божовић 2008: 240).

е) удвајање објекта

Њу́ ӣу да̀вали роди́тељи Б; Лёпо избе́лиш *ју ону̑* пога̏ч'у Г; О̀на *ми мёни* па̏да тётка Г; Ја̑ њу *ӣе* уда́вит *ӣёбе* Г; Обёсиш та̑ј кота̏о и *о̀на* се загрёва *ӣа̑ во̀да* Г; о̀ће да је оста̏ве да жи́ви сас њӣма, а *њёму* да *ју* у̏зму дрӯгу *жёну* Г; а пре̑ не́смо *ӣа* запр̄жа̏вали *ӣасу̑љ* Г.

Ова појава потврђена је и праћена само у доњоситничким говорима. Најчешће долази до удвајања акцентованих и енклитичких облика личних заменица. Међутим, и средњоибарски говори познају ову особину (Божовић 2008: 247).

ж) упитна именичка заменица

– Волу̀ве *ко̑* има̏о, нёко кра̏ве, нёко волу̀ве, *ко̑* има̏о ко̀ње Б; *Ко̀* је шта̑ има̏о, а нӣје се има̏ло та̑д мно̀го, до̀ста жӣта него љӯдӣ Б; *Ко̀* је има̏о во̀ла, *ко̑* нӣје има̏о не́ма нӣшта Б; *Ко̀* је има̏о ја́ке ко̀ње двапӯт измёша Г; А ла̏н *ко̑* сёјао, од ла̏на дрӯгше Г; *ко̑* умё да йгра о̑н йгра, *ко̀* н умё о̑н глёда С; о̀нда има̏ло љӯдӣ по сёлу па има̏о *ко̑* и да помо̀гне И;

– Ȕвече сла̏ве *ко̀ј* ти до̏ђе, трȅћи да̑н ӣма да идȇ Г;

– ока̑ди се сла̏ва, *кȗј* су до̏шли, го̀сподује се и дома̑ћин напȕни трӣ ча̏ше Б; *кȗј* до̏ђе добродо̀шо, сȅдне, уго̀сти се Б; хра́на се спрȇма о̀пет за вечȅру, за *кȗј* се вра̏ћа са гро̀бља Б; *Кȗј* ко̀га има̏о Г; по јȅдну ракӣју *кȗј* о̀ће Г; а *кȗј* је везни̏к, о̑н вȇзан са ла́нац до̀бар Г; О̀не ће да ка̑жу „Ȅво, о̀на са̏д се омр̏зла, *кȗј* зна̑ шта ће да бӣдне. Нȇће да седӣ, је л’ нȇће не̏што“ Г; *Кȗј* је има̏о ко̀ље пра̑се Г.

У нашем материјалу забележене су форме: *ко̑/ко̀, ко̀ј, кȗј*. Букумирић за зону Северне Метохије бележи само облик *ко̑/ко̀* (Букумирић 2003: 224), док су у Малом Косову присутни облици *ко̀ȳ, кȗј, ко̀ј* и *ко̑* (Вукићевић 1993: 42).

з) општа именичка заменица *свако*:

чла̏нови дрȕги по̄ро̀дице добӣли сво̑ј зада́так, *сва̏ки* је има̏о Б; *сва̏ко* мо̑ра да ā ми̏нују са „Го̀споди, поми̏луј!“ Б.

Именичка заменица може имати и облик придевске заменице. Будући да у целости средњоибарске говоре одликује форма *сваки*, Божовић сматра да је новијег датума форма *свако* (2008: 242). На подручју северометохијских говора уобичајена је форма *сва̏ко*, док се *сва̏ки* користи у атрибутској функцији (Букумирић 2003: 225).

и) одричне именичке заменице

Речца *ни* се не одваја предлогом: То̑ се нӣје пр̄ска̏ло *нӣчим* С.

У погледу заменица овога типа, идентично стање је и код других косовско-ресавских говора у оквиру јужног поддијалекта – предлог не одваја префикс *ни* који је срастао са заменицом (Букумирић 2003: 228; Божовић 2008: 247).

ј) употреба присвојне заменице на синтаксичком плану:

– за сва лица: ка̏ца до̀ле ӣма *сво̀је* оно̑ шејто̀н зва̏ли Г; да се мла̑дој ста̏ви вѐо, да се не окрȇне да погле̏да *сво̀је* Б; чла̏нови дрȕги по̄ро̀дице добӣли *сво̑ј* зада́так Б; а трȅшње смо има̏ли до̀ста, ал то̑ само за *сво̀ју* по̀требу И;

– за поједина лица: ја̑ сам *мо̀је* панта́лоне да̏вао Шӣптару Б; Вра̑те се о̀ни, скӣну оно̑ *ња̄но* Г; о̑н мо̀жда јѐо код *њеґо̀ве* кȕће Г.

к) дистрибуција наставака *-ем/-ом/-им* у ДИЛ јд. заменичко-придевске промене м. р. и ср. р.

не́ћу да ми во̀диш по сȅлу а̏брове и не смȇш *нӣком* да прȇђеш пȗт Б; Ја̑ не́ћу д идȇм вӣше до̀л’е, ни *ти̑м* пȗтȇм дȅ је њȇна кȕћа Г; Однȅсе да̑р сна́ша *сва̏ком* по нȅшто, ел испле̏ла, ел изатка̏ла нȅшто Г; И о̀на њȅму, *оно̑м* Цӣганину, кӣло ракӣје да̑ Г; О̀бичај, све што ра́дил’и о̀тац и ја̑ по *то̑м* идȇм Г; од оно̀га да̀нас тȇсто што си умȇси̏ла оста̏виш по јȅдну ко̀цкицу у бра̏шно и то̑ ћȗтӣ. Па сутрада̑н, прȅксутра кад бȕде о̀пет оно̑ исто̀пиш оно̑ во̀ду и с *ти̑м* замȇсиш С; па по̀сле са шећȅром и с *ти̑м* кȕвам, док се ма̀ло оно̑ згȕсне и ста̏вим у фла̏ше С; ра̀ло од дрвета, дрвено напра̏вљено и с *тѝм* се ора̀ло С; Нȅкоме вȕко ђȕбре, *нȅком* пра̀ви ци́глу С; Тако̑ да сам са *ти̑м* на̀јвише ба̏вио И; По̀сле то̀га има̏ли грȅбени оно̑, грȅбени се зва̏ли од гво̑жђа, са *ти̑м* жȅне су то̑ петља̏ле И; ко̀ ти је четрȇс шȇсте го̀дине ко̀ ти је водӣо рачу́на о *то̑м* И.

На основу анализираног корпуса може се рећи да је наставак *-ом* у експанзији. Са друге стране у Средњем Ибру присутна је превага наставка *-ем* и код тврдих и код меких основа (Божовић 2008: 243). У севернометохијским говорима однос меких и тврдих основа није битно поремећен, а ДИЛ јд. заменичко-придевске промене познају већином само дуже форме типа *тӣме, нӗкоме, срӗђноме* (Букумирић 2003: 244).

л) дистрибуција наставака *-е*/*-ој* у ДЛ јд. заменичко-придевске промене ж. р.

– слӓма се прӧстре по *цӗлӗ̂* кӯће Г; по *онӗ̂* слӓме играӯ се дӗца Г; ӧна велӣ: „Мӓма, ӧћеш да сашӣјеш *овӗ̂*? Ӧна нӗма, ӧна је сӗдма“ С;

– по *цӗло̂ј* њӣви посӑ̂диш по кукуруӯзу И.

Из примера се види да је заменичко-придевски наставак пратилац именичког (Симић 1972: 359).[5] И Вукићевићеви и Божовићеви налази су у сагласју са таквим ставом (2008: 243–244). На тлу севернометохијских језичких прилика нешто је учесталији наставак *-е* (Букумирић 2003: 245).

љ) дистрибуција компаративних наставака *-еју*/*-ију*/*-ју*/*-ши*

– ӧпет дӧ̂ђе прӯви кӧмшӣја, *нӑ̀јстарији* кӧмшӣја Б; Ӧ̂н је бӣо *тӣмељӣји* Б; Ја̀чи бӣо, *мӑ́снији* Б; којӣ је *нӑ̀јближи* кӧмшӣја Б; *Стӑрӣје* жӗне знӓле да ти скрӧје кошӯљу Г; А нӗко па имӓо, па нӗке, нӗ знам ни ја̂, као *друӯкчије* али бӧље су кај шњӑ̀јдари што Г; двӓес гӧдина брӓт ми од мӗне *стӑрӣји* С; Имӓли љӯди који су *моīућнӣ*, *боīатӣ̂* С;

– *Ја̀чи* бӣо, мӑ́снији Б; Панталӧ́не нӣсу имӓле овӓко да се кӯпе, него мӓло онӧ̂ што је *дӗ̀бље* сашӣју И; братанӣца ми *мла̀ђа* од мӗне двӗ̂ гӧдине С;

– смӧнӣца *друӯкше* држӣ̂ влӑгу Г; Имӓло и злӑ̂то, али бӣло мӓло *скӯ̄ше* Г; *Ла́кше* са́д за ра́д, са́д је *ла́кше* Г; *Друӯкше* нӣје цӗ̂ђено нӣшта, ел ӧна йде бӣстра ракӣја И;

– а тӑ̂ ливӑ̀да гӧре ди́вља, онӑ̂ тра́ва нӣје *високошӣја* него оволи́ка И.

Пример којим се потврђује аналитичност: Бӣраш прӯ̂т *по тӑ̀нак* С.

У истраживаним говорима није забележена употреба типично косовско-ресавског наставка *-еју*, што карактерише, углавном, и друге представнике јужног поддијалекта (Букумирић 2003: 237). Са друге стране, у Гојбуљи је запажена претежна аналитичност у компарацији, али и компаративни наставак *-еју*: *тӑметӣнеј му младеј син* (Барјактаревић 1977: 116). Вукићевић (1993: 43) истиче да су синтетичност и аналитичност истовремено присутне у говорима Малог Косова, као и стари наставак *-еју*. Према нашим налазима, истраживане говоре не карактерише јотовани сугласник основе испред наставка *-ију*. Наставак *-ши* проширује свој опсег придева, те постаје продуктивнији. Исто бележе и други аутори (Барјактаревић 1977: 116; Вукићевић 1993: 43). Уз то, регистрован је и пример контаминације наставка *-ши* са наставком *-ију*, а ово се потврђује и у средњоибарским и севернометохијским говорима (Букумирић 2003: 238; Божовић 2008: 231).

5 У генитиву множине забележена су три примера са наставком *-ија*: *из онија коскија*, *ӣо десетӣну тӣја каленција*, *код нашија*, који презентују утицај заменичке парадигме на именичку, а истовремено показатељ су домета нанесених ијекавских црта, које, судећи по материјалу, допиру чак до јужних прилаза Косовске Митровице.

м) употреба збирних бројева

Налӧжиш на прӯт, по *двӧе* везӯју, јӗдно вӯчӗ за онӯ пӗтљу, јӗдно вӯчӗ за прӯт С; кад је дӧшо трӣес шӗс овāцâ сам имӑо, *сӗдморо* гӧведи, свӣње И; јâ нӗ знам да л' је имӑло јӗдно ил' *двӧје* што су блӣже нӗде И.

Инвентар збирних бројева обухвата свега неколико потврда у два пункта у зони Средњег Ибра. Збирни бројеви нису учестала категорија ни на остатку косовско-ресавског терена (Букумирић 2003: 251; Божовић 2008: 248).

Придевске заменице

а) упитна придевска заменица:

поцӗпан, енӗ *кӑ̄ки* је С; „Милӗво, *кӑ̄кав* је тâј мӧмак?“ Б; „Пӑс ми ӣсломи нӧгу!“ Кӑже: „*Кӑ̄кви* пӑс?“ Б; Дӧшла овâ, јēтрва ми, дӧ́ђе и вӣди њӗга *кӑ̄кви* је Б; Вӣди онӧ истӣна, глӗда *кӑ̄кви* се напрӑвио Б;

б) показна заменица за квалитет:

ни́су имӑли кӑзани, *овӑ̄кви* кӑзани Б; Тӧ се напрӑви *овӑ̄ке* шӣпке као свӗ́ће и ӧна упâли тӧ дрво Б; *Овӑ̄ко* кӑко је, а тӣ конӧпљу *овӑ̄ко* стӑвљаш рӗдом, напӯниш пӯн тâј грӗбен Б; И на кӧнац га нанӣжу на двâ крӑја и онӧ дӧђе *вӑ̄ко* као ч'ӣпкано двӗ овӗ, *овӑ̄ко* дӧђе двӗ, јӗдна дрӯгу *вӑко* Г; *овӑ̄ки* сӣра да бӣдне, овӑко ка́јмак да бӯде Г; и још сӣпа вӧду ӧзго ӧна мӗкана, нӣшта, *нӣ̄каква* Б; Кӑко је ис којӗ сӗло *тӣ̄кâв* је ӧбичај бӣо Б; Имӑли буна́ри, кӣсела вӧда као сад што се купӯје, баш и у сӗло ӣмамо *тӣ̄кӯ̂* Г;

На морфофонетском и синтаксичком плану упитне и показне заменице не показују извесне специфичности. Фонема [в] прилично је стабилна, стога су ретки (презентовани) примери са њеном редукцијом. У овоме се не слажу севернометохијски и говори подујевске околине, где су примери употребе ових заменица сасвим ретки са фонемом [в] (Вукићевић 1993: 42; Букумирић 2003: 232). У мањем опсегу забележена је и афереза, односно губљење почетног вокала код показних заменица. Посебан детаљ који се јавља у насељима доњоситничке регије је употреба множинске форме упитне заменице у једнини. Синкопа оваквих заменица честа је у говорима Средњег Ибра (Божовић 2008: 242).

в) придевске заменице за количину:

Гӑздарица кâже, ова́ј, оволӣко трӗба да бӯде овāцâ, *оволӣ̄ко* свӣњâ Б; Као црӗп, само што је као корӣто овӑко *оволӣ̄ко* Г; Напрӑви кудӗљицу *овол'ӣ̄ку* дугӑч'ку и овӑко као оволӣко дебӗл'у и тӧ увлāч'ӣла Г; спрēмӣо кана́пе овӑко *овӧ̄лке* С; Уквӑси у вӧду, па *кӧ̄лка* је дужӣна, рашӣри на ливӑду, онӧ се сӯши Г; Ӧпет *нӗ̄колко* пу́та квӑсиш, *нӗ̄колко* то́ зна́чи сва́ки да́н Б.

У доњоситничкој и средњоибарској зони заменице за количину подједнако се употребљавају са и без извршене синкопе. Код говора у Северној Метохији регистроване су форме које сведоче о супституцији и испадању гласова и оне са „прилепцима“ – *тӣ̄вал'ӣ̄ка, тӣ̄вал'ӣ̄чке* што представља потврду Елезовићевих забелешки о морфолошким карактеристикама на простору од Лаба до Белог Дрима и Пећке Бистрице (Елезовић 1927).

г) показне заменице за м. р. у номинативу јд.

Десѝло се да су шишáрке дробѝли, од кукуру̏за шишáрку, па да самѐље у *тáј* кáмен Б; Кад прòђе трѝ ре́да онá четвр̀та дòђе *тáј* бàрдак, ко мо̀же да попѝје Б; *овáј* ѝбрик земљанѝ, напу̏ни му шàјкачу и òн пѝје Б; Е, сàд, *ò̀нај* кò рàди, казà̄нцѝја, òн прòба, градѝра, дà̄јѐ јачѝну снà̄гѐ Б; око кáмена имàло *онáј* звàни паспàљ Б; и зѝми кад би ѝсто дошàо би *тáј* чòвек тò би прѝчàо òн Г; цр̀н кај и *овáј* шпо̀рет, али слàдак лѐба Г; *Онáј* казàн дѐ се бàца ђѝбра, од бàкра Г; *онáј* што ѝде по планѝне, планинàр *онáј* Г; имàо ò̀ђак, тò се звàо ò̀ђак прѐ и у *тá* стàвиш дрва и црепу̏љу, на *тáј* ò̀ђак Г; отво̀риш *онá* вр̀ па наводњàваш дò̀ле по бáшти И; превр̀неш *онá* кàзан и истрѐсѐш онò, опѐреш мàло и сѝпаш дру̏гу цѝбру и ò̀дма залò̀жиш И.

Показне заменице у нашим говорима не завршавају се увек фонемом [j]. И у другим говорима оне се могу јавити и без финалног сугласника (Вукићевић 1993: 42; Букумирић 2003: 230–231; Божовић 2008: 243). Поред ових форми, у северно-метохијским говорима заступљени су и облици са партикулама *тавàј*, *татàј*, *танàј* (Букумирић 2003: 230).

д) посесивне заменице за 3. л. ј. д. ж. р.:

– О́вде код нàс Шѝптар је бѝо кад је *њéна* сѐстра, овáј снàја за брàта од стри́ца, дò̀шла Б; Вѐровали или нѐ, *њéна* плетенѝца јѐдна овàко би би́ла, ко ру́ка дебѐло Б; и дò̀шла ку̏ћи о́вде и пѝта је *њéна* стрѝна: Милѐво, кàкав је тáј мò̀мак?“ Б; Јá не́ћу д идѐм вѝше дò̀л’е, ни тѐм пӯтѐм дѐ је *њéна* ку̏ћа Г; ò̀тац *њéн* нѝје тѐо тò да дозво̀ли И; *њéн* ò̀тац сàзнао да ће ò̀на да ѝде И:

– Ò̀ни онý сна́шу што довѐли тò вѐч’е оп на кò̀ња, нàзад код *њо́јне* мáјке Г;

– И отàле по̀сле *њо́зин* ò̀тац преко то́га јѐднога ч’овѐка у за́вод Г; Ò̀на ѝзвади из *њо́јзиноī* ц’ѐпа пàре и дàде ма́јки у ру́ку Г.

На терену је забележено неколико ликова присвојне заменице за 3. л. јд. ж. р.: *њéн(а)*, *њо́јна*, *њо́зин*, *њо́јзиноī*. Идентичне форме присвојне заменице региструју Букумирић (2003: 229) и Божовић (2008: 242).

е) посесивна заменица за 3. л. мн.:

Врàте се ò̀ни, скѝну онò *њѝно* Г.

Овакви плурални облици присутни су и у северно-метохијској и средњоибарској зони (Букумирић 2003: 229; Божовић 2008: 242).

Место закључка овде ћемо изнети најкрупније појединости које данас одликују говоре вучитрнске регије, односно део доњоситничке зоне којој шире и припадају, и екавске косовско-ресавске говоре у Средњем Ибру, а које их међусобно спајају и удаљавају.

У систему именица међу заједничке одлике убрајају се: правилна дистрибуција множинских форманата *-ев*/*-ов* у доњоситничким и средњоибарским говорима, наставак *-има* у ДИЛ мн. им. м. и ср. р., превласт наставка *-е* ДЛ јд. ж. р., доминантан наставак *-а* у Г мн., промена рода и броја појединих именица.

Корпус диференцијалних црта сачињавају: превласт наставка *-ом* у И јд. им. м. и ср. р. код доњоситничких говора, где је сведена употреба типичног косовско-ресавског наставка *-ем*, са нерегким аналитичким конструкцијама, једначење Г=Л мн. у средњоибарским насељима и продор општег падежа у множински синкретизам ДИЛ-а.

У систему именичких и придевских заменица више је особина које повезују говоре јужног поддијалекта косовско-ресавског дијалекта: синкретизам ГДАЛ личних заменица 1. и 2. л. јд., сачувани енклитички облици *ни, ви, не, ве,* регистрован облик *ње* у Д личне заменице за 3. л. јд. и удвајање заменица карактеришу доњоситничке и средњоибарске говоре према старим и новим истраживањима, форме *кујо* и *којо* повезују доњоситничке говоре са стањем у Малом Косову, дистрибуција наставака у ДЛ јд. заменичко-придевске промене ж. р. зависи од наставака у именичкој парадигми, компаративни наставак *-иjи* повезује наше говоре са стањем у Северној Метохији, ретка употреба збирних бројева, показне заменице са или без финалног /-j/, форме посесивне заменице за 3. л. јд. ж. р. и 3. л. мн. идентичне су широм косовско-ресавског говора на косовскометохијском терену.

Истраживане зоне од околних косовско-ресавских прилика раздвајају: облик *са мном* у И јд. личне заменица за 1. л. у насељима вучитрнске околине и средњоибарске регије, наставак *-ом* у ДИЛ јд. заменичко-придевске промене м. и ср. р. са искључиво кратким формама и стабилна фонема [j] код упитних и показних заменица.

С обзиром на то да су у истраживаним зонама доминантно раширене косовско-ресавске црте, потврде урушавања синтетичких структура, које још увек нису обимне, представљају нанос из призренско-јужноморавских говора са југа косовскометохијског терена и природно одликују периферијски позициониране говоре.

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1977: Данило Барјактаревић. „Косовски дијалекатски тип“. *Дијалектолошка истраживања*. Приштина: Јединство, 11–135.

Божовић 2008: Маринко Божовић. *Говори Средњеīа Ибра*. [Друго проширено издање.] Приштина/Лепосавић: Институт за проучавање српске културе на Косову и Метохији.

Букумирић 2003: Милета Букумирић. „Говори Северне Метохије“. *Срūски дијалектолошки зборник*, L, 1–356.

Вукићевић 1993а: Милосав Вукићевић. „Говор Срба у Малом Косову“. *Зборник Филолошкоī факултеūа у Приūини*, III, 32–51.

Вукићевић 1993: Милосав Вукићевић. „О акценту у вучитрнском говору данас“. *Оīледи из дијалектолошких истраживања*. Приштина: Филолошки факултет, 67–76.

Елезовић 1927: Глигорије Глиша Елезовић. „Једна интересантна контаминација у косовскометохиском диалекту“. *Гласник Скоūскоī научноī друūва*, књ. II, 185–189.

Ивић 2009: Павле Ивић. *Срūски дијалекūи и њихова класификација*. С. Реметић (прир.). Нови Сад, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јовановић 2023: Јована Јовановић. „Из фонетске проблематике говора Бањске и Гојбуље“. *Баūина,* св. 61, 97–109.

Јовановић, Радовановић 2025: Јована Јовановић, Драгана Радовановић. „О косовскометохијским говорима у контексту јужног поддијалекта косовско-ресавског дијалекта“. *Историја, култура, идентūūеū*. Тематски зборник међународног значаја. Свеска 2. Језик и културологија. Ур. Јелена Михајловић, Бранислава Дипларић, Бранислава Вучковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 87–103.

Милорадовић 2020: Софија Милорадовић. „Косовско-ресавски говори Косова и Метохије. Статус унутар дијалекатске формације, преглед одлика и истражености“. *Косовскометохијски зборник 8*. Зборник радова. Ур. Драган Војводић. Београд: САНУ, 185–225.

Павловић 2003: Благоје Павловић. *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Радовановић, Николић 2022: Драгана Радовановић, Јована Николић. *Досадашња проучавања косовско-ресавског дијалекта. Степен проучености и картографски приказ*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Симић 1972: Радоје Симић. „Левачки говор". *Српски дијалектолошки зборник*, XIX, 1–618. Београд: Институт за српскохрватски језик.

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић. „Косово". *Српски етнографски зборник*, књ. LXXVIII, 1–401.

РЕГИСТАР СКРАЋЕНИЦА

Б – Бањска
Г – Гојбуља
И – Исево
С – Сочаница

Jovana S. JOVANOVIĆ

FROM THE MORPHOSYNTAX DIALECTS OF THE KOSOVO-METOHIJA SPEECHES OF KOSOVO-RESAVA TYPE

Summary

This work analyses morph syntax characteristics of Kosovo-Metohia speeches of Kosovo-Resava dialects. The material has been collected in the settlements nearby Vučitrn – Banjska and Gojbulja, and in the northern parts in Middleibar area of subkopaonik zone, Sočanica and Isevo. Details in the system of nouns and pronouns and their usage, have been analyzed from the collected dialect material. A great number of characteristics which connect researched speeches with Kosovo-Resava speeches in the neighborhood, has been marked in all above mentioned word type, so we are going to stress only differential characteristics. With the noun paradigm the ones that stand out are – continuation *-om* in IS with the nouns of male and neutral genders and in other hand outbreak of a general grammar case into plural syncretism DIL. In the domain of noun and adjective pronouns the ones that stand out are > form *with me* in IS speeches of Donja Sitnica and Middleibar region, continuation *-om* in DIL singular pronoun-adjective change of male and neutral gender and exclusively with short forms and stable phonemes (j) in questions and demonstrative pronouns. Considering that researched zones have dominant spread Kosovo-Resava features, confirmation of synthetically structures collapse, which are not yet extensive, present drift from Prizren-South Morava speeches from the south of Kosovo-Metohia area and naturally the characterize peripherally positioned speeches.

Keywords: Morph syntax characteristics, South sub dialect, Kosovo-Resava speeches, Middle Ibar, Donja Sitnica.

Рад је предат 30. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'276.6:355
050:811.163.41"1834"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60869

Оригинални научни рад

*Јована Н. АНТОНИЈЕВИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за научноистраживачки рад

ВОЈНА ЛЕКСИКА И ТЕРМИНОЛОГИЈА У КРАГУЈЕВАЧКОМ ИЗДАЊУ *НОВИНА СРПСКИХ***

Апстракт: Предмет овога рада јесте војна лексика српског језика забележена у крагујевачком издању *Новина српских*, коју ћемо посматрати као терминолошки подсегмент који чини саставни део лексичког система српског језика. Лексички састав војних термина ексцерпираних из крагујевачког издања *Новина српских*, поред препознатљивих, чисто војних термина, чине и речи општеупотребног фонда употребљене у војном контексту. Насупрот томе, у нашој грађи бележимо и некада уобичајену, али данас застарелу терминолошку лексику, као и лексику страног порекла, која је у српски језик ушла путем посредних језичких контаката, а којом се означавају некада релевантни појмови у војним формацијама некадашњих страних власти на овим просторима. Циљ нашег рада стога је двојак: 1) лексичко-семантичка класификација чисто војних термина са једне стране, а са друге стране 2) регистровање и класификовање оних примера који су током времена изгубили статус терминолошких јединица, као и оних који улазе у састав општеупотребног лексичког фонда, али одређеним значењем представљају део војног терминосистема.

Кључне речи: војна лексика, војна терминологија, термин, војска, *Новине српске*, крагујевачко издање, лексикологија, лингвистика.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Свака појединачна терминологија има сложен систем семантичких парадигматских односа (Радовић Тешић 2009: 91). У војној терминолошкој области овај систем је квантитативно богатији него у неким другим научним или стручним областима, јер је познато да је војска, као једна од најстаријих „народних“ и државних установа, од самог почетка активно учествовала у стварању и развоју друштва, његовог техничког, технолошког па и цивилизацијског напретка (Јовановић 2016: 75). Значај истраживања војне лексике у крагујевачком издању *Новина српских* (1834)[1]

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0006-4002-8528, jovana.antonijevic@filum.kg.ac.rs

** Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години број 451-03-136/2025-03/200198).

1 *Новине србске* крагујевачког издања (1834), објављиване под уредништвом Димитрија Давидовића, доступне су у дигиталној форми на сајту: https://dokumen.tips/documents/novine-srbske-1834.html.

видимо пре свега као значајан допринос лингвистичком осветљавању српског (војног) терминолошког система, уколико узмемо у обзир чињеницу да истраживања на ову тему до сада нису спроведена. Анализи грађе приступили смо са синхронијског аспекта, будући да смо желели да расветлимо који су то забележени примери и данас задржали статус војног термина, а који су, под утицајем различитих лингвистичких и изванлингвистичких фактора, током историјског развоја српског језика и његовог терминолошког система тај статус изгубили, те су као контролни извори за ово истраживање коришћени РСАНУ 1959–, РМС 1967–1976, РСЈ 2007, Скок 1881–1974, Вој. енц. 1958–1967, 1970–1975. и Хаџидамјановић 1955. Класификација ексцерпираних примера преузета је из Јовановић 2016, али је модификована у складу са циљевима овога рада. Највећи број примера војне лексике и терминологије забележених у крагујевачком издању *Новина српских*[2] чине термини који припадају најразвијенијем и најстаријем роду војске, а то је пешадија. Свакако, у раду нисмо потпуно заобишли термине из других родова војске, али њихов број је у поређењу са терминима копнене војске, а посебно терминима пешадије, значајно мањи. Сви примери наведени су у оном облику у коме се налазе у грађи.

ВОЈНА ТЕРМИНОЛОГИЈА – ПРИСТУПИ ИДЕНТИФИКАЦИЈИ ВОЈНОГ ТЕРМИНА

Под војном терминологијом или, уопштије, било којом појединачном терминологијом српског језика, подразумевамо систем лексичких јединица које језички спецификују област одређене струке или науке – у нашем случају област војне струке. Лексичке јединице које чине речи или скупови речи специјалног језика, настале у сврси тачног изражавања специјалних појмова и означавања специјалних предмета, називамо терминима (Јовановић 2016: 66). Међутим, термини, као јединице одређеног терминолошког система, не функционишу изоловано од целине лексичког система, већ као и остале лексичке јединице подлежу законитостима и правилима (Јовановић 2016: 66). Нека важна питања терминологије тичу се пре свега струке на коју се терминолошки систем односи и та питања често немају много везе са лексикологијом. Таква су, на пример, питања стандардизације и прескрипције термина за поједине струке, где одлучујућу улогу имају стручњаци за дату област (уп. Драгићевић 2007: 22).

Ако пођемо од чињенице да термин, као саставни део лексике једнога језика, има две функције, те га са једне стране посматрамо као језички знак који представља неки лингвистички појам, а са друге стране, као специјализовани знак који се користи у одређеним професионалним областима, као што је, у нашем случају, војска, где он означава појам који није повезан само са језиком, већ и са конкретним стварима или идејама у војном контексту, јасна нам је његова сложеност и специфичност.

У крагујевачком издању *Новина српских* војна лексика и терминологија чине значајан део целокупног корпуса (забележили смо 132 примера), с обзиром

2 Исцрпна анализа публиковања, намене, уредништва и типа *Новина српских* дата је у: Пејчић 2009.

на чињеницу да су новине, од почетка њиховог излажења (1813), доносиле разне политичке вести, нарочито о покретима војних трупа, ратним операцијама, прокламацијама владара и царева, наредбама војсковођа које су биле на челу својих армија, тако да су личиле на ратни билтен (уп. Пејчић 2009: 33). Управо због разноликости ексцерпираних примера, сматрамо да је најподесније поћи од њихове семантичке класификације, јер би се тако могли издвојити општији појмови, који би се потом и сами груписали у одговарајуће потпојмовне терминолошке системе или семантичка микропоља (уп. Јовановић 2016: 75). Семантички критеријум[3] класификације војне терминолошке лексике омогућава да се јасније сагледају појмовни домени из области војске, односно њихова терминолошка номинација, те се на овај начин може, поред осталог, закључити за које се системе испитиване струке чешће везују домаће, а за које стране речи, затим који су семантички и граматички процеси релевантни за одређени терминолошки подсистем итд. (Јовановић 2016: 75).

Напоменули смо да највећи број примера чине термини из традиционално најразвијенијег рода српске војске, а то је пешадија. У оквиру овог рода термини се могу класификовати према:

1) *саставу војних јединица*: полка (4/2)[4]; баталіонь (43/1); артилерія (54/1); бригаде (54/1); чете (94/1); батеріє (99/2)[5]; ескадрона (154/1) *и другіих делова војске* (коньичке) гарде (13/1); (пѣшачка) гарда (13/1). Уколико узмемо у обзир фонетске[6] промене, под којима подразумевамо адаптацију гласовне структуре термина страног порекла, примери баталіонь и артилерія сматрају се застарелим речима, јер су замењене алтернативним терминима, који имају статус стандардног термина: *артиљерија* и *батаљон*.

2) *терминологија војних локалитета и њихових делова*: логорь (4/1); касарну (13/1); стань (31/1); квартирь (36/2); барутане (62/1); бедема (106/1).

Анализирајући значења појединих војних термина у крагујевачком издању *Новина српских*, приметили смо да су неки од њих настали као резултат *семантичкоі калкирања*.[7] Ово није неочекивано, имајући у виду то да су стручне терминологије веома плодно тле за настанак семантичких калкова (Јовановић 2016: 97). Лексема стань (31/1) се у српском језику поред општег значења „просторија или објекат за становање“ употребљава и у терминолошкој функцији „војни објект у којем војска борави привремено или стално; објект у војне сврхе“. Једно од основних значења руске лексеме *стан* је управо терминолошко значење „војнички логор“, које је

3 О критеријумима класификовања термина писали су Радовић Тешић (2009) и Луковић (2009).

4 Први број у загради означава страницу, а други редни број ступца у коме се забележени пример налази.

5 Војно терминолошко значење одређеног термина развило се раније него друга терминолошка значења или је такво значење обичније са становишта општеупотребне лексике од других терминолошких значења: тако *батерија* може означавати војни термин, али и термин из електронике (Јовановић 2016: 199).

6 О инвентару фонолошког система у крагујевачком издању *Новина српских* детаљније у: Поломац 2006.

7 О семантичком калкирању у војној терминологији детаљније у: Јовановић 2011.

забележено у руским изворима још од 16. века (према Јовановић 2016). Управо у овом значењу Димитрије Давидовић употребљава наведени пример, што је и очекивано уколико узмемо у обзир снажан утицај руског језика на пољу војне терминологије који се догодио током прве половине 19. века, када је на српској политичкој сцени дошло до многобројних промена које су утицале на њено формирање. И баш тада, као и током тридесетих година 19. века, у српски терминолошки систем ушао је значајан број термина из руског језика, који су се очували до данас.

3) *терминологија војног поретка* (*бојишта и строја*): терминологија фронта или бојишта окупља називе којима се означава положај јединица у односу на непријатеља у борби, место њиховог положаја, распоред и кретање домаћих јединица у односу на противничке јединице и сл. (Јовановић 2016: 83). Ови термини припадају ужој области војне науке – *тактици* (Јовановић 2016: 83). Два термина из ове области забележена у нашем корпусу настала су терминологизацијом неутралних речи, тј. давањем терминолошког значења речима општеупотребног лексичког фонда: удари сь лица (31/1); удри у ребарь (31/1).

> „Овде се ради о когнитивној перцепцији појма, положај дела војне јединице у односу на друге делове у поретку кроз релевантна обележја полазног појма 'човек', односно уже 'део људског тела', и још уже 'положај тог дела у односу на друге делове тела'. У целини посматрано, распоређеност војних јединица перципира се кроз релевантна физичка обележја бића које је лицем окренуто ка противнику. На супротној страни је такође биће, као противничко лице, које напада, удара противника спреда, с бока, наилази са леђа, покушава да га изненади. Називи ових радњи примарно припадају семантичком пољу 'човек', али су се метафоричним преносом релевантних обележја тог појма пренели у поље појмова релевантних за распоред трупа у борби или строју" (Јовановић 2016: 83).

Когнитивни процеси развоја терминолошких значења нарочито су уочљиви код вишезначних лексема са примарно општим, неутралним значењима (Јовановић 2016: 83). Таква је лексема *крило*, коју у *Новинама српским* проналазимо употребљену у војном терминолошком значењу – поступе противь левога крила (95/2). Дакле, реч је о бочним деловима војних формација у борбеном поретку.

4) *називи чинова војних лица*: капетанима (1/2); коммандантa (4/2); генерал (14/1); полковника (32/1); бригадирь (47/1); бригадегенерал (64/1); подполковникь (108/2); маршаль (134/1); врьховномь воднику (134/1); генералиссимуса (154/2); офіцыри (155/1); главно-командующій (155/2). Када је реч о лексеми *генерал*, она ће се у нашем корпусу јављати самостално, али и у примерима као што су: генераль гардейне бригаде (154/2); генерал инфантеріє (156/1); генерал-адютантъ (156/1). Лексема *сердар*, коју у крагујевачком издању *Новина српских* бележимо у облику сердаромь (105/1), данас има статус историзма.

> „С обзиром на чињеницу да на територији ондашње Србије (у време подизања устанка и касније) није било аутономних српских институција, недостајале су речи домаћег порекла којима би се изразили појмови специфични за одређену

> друштвену област, па тако и војну. Стога се у почетним фазама формирања српске аутономије власт ослањала на стране моделе организације војске. То се одразило на именовање појединих војних појмова" (Јовановић 2016: 161).

Будући да је Давидовић доносио вести из различитих делова Европе, то је разумљиво што ће се у нашем корпусу наћи и примери попут буюкь-баша (126/2), пореклом из турског језика, или, лѣтнантъ (29/2), немачког порекла, који се данас сматрају историзмима.

5) *средства коришћена у ратовању*: топови (1/2); пушке (1/2); саблю (4/2); барутъ (31/1); баіонетима (108/1); пиштоль (145/2); мачь[8] (183/1). Као надређени термин наведеним примерима наводимо лексему оружія (1/1). Поред наведених, у *Новинама српским* проналазимо и некада актуелне, а данас застареле појмове преузете из турског језика: куршумомь (29/2); фишека (44/2); џебане (191/2).

Поред метафоре, у терминологији лексичко-семантичког образовања војних термина именичке категорије јављају се, у мањој мери, метонимија и синегдоха. Метонимија се најчешће дефинише као језички поступак који се заснива на употреби једног појма као замене за други, при чему је веза између појмова заснована на одређеној логичкој, функционалној или конвенционалној повезаности (Грицкат 1967: 220; Гортан Премк 1997: 67–85; Драгићевић 2007: 160–180). У *Новинама српским* забележили смо пример ватру (144/2), уз који наводимо и контекст у којем је лексема употребљена ради илустровања метонимије као језичког механизма за стварање нових значења: најжежћу смо ватру издржали (144/2). Дакле, лексема *ватра* у наведеном примеру употребљена је у значењу „пуцање из ватреног оружја, паљба; напад ватреним оружјем".

6) *називи војних области*: окружія (1/1); регементе (112/2).

7) *термини за лица која обављају одређену службу у војсци*: надзирателя топовнице (2/2); началника топовнице (4/1); гранатири (144/1); топџіє (197/1).

8) *називи за лица која војују, ратују*: воиника (30/2); солдатій (64/1); юнацы (95/2).

> „Резултати промена у војној терминологији могу бити такви да лексеме које су изгубиле статус стандардних термина у општем лексичком фонду добију обележје застареле речи. Овакав резултат терминолошких промена уочава се, као што смо видели, на неколико језичких планова, а нарочито на лексичком плану, под којим подразумевамо смењивање термина другом, алтернативном терминолошком јединицом; ово је најраспрострањенији тип промена војних термина, код којег најчешће једна лексема добија статус стандардног термина, а друга добија обележје застарелог термина" (Јовановић 2016: 160).

Управо то се десило са горенаведеним примерима: *солдат* > *војник*.

8 Мач и сабља употребљавале су се за означавање истог или сличног појма, с том разликом што је прва словенског, а друга турског порекла (в. Скок 1881–1974).

За означавање противничке стране у великој мери у употреби су речи општег значења и употребе наслеђене лексике из општекњижевног лексичког фонда. Тако у крагујевачком издању *Новина српских* бележимо следеће примере: преступницы (31/1); непріятель (144/2); бунтовнике (154/2); противнике (196/2).

Напад на војску супротног табора означава се глаголима општелексичког фонда: убіти (33/2); ударити (34/2); покорити (36/2); пуцати (29/2); ранявати (29/2).

Сам чин ратовања означава се лексемама рать (14/2) и борба (63/1).

Када је реч о одевним предметима чланова војске у употреби су лексема униформе (4/2), али и синтагма войничко одѣло (58/2).

9) *називи за припадника рода војске*: ґѣшака (1/1); коньика (1/1). На творбеном плану, под којим подразумевамо промену у творбеној структури термина, оба примера могу се сматрати застарелим речима, јер су у савременом језику замењени терминима *коњаник* и *пешадинац*.

10) Као посебну групу издвојићемо термине настале вишечланим описом појма у виду *терминолошких синтагми* (Јовановић 2016: 115). Сви забележени примери илуструју двочлане, придевско-именичке терминолошке синтагме: верховну комманду (36/2); военны[9] чиновника (50/1); военный министерь (50/2); артилерійски бригада (54/1); гражданскій рать (59/1); воєнномь Совѣту (150/2); воєнномь екзерцыру (165/2); воєнны питомаца (186/1).

11) *термини који служе за именовање различитих појмова у морнарици као једној од видова војске*[10]: галия (13/1); флота (14/1); адмираль (14/1); корветту (71/1); фрегатомь (97/2); Адмиралитета (183/1); линейна лађа (205/2).

Присуство војне лексике и терминологије у крагујевачком издању *Новина српских* запажамо и у примерима *контактних синонима*,[11] који представљају једну од специфичних одлика најранијих гласила публицистичког функционалног стила.

Досадашња проучавања употребе и статуса контактних синонима у *Новинама српским* показују њихово стално присуство у пракси свих уредника од 1813. до 1820. године, после чега следи њихова драстично смањена употреба, али и даље остају једна од карактеристичних одлика гласила (Милановић 1998: 128). Иако употреба контактних синонима није сасвим у складу са принципом економије језичких средстава и простора у тексту, њихово присуство оправдава се пре свега због одлика компромисног решења пуристичких и антипуристичких језичких ставова, затим због избегавања додатних објашњавања страних речи и перифрастичких описа изванјезичких ентитета за које српски народни језик није имао ознаку.

---

9 Са становишта савременог језика, придев *војени* сматра се застарелим, те је замењен придевом *војни* (Јовановић 2016: 162).

10 С обзиром на то да су ови примери малобројни, само ћемо их побројати, без навођења њихове лексичко-семантичке класификације.

11 О пореклу контактних синонима у крагујевачком издању *Новина српских* детаљније у: Антонијевић, Павловић 2024.

Као илустрацију, наводимо следеће примере: топовнице (артилѣріє) (4/1); галія (флоте) (13/2); бодила (баіонете) (27/2); куршумомь (оловомь) (29/2); стань (логорь) (33/2); рекрутираня (сабираня новы воѝника) (42/2); нове воѝнике (рекруте) (42/2); обкопа (шанцева) (43/1); Адмиралства (морскога министерства) (51/2); прегради (баррикаде) (74/1); ескадра (флотица) (93/2); батеріє (редови топова) (99/1); паладіум (штитъ) (117/2); квартиру (конаку) (125/2); Адмираль (морскій командантъ) (150/2); Коммандантa (врѣховногъ војводе) (150/2); дезертираю (одбѣгну) (150/2); засѣде (бусіе) (181/1); тактическо (воєнне вѣштине) (203/2).

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

На основу спроведене анализе војне лексике и терминологије у крагујевачком издању *Новина срп̃ских* закључујемо, дакле, да се ексцерпирана грађа може класификовти према различитим семантичким критеријумима, који се односе на контекст у којем се наведени термини употребљавају. С тим у вези, примери се могу класификовати у две групе: 1) термини са специјализованим значењем, који се користе за означавање конкретних, прецизно дефинисаних појмова у војном контексту, као што су бригаде, барутане, бедем, полковника офіциры, пушке, пиштоль, униформа, флота, адмираль и сл.; 2) вишезначни термини, чија основна значења нису припадала војном домену, али су након процеса терминологизације добили ново, терминолошко значење (крило, лице, ватра и сл.). Поред тога, значајан део војне терминологије у одабраном корпусу чине лексеме општег значења, које потичу из општекњижевног лексичког фонда (противнике, ударити, покорити, рать, оружія и сл.). Ове лексеме нису искључиво везане за војни контекст, али се употребљавају у војном дискурсу с конкретним значењем. Такође, у војној терминологији *Новина срп̃ских* Димитрија Давидовића општеупотребне речи се употребљавају и у саставу терминолошких синтагми (нпр. верховну комманду, гражданскій рать, воєнномь Совѣту и сл.). Као заједничку особину наведених примера можемо издвојити њихову регуларност и релевантност у структури војне терминологије. Наиме, ови термини нису случајно нити произвољно употребљавани, већ следе јасно дефинисана правила која потврђују њихову конзистентност и појмовну прецизност у војном дискурсу. Насупрот њима, примери попут баталіонь, солдатій, коньика, због промена на фонетском, лексичком и творбеном плану, данас се сматрају застарелим речима. Као једну од специфичности *Новина срп̃ских* издвојили смо контактне синониме, у којима се такође запажа висока фреквентност термина из области војне струке (нпр. топовнице (артилѣріє); галія (флоте); нове воѝнике (рекруте); тактическо (воєнне вѣштине) и сл.).

На основу свега наведеног закључујемо да овакав лексички слој представља специфичну категорију унутар ширег језичког система, који је дефинисан стручним потребама и има за циљ да обезбеди структурисану и прецизну комуникацију унутар одређене стручне или професионалне области. На овај начин, војна (и не само војна) терминологија није тек збирка случајних термина, већ системски организован корпус лексичких јединица.

У контексту савременог научног и стручног рада, терминологија представља не само лексички феномен, већ и важну научну дисциплину која има примену изван лингвистике, играјући кључну улогу у функционисању различитих области људске делатности. Њена стандардизација и развој одражавају потребу за ефикасном комуникацијом и међусобним разумевањем унутар стручних и научних заједница, као и за преношењем стручног знања између различитих култура и језика. Сходно томе, значај војне терминологије у крагујевачком издању *Новина српских* огледа се превасходно у њиховој улози у стандардизацији и модернизацији српског терминолошког система, али и у стварању јединственог националног идентитета и језичке културе.

ИЗВОР

Давидовић 1834: Димитрије Давидовић. *Новине Сербске изъ царствующеīа īрада Віенне: съ дозволенїемъ Эīо Кес. Крал. Величества*. Віенна: Димитріи Давідовичь и Фрушичь. <https://dokumen.tips/documents/novine-srbske-1834.html>. [24. 5. 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић, Павловић 2024: Јована Антонијевић, Ана Марија Павловић. „Порекло контактних синонима у крагујевачком издању Новина српских". *Савремена īроучавања језика и књижевности*, XV/1, 27–37.

Вој. енц. *Vojna enciklopedija*, I–X, Beograd: Izdanje redakcije vojne enciklopedije, prvo izdanje: 1958–1967, drugo izdanje: 1970–1975.

Гортан Премк 1997: Даринка Гортан Премк. *Полисемија и орīанизација лексичкоī сисīема у срīском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Грцикат 1967: Ирена Грицкат. „Стилске фигуре у светлу језичких анализа". *Наш језик*, XVI/4, 217–235.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић. *Лексикоloīија срīскоī језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Јовановић 2011: Владан Јовановић. „О неким особеностима семантичког калкирања у војној терминологији". *Наш језик*, XLII/1–2, 47–54.

Јовановић 2016: Владан Јовановић. *Срīска војна лексика и īерминолоīија*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Луковић 2009: Милош Луковић. *Боīишићев законик*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.

Милановић 1998: Александар Милановић. „Вукова употреба контактних синонима у Новинама србским". *Срīски језик*, бр. 3/1–2, 127–131.

Пејчић 2009: Предраг Пејчић. *Срīске новине Димиīрија Давидовића*. Београд: Службени гласник.

Поломац 2006: Владимир Поломац. „О графији у крагујевачком издању Новина српских (1834)". *Наслеђе*, бр. 5, 109–130.

Радовић Тешић 2009: Милица Радовић Тешић. *С речима и речником*. Београд: Учитељски факултет.

РМС 1967–1976: *Речник срīскохрваīскоī књижевноī језика*. Нови Сад–Загреб: Матица српска Матица хрватска (I–III), Нови Сад: Матица српска (IV–VI).

РСАНУ 1959–: *Речник срīскохрваīскоī књижевноī и народноī језика*, I–XXI, Београд: Српска академија наука и уметности.

РСЈ 2007: *Речник срīскоīа језика*. Нови Сад: Матица српска.

Скок 1881–1974: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. I–IV*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Хаџидамјановић 1955: Jovan Hadžidamjanović. *Vojni rečnik*. Beograd: Vojno delo.

Jovana N. ANTONIJEVIĆ

MILITARY LEXICON AND TERMINOLOGY IN THE KRAGUJEVAC EDITION OF *NOVINE SRPSKE*

Summary

The subject of this paper is the military lexicon of the Serbian language recorded in the Kragujevac edition of *Novina srpskih*, which we view as a kind of terminological subsystem within the wider lexical sistem of the Serbian language. The lexical composition of military terms excerpted from the Kragujevac edition of *Novina srpskih*, in addition to recognizable,purely military terms, also includes words of general use, but also a once-common lexicon standardized in the first phase of the Serbian military terminological system (around the middle of the 19th century), and today outdated terminological lexicon, as well as lexicon of foreign origin that entered in the Serbian language from other languages, and which denote terms that were once relevant in the armies of former foreign administrations on domestic soil. The goal of our work is therefore twofold: 1) lexical-semantic classification of purely military terms on the one hand, and, on the other hand 2) registration and classification of those examples that over time have lost the status of terminological units, as well as those that are part of the general lexical fund, but with a certain meaning they represent part of the military terminology.

Keywords: military lexicon, military terminology, term, army, Novine srpske, Kragujevac edition, lexicology, linguistics.

Рад је предат 5. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 091=811.163.1"15"
821.163.1.09-97"15"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61992

Кратко саопштење

*Ксенија В. МИЛОВАНОВИЋ**
Издавачка кућа БИГЗ школство, Београд

ИСАИЈИНО ВИЂЕЊЕ У СРПСКОМ ПРЕПИСУ С ПОЧЕТКА XVI ВЕКА ИЗ ЗБИРКЕ МАНАСТИРА ДЕЧАНИ

Апстракт: Предмет истраживања усмерен је на сагледавање преписа апокрифа *Исаијино виђење* насталог почетком XVI века, који се налази у Чиновнику архијерејском у збирци манастира Дечани број 134. *Виђење* се налази као последњи састав у рукопису и недостаје му неколико реченица на самом крају. Наслов и почетни иницијал нису исписани, већ је за њих остављено празно место како би се исписали црвеним мастилом. Није познато име писара који је исписао овај текст, иначе полууставним писмом са елементима брзописа. Језик списа је српскословенски, а правопис ресавки. Препис припада првој варијанти *Виђења* и сачувао се у четири српска преписа, од којих је дечански један од њих. У делу се говори о узношењу пророка Јеремије на небо у пратњи анђела који му открива небеске тајне на свих седам небеса. Пошто до сада није постојало издање овог *Виђења*, у наставку рада доноси се његов текст на основу дечанског преписа број 134.

Кључне речи: пророк Исаија, апокриф, препис, XVI век, манастир Дечани, издање текста.

Међу старозаветним апокрифима посебно место припада виђењима небеса. Њих чине следећа четири засебна апокрифна дела: *Варухово откровење*, *Књига о Еноху*, *Исаијино виђење* и *Лествица Јаковљева*. Свако од ових дела одликује низ фантастичних сцена у којима се дочарава изглед небеса са свим својим тајнама. Све њих повезује заједничка одлика по којој „истакнути праведник бива у телу узнесен анђелом на небо по Божијој заповести да би му се показале небеске тајне. Потом се они враћају на земљу са књигом у којој је описано виђење небеса из које би упознавали људе о небеским тајнама“ (Јовановић 2018: 11). Апокриф је преведен са грчког на словенски језик. Српски преписи познају две варијанте овог апокрифа. Оне се слажу у првом делу где се описује Исаијино путовање кроз седам небеса. Друга варијанта има скраћени опис седмог неба и потом следе пророчка предвиђања догађаја у византијском царству и у бугарској држави. У првој варијанти не постоје историјске алузије, већ је све посвећено Исаијином виђењу небеских простора. Већи део апокрифа одвија се кроз дијалоге

* Доктор филолошких наука, milovanovicksenija@gmail.com

Исаије са анђелом који му је водич кроз небеске тајне. На Исаијина питања да му се открије шта је видео, анђео му одговара.

Овом приликом занима нас прва варијанта апокрифа, која је сачувана у четири српска преписа. Најстарији од њих настао је у XV веку и чува се у збирци Алексеја Ивановича Хлудова број 195 у Државном историјском музеју у Москви. Њега је објавио Андрej Николајевич Попов (Попов 1872: 414–419). Крајем XV века, тачније између 1485. и 1495. године, исписан је препис који је сада у рукопису манастира Никољца у Црној Гори број 52. Он је објављен у најновије време (Јовановић 2018: 11–54). Око 1500. године настао је препис чији је краћи део од неколико реченица изгубљен на крају. Он се сада чува у збирци манастира Дечани број 134. У последњој четвртини XVI века исписан је препис у рукопису који се налази у Загребу у збирци Архива ХАЗУ број III с 22. Зна се да су постојала још два српска преписа која су страдала током Другог светског рата. Старији од њих настао је у XIV веку и припадао је старој збирци Народне библиотеке у Београду са сигнатуром 104. Други препис био је из XVI века у рукопису манастира Житомислић број 140. Он је уништен када и сви рукописи у том манастиру.

Пошто су до сада објављени текстови два српска преписа прве варијанте *Исаијиноī виђења*, определили смо се за проучавање преписа из дечанске збирке, који се налази на странама 267а–274б (Богдановић и др. 2011: 540). Препис нема наслов јер је остављено место да се он накнадно испише киноваром, као и иницијал В у почетној речи Вь. Овакав пропуст није усамљен случај у пракси средњовековних писара. Остављена празнина за наслове или иницијале остајала би неиспуњена из непознатих разлога, можда заборавом, можда превиђањем иако је све остало окончано у рукопису, можда се предвидело да неко други испише те делове а не писар основног текста па није дошло до очекиваног остварења. Судећи по изгледу иницијала у осталим деловима Чиновника архијерејског, у коме се налази препис *Исаијиноī виђења*, они нарочито на почецима свих састава представљају богате преплете у више боја. Очекивало би се да је и почетни иницијал у овом апокрифу требало да буде исписан и исцртан на сродан начин. Пошто је *Исаијино виђење* на крају рукописа, утолико је пре могло да дође до наведених пропуста.

Исаијино виђење исписао је непознати писар српскословенским језиком и полууставним писмом са појединим елементима брзописа. Текст је на страницама распоређен у једанаест редова. Правопис је ресавски једнојеров, где се користи само танко јер. Уместо јера јавља се јерак, или такозвани јерац, кроз напоредну употребу. Речи у којима се обележава двословно „је“ писане су двојако, као ѥ, као широко є и као узано є. Тако се могу срести сва три начина на више места, што показујемо само на случајевима прве две странице због обиља примера: 267а: двадєсєтноє, єзекїи, їюдєєю, ѥмꙗ, вєщанїє, єлыко, єгда; 267б: ѥмꙗ, вслышанїє, стоєщиѭ(ь), ѥго, вьдꙗновєнїє, вьспрїєть, ꙗвлѥнїє, видѣнїє, потаєнога, всакоє, єгда, повѣдає, єзекїєви, єго, ѥгѡж(є), єтерꙗ, єєже, ѥмь.

Писање јата је поремећено па се често уместо њега јавља слово є, што представља врло наглашену писареву црту: 267а: на ѡдрє, цѣловати, бл(а)говєстити,

хотѣщемь; 267б: разумеше; 268а: разумеюши, хотеща, бесѣдовати, видех(ь), завидеща; 269а: изменоваше с(е); 270а: беше, хоте; 271а: време; 271б: венци, ωбесить, венце; 272а: человѣч(ь)ство, видех(ь), веровавшеи; 272б: вьспех(ь); 273а: зрети, видети, видех(ь), веце, века; 273б: разумен; 274а: века, разумеи, видети, человеки, видехъ, видех(ь), видевше; 274б: седѣ, вьспеше, видех(ь), седѣ, видети, видех(ь), вѣдех(ь), вѣде, виде, време, видех(ь), века, виденїє, вьзвестити.

Постоје и обрнути случајеви у којима се уместо є пише јат: 267а: седѣ, дѣсноую; 268а: дѣсноую, дѣсних(ь), дѣснїє; 269а: дѣснїе; 269б: дѣсныє, дѣсноую; 273б: трѣтїє; 274б: трѣтїє, дѣснꙋю.

Уместо јера повремено стоји слово *и*, чиме се испољава одлика удаљавања од старословенског стања и приближавање српском језичком устројству: 267а: слишав'ше, бити; 267б: вишнѥмоу, слишасте, висоти; 268б: више (2х); 269а: вишнѣаго, висота; 269б: висотах(ь); 271а: слишав(ь), паки (2х), слишах(ь), слишати; 271б: вишныхь(ь); 273а: слишах(ь), слишима; 274а: слишаль; 274б: слиша, слишавше.

Упадљиво је што се за обележавање „у“ користе три слова: оу, као и варијанте ꙋ и ꙋ без јасних правила примене. Наводимо само делимичне примере: 267а: ц(а)р(ь)ствꙋющоу, ѥмꙋ, слышахꙋ, дѣсноую, шꙋю, ꙗслышаше; 267б: б(ог)ꙋ, вишнѥмоу, почивающомꙋ, такꙋ, силꙋ. даровавшꙋ, Г(лаго)лющꙋ, ѥмꙋ, ꙗслышанїє, вьнѣзапꙋ, ꙗмьѣе, томоу, ꙗста, вьдꙋновенїе, непщевахову, разумеше, насѣсѧ, проницахоу, слꙋха, єтерꙋ, славꙋ, имоущꙋ, моги, рѧкоу.

У целом *Виђењу* није забележен нити један случај вокализације полугласника. Постоји један пример замене српскословенског ѥсть народним обликом *је*: како тї є ниѕе 268а.

Препис *Исаијиног виђења* из рукописне збирке манастира Дечани, иако је делимично непотпун, показује посебност каква се испољава пре свега у правопису. Он је показатељ интересовања монаха да у својој лектири имају и дело којим се сазнаје о небеским тајнама, како их је дочаравао средњовековни човек на ширим просторима пре свега хришћанског света.

ИЗВОР

Исаијино виђење, рукопис Архијерејски чиновник, збирка манастира Дечани број 134.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић и др. 2011: Димитрије Богдановић, Љубица Штављанин Ђорђевић, Биљана Јовановић Стипчевић, Љупка Васиљев, Луција Чернић, Мирослава Гроздановић Пајић. *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, књига прва. Приредила Надежда Р. Синдик. Опис јужнословенских ћирилских рукописа, том IV. Београд: Народна библиотека Србије.

Јовановић 2018: Томислав Јовановић. „Српски преписи Виђења пророка Исаије“. *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима за школску 2017/2018. годину*, XIII, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 11–53.

Попов 1872: Андрей Николаевич Попов. *Описаніе рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библіотеки А. И. Хлудова*. Москва.

Око 1500. године, манастир Дечани, број 134, 267а–274б

(267а) ⟨В⟩ь двадесетное лѣтѡ, ц(а)р(ь)ствꙋющꙋ єзекїи ц(а)рꙋ їюдеєю. прїинде їсаїа с(ы)нь амѡсов' и їасоус', с(ы)нь исавѡвь, къ єзекїи вь їер(оу)с(а)л(и)мь. и в[ь]ш[ь]дь седѣ на ѡдре ц(а)р(ь)сце. и каженици стоѧхоу прѣд[ь] нимь. прїиндоше ж(є) ѡт[ь] вьси и ѡт[ь] сель, и сь гори пророци. и с(ы)нове пророчьсцїи слишав'ше. ꙗко їсаїа прїинде ѡт[ь] гальгал'. къ єзекїи целовати его. вькоупе же бл(а)говестити емꙋ ѡ хотещемь бити.

и вьнєгда вьз(гла)г(о)ла слѡвеса истинна. д(оу)хъ с(вє)тїи наидѣ на нь. и вси видѣше. слышахꙋ же вещанїє с(вє)таго д(оу)ха. призва бо и ц(а)рь и пророци в'си. єлыко се их(ь) ѡбрѣте тоу вькоупе. бѣше же иноѣ, и ананїа ст'рць. и ишиль. єлико с[є]деше ѡ дѣсноую и ѡ шꙋю єго. и єгда ꙗслыша||ше (267б) гл(а)сь с(вє)т(а)го д(оу)ха. преклонише колѣна и вьспѣше б(ог)ꙋ вишнємоу. почивающомꙋ вь с(вє)тих(ь). и такꙋ силꙋ слѡвесе даровавшꙋ.

Г(лаго)лющꙋ же емꙋ с(вє)тїимь д(оу)хомь. вь ꙗслышанїє всемь. вьнезаапꙋ ꙗвльше. и к томоу не в[ѣ]дѣаше стоєщих(ь) прѣд[ь] нимь. ѡчи же его бѣсте ѡт[ь]врьстѣ. а ꙗста затворена. ѡбаче вьдꙗновенїе д(оу)ха бѣше сь нимь. и непщеваховъ вси ꙗко вьспрїєть быс(ть) исаиа. пророци же разꙋмеше. ꙗко вь ꙗвленїе бѣ. видѣнїе же еже видѣаше. не бѣаше ѡт[ь] вѣка сего. нь ѡт[ь] потаєнога. ѡт[ь] всакоє пльтїи.

и єгда прѣста ѡт[ь] виденїа. и вьзврати се все повѣдає. єзекїєви. и с(ы)нови єго насꙋ и иноѣю. и прочїимь пророкомь г(лаго)ше.

Вьнегда проницахоу слꙋха ѥгожж(є) слишасте. видѣах(ь) агг(є)ла славна. не по славѣ агг(є)ль єже всегда видѣах(ь). нь єтерꙋ славꙋ велїю имоуща. єєже не могꙋ споведати. ї емь ме за рꙋкоу и вьзв[є]де на висоти. || (268а) аз же рех(ь) кто иси ти. и како тї є име. и камо ме вьзноси ши. сила бо ми дана быс(ть) г(лаго)лати сь нимь.

тѡгда ѡт[ь]вѣщавь р(є)че. єгда вьзвѣдꙋ те в высхѡд[ь]. тогда разꙋмеєши кто єсмь. а имене моєго не ꙋвеси. заніе бо хощеши пакы вьзвратити се вь тело своє. и єгда те вьзнесꙋ ꙋзриши. и радь бих(ь) ꙗко кротко ѡт[ь]вѣща ми. и р(є)че ми вьзрадова ли се ꙗко кротце г(лаго)лах ти. и вещьшаго мене оꙋзриши. кротениа и смотрьливениа. хотеща беседовати с тобою. и болшаго, свѣтлѣиша, и мирнениа. на се бо послань иесмь, да провьзвѣщꙋ тебѣ вса.

вьзидѡх(ь) же азь и онь на тво[ь]дь. и видех(ь) тꙋ бран' велїю. и сотонꙋ и сили его противещеєе се бл(а)гоч(ь)стїю. и єдинѡг(о) єдиномꙋ завидеща. ꙗкоже иес(ть) и на земли тако иес(ть) и на тврьдїи. ѡбразы бо тврьдниимь здѣ сѧть на земли.

и рех(ь) агг(є)ловїи что єс(ть) рать сїи и завида, и ѡплꙋчєнїє. и ѡт[ь]вещи ми и р(є)че. сїи брань иес(ть) дїаволꙋ. и не имат(ь) почити || (268б) дондеже прїидѣть єгоже хощеши видѣти. и ѡубиютъ их(ь) д(оу)хомь сили своєє.

потомь вьзв[є]де ме на сѧшаа више тврьди. єже иес(ть) прьвѡ н(є)бѡ. и видѣх(ь) тоу прѣстоль по ср[ѣ]дѣ. и на нѥмь с[є]деаше агг(є)ль више вь велицеи чьсти. и ѡ дѣсноую его и ѡ шоую его седѣще агг(є)лы. иначе же славꙋ имеахоу. иже ѡ дѣсноую. и поꙗхоу єдинемь гл(а)сомь. а иже ѡ шоую вь слѣд[ь] их. с ними же поꙗхоу. пѣс(ь)н же не бѣаше ꙗко дѣсних(ь).

вьпросих(ь) же агг(є)ла водещаго ме. комоу пѣс(ь)нь сїи посилаємла иес(ть). и ѡт[ь]вѣщавь г(лаго)ла ми. велицеи славѣ б(о)жїеи. и с(ы)ноу єго любимомоу. ѡт[ь]н[оу]доу же послань иесмь к тебѣ.

и пакы вьзвѣд[є] ме на в'тороє н(є)бо. висота же н(є)б(є)се бѣаше. ꙗкоже ѡт[ь] прьваго н(є)б(є)се до земле. видѣх' же тоу ꙗкож(є) и на прьвомь н(є)б(є)си. дѣснїє и шоуєє агг(є)ли.

и слава агг(є)ль сїихъ. и пѣс(ь)нь вѣщьши бѣаше паче прьвихъ(ь). и падохъ(ь) на лици своемь поклонити се имь. и не остави мене агг(є)ль наста||вляѥн (269а) ме. г(лаго)ѧ ми не покланѣи се прѣстолоу ни агг(є)лѫ от[ь] н(є)б(є)сь. сего бо рад[и] посланъ ѥс(ь)мь наставити тебѣ. нь тькмо ємоуже ти азъ реков. над[ь] всеми бо прѣстоль, и одѣжда и вѣнцьь. єгожѫ(є) оузрїиши от[ь] селѣ юже.

и вьздадовах се радостїю великою сѣло. ѩко така ѥс(ть) кончина вѣдѫщимь вишняго. и вѣчнаго вьзлюблен'наго ємоу с(ы)на. и ѩкоже от[ь] агг(є)ла с(вє)т(а)гѡ д(оу)ха, сила исходеть.

и вьзв[ѣ]дѣ ме на трѣтїє н(є)бѡ. и такождє видѣхъ прѣстоль мааь. и дѣснїє и шоуєє агг(є)лы. ѡбаче памєть вѣка сего не именоваше с(є). и изменоваше с(є) слава д(оу)ха моєгѡ. ѩко вьсхождахъ на н(є)бо. и рєх(ь) ничтож(є) от[ь] тѡгѡ мира не именоуєт се здѣ.

и от[ь]вѣща ми агг(є)ль и р(є)че ми. ничтоже не именит се за немощь егѡ. и ничтож(є) здѣ оутант се тамѡ дѣємих(ь). пѣс(ь)н же єѭ поѩхоу. и славословїє с[є]дѣщаго. и агг(є)ль вѣше бѣаше паче втораго.

Пакы ме вьзв[є]де на четврьтоє н(є)бо. висота же от[ь] трѣтїаго н(є)б(є)сє. || (269б) на четврьтоє н(є)бо мнѡго болши бѣаше. и тѫ пакы видѣх(ь) прѣстоль. и дѣсныє и шоуєє агг(є)лы. и сїи пакы поѩхѫ. и слава и пѣс(ь)нь болша бѣаше агг(є)ль шѫних(ь) ѡ дѣсноую. слава же их[ь] такождє прѣспевающи нижних(ь).

И вьзидохъ(ь) на петоє н(є)бо. и тоу пакы видѣх(ь) агг(є)лы бесчисльнїє. и слава их(ь) и пѣс(ь)нь, славнѣиши четврьтаго н(є)б(є)сє. и азъ вьздивих(ь) се. толико множьство мнѡг(о) ѫзрѣвь агг(є)ль. различнїими доброта̀ми ѫкрашени. кѡгѡждо славѫ имоуща. и славлѩхѫ живѫщаго на висота̀х(ь). ѥгоже имене ѩви се всакои плъти. ѩко такѫ дас(ть) славѫ агг(є)лоим(ь) на коньждо н(є)б(є)си.

и от[ь]вѣщавь агг(є)ль г(лаго)ла мїи. что подиви се ѡ семь н(є)б(є)си. єдыни лицыи. неси бо видѣль неприходѣщих(ь) силь. и тьмь агг(є)л(ь)скыих(ь).

Пакы же ме вьзв[ѣ]дѣ на вьздѫх(ь) шестаго н(є)б(є)сє. и видѣх(ь) славѫ велїю на нємь. ѩкож(є) видѣх(ь) на петомь н(є)б(є)сы. видѣх бо агг(є)лы || (270а) вь славѣ мнозѣи. и чини силь притрани имѡ. текѫще. пѣс(ь)н же их(ь) с(вє)таа и чюднаа беше. и рєх(ь) агг(є)лѫ ведѫщомѫ ме. что ѥс(ть) єже виждѫ г(оспод)и мои. и г(лаго)ла ми нѣсмь азъ тебѣ г(оспод)ь. нь свѣтникь. и пакы р(є)че. от[ь] шестаго н(є)б(є)сє ни прѣстола ни шоуих(ь) ѥс(ть) агг(є)ль. нь от[ь] силы седмаго н(є)б(є)сє строима соут(ь). идеже ѥс(ть) именити єдиночедїи с(ы)нь єго. и вса н(є)б(є)са и агг(є)лы послѫшають єго. аз же посланъ ѥсмь семо вьзвѣсти тѣбѣ. ѩко да в[и]диши славѫ сїю. ѡ г(о)с(под)е всѣх(ь) н(є)б(є)сь. агг(є)ль, и сильь. г(лаго)лю ти исаїє. никтож(є) вь плъти мира ѡнѡго хотє вьзвратити се чл(овѣ)кь, видѣнїє єже ти видѣ видѣти вьзможет(ь). єже ти видѣти вьсхощеши. зане ти ѥс(ть) вь жрѣби г(о)с(подь)ны прити семо. вьзвеличих(ь) же поє г(оспод)а моєго. ѩко вь жрѣби єго от[ь]хождѫ.

и г(лаго)ла ми єгда ис плъти вьзвратиши се семо хотенїємь ѡчемь. тогда ѡдѣждоу свою вьспрїимеши. и тогда тїи вѫдѣши равнь агг(є)лоимь. соущимь вь седмемь н(є)б(є)сы.

(270б) И вьзв[ѣ]дѣ ме на шестоє н(є)бо. и прѣстола тоу юже не бѣаше. ни дѣсных(ь) ни шѫних агг(є)ль. нь вси имѣѩхѫ єдинь вьзорь. и пѣс(ь)нь их(ь) равнаа. и дас(ть) ми се да и азъ пою сь ними. и агг(є)ль иже сь мною. бихове ѩко славы их(ь). и слава их(ь) бѣаше єдина. и славлѩхѫ ѡ(ть)ца всѣх(ь). и вьзлюбленнаго имѫ с(ы)на, с(вє)т(а)го б(о)жїа, и д(оу)ха прѣс(вє)т(а)го. вси єдинеми ѫсти поѩхоу. нь не тьцемь ѩкоже имехѫ вь петемь н(є)б(є)си. нь инацемь гл(а)сомь с(вѣ)ть великь бѣаше. и єгда бѣѩх(ь) на шестемь н(є)б(є)си. инѣѩхъ с(вѣ)ть, ѩже видѣх(ь) на петомь н(є)б(є)сыи. тмѫ сѫщѫ, и вьздадовах(ь) се сѣло. и вьспѣх(ь)

дарꙋющомꙋ таковаа прїемлющимь и(н)л(о)сть єго. и пом(о)лих(ь) се агг(є)лꙋ наставлꙗющомꙋ ме. да к томꙋ не вьзвращꙋ се вь миръ плътны. г(лаго)лю вамь ꙗко иногаа т(ь)ма ѥс(ть) здѣ. агг(є)л же наставлꙗѥи ме г(лаго)ла ми. что ꙗко вьзрадова се ѡ свѣтѣ семь. коли пачє вьзрадꙋѥши се и вьзвесел(н)ши. ѥгда ꙁриши с(вѣ)та прьваго н(є)б(є)се. идеже сѣдить || (271а) н(є)б(є)с(н)ыи ѡт(ь)ць. и единочедїи с(ы)нь єго. идеже ѡплъчєнїа и прѣстоли. и вѣнци лежѣть правѣдникь. а ѡ томь єже не вьзвратити се вь плът(ь) свою. нєꙁ время конча се прити семо.

сїи слишав(ь) ѡскрбех(ь) сѣло. и г(лаго)ла ми не скр'би ни же бꙋди дрѣхль. и вьзв[є]де ме на нєрь седмаго н(є)б(є)се и слишах(ь) гл(а)сь г(лаго)лющь. доколе вь плъти хотєи жити вьсходить. и ѹбоꙗх(ь) се сѣло и трѣпетнь бых(ь). и паки инь гл(а)с слишах(ь) г(лаго)лющь ми. не дѣите да вьзидеть дѡс(то)инникь б(о)жїи. здѣ ѥс(ть) ѡдѣжда. и вьпросих(ь) агг(є)ла водещаго ме сꙋщаго сь иною. кто ѥс(ть) вьзбранивыи. и кто ѥс(ть) паки повелѣвы ми вьзити. вьзбранивы ѕбо иже над[ь] поющими, иꙁ н(є)б(є)сь агг(є)ль. и повелєвы ти се ѥс(ть) с(ы)нь б(о)жїи. а имене имꙋ нє можеши слишати. донд(є)же ис плъти твоєи иꙁидеши. и ꙗко вьзидоховѣ на седмоє н(є)бо. видѣх(ь) тоу с(вѣ)ть дивнь. и неисповѣдими. и агг(є)лы бесчисльни. и праведникы видѣх(ь) єтерыи. ѡш[ь]дьшєє ѡт[ь] ѡдѣждь плътныхь): || (271б) и соуще вь ѡдѣждахь вишныхь). и бѣꙗхоу вь славѣ величѣ стоєще. ѡбаче на прѣстолѣх(ь) своих(ь) седѣꙗхѕ. и вѣнци же славних(ь) не бѣꙗхꙋ на ных(ь). и вьпросих(ь) агг(є)ла и рєх(ь). почто ѡдѣжду прїєше. а прѣстоль и вѣнць слави не прїємлют(ь). и г(лаго)ла ми не прїємлють н(ы)на. дондеже сьнидѣт(ь) с(ы)нь б(о)жїи сїи испрьва. ѡбаче в[е]деть коє сѧть прѣстоли ихь. и кои венци. и єгда сьнидеть и боудеть вь граде вашемь. и кнеꙁь мира тѡг(о), с(ы)на єго рад(ь)ма. прострѣть рѧце свои на нь. и ѡбесить и на дрѣве и ꙁбиєть и. не ведїи кто ѥс(ть). и сьнидѣть вь адь. и нага и пѧста поставить. се прозрачїе иметь и кнеꙁа сьмрьть. и плѣнника и сътреть всѧ силꙋ єго. и вьстаєт[ь] трѣти д(ь)нь. имеєи єтери правѣдники сь собою. и пошлєть свое повѣдникы по всеи вселєнней. и вьꙁидеть пакы на н(є)б(є)са. тогда примоуть сїи прѣстоли своєи венце.

и по словесех(ь) сих(ь) рєхь имѕ. ѕане ж(є) те вьпросихь на прьвем(ь) н(є)б(є)си скажи ми. здѣ бо ѡбѣща се мнє ск[а]ꙁати || (272а) како вь ѡноль мирѣ бываемаа здѣ вѣдомаа сѧть. и єще ми г(лаго)лющѕ сь нимь. се єтерь ѡт[ь] агг(є)ль стоєщих(ь), славнеи вел'ми пачє вьзвед[ь]шаго ме. и всех(ь) же агг(є)ль. и показа ми книгы. и разгноувь дас(ть) ми. и видѣх(ь) писмена. и бѣꙗхꙋ не ꙗко вѣка сего. и прочтох(ь) є. и седѣнїа іер(оу)с(а)л(и)има бѣꙗхꙋ тоу. и єтерь гл(овѣ)кь видѣх(ь) дѣла. ихже азь не в[ѣ]дѣꙗхь. оув[ѣ]дѣх ѕбо вь истинꙋ. ꙗко ничтож(є) ѕтаит се на сед[ь]мемь н(є)б(є)сы. вь мирє бываємїих(ь). и вьпросих(ь) агг(є)ла кто ес(ть) сь преспѣваеи все агг(є)лы вь славѣ своєи. и ѡт[ь]вѣщав ми р(є)че. се ѥс(ть) великїи михаиль арх(а)гг(є)лььь. и(о)леи винѕ за чловеч(ь)ство.

видех(ь) же ѡдеѫде иноги и прѣстѡли. и вѣнце иногїи лежеще. сїе ѡдѣжде и прѣстѡли и вѣнцы. чемѕ блюдоми сѧть. и г(лаго)ла ми сих[ь] ѡдѣжды иноꙁи лишают се ѡт[ь] ѡного мира веровавшеи слѡвеси ѡномѕ. ѡ немже г(лаго)ла се тебе. и ѡбращ се видѣх(ь) г(оспод)а вь славе величѣ. и оужаснь бих(ь) сѣлѡ. и пристѫпише кь немѕ вси єже видѣх(ь) правѣдники и поклонише с(є) имѕ. поюще единемь гл(а)с(о)мь. || (272б) и ть бѣꙗше пѡд[о]бнь имь. и быс(ть) слава єго ꙗко и ѡнех(ь). и тогда пристоупи михаиль и поклони се. и сь нимь вси агг(є)лы поклонише с(є). и вьспѣше и. прѣѡбрази се пакы и быс(ть) ꙗко агг(є)ль. тогда рече ми агг(є)ль водеи ме. семоу поклони се и вьспои. и поклонихь) се и вьспех(ь) имоу. и г(лаго)ла ми агг(є)ль се ѥс(ть) г(оспод)ь. всеѥ слави ѫже видѣ. и єще имоу г(лаго)лющоу видѣх(ь) иного

прѣславнаа. пѡд[о]бна ѥмоу по всемоу. и правѣдници пристоупише и поклѡнише с(є). и вьспѣше и семоу. и ть вьспѣть сь ними. не прѣѡбразѣ же с(є) по видомь их(ь). и с нимь придоше агг(є)ли и поклонише с(є) ємѫ. и р(є)че ми агг(є)лье поклони се и вьспои ємѫ. и поклонихъ(ь) се и вьспѣх(ь) ємоу. и пакы видѣх(ь) дрѹгаго, вь славѣ велицѣ изъш[ь]дьша. и вьпросих(ь) агг(є)ла кто ѥс(ть) сь. и г(лаго)ла ми поклони се и семоу. сь бо ѥс(ть) агг(є)л(ь)скаѡ д(оу)ха г(лаго)лющаго вь тѣвѣ. и вь всех(ь) правѣдницех(ь). по сих(ь) ина єтера и неиз(гла)г(о)лємаа ѩвлѩше с(є) слава. єєже азъ ѡт[ь]врьстема ѡчима д(оу)ха моєгѡ не вь||змогъ (273а) зрети. нь вьвѣдїи ме агг(є)ль. ни вси агг(є)ли єже видех(ь), покланѩюще с(є) г(о)с(поде)вы. разѣ тькмѡ, правѣдникы. видѣх(ь) вь силе вѣлицѣи зрѣще къ славѣ его. и пристоупи прьвѣє г(оспод)ь мои и агг(є)ла д(оу)ховнаа. и поклониста се и вьспѣста и тькмо. и тогда вси правѣдници поклонише с(є). и сь ними михаиль, и агг(є)ли вси и поклонише с(є) и вьспѣше и. потомь слишах(ь) гл(а)сь тоу. и пѣс(ь)ни иже слишах(ь) по н(є)бѣси вьсходѣ на шестїи н(є)б(є)сь. и вси славлѩхѫ т(о)го єгѡж[є] не ѡжах(ь) азъ слави видети. вса же шесть н(є)б(є)сь пѣс(ь)нь не тькмо слишима нь и в[и]димаа бѣше. и г(лаго)ла ми агг(є)ль. се ѥс(ть) єдинь вѣчнь вь вышнємь веце живї єдинї с(ы)нь. и вь с(вє)тїих(ь) почиваєи. єгож[є] ни имене ни дара ѡжеть кто трьпѣти. иже поємь ѥс(ть) с(вє)тиѥмь д(оу)хомь вь ѫстех(ь) правѣдниихъ. и по семь слышах(ь) гл(а)сь вѣчнаго г(лаго)люща г(о)с(поде)вы. с(ы)ноу изыди и слѣзы сь всех(ь) н(є)б(є)сь и бѫди вь мире. и доиди до агг(є)ла сѫщаго вь адѣ. прѣѡбраз ѫи се по ѡбразомь их(ь). и не познаютъ тебѣ ни агг[є]лы ни кнези века сего. || (273б) и соудиши кнезѫ и агг(є)ломь его. и мирѫ ѡбл[а]даємомѫ имь. заніе ѡт[ь]врьгоше с(є) мене. и рекоше мьи ѥсми. и разѣ нас(ь) никтоже ѥс(ть) инь. и єгда же вьзн(є)сеши се ѡт[ь] земле. к томѫ не прѣѡбразиши се пѡд[ь] н(є)б(є)си. нь къ величеи славѣ вьзыидешїи. и сядѣши ѡ десноую мене. и тогда поклонет се тебѣ кнѣзы и сл(а)вы. и сили и агг(є)ли. и все начело. н(є)б(є)сныих(ь), и земльних(ь) и прѣиспѡд(ь)ныихъ.

си слышах(ь) великоую славѫ запověдающѫ г(оспод)и моемѫ. и тогда изидѣ г(оспод)ь ѡт[ь] седмаго н(є)б(є)се. и сьнидеть на шестое н(є)бо. и агг(є)ль наставлѩєи ми р(є)че ми. раз ѫмен исаїє и виждь в[оу]доушее. прѣѡбраженїє и сьнитїе єго. и ѩко видѣше агг(є)лы вьспѣше и повалише. не прѣѡбрази бо се по видомь их(ь). и аз же пех(ь) с ними. и ѩко сьниде на петоє н(є)бо. и прѣѡбрази се по ѡбразѫ тех(ь) агг(є)ль. и не вьспѣше єго ни поклонише с(є). бѣ бо єго ѡбраз(ь) ѩкожѡ(є) и ѡнех(ь). сниде ж(є) на четврьтоє н(є)бо. и ѩви се имь по ѡбразѫ их(ь). и прїиде ж(є) на трѣтїє н(є)бо. и на второє. || (274а) и на прьвоє. прѣѡбраз ѫе се на коежде их(ь). тѣмже не поѩхоу ни покланѩхѫ се ємѫ. ѩвлѩше бо се пѡд[о]бнь имь. показоваше ж[є] и знаменїа на коемждо н(є)б(є)си. стрѣгѫщим(ь) врата. сьнидѣ же и на твр[ь]дь нд[є]же кнезь века сего седить. и тоу дас(ть) знаменїє. и ѡбразь беѩше єго ѩко и тѣх(ь), и не прославише ни пѣше єго. сьниде ж[є] и къ агг(є)лом(ь) вьздѫха сего. и беѩше ѩко єдинь ѡт[ь] них(ь). и не дас(ть) знаменїа ни вьпросише бо єго. и по сих(ь) г(лаго)ла ми агг(є)ль.

разѫмен исаїє с(ы)не амосовь. на се бо послань ѥсмь ѡт[ь] г(оспод)а вса тебѣ оуказати. ни прѣжде бо видѣ тебѣ кто. ни по тебѣ видети вьзможеть. ѩкож[є] ти в[и]диши и слишаль ѥси. и се видехъ пѡд[о]бнаа ѩко с(ы)на. и сь чловеки поживе вь мире. и не познаше єго. и видех(ь) и вьсходешь на твр[ь]дь. юже не беѩше по зракоу их[ь] прѣѡбразѫє се. видевше ж(є) и вси агг(є)лы иже на тврьдни ѫжасоше с(є). и покланѩюще с(є) г(лаго)лахоу. оутан се нас(ь) г(оспод)ь посрѣд[ь]. и не познахом(ь) ц(а)ра славы. и ѡт[ь] прьваго н(є)б(є)се славнѣи вьсхождаше. и не прѣѡбразоваше се. нь вси агг(є)ли дѣснїи и шѫи. || (274б) и

на сѣд[ь]нимь прѣстолѣ седѣ. и поклонише с(є) ємѹ. и вьспеше г(лаго)люще. како прѣндѣ имимо нїи г(осподь). и не ѧв[є]дехомь ни поклонихом се ємѹ. и тако вьѕидѣ на второє и трѣтїє. и на четврьтоє. и петоє. и на шестоє. ѡбаче на всєх(ь) слава єго прилагаше с(є). и тако вьѕиде на .ѕ̑.моє н(є)бо. вьспеше и вси праведници. и вси агг(є)ли и все сили. и тогда видех(ь) тако седѣ ѡ дѣснѹю великїє слави. єюж(є) не могох(ь) видети. агг(є)ла д(оу)ховнаго видех(ь) с[є]дещa ѡ шюю. иже и г(лаго)ла ми доволно ти исаїє. и ѧведех(ь) же иже никтож[є] ѧведе ѡт[ь] плътьских(ь) с(ы)нов'. ни ѡко виде, ни ѹхо слиша ни на ср[ь]д[ь]це чл(овѣ)ку вьѕиде. ѩж(є) ѧготова б(ог)ь любещимь єго. и р(є)че ми вьѕврати се вь ѡдеждоу свою. донд[є]же време д(ь)ни твоих(ь) испльнит се. и тогда прїидеши семо.

и сїи видех(ь) исаїа р(є)че стоєщимь ѡкр(ь)сть єго. и слишавше сїи вса прѣдивна прославише и вьсп(є)ше б(ог)а давшаго такѹ вл[а]г[о]д[ѣ]ть чл(овѣ)коль. р(є)че же єѕекїєви ц(а)рѹ. кончинна века сего и все виденїє се сьвѧдет с(є) вь послѣднемь рѹде. и ѕаклеть є не вьѕвестити люд[є]мь їс(раи)л(ѭ)вомь. ни словесь сих(ь). дати на прѣписанїє…

Ksenija V. MILOVANOVIĆ

ISAIAH'S VISION IN A SERBIAN TRANSCRIPTION FROM THE EARLY 16TH CENTURY FROM THE DEČANI MONASTERY COLLECTION

Summary

This study focuses on the transcription of the apocryphal text *Isaiah's Vision*, dating from the early 16th century, preserved in the Bishop's Office Book (Činovnik arhijerejski), manuscript no. 134 from the collection of the Dečani Monastery. The *Vision* appears as the final composition in the manuscript, though several sentences are missing at the end. The title and initial letter were left unwritten, with blank space reserved for their later addition in red ink. The name of the scribe remains unknown; the text was written in a semi-uncial script with elements of cursive. The language is Church Slavonic of the Serbian recension, with orthography characteristic of the Resava school. Inconsistencies are observed in the use of some letters. This transcription belongs to the first variant of the *Vision* and is preserved in four Serbian manuscripts, one of which is the Dečani copy. The narrative describes the ascension of the prophet Jeremiah to heaven, accompanied by an angel who reveals to him divine mysteries across the seven heavens. Upon completing his celestial journey, Jeremiah is instructed to return to earth and convey to the people all he has learned about the heavenly secrets. As no prior edition of this *Vision* exists, the remainder of the paper presents its full text based on the Dečani manuscript no. 134.

Keywords: Prophet Isaiah, apocrypha, manuscript, 16th century, Dečani Monastery, text edition.

Рад је предат 30. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.161.1.09-3 Достојевски Ф. М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61125

Оригинални научни рад

*Слађана В. АЛЕКСИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

*Јасна Љ. ПАРЛИЋ БОЖОВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

СИМВОЛИКА ХРИШЋАНСКИХ ПРАЗНИКА У ДЕЛУ Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГ***

Апстракт: Христоцентризам као најважније обележје хришћанске културе упућује на годишњи литургијски циклус склопљен према догађајима из Христовог живота у којем централно место има рођење и васкрсење Исуса Христа. Одељак литургике који се бави празницима године и њиховим богослужењем подразумева науку о празницима или хеортологију. У литургијском циклусу великих Господњих празника најважнији догађаји су празник Рођења Исуса Христа, Божић и Васкрсење Христово. У раду се осветљава, кроз перспективу симболике хришћанских празника, дело Ф. М. Достојевског као својеврсно чудо над чудима које има важну мисионарску и просветитељску улогу и у чијој основи је Христос и Његове две највеће заповести: о љубави према Богу и према ближњима. Пажња се посвећује феномену празничног текста којим се као важним естетичким проблемом бави византијска естетика чијој области припада димензија *духовне насладе* и чији је врхунац духовна катарза. У књижевном делу Достојевског осветљава се верски празник као духовни контакт, субјектово надумно виђење суштинских основа бића, скривене истине духа, закони живота у свој целовитости и дубинској хармонији са Богом, доживљај учешћа у вечности. Истраживање празничног текста у лепој књижевности укључује дуг и озбиљан процес.

Кључне речи: Христоцентризам, Достојевски, празнични жанр, хришћански хронотоп, Божић, Васкрс.

Дело Достојевског није литература, него је чудо.
Исидора Секулић

УВОД

У књижевном делу Достојевског осветљава се важан естетички проблем – симболичко схватање верског празника у оквиру византијске теорије слике и симбола. У целокупној византијској традицији се на алегоријско-симболички систем култног

* Редовни професор, ORCID 0000-0001-7093-9222, sladjana.aleksic@pr.ac.rs
** Редовни професор, ORCID 0000-0002-7701-8204, jasna.parlic.bozovic@pr.ac.rs
*** Рад је настао као резултат истраживања у оквиру НИО Филозофског факултета које је подржало Министарство науке Републике Србије (Уговор бр. 451-03-136/2025-03/200184).

празника своди сав систем слика, симбола и знакова хришћанства, усмерен на уздизање човека од видљивог ка невидљивом и на његово погружавање у стање бескрајно неописиве *духовне насладе*. Стваралаштво Достојевског представља један од најзначајнијих израза православног обележја руске књижевности. О томе је много писано, али веома је важно нагласити пишчево хришћанско созерцање изражено у његовој поетици. Осветљавана је симболика хришћанских имена његових јунака, симболика бројева из Јеванђељских прича, али истраживање православног празничног текста у његовом делу захтева дуг и озбиљан процес. Као што је некада хришћанство свој сакрални смисао изразило у годишњем циклусу црквених празника, тако је и Достојевски изразио скровити смисао свог стваралаштва у симболима главних хришћанских празника Божића и Васкрса, и увео их у уметничке хронотопе свих својих значајних дела.[1] У раду се пажња посвећује интерпретацији романескног света Достојевског са аспекта православних празника, у следећим остварењима: *Записи из мртвог дома, Злочин и казна* – са посебним осртом на Епилог, *Браћа Карамазови* – у причи о дечаку Иљуши.

Достојевски уводи хришћански хронотоп у поетику током шездесетих година деветнаестог века осветљавањем сопственог робијашког искуства овековеченог у *Записима из мртвог дома* у симболици Божића у првом делу *Записа из мртвог дома*. У развоју сижеа другог дела *Записа* изражена је симболика Васкрса и Великог поста. Романескни хронотопи Достојевског су условни и у њиховој условности очигледно је симболичко значење. Истовремено са *Записима из мртвог дома*, симболичан хришћански хронотоп настаје и у роману *Понижени и увређени* у којем постоји и Јеванђељски текст, и васкршњи сиже, чија је појава изазвана пишчевим препородом уверења започетом на робији у знаку Преображења, чију светлост, сетивши се тог сусрета у време Васкрса на робији, проноси кроз читав живот. Жанр васкршње приче је по први пут уобличен у *Пониженим и увређеним* у васкршњој причи саме Нели о трагичној пропасти њене породице због Смитове бездушне непопустљивости, у причи о васкрсењу из мртвих Раскољникова и Соње – њиховом физичком и духовном исцељењу, у причи из житија старца Зосиме и дечаку Иљуши *у Браћи Карамазовима.* Ремек-дело празничног текста представља прича „Малишан код Христа на Божићној јелки".

ФЕНОМЕН ПРАЗНИЧНОГ ТЕКСТА

Симеон Нови Богослов (949–1022) проповедајући пут ка Царству блаженства, посебну пажњу посвећује низу човекових емотивно-психолошких стања, која су заузимала видно место у духовном свету већег дела Византинаца. Виктор Бичков осветљава важан естетички проблем алегоријско-симболичког схватања празника Светог Симеона Новог Богослова који показује како је функционисала византијска

1 Четрдесетих година деветнаестог века Достојевски је склон да симболичан смисао придаје датумима грађанског календара (Први април, Нова година) и природној хронологији (беле ноћи, годишња доба, дани и ноћи). У том смислу значајан је први роман Достојевског – *Бедни људи* (Захаров 2014: 131).

теорија слике и симбола у конкретним случајевима и какав је карактер естетичког значаја верског празника за Византинце (Бичков 2012: 361). Свети Симеон созерцава *духовни празник* не као спољашњи сјај украса, миомириса, јела и пића, него сматра да се истински празник састоји у сликовито и симболички чулном доживљавању празничне енергије. Највећу пажњу у спољашњем осмишљавању празника Симеон посвећује светлости и мирисној атмосфери. Разликује две врсте светлости и њихова два извора. Чулна светлост сунца потребна је за виђење предмета материјалног света. За виђење духовног и невидљивог потребна је духовна светлост чији је извор – Исус Христос (Бичков 2012: 358). Мноштво кандила која у цркви горе у току празника представљају духовну светлост и треба да подсете човека да и дом његове душе треба да буде испуњен духовном светлошћу, да у њему сијају врлине. Код преподобног Симеона, као и у целокупној византијској традицији, угодан мирис представља стабилан симбол Светог Духа и реалан знак његовог присуства. Према схватању Светог Симеона празник као реални догађај на прави начин доживљава само онај ко у њему активно учествује. Он показује да је читав алегоријско-симболички систем култног празника, а иза њега се налази или се на њега своди сав систем слика, симбола и знакова хришћанства, усмерен на уздизање човека од видљивог ка невидљивом, и на његово погружавање у стање *бескрајно неописиве духовне насладе* (2012: 362).

Александар Шмеман у књизи *Тајне празника: празници православне црквене године* (1996) говори о празнику као откривењу смисла времена, о оном схватању времена које у себи садржи речи – Црквена година. Шмеман осветљава: „Почетак Црквене године се према одлуци I Васељенског Сабора из 325. године празнује 1. септембра; по Православном црквеном (неправилно називаном – старом) календару, тј. 14. септембра по новом папском (који је у XVI веку установио папа Гргур XIII), тј. данас секуларном, грађанском календару. Месец септембар је и код старозаветних Јевреја био месец којим је почињала година, месец збирања плодова и приношења жртава благодарности Богу. Вековима је грађанска година у хришћанском свету почињала 1. септембра, као и црквена година. До промене у датуму почетка нове године дошло је прво у Западној Европи (Французи од 1564. године по заповести краља Карла IX отпочињу нову годину првог јануара), а потом и на Истоку, у Русији у време западно оријентисаног руског цара Петра Великог (по чијој је заповести 1699. почетак грађанске године премештен на први јануар). Разилажење почетка црквене и грађанске године, а потом и црквеног и грађанског календара, тј. постепено прелажење на рачунање времена по грађанском календару, из Русије се проширило и по другим деловима православног света“ (Шмеман 1996: 4–5). Кроз празник и празновање рад је за човека престајао да буде само терет и борба за опстанак, када напор и умор не доносе само пуки материјални успех, већ постају начин на који човек остварује своју слободу, доживљава радост и пуноту живота. Смисао празника у хришћанству Шмеман созерцава као: почетак новог времена, пролаз у радост новог живота, откривење живота као слободе. Црквеном Новом годином почиње нови циклус – освећење времена – јер време, које је наша дата стварност, бива освећено празницима,

помињањем, споменом и проживљавањем Господњих и Богородичиних празника и светитеља, али никако не само набрајањем, механичким обележавањем датума, обичајима и гозбама, већ животом литургијски осмишљеним.[2]

Христос је говорио да ће се у Њему, у Његовом животу, а посебно у Његовој жртвеној смрти на Крсту извршити тај излазак, прелазак – што на јеврејском језику и значи Пасха – који очекује сав свет, излазак из робовања времену и смрти у слободу живота и љубави. Зато је Христос и назван Пасхом, јер је Његова крсна смрт која се збила у дане јеврејске Пасхе, представљала коначно испуњење тог празника, преиспунила тај празник коначним и универзалним смислом, и Његово Васкрсење постало је средиште хришћанске вере и радости (Шмеман 1996: 6–7). Несумњива је чињеница да је Васкрс у Русији до данас најважнији празник не само у верском, већ и у културном смислу.[3] Сасвим посебно празновање васкрсења Господњег, као што је познато, једна је од карактеристичних одлика руске културе.

ПРАЗНИЧНИ ЖАНР У ДЕЛУ ДОСТОЈЕВСКОГ

Упркос терминолошкој сложености, појам празничног жанра саставни је комплекс жанровског поретка, има себи својствен специфичан облик (образац) и временски је одређен календарским датумима: државним, колективним и појединачним. У тексту „О питању 'празничне књижевности'" (2013) Ирина Антанасијевић уочава да се у књижевно-историјском процесу, као резултат духовног и социокултурног искуства народа, празнична литература дели на предреволуционарну, револуционарну и совјетску фазу, где је свака унела своје специфичности у жанр, али је није додирнула (Антанасијевић 2013: 194). Ирина Антанасијевић сматра да је поступак одређивања појма тежак, јер оно што је обухваћено подручјем званим „празнична књижевност" уводи истраживача у запањеност разноликошћу жанрова који се користе као облик за стварање „празничног" текста: од романа до мањих књижевних облика. Појам „празнична књижевност" увео је амерички филолог Хенрик Баран (1993), покушавајући да комбинује текстове који се у литератури називају и „календарски текстови", односно текстови датирани до одређеног периода и написани у одређеном стандардном облику.

Иван Јесаулов, у тексту „Божићни и васкршњи архетипови у руској књижевности: европски културни контекст и национална традиција", осветљава да се у савременим истраживањима руске књижевности нарочито истиче христоцентризам, присутан не само у старорускоj писмености, већ и у руској књижевности новог времена (Јесаулов 2016: 119). Јесаулов наглашава:

---

2 Детаљније видети: Радмила Мишев, *Траїање за духовним видом*, Ризница српске духовности, Београд, 2010.

3 Одељак литургике који расправља о празницима године и њиховом богослужењу зове се наука о празницима или хеортологија (од грчке речи у значењу празника). Господњи велики празници: Рођење Христово, Обрезање Христово, Крштење Христово (Богојављење), Сретење Господње, Ускрс или Пасха, празник над празницима, празник ван сваке категорије, Вазнесење (Спасовдан, 40. дан после Ускрса), Ваздвижениje часног крста, Преображење Господње, Улазак у Јерусалим (Цвети) (Мирковић 1961: 7–8).

> „Док је у западној традицији предност дата Божићу (и, сагласно томе, може се говорити о божићном архетипу), дотле је у традицији источне цркве празновање Васкрса сачувано као најважнији празник не само у верском (Булгаков 1991: 285), већ и у општекултурном домену, што омогућава да се искаже хипотеза о постојању посебног васкршњег архетипа и његовог посебног значења за руску културу" (Јесаулов 2016: 119–120).
>
> „'Вечне теме' Фјодора Михаиловича Достојевског, по својој природи антрополошке, антропоцентричне, антропозофичне, али и хришћанске (христоцентричне), не престају да буду предмет интересовања ни два века након пишчевог рођења, а чини се посебно данас, када се духовна позиција савременог човека може окарактерисати као живот у доба *мртвих душа*" (Јефтимијевић Михајловић 2024: 15).

Бахтин осветљава да се издвајају хагиографски тонови у причама и беседама Макара Долгоруког, у причи о малишану код Христа, најзад у житију Зосиме. Бахтин каже: „Када би се ауторов свет поклапао са планом земље, романи би били грађени у хагиографском стилу који одговара томе плану" (Бахтин 2000: 27). У књизи *Дух Достојевског* Николај Берђајев промишља: „Достојевски није био само велики уметник, он је био такође велики мислилац и човек видовит у стварима духа. Он је велики и генијални дијалектичар, највећи руски метафизичар. Идеје имају значајну, централну улогу у стваралаштву Достојевског" (Берђајев 1981: 31).

До увођења хришћанског хронотопа у поетику Достојевског долази током шездесетих година, у *Записима из мртвог дома*, где опис Божићних празника постаје врхунац првог дела „Записа". Захаров истиче да Достојевског можемо назвати весником новог жанра – васкршње приче. У светској књижевности је познат жанр божићне приче (у руској традицији га често називају другим жанром – „покладном причом"). Његов образац код Достојевског представља прича „Малишан код Христа на Божићној јелки" (Захаров 2014: 141).[4] То је заиста редак пример савршеног стила кратке приче за коју се може рећи да је права лирско-трагичка синтеза живота.

---

4 Наслов оригинала: Мальчик у Христа на елке (1876).
У књизи *Достојевски: Књига о Исусу Христу* (2012) коју је приредио Љубомир Ранковић, наслов приче „Малишан код Христа на Божићној јелки" је преведен као „Мали Христов положајник". Једино код православних Срба, уместо јелке, на Бадњи дан се у кућу уноси бадњак, а рано ујутру на дан Божића, долази положајник. У предговору, Љубомир Ранковић наводи да је међу документима у књижевној заоставштини Достојевског нађена забелешка:
„Написати књигу о Исусу Христу. Забелешка је настала по завршетку романа *Браћа Карамазови*, дакле, пред саму смрт славног писца. Не зна се тачно какву је књигу Достојевски имао у плану. Да ли би то био наставак романа *Браћа Карамазови* или посебно дело о Исусу Христу? [...] Достојевски је, нажалост, брзо променио светом, а да није ни знао да је *Књига о Исусу Христу*, његово највеће књижевно дело, већ написана [...] Јер, из шире перспективе гледано, шта је друго његово колосално књижевно и уметничко стваралаштво, него једна величанствена хришћанска књига над књигама о Господу Исусу Христу, Сину Божјем и Сину Човечјем" (Ранковић 2012: 005).
Христолошке мисли Достојевског донете су из Сабраних дела Ф. М. Достојевског у 35 књига (Глас Цркве, Ваљево 1994) које чине: *Записи из мртвог дома I и II, Новеле I и II, Понижени и увређени I и II, Злочин и казна I–III, Аутобиографски списи и писма, Двојник, Забелешке из подземља, Браћа Карамазови I–V, Коцкар, Вечни муж, Чича Мароје, Село Степанчиково и његови житељи, Зли духови I–III, Ујкин сан и три приповетке, Бедни људи, Политички написи I и II, Момче I–III, Литерарни написи, Дневник писца, 1873–1881, Бележнице, 1860–1881, Чланци, 187–1878, Писма.*

Прича је занимљива по својој теми – Божићном празнику, по осећањима и дубини трагике с којом је доживљен и насликан лик дечака. Наратив приче у целини изграђен је на принципу контраста: величанствене божићне јелке, слаткиша, играчака и малог дечака од шест година који све то посматра кроз прозор, а потом се смрзава на улици. Нико не показује саосећање ни у дане најрадоснијег празника Божића, у дане милосрђа, доброте, праштања, даривања. Достојевски је веровао да човек нема право да се повуче у себе, да живи за себе, нема право да пролази поред невоља које владају у свету. У сложеном систему мотивације прича је развијена на мотиву верског празника, мотиву богатих и сиромашних, мотиву деце патника и страдалника. Достојевски нам је дочарао лепоту трагичног конфликта у сукобу личности и средине (Алексић 2021: 28–29). Отуда осећај несигурности, страх од великог града, од злих видова људског понашања, и потреба за нежношћу, топлином и радошћу у време празничног слављења рођења Богомладенца. Дечак из приче Достојевског је дете петербуршког сиромаштва. Петроград је органски ситуиран у поље конфликта, као топос унутрашње структуре саме приче. У тексту „Петроград у делу Ф. М. Достојевског" Никола Маројевић осветљава: „Писац, скоро по правилу у целокупном стваралаштву, о Петрограду говори с негативним предзнаком. Касније је овај опис дословно пренесен у фељтон 'Петроградска сновиђења у стиховима и у прози' (1861)" (Маројевић 2009: 161). Опис петроградске зимске вечери из фељтона *Петроградска сновиђења* Достојевски ће унети у структуру Божићне приче:

> „Приближавало се вече, иза широких и мало ознојених излога палили су осветљење. Касачи и официри су јурили по невском проспекту, јурише су сјајне кочије са бесним коњима, охолим кочијашима и надменим лакејима. Понекад се разлегао звонки јек потковица које су кроз снег ударале у камен, тротоарима су журили пролазници… било је уочи Божића" (Достојевски 1982: 300).

У влажном подруму, где се буди на почетку приче, на Бадњи дан, дечак је окружен бедом, хладноћом и глађу. Јунак приче Достојевског није само објективно представник света сиромашних, већ и субјективно (упркос шестој години и нешто мање) осећа социјалне разлике. Приповедач има пун преглед не само над временом, него и над простором. Збивање о којем прича, одвија се у посматрању малог јунака кроз стакло три прозора (простора): собе у којој су Божићна јелка и деца, посластичарнице и излога са луткама. Дечак гледа кроз прозор, за њега су продавачице – четири богате госпође, а купци који улазе у ову посластичарницу су „господа". Тако, упркос годинама, дечак већ зна да у свету у којем живи постоје богати и сиромашни, „господа" и обични људи. А код Христа који је са сваког лица обрисао сваку сузу, где је премештен у самртним сновима, мали јунак није сам, са њим је тихи глас, неко га прима у загрљај:

> „ – Hajdemo k meni, mališane, da kitimo jelku – prošaputao je nad njim odjednom neko tihim glasom.
>
> Pomislio je da je i to govorila njegova mama, ali ne, nije ona; ko ga je to zvao on nije video, ali neko se sagnuo prema njemu, zagrlio ga u tami, a on mu je pružio ruku i … i odjednom … o, kakva svetlost! O, kakva jelka! Kao da i nije jelka – on još takvog

> drveta video nije! Gde je on to sad: sve blista, sve se sija, a svuda oko njega lutke – ali ne, to su sve dečaci i devojčice, samo tako sjajni, svi se oni viju oko njega, lete, svi ga ljube, uzimaju ga, nose sa sobom, on sam leti, i vidi: gleda ga njegova mama, i smeje mu se radosno […]
>
> – Kod Hrista je uvek na ovaj dan jelka za malu decu koja tamo dole nemaju jelke … " (Достојевски 1988: 184).[5]

Код Достојевског је већи део приче посвећен земаљским патњама малог јунака (град, тама упркос празнику светлости, усамљеност) и тек у завршници, Христов тихи глас доноси небески мир малом страдалнику (уздизање, топлину, светлост, утеху). Мали Христов положајник проналази радост и мир, и спасење у Царству Небеском, а смрзнуто тело остаје на земљи: „A vratari su ujutru našli dole iza složenih drva mali leš zalutalog i smrznutog dečaka … Pronašli su i njegovu majku … Ona je još pre njega umrla – sreli su se kod Gospoda na nebu" (Исто: 185).

У време празника рођења Исуса Христа, јавио се Господ и Његова светлост је обасјала васељену: дошао је и јавио се – вечна Светлост.

> „Светитељи, који су светлошћу Духа Светог видели сву истину, говоре да је Божић Мајка свих празника. Христос се родио у пећини, и тиме дао пример бескрајне смирености и гласовиту поуку, да вредност човекова не зависи од места где се човек роди но од духа, који је у њему. Својим рођењем отворио је широм небо, и учинио да анђели певају на грешној земљи и разговарају са пастирима. Учинио је пастире првим својим поклоницима и тиме показао да се у Његово царство неће бирати људи по знатном пореклу, богатству, учености и положају, но по невиности душе, чистоћи срца и богобојажљивости ума" (Велимировић 2009: 49).

Добровољна смрт и васкрсење Исуса Христа као пута ка спасењу, довели су до смањења улоге трагичног и у људском друштву и у уметности. Трагичне догађаје први хришћани су доживљавали као извор додатне радости (Бичков 2012: 302).

Божићне празнике у мртвом дому робијаши ишчекују као наду о слободи, у припремама, али и као одмор од тешког физичког рада, већ на Бадњи дан. Божић је празник који робијашу нико не може одузети. Анђели пред пастирима певају нову песму која би се могла назвати празничном химном спасења: *Слава на висини Богу, / мир на земљи, / међу људима добра воља!* „Поштовање према празнику код њих је добијало извесну устаљену форму – мало је било пијаних; сви су били озбиљни

5 „Религиозно васпитање деце било је тако снажно да је Достојевски кроз цео свој живот сачувао веру у Бога и морални лик Христа као меру понашања стечену још у детињству. У стану Достојевских кандило се никад није гасило пред иконама, и како нам сам писац касније сведочи у *Пишчевом дневнику,* заједничке, породичне молитве биле су свакодневне" (Стефановић 2019: 11). Супруга Достојевског, Ана Григорјевна је у својим мемоарима *Сећања* (2019) писала да је Достојевски изузетно брижан отац и да је стално размишљао како да забави своју децу. „Наочито се бринуо како да окити јелку, неизоставно је тражио да купим велику и гранату јелку, сам је украшавао (украсе смо користили из године у годину), пео би се на хоклицу, постављао горње лампице и учвршћивао звезду" (Достојевска А. Г. 2019: 163). „У девет сати смо децу водили на спавање и Фјодор Михајлович је обавезно одлазио код њих да их благослови пред спавање и да заједно с њима прочита Оче наш, Богородицу, и своју омиљену молитву 'Сву наду своју на Тебе полажем, Мати Божја, сачувај ме под заклоном Твојим'" (Исто: 215).

и изгледали некако заузети, мада многи нису имали никаква посла. Сада су и беспосличари и пијанице настојали да сачувају достојанство" (Достојевски 2009а: 150). Акимич, најстарији међу осуђеницима у касарни, сироче које је одрастало у туђој кући, послушник и слуга, задобио је дарове смирења и поштовања Божјих празника, подражавајући начин прослављања, у свечаном оделу, посипањем сламе по поду, као симболу сећања на Рођење Богомладенца у пећини, у јаслама: *Пови īа и метīну īа у јасле*, до празничне трпезе (уз обавезно прасеће печење). Није било картања, пића, псовки и свађа, раније се легало како би се дочекао Божић. Из свих крајева града доносили су у тамницу божићне поклоне: огромне количине хлеба, пецива, лепиња са сиром, палачинки, милихброта и другог, и све су то робијаши примали са захвалношћу. Наратор осветљава празничну атмосферу дочека свештеника у војничкој касарни, у којој је пред иконом горело кандило: „Пошто је очитао молитву и отпојао пред иконом, окренуо се и стао пред робијаше, а они су сви редом са истинском побожношћу прилазили и љубили крст. Затим је свештеник обишао све касарне и покропио их освећеном водицом […] Крст су испратили исто онако побожно као што су га и дочекали" (Исто: 155).

Пет минута касније, по касарнама су одјекивале песме. У специјалном одељењу певао је хор од осам робијаша уз пратњу балалајки и гитара: *Нико не види и не зна / како живимо у тāмници, / Творац небесни је с нама / И ми нећемо ūропāсти …* (Исто: 158). Наратор описује то робијашко расположење као интересантно, чак и дирљиво:

> „Поред урођеног пијетета према великом дану, робијаш је несвесно осећао да га то прослављање празника једини са осталим светом, значи да он није баш сасвим одбачено створење, пропао човек, отпадак, да је и у тамници све као и код осталог света. Они су то осећали; а то се видело и било је разумљиво" (Исто: 150).

Примајући дарове, осуђеници скидају капу, клањају се, честитају празник и носе дарове у кујну. Дирљива је и сцена када робијаши поклањају две векне тамничког хлеба свештенику који их је на Божић, Богом благословио и молитвено укрепио.

Трећег дана Божића је одржана прва представа у тамничком позоришту. Претпостављало се да ће слава тамничког позоришта одјекнути у целој тврђави, чак и у граду у којем није било позоришта. После првог успеха, робијашка фантазија донела је награде и смањење година робије: „Једном речју, то су била деца, права деца, мада је понеко од те деце имало по четрдесет година" (Исто: 168). Први комад је био *Филāшка и Мирошка – суūарници,* затим, други комад *Кедрил-ūрождрљивац.* И оркестар је био ту да употпуни позоришну слику, народном игром – камаринска. „Почиње тихо, једва чујно, али мотив расте, нараста, темпо се убрзава, одјекује бећарско куцање по дашчицама балалајки … То је камаринска у пуном размаху и, доиста, било би добро да је случајно Глинка могао да чује ову игру код нас у тамници"[6] (Исто: 182). Посматрајући утамничене глумце аматере, наратор се пита:

6 Михаил Иванович Глинка (1804–1857) је први руски композитор који је задобио широко поштовање у својој земљи и често се сматра оцем руске класичне музике. Глинкине композиције су имале велики утицај на будуће руске композиторе, посебно на руску петорку (Милиј Балакирјев,

„Колико снага и талената узалудно пропада код нас у Русији, у ропству и горкој невољи! […] и људи су се морално преображавали – макар само на неколико тренутака…“ (Исто: 183–184). Достојевски је схватао патњу као услов за препород и за нови живот. Окованим, жигосаним, мрачним робијашима морала је изгледати лепа јеванђељска проповед о једнакости свих људи пред Богом и о Божанској љубави. Насупрот суровом закону и тамничарима стоји – милосрдни лик Христов. „Али, ево већ и почетак априла, приближава се и ускршња недеља“ (Исто: 245).

Први подофицир је целу тамницу поделио на седам смена, по броју недеља Васкршњег поста. Они који посте ослобађају се рада. Иду у цркву која се налазила близу тамнице, два или три пута на дан. Наратор се присећа детињства: „Служба о великом посту, тако позната још из раног детињства у родитељској кући, свечане молитве, дубоко клањање до земље – све је то оживело у мојој души далеку, далеку прошлост и подсећало ме на утиске из детињства“ (Исто: 251). И сећао се како се на улазу у цркву гомилао прост народ, покорно клањао и збијао, молио се не као остали, него смерно, усрдно, клањајући се до земље, потпуно свестан своје понижености. Робијаши су у Божји дом ишли под наоружаном стражом која није улазила у цркву. Стајали су стиснути у гомили до самих врата, иза свих, оковани и жигосани.

> „Робијаши се врло усрдно моле Богу и сваки од њих кад дође у цркву доноси своју убогу копејку за свећицу или за тас и када је даје, он, можда, осећа или мисли: Па и ја сам човек, пред Богом смо сви једнаки. Нас су причешћивали рано, на јутрењу. Кад је свештеник с путиром у руци читао речи: Но јако разбојника мја прими – онда су готово сви, уз звеку окова, клекли на земљу мислећи, чини ми се, да се те речи буквално на њих односе. Дошао је и Ускрс. Управа је сваком од нас поделила по кришку пшеничног хлеба, умешеног с млеком, и по једно јаје. Из града су опет претрпали тамницу милостињом. Опет је дошао свештеник с крстом, опет нас је обилазила управа […] све у длаку исто као и о Божићу, само с том разликом што се сад могло шетати по дворишту и грејати на сунцу“ (Исто: 252).

Страсна жеља за васкрсењем, за препородом, новим животом, давала је снагу за дуго трпљење и наду. Без овог страдања не би било ни строге ревизије ранијег живота. „А какве сам наде носио у срцу. Мислио сам, одлучио и клео се сам себи да у мом будућем животу неће бити ранијих грешака и падова“ (Исто: 312–313).

Руски превод Новог завета послужио је наратору Горјанчикову да за неколико недеља научи Татарина Алеја да чита. Христова Беседа на гори својим ученицима, апостолима, оставила је снажан утисак: опраштај, воли, не вређај, воли и непријатеље своје. „Али никаквим жиговима и никаквим оковима нећеш натерати човека да заборави да је човек. Боже мој! Та човечан однос може повратити људски лик и таквом створењу у коме је већ одавно избледела слика Божја“ (Исто: 130). У томе је спасење и затвореника и њихова радост: неколико љубазних речи и они су скоро

Цезар Кјуј, Модест Мусоргски, Николај Римски-Корсаков, Александар Бородин), који су следећи његов пример направили препознатљив руски стил класичне музике. Његова најпознатија дела су опере „Иван Сусањин“, „Руслан и Људмила“, оркестарско дело „Камаринскаја“, симфонија „Ноћ у Мадриду“, као и соло-песме. Глинка је творац руске националне опере. Његов рад се огледа у стварању националног стила, тј. стварању руске националне музике (*Патриот*, 15. фебруар 2018).

морално васкрсавали. Радовали су се као деца и као деца почињали да воле. Празницима Божјег рођења и васкрсења становници *Мр҃твоӣ дома*, мртве душе, дочекују Господа у нади да излечи, обнови, преобрази, васкрсне из мртвих, подари опроштај. У том ужасу, очајању и страдању једина искра живота понижених, одбачених, окованих, искра која ће спасити и ослободити је Бог свемогућ и свеприсутан, Једини који неће никога оставити и који се очекивао свечано, побожно, молитвено, са надом да је са њима и да неће допустити њихову пропаст.

У време празника Васкрсења Христовог догађа се васкрсење из мртвих Раскољникова – његово физичко и духовно исцељење. Раскољников од Соње тражи да прочита причу о Лазаревом васкрсењу из једанаесте главе Јеванђеља по Јовану. Схватио је, да Соња верује, да се моли Богу и у њеним речима „како бих ја без Бога? […] све ми даје!" – Раскољников разуме да је Бог давнашња тајна и њена утеха у сиротињској породици коју чини отац алкохоличар, маћеха полудела од јада и гладна дечица. Друге недеље Васкршњег поста, када на Раскољникова долази ред да пости заједно са касарном, робијаши га нападају да је безбожник и да га треба убити. Потом се разболео и прележао у болници цео крај поста и Светлу недељу. И васкрсењу Соње Мармеладове претходи болест и оздрављење. Чудо Лазаревог васкрсења, преображаја и покајања догодило се и Раскољникову. Дирљива је сцена када Раскољников после изласка из болнице, одлази на рад на обалу реке, у рано јутро, када је сео на тренутак и посматрао широку и пусту реку, и када се Соња појавила и села поред њега. Увек му је пружала руку бојажљиво, и он је са одвратношћу прихватао, али десило се чудо: „Али сад им се руке нису одвајале […] Како се то десило, ни сам није знао, али као да га је изненада нешто дохватило и бацило пред њене ноге. Плакао је и грлио њена колена […] У очима јој је синула бескрајна срећа; разумела је, и за њу више није било сумње да је он воли, да је бескрајно воли, да је дошао, најзад, и тај тренутак" (Достојевски 2009б: 603). Из Светог Јеванђеља по Луки познате су приче о изгубљеној овци, о изгубљеној драхми и о блудном сину – грешнику који се каје. У том смислу Никола Милошевић сматра да преступник није једном заувек изгубљена црна овца, биће за сва времена огрезло у зло, него само привремено залутали блудни син (Милошевић 1987: 8). Достојевски је успео да покаже како одбацивање вере у Христа неминовно води човека до побуне против устројства света и злочина, али да покајањем грешник – гресима мртав и изгубљен, оживи и пронађе се. Важна је сцена сусрета двоје исцељених који су одолели саблазни и искушењу:

> „Хтели су да говоре, али нису могли. Очи су им биле пуне суза. Обоје су били бледи и мршави; али на тим бледим и болешљивим лицима већ је сијала зора обновљене будућности, потпуног васкрсења у нови живот. Њих је васкрсла љубав; срце једнога носило је у себи неисцрпне изворе живота за срце другога" (2009б: 603).

Епилог се отвара према будућности живота човека са Богом, као празник његовог васкрсења и обожења, као велики подвиг покајања и преображаја. Победила је истина Јеванђеља и бескрајна Сонина љубав. „Али овде већ почиње нова повест, повест поступног обнављања човековог, повест његовог поступног препорода, поступног прелаза из једног света у други, упознавање са новом, досад потпуно непознатом стварношћу" (Исто: 604).

Роман *Браћа Карамазови* прожет је симболиком празника у поглављу о руском монаху – у житију старца Зосиме, у параболи о свадби у Кани Галилејској преко мотива празничне трпезе, али и у причи о дечаку Иљуши. Главни лик Иљуша је у одбрани свога оца угризао Димитрија Карамазова, који је капетана Снегирјева понижавао. Малишан је свога оца храбро бранио, сам против целог разреда. Након преране смрти сахрањен је близу храма, да до њега стално допире звуци службе Божје. После његове сахране приликом сусрета код Иљушиног камена дечак Коља пита зар доиста религија говори да ће сви устати из мртвих, оживети, и поново видети један другог. И Аљоша одговара: „Обавезно ћемо васкрснути, обавезно ћемо се видети и весело испричати један другом све шта је било" (Достојевски 2009в: 544). Кроз Аљошу крај Иљушиног камена говори Христос бришући сузе са дечјих лица, одговарајући на сва питања која је поставио Иван, Аљошин и Димитријев брат (Алексић 2021: 69). У центар пажње Достојевски ставља пре свега Личност човека, због чега и само читање и тумачење његовог дела превазилази оквире науке; оно тражи Личност саму, чиме се оправдава како велико интересовање, тако и велики утицај који је овај писац имао и има на све оне који су се њиме подробно бавили – било као читаоци, било као тумачи и истраживачи (Јефтимијевић Михајловић 2024: 16).[7] По мишљењу Татјане Касаткине, основу личности Достојевског представља управо љубав према Христу, коју преноси кроз сваки свој текст и тако се дешава задивљујућа ствар: он у XX веку постаје водич ка Христу за људе који нису читали Јеванђеље.[8] „Апсолутна вриједност Богочовјека Христа постаје аксиолошка жижа у којој се огледа цјелокупно постојање, лично и друштвено, сва схватања свијета и човјека, сви философско-антрополошки системи, етика и естетика. За виши циљ историјског развоја свијета и човјека Достојевски сматра обожење и сусрет са Христом" (Маројевић 2013: 329).[9]

Кнез Мишкин је оличена Јеванђељска љубав према ближњима. Конципирајући лик кнеза Мишкина као пандан Христу, писац му је одредио мисију – да је свима потребан, да препороди средину добротом и смиреношћу. Мишкин опрашта све увреде: Бурдовски га обмањује и знајући то, кнез дели са њим имање; Рогожин хоће да га убије, ипак се братими са њим; осећа да га Иполит мрзи, али га негује у свом стану; предлаже брак Настасји да би је спасио слутећи трагедију са Рогожином. „Доброта кнеза Мишкина је добила атрибут *идиоӣ* и постала узрок трагедије:

---

7 Детаљније видети: Марија Јефтимијевић Михајловић, „Поука са закашњењем ('смисао' и 'оправдање' самоубиства у приповеци 'Кротка' Ф. М. Достојевског)", *Башӣина*, св. 63, 15–30.

8 Многи данашњи свештенослужитељи су људи који су у Цркву дошли захваљујући Достојевском. „Седамдесетих година, кад је омладина одједном почела да долази у храм, многи су на питање: 'Зашто?' одговарали: 'Читао сам Достојевског.' Тада је, узгред речено, Достојевски био 'дозвољен.' Између осталог, то је била радикална грешка совјетске власти. Ако је желела да се сачува, требало је да и даље 'држи под забраном' Достојевског. Испоставља се да човек не може да не дође у Цркву ако чита Достојевског. [...] Текст Достојевског је препун скривених цитата из Библије: управо то је покретач, мотор сваке сцене који је трансформише из 'насушног видљиво-текућег' у полазну јеванђељску сцену. Достојевски одједном почиње да разговара с душом о ономе од чега је она већ одавно откинута и учи нас да обнављамо ову везу" (Боровик 2015).

9 Праунук генијалног руског писца, Дмитриј Андрејевич Достојевски, у интервјуу за *Печаӣ* каже: „Фасцинирају ме мислећи људи који дубоко пониру и схватају суштину и значај стваралаштва Достојевског. Истинска уметност и дубока хришћанска филозофија уткани су у његово генијално стваралаштво" (Достојевски Д. А. 2019: 60).

рђави је злоупотребљавају, а честити не примају њену жртву“ (Бабовић 2009: 66). Резултат Мишкиновог труда је трагичан: Рогожин постаје убица, Настасја убијена, Аглаја повређена, а кнез поново тоне у болест. Кнеза Мишкина је мучило то што је свему стран и одбачен: „Какав ли је то пир, какав ли је то вечити, велики празник коме нема краја и коме га нешто привлачи одавно, увек, од самог детињства, и коме никако не може да се прикључи“ (Достојевски 2009г: 122). „Само при оваквом празновању човеков живот ће бити једно непрекидно празновање […] прелазак од видљивог ка невидљивом, тамо где нестају све слике, знаци и симболи празновања који се одигравају у овом животу и где се вечно чисти наслађују најчистијом жртвом“ (Бичков 2012: 362). Дирљиву љубав према Богу и ближњима нежни и тужни кнез Мишкин је довео до потпуног самозаборава, до идиотства или лудости за свет, до јуродивости (Алексић 2023: 54).

Празнични жанр у делу Достојевског пројављује карактер естетичког значаја верских празника. У њему се, у спољашњем сјају и лепоти празника, обиљу мириса, јела и пића, осветљава само спољашњост празника, само сенка и слика празновања. Истински се празник састоји у ономе на шта сликовито и симболички указује чулно доживљавана празнична енергија. Она дарује, нарочито онима који страдају, праву радост духовне утехе у покајању и преумљењу. Кандила која горе пред иконама у касарнама затворске тврђаве, у току празника, представљају духовну светлост. Она су ту, и пред њима робијаши свечано и са страхопоштовањем стоје, да их подсете да дом њихове душе такође треба да буде испуњен светлошћу покајања као што је црква испуњена светлошћу кандила. Многобројне компоненте од којих се састоје празнични миомириси, означавају разноврсне духовне дарове које човек треба да стекне. Тамјан указује на духовну благодат, мирис духовних намера и осећања која веселе и срца понижених, увређених и окованих. У византијској естетици угодан мирис представља стабилан симбол Светог Духа и реалан знак његовог присуства.

Сваки врлински поступак, исправно проживљен дан и сав људски живот схваћен као пут до вечног живота повезани су с духовном радошћу. Управо због тога, Свети Теодор Студит тумачи живот човека као непрекидни духовни празник. „Много се народних празника, божанских и људских, празнује у овом животу, али је један празник велики и тежак – то је сам живот човеков“ (Бичков 2012: 300). Достојевски је осветлио живот као празник испуњен патњом и духовном радошћу, указао да је празник духа – волети срцем и душом Господа и ближње и да је самилост најважнији и можда једини закон бића свега човечанства. Показао је да се на симболичком систему култног празника своди сав систем слика, сивола и знакова хришћанства усмерен на уздизање човека од видљивог ка невидљивом у доживљају празничне енергије која доноси непролазну радост.

ИЗВОРИ

Достојевски 1982: Фјодор Михајлович Достојевски. *Чланци.* Београд: БИГЗ.

Достојевски 1988: Fjodor M. Dostojevski. *Večni muž i druge pripovetke.* Preveli Milosav Babović, Desanka Maksimović. Beograd: Izdavačka organizacija „Rad“.

Достојевски 2009а: Фјодор Михајлович Достојевски. *Фјодор М. Записи из мртвог дома.* Ур. Милена Маројевић. Београд: Ленто.

Достојевски 2009б: Фјодор Михајлович Достојевски. *Злочин и казна.* Ур. Милена Маројевић. Београд: Ленто.

Достојевски 2009в: Фјодор Михајлович Достојевски. *Браћа Карамазови.* Ур. Милена Маројевић. Београд: Ленто.

Достојевски 2009г: Фјодор Михајлович Достојевски. *Идиот.* Ур. Милена Маројевић. Београд: Ленто.

Достојевски 2019: Ана Григорјевна Достојевска. *Сећања*. Књига друга. Београд: Чвор.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2021: Слађана Алексић. „Проблем страдања деце у роману Достојевског *Браћа Карамазови*". *Српска баштина*, VI/1, 61–74.

Алексић 2021: Слађана Алексић. „Божићна прича Ф. М. Достојевског". *Српска баштина*, VI/2, 26–36.

Алексић 2023: Слађана Алексић. „Ава Јустин Поповић: естетика духовних спознаја на основу дела Достојевског". *Ф. М. Достојевски као стваралац: Изабрани огледи.* Прир. Н. Маројевић, С. Алексић. Никшић: Институт за српску културу, 39–64.

Антанасијевић 2013: Ирина Антанасијевић. „О питању 'празничне књижевности'". *Славистика,* XVII, 194–206.

Бабовић 2009: Милосав Бабовић. „Стваралаштво Достојевског". *Ф. М. Достојевски, Јадни људи; Беле ноћи; Двојник*. Београд: Ленто, 9–117.

Бахтин 2000: Михаил Бахтин. *Проблеми поетике Достојевског.* Београд: Zepter Book World.

Берђајев 1981: Николај Берђајев. *Дух Достојевског.* Београд: НИРО „Књижевне новине".

Бичков 2012: Виктор Бичков. *Кратка историја византијске естетике.* Београд: Службени гласник.

Боровик 2015: Александра Боровик. *Водич ка Христу за оне који нису читали Јеванђеље*. Интервју са Татјаном Касаткином. Прев. са руског Марина Тодић. <https://srpska.pravoslavie.ru/87660.html]>. [29. 9. 2025].

Велимировић 2009: Николај Велимировић. *Тумачење Светог Јеванђеља: Омилије*. Београд, Шабац: Александрија, Глас Цркве.

Достојевски 2019: Дмитриј Андрејевич Достојевски. „Уметност разговора са Богом". Интервју, разговарала Биљана Живковић. *Печат*, бр. 579, 60–63.

Захаров 2014: Виктор Николаевич Захаров. „Символика хришћанског календара у делима Достојевског". *Достојевски: апостол православног реализма.* Београд: Catena Mundi, 131–143.

Јесаулов 2016: Иван Јесаулов. „Божићни и васкршњи архетипови у руској књижевности: европски културни контекст и национална традиција". *Компаративна књижевност: теорија, тумачења, перспективе.* Зборник радова. Ур. Адријана Марчетић, Зорица Бечановић Николић, Весна Елез. Београд: Филолошки факултет, 119–131.

Јефтимијевић Михајловић 2024: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Поука са закашњењем ('смисао' и 'оправдање' самоубиства у приповеци 'Кротка' Ф. М. Достојевског). *Баштина,* св. 63, 15–30.

Маројевић 2009: Никола Маројевић. „Петроград у дјелу Ф. М. Достојевског". *Слово. Часопис за српски језик, књижевност и културу*, V, број 21, 160–169.

Маројевић 2014: Никола Маројевић. „Улога Јеванђеља код Достојевског". *Српска теологија данас,* књига 5. Београд: Институт за теолошка истраживања: Православни богословски факултет, 326–330.

Милошевић 1987: Никола Милошевић. „Раскољников данас". *Фјодор Достојевски, Злочин и казна I.* Београд: Просвета.

Мирковић 1961: Лазар Мирковић. *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника Православне источне цркве.* Београд: Свети архијеријски синод Српске православне цркве.

Мишев 2010: Радмила Мишев. *Трагање за духовним видом.* Београд: Ризница српске духовности.

Патриот 2018: Патриот/интернет портал. *Славни композитор Михаил Ивановић Глинка – отац руске класичне музуке.* <https://patriot-srb.rs/slavni-kompozitor-mihail-ivanovic-glinka--otac-ruske-klasicne-muzike/>. [9. 9. 2025].

Ранковић 2012: Љубомир Ранковић. *Достојевски: Књига о Исусу Христу.* Шабац: Глас Цркве.

Стефановић 2019: Стеван Стефановић. *Богословље Достојевског.* Крагујевац: Духовни луг.

Шмеман 1996: Александар Шмеман. *Тајне празника: празници православне црквене године.* Цетиње: Светигора.

Slađana V. ALEKSIĆ
Jasna Lj. PARLIĆ BOŽOVIĆ

THE SYMBOLISM OF CHRISTIAN HOLIDAYS IN THE WORKS OF F. M. DOSTOJEVSKI

Summary

Christocentrism, as the most important characteristic of Christian culture, points to the annual liturgical cycle arranged according to events from Christ's life, with the central place given to the birth and resurrection of Jesus Christ. The section of liturgics dealing with yearly feasts and their services involves the science of feasts, or heortology. In the liturgical cycle of the major Feasts of the Lord, such as the Nativity of Christ, the Circumcision of Christ, the Baptism of Christ (Epiphany), the Meeting of the Lord, Easter or Pascha (the feast of feasts, beyond all categories), the Ascension (the fortieth day after Easter), the Exaltation of the Holy Cross, the Transfiguration of the Lord, and the Entry of Jesus Christ into Jerusalem, the most significant events are the celebration of Christmas and Easter. This work uses aesthetic, philological, and theological approaches to highlight the significance of the festive genre in the works of one of the greatest writers of all time, Dostoevsky. Attention is focused on the phenomenon of festive texts and the celebration of Christmas and Easter. Through a theoretical approach, the meaning of this phenomenon will be established, a subject treated as an important aesthetic issue within Byzantine aesthetics, which encompasses the dimension of spiritual delight, culminating in spiritual catharsis. In Dostoevsky's literary text, the Orthodox holiday is illuminated as a spiritual contact – a transcendent vision of the essential foundations of being, the hidden truths of the spirit, the laws of life in their fullness, and profound harmony with God, the experience of participating in eternity. Researching the festive text in literature involves a long and serious process of study.

Keywords: Dostoevsky, festive genre, Christocentrism.

Рад је предат 28. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Ускоковић М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60367

Стручни рад

*Марија М. ШЉУКИЋ**
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ПРЕДСТАВА УРБАНОГ ПРОСТОРА У *ДОШЉАЦИМА* МИЛУТИНА УСКОКОВИЋА**

Апстракт: У раду се проматра град перспективом искоса, психолошким доживљајем и социјалном, друштвеном, културном и образовном интеракцијом простора и дошљака у роману *Дошљаци* Милутина Ускоковића. Динамизацијом Београда, уочавањем елемената феноменологије имагинације и фолклорним кодом долази до изражаја степен уклопљености дошљака у нову средину, као и перципирање менталне представе завичаја и с тим у вези обликовање психолошког простора и адаптације у односу на домицилно становништво. Аналитичком методом и компаративним приступом, Београд–завичај рашчлањава се и продубљује формирање друштвене представе града у процесу иновације и епохалних промена (оријентална варош, град у модерном поимању) и преплетеност индивидуалних идентитета Милоша и Зорке са колективним прожимањем дошљака и Београђана. Циљ истраживања представља детекцију свих домена свакодневице сплетености мотива дошљака и градског амбијента, као и испољавање психолошког процеса модификације личног идентитета спрам промењених животних прилика.

Кључне речи: Милутин Ускоковић, *Дошљаци*, Београд, мотив дошљака, лични и колективни идентитет.

УВОД

Романескни опус Милутина Ускоковића (1884–1915) базиран је на проучавању слојевитости Београда, постављајући у сржнаративног уобличења читав низ иновација. Социјалну средину београдског тла, „Скерлићев миљеник међу млађим прозаистима“, познат управо као „творац београдског романа“ (Деретић 2004: 1005) – проматра кроз разбокореност друштвених интеракција, пре свега ученичке, студентске, чиновничке, обухватајући и више грађанске слојеве (породица министра). *Дошљаци* (1910) и *Чедомир Илић* (1914) показују пуну меру међуусловљености и формирања другачијег друштвеног амбијента на прелазу 19. у 20. век

* Доктор филолошких наука (Српска књижевност), ORCID 0009-0000-8824-367X, marijasljukic0402@gmail.com

** Рад представља део докторске тезе аутора под називом *Хронотоп Београда у прози Светлане Велмар-Јанковић* (ментор проф. др Предраг Петровић), одбрањене 25. 9. 2024. на Филолошком факултету у Београду, пред комисијом у саставу проф. др Јелена Панић Мараш, проф. др Предраг Петровић и доц. др Милица Кецојевић.

и с тим у вези детектују промене политичког, историјског и културног домена урбаног ареала. Романескне сфере *Дошљака* и *Чедомира Илића* одликују се донекле сличном тематско-мотивском блискошћу, израженом социјалном динамиком, културно-образовним кодовима урбаног, као и преплетеношћу историјског и политичког слоја Београда. Разликовна нит испољава се пре свега у домену третмана београдског рељефа, јер у *Чедомиру Илићу* долази до изражаја временска компонента, од историјско-политичког обриса епохе, метафизичке пројекције, све до психолошког и субјективног одраза у менталним просторима ликова. *Дошљаци* су базирани на уцеловљеном доживљају разноликих слојева просторности, који се стапају и претапају у судбинској животној кружници Милоша Кремића на релацији завичај и Београд. Ускоковић је ликове главних протагониста Милоша, Зорке, Чедомира и Вишње приказао двоструко оријентисаним, кроз корелацију са простором завичаја и новом средином, процесом мењања и трансформације у контексту београдске средине.

> „Па ипак, и један и други роман, други с више уметничке снаге од првог, уводе нас у свет који је нов, друкчији од оног који познајемо из наше реалистичке прозе. У оба романа, иако се збивају у Београду, јунаци нису Београђани по рођењу, него дошљаци из унутрашњости, могли бисмо рећи дошљаци из света који је обликовала наша реалистичка приповетка. […] Патријархални човек наше реалистичке прозе поникао је у свом свету, он је нераскидиво везан за своју средину, чврсто укорењен у родно тло. Модерни човек бачен је у свет, он је у њему дошљак, странац, без властитих корена, и стога увек изнова тражи пут у свој изгубљени завичај“ (Деретић 2004: 1006).

Чедомир Илић перципира се кроз студентску средину Чедомира Илића и Вишње Лазаревић и њихове интеракције унутар друштвенокултурне климе тадашњег Београда. Економске прилике и политички кôд оставили су одразе на индивидуалним токовима и познанству Чедомира са Белом Матовић, кћерком министра. Социјална стратификација и друштвена проходност ка вишим слојевима друштва у сагласју са обредима прелаза реконфигурише уклапање дошљака Чедомира у сферу рођене Београђанке Беле Матовић. Диспропорција дошљака и рођених Београђана у домену система вредности и животних начела формулише трагичан крај Чедомира. Активан однос према патријархалној култури и традицији и одржавање везе са завичајем двовидо се уочава кроз трагичан епилог Чедомира и Зорке, спрам Милоша и Вишње, који иако губе виталистички потенцијал, животну кружницу, ипак настављају унутар примарних средина (Ужице и Чачак).

Ускоковићев допринос заснивању наратива о београдском рељефу очитује се и у детекцији тематско-мотивских чворишта, доцнијих романескних остварења (слојевитост урбане средине, преплетеност индивидуалних токова дошљака и рођених Београђана, оцртавање епохалних промена и модернизацијских процеса, третман Београда као делатног чиниоца, а не само позорнице предметних дешавања, сегментовање временско-просторне компоненте издвајањем разноликих видова, формирање колективне слике духа града на прелазу епоха).

> „Умјетничка слика града у романима Милутина Ускоковића динамична је и разноврсна до те мјере да град поприма статус дјелатног књижевног јунака, који пресудно утиче на догађаје и карактере свих других јунака који су настањени на том простору. Градске теме, догађаји и људи у романима Милутина Ускоковића представљају цјеловит умјетнички доживљај Београда у српској књижевности, као што су иновираним књижевним поступком, субјективном нарацијом, сложеном психологијом јунака, широм отворили врата модерној српској књижевности. Жестоким сударом еротске енергије, са психологијом колебљивости, тјескобе, раскоријењености и дошљаштва, те разорном доминацијом суицида и смрти, Ускоковић је упловио у најсложенија душевна стања јунака, каква су била присутна само у најбољим остварењима великих европских писаца“ (Максимовић 2020: 22).

Компаративним приступом наративним остварењима са темом Београда издвајају се Јанко Веселиновић са романом *Јунак наших дана* и Сима Матавуљ са *Београдским причама,* у садржинском погледу претече Ускоковићевом опусу, уочавањем мотивских прожимања у промишљању београдског амбијента. Целовита представа друштвене панораме формира се издвајањем модификације начина свакодневног живота, од патријархалног модела ка изграђивању грађанског модуса (микрохронотопи салон, радна соба, библиотека) и запажањем повезаности социјалних нити дошљака са рођеним Београђанима.

Мотив дошљака је широко постављен и премрежава готово у целости опус Ускоковића, детектујући разликовну нит социјалне средине, доминантног облика културно-породичног система вредности понетог из завичаја и степена образовања појединца као опредељујућих фактора адаптибилности у модификованим условима егзистенције.

ПОЕТСКА СЛИКА БЕОГРАДА У *ДОШЉАЦИМА*

Београд је приказан и самерен из домена промена и иновација у опусу Милутина Ускоковића, које су биле условљене преласком из 19. у 20. век, а одликовале су се и испољавале у скоро свим аспектима свакодневног живота. Сви сегменти београдског амбијента, атмосфере и духа града били су захваћени неминовним менама, које су биле видљиве, како на урбанизацији града, индустријализацији (подизање нових фабрика), модернизацији саобраћаја (трамвај), увођење електричне енергије, тако и на не много приметним пољима свакодневице, од уређења интимног простора за становање, културног живота града, психолошким профилима људи и кроз промене схватања, размишљања, па чак и уобичајених навика.

Милутин Ускоковић је целокупношћу и целовитошћу свог стваралачког рукописа успео да примети, забележи и покаже све оне видове промена свакодневног живота људи у београдској средини у преломним историјским и временским оквирима прерастања оријенталне вароши у модеран град, донекле задржавајући неке од одлика свог претходног идентитетског кода. Писац је, да би на пуни и свеобухватнији начин приказао и показао пуноћу живота условљеног урбанизацијом београдског простора, изабрао перспективу дошљака, који на другачији начин, понекад можда и дубље, перципира нову средину у односу на људе, који су већ дубоко укорењени у њој.

Дошљаци свој однос према Београду и свим аспектима и нивоима живота у њему сагледавају и вреднују кроз однос нове средине и завичаја, као и квалитета живљења, навика и размишљања, као и своју прилагодљивост на новонасталу животну ситуацију. Процес уклапања у нову средину је постепен и често повезан и са припадношћу одређеном слоју у друштву, као и образовном нивоу одређене личности, што је на различите начине исказано и приказано у самом ткиву романа *Дошљаци.*

Милутин Ускоковић свеобухватно сагледава ученичку, студентску, радничку и чиновничку средину и региструје све промене у социјалном миљеу ових средина на које су оставили последице неминовне промене епоха и историјског тренутка.

Писац београдску и ужичку средину, односно уопште узев простор, проматра из перспективе психолошких стања, осећања и расположења ликова, динамизирајући простор кроз позитивну и негативну перцепцију јунака. Уочљиво је да овај поступак примењује и у описима природе и предела, па тако простор Дунава и његове непосредне околине на почетку познанства и љубави Милоша и Зорке, постаје предео хармоније и среће, док се у каснијем временском интервалу продубљивањем њихове међусобне повезаности задобија елементе злокобности, чиме се на готово неприметан начин прати линија која доводи до активирања зле коби и губитка Зоркиног живота.

Милутин Ускоковић је био велики познавалац људских осећања, што је и инкорпорирао у психолошке профиле својих личности обликујући их на продубљенији и рељефнији начин, кроз исказивање мноштва нијанси расположења у контексту са преовлађујућим друштвеним идејама и њиховом уклопљености у историјску епоху.

> „Socijalna psihologija pridaje veliki interes našem 'JA', odnosno predstavama koje imamo o sebi samima. Ona pokazuje da mi težimo da se samovrednujemo iskrivljujući naša sećanja i naše sudove. Ali JA zavisi i od osoba koje nas okružuju i društvenih upoređenja kojima smo izloženi" (Martino 2009: 51).

Београд је обликован на многоструке начине, мада је уочљиво преовладавање утицаја Истока и Запада, уграђених у његову бит. Ова чињеница се пре свега очитује кроз описе појединих делова града, у којима је приметно присуство турских кућа уз новоизграђене вишеспратнице, па се тако уочава да је београдска средина динамична и у непрестаним менама, али истовремено и слојевита, чиме се потцртава вертикална пројекција града.

> „Милош је нехотице прелетао погледом овај центар престонице, који је изгледао неједнак и неизражен.
>
> Уз модерне четворокатнице прибијала се нека тесна кућица још из турског доба, која се само једним чудом и општинском немарношћу одржавала да се не сруши. Тамо где није било таквих кућица нове зграде штрчале су једна изнад друге, као да су се сопственици трудили да им кућа буде виша бар за пола метра од суседне. Старинска камена чесма са усахлим лавовским устима чудно је одударала од ситне гвоздене ограде модерних скверова. Одрасло кестење ширило се без реда између јектичавих лица и новог зимзеленог џбуња. Изнад свега овога издизала се ћелава зграда Росије, крупна као див који је залутао међу нас мирне и скромне грађане. Она се обзирала по пространом београдском небу и мрзовољно спуштала

> свој поглед ниже себе, у неку папуциницу, крај које је стајала натрула дрвена пушка, већа од човека, пушка која је опомињала на старо доба и старинске пушкаре" (Ускоковић 1995: 113).

У културном профилу града, али и у домену образовања и усавршавања младих интелектуалаца у иностранству (Драгутин Ранковић, Лајпциг), приметно је преовладавање овог аспекта у самеравању Београда.

Писац је приказао и показао у свим појединостима и у целости изглед и уопште настанак и значај стварања новина, од првих информација, преко обликовања вести па све до дистрибуције новина, за дух једног града. Унутар описа редакције *Прегорода* обликује се микропростор у коме доминира орман са књигама, где се издвајао географски атлас немачког издавача, чиме је потцртана нит културног нивоа у обликовању ткива романа.

Град Београд у наративу писца постаје још један од битних ликова за функционисање романа, јер му придаје неке од особина карактеристичних за жива бића. „Београд, који оживи крајем августа већ се крајем фебруара, пред облацима прашине, повлачи да проспава летњи сан" (Ускоковић 1995: 11).

Јавни простор, улице, доживљени су на експресиван начин, јер аутор у својој визији овај предео повезује описом пејзажа са једним од четири природна елемента, водом, битним за остваривање наративног ткања. „Њих четворо пробијали су се кроз гомилу која је плавила улицу као надошла река; несташно дирали маске, гурали се и смејали на најмањи повод, као и цео свет око њих" (Ускоковић 1995: 57).

Културни идентитет града се пре свега очитује у ученичкој-студентској средини, односно међу младим интелектуалцима, који прихватају и имплементирају у својим размишљањима модерне идеје, које преовладавају у преломној епохи на размеђу два века. Значајан сегмент у оквиру културног кода у коме до посебног изражаја долазе неке од тих идеја представљају књижевни часописи (*Књижевни гласник*).

Културни образац је доследно и на целовит начин употпуњен кроз лик Милоша Кремића, песника, који у оквиру свог новинарског позива уређује и културну рубрику новина *Прегород*, унутар које објављује и своје песме, чиме обликује овај сегмент идентитета Београда. Културни живот београдске средине остварује се и кроз извођење позоришних представа у Народном позоришту, истичући богатство свакодневног живота тадашњих становника (представа *Драгана*). Милош Кремић уоквирује унутар свога идентитетског кôда испољавања овај сегмент живота града, јер се показује и доказује, од основне идеје и настанка драме *Сфинкс,* начин обликовања, припреме и извођења драмског комада на позоришној сцени.

> „Naime, tek se u književnosti može naslutiti jedan preokret koji ostaje nevidljiv za drugačije oblike pisanja o gradu: to je moment u kome grad prestaje da bude tek puki prostor u kome se odvijaju ljudski životi, i postaje subjekt koji te živote određuje. To je moment u kome ključna tema ispitivanja nije više slika vidljivog grada, već urbana svest, odnosno sklop vrednosti koji povezuje stanovnike velegrada u njihovoj želji da opstanu u urbanom svetu" (Vladušić 2008: 56).

Кроз принцип присећања, сећања и памћења обликована је ученичка средина, пошто Милош Кремић у свом завичају активира сећање на одлазак у Београд, како би наставио даље школовање, чиме писац реактивира однос завичаја–Београда унутар поља испољавања индивидуалног идентитета појединца у оквиру колективног искуства ученика дошљака у новој средини. Аутор перципира односе центра града и периферије унутар којих издваја неколико микропростора битних за функционисање егзистенције дошљака попут чокаџиница, у којима су се хранили, али и микрохронотопа соба, које су већином по неким одликама биле сличне, где су остваривали приватни простор становања. Образовни ниво града се донекле надограђује културним идентитетом града, а у својој свеукупности наткриљује Универзитетом унутар кога је долазило до изједначавања разноликих социјалних средина.

> „Наш Универзитет, широм отворен свима редовима народа, био је увек верна слика нашег друштва. У његовим уским скамијама седео је син простог сељака до сина државног саветника; на његовим катедрама држао је предавање син какве шваље после човека чија је породица заузимала најугледније место у београдском друштву; жеље и идеали простог пука и намере обазривих државника налазиле су пуног одјека у овој троспратној старинској згради. Наша одушевљења и наше малаксалости, љубави и мржње, великодушности и пакости, предузимљивост и ситничарење, све наше добре и рђаве стране огледале су се на Универзитету, у студентским друштвима, у њиховом јавном и приватном раду“ (Ускоковић 1995: 95–96).

Током школовања развијала су се пријатељства, која су представљала трајну вредност и квалитет животима појединаца, доприносећи чињеници да су се дошљаци лакше уклапали у новонастале животне околности (Васић, Кремић, Ранковић).

> „Њих тројица су били из једне јаке универзитетске генерације, која се с успехом огледала у науци, књижевности и политици. Припадали су једном клубу и у њему били најинтимнији. Заблуда је мислити да интимни другови морају бити у свему једнаки. Изгледа, напротив, да се могу здружити само људи са разним особинама, а нарочито неједнаким степенима осећајности. […] Налазећи се у једној муци, они су се приближили за то време, за тих неколико часова, па тако и остали, сродивши се као другови из детињства, мада су у свему били различни.
>
> Најстарији од њих, Богдан Васић који је био репортер *Преподора* и имао узречицу ’како да кажем’, био је такође песник, али без великих нада на какав сјајан успех. […] Драгутин Ранковић, студент француског језика и литературе, био је сушта противност Васићу. […] Средину између ова два антипода држао је Милош Кремић“ (Ускоковић 1995: 33, 35–36).

Топос кафана има велики значај у сагледавању друштвеног лика Београда, јер се унутар овог микропростора окупљају припадници многоликих социјалних средина. *Москва* је битна за сагледавање стратификације београдског друштва, због чињенице да се у њој напоредо окупљају како млади интелектуалци (Кремић, Васић, Ранковић), тако и припадници виших слојева друштва. „За осталим столовима седело је разнолико друштво: једна отмена београдска фамилија цинцарског порекла,

неколико новинара, гимназијски професори, два официра који су имали страст да се мешају у грађанске ствари, и један катихета" (Ускоковић 1995: 99).

Модернизација града Београда је приметна и у домену топоса кафана, односно кроз истовремено присуство сијалица (електрична енергија) и свећа, остварује се на микронивоу преплетај модерног схватања живота са дотадашњим поимањем света.

> „Поред социјалне и економске функције, кафане су биле и централни културни простор. […] Кафане су биле недвосмислени носиоци модерности у Београду 19. века. […] Кафане су имале важну културну функцију и као места у којима су, током дугих разговора, сазревале разне уметничке идеје које су се касније, у истим кафанама, биле формулисане у важне културне иницијативе" (Стојановић 2012: 49).

Милутин Ускоковић је обликовао у наративном ткиву романа психолошки продубљене профиле личности, који су засновани на размеђи традиционалних патријархалних вредности живота у дотицају са модерним погледом на свет условљени сменом историјских епоха и парадигми. У галерији ликова романа *Дошљаци* посебно и истакнуто место припада Милошу Кремићу и Зорки, који, иако обоје потичу из патријархалних породица, имају донекле различите погледе на свет и свакодневни живот, пре свега условљених различитим степеном уклопљености у нову средину, јер су обоје пореклом дошљаци, што је базирано на различитом степену образовања, али и индивидуалним склоностима и начину размишљања.

> „Кремић хтеде нешто рећи, али све његово биће беше заузето изненадним привиђењем основне разлике између његовог и Зоркиног бића. Док је он у свом добру видео добро целог света и говорио: 'Нека се свако труди да му буде добро, па ће бити добро целом свету!', дотле се Зорка одрицала света, давала другоме све, своје уживање, своје право и младост, садашњицу и будућност, не питајући се како ће њој бити" (Ускоковић 1995: 82).

Средине из којих потичу су различите, донекле условљене и дефинисане социјалним аспектом породица, Милош потиче из трговачке, а Зорка из чиновничке. Писац је ликове Милоша и Зорке засновао на разноврсним дихотомијама, а најочигледнија и најилустративнија је она у складу са природним животним елементима, изразито наглашена кроз смењивање, претапање и укрштање елемената воде и ватре. Њихово познанство, а и уопште касније пријатељство и љубав приказани су и исказани кроз елемент воде, који има значајну функцију пре свега као елемент, који маркира простор Дунава, Саве и њихове непосредне околине, а у коме они проводе часове спокојства и хармоније у шетњама, неометани и неомеђени узусима патријархалне средине каква је још увек у већој мери била београдска средина и друштво тога времена.

> „Сањарење некад започне пред прозирном водом, пуном огромних одблесака, ромора кристалне музике. Али се завршава у недрима тужне и тамне воде, која преноси чудна и злослутна шапутања. Пошто је пронашло своје мртве, сањарење крај воде и само умире, као потонули свет" (Башлар 1998: 66).

Писац кроз перципирање овог елемента показује и доказује дејство фолклорног обрасца, али и активирање хтонских сила, које донекле затомљују њихову љубав.

> „Сунчеви зраци падали су косо на воду, те је претварали у велико, масивно огледало. На бари се огледало цело високо небо са свим својим облачићима, те се чинило као да се цео један свет крије испод воде.
>
> Зорка је посматрала ове тајанствене облаке који су пливали доле у дубини воде. Уто и Милош обрати пажњу на бару и угледа у њој Зоркин лик. Њихови погледи укрстише се, тако кроз воду, и обоје се насмешише детињски, гледајући једно друго положено у води" (Ускоковић 1995: 86).

Милутин Ускоковић приликом приказивања шетњи двоје заљубљених дочарава описе центра и периферије града, а унутар перципирања централне београдске средине исказује и доказује Београд из разних епоха, антички део града, али и из турског периода напоредо са постојањем Београда у изградњи захваћеног процесом урбанизације и индустријализације, чиме потцртава слојевитост градског језгра. Београдски амбијент конципиран је кроз разноврсне политичке, историјске и друштвене измене, приметне на лику урбаног простора, чиме се указује на континуитет трајања егзистенцијалних токова кроз предочавање једне од битних карактеристика самог окружења. Наизменично исказивање центра и периферије не само као поетских слика дочараних дешавања, већ и психолошких ефеката и нијансирањем расположења и емотивних стања јунака показује се истакнута одлика урбане метафоре.

> „Mešavine vizije i koncepcije, umetničkih i naučnih dela, oni pokazuju grad odozgo i izdaleka, u perspektivi, istovremeno naslikanog, prikazanog, geometrijski opisanog. Jedan pogled, istovremeno i idealan i realistički – pogled misli, pogled moći – postavlja se u vertikalnoj dimenziji, dimenziji saznanja i razuma, da bi zagospodario i stvorio totalitet: grad" (Lefevr 1974: 21–22).

Аутор самеравањем Милошеве и Зоркине посете Римском бунару на Калемегдану, напоредо исказује активирање фолклорног кода и постојање хтонских сила, јер се она потписује као Зорка Кремићка, указујући на могућност брака, али и на непостојање формалних услова за његово остварење. „Uvek su na delu dva grada: jedan vidljiv, drugi nevidljiv; jedan na površini, drugi pod zemljom ili skriven; jedan carstvo umeća i kontrole, drugi misterije i meteža" (Lehan 2008: 95).

Симболика светлости и контрапункт светло и тмина уз перципирање топографске слојевитости Београда указују се као кључне тачке динамизације радње, али и преокрета емотивног стања јунака.

> „Око њих је била ноћ и дубока тишина. Били су далеко од улице, где живот пролази и ситним бригама за свакидашњицу. Они су били дубоко под земљом, окружени историјом и вековима. Све што је људско и привремено губило се из њиховог домашаја. Снажан шум вечности допирао је из влажних зидина. И Милош је желео да се ова подземна шетња продужи што више, бескрајно. Осећао се сав срећан, ту дубоко под земљом, сакривен од туђих очију и људске бесмислице" (Ускоковић 1995: 116).

Милутин Ускоковић кроз Милошев сан о Зорки у завичају, као својеврсном предсказању, употребљава још један од фолкорних елемената битних за даљу мотивацију и достизање врхунца трагичне драме. Психолошки учинак оничког утицаја на саму индивудуу Милоша показује се на двојаки начин, кроз ефекат оприсутњења народне културе и патријархалног модуса, насупрот зачецима грађанског живота у Београду у спрези са обичајно-обредним импулсом као предестинирајућем чиниоцу за развој будућих корелација јединке.

Писац дубинским сагледавањем главних личности показује различите начине поимања живота, чиме долази до активације мушког и женског принципа, који су битни за уочавање целокупности њихових индивидуалних судбина остварених у наративном ткању романа. Зорка по женском принципу доживљава испуњење и остварење њихове љубави у брачној заједници, док се Милош по мушком принципу колеба и рационално односи према свом емотивном стању, па се у сукобу ова два различита погледа на свет код Зорке појављује и активира кривица, што доводи до њеног трагичног усуда – самоубиства.

Писац приватни простор Зоркине собе приказује као микропростор љубави и хармоније, у коме су присутни и елементи оријенталног намештаја (миндерлуци). Микрохронотоп задобија другачије нијансе током Милошевог и Зоркиног заједничког живота, јер Зорка скоро свакога дана додаје по неку ситницу како би оплеменила простор. Динамизацијом простора показује се и његова друга страна, односно пред Зоркин трагични чин она ритуално чисти собу и Милошу пише опроштајно писмо.

> „Она седе за сто, отвори дивит, узе перо и потражи хартију. Све ове мале појединости чиниле су јој се живи створови према којима треба поступати пажљиво. На истој хартији, опточеној црном бојом, она је писала некад она дугачка писма своме драгану у Ужице. Ова хартија јој изазва гомилу успомена на протеклу годину дана, на њену љубав, на њеног драгана и мајку, на младост и детињство, и за часак, пред њом се појавио цео њен живот, очишћен од туге и тешких тренутака, онакав какав се он јавља у успоменама. […] Једна суза се скотрља са Зоркиног ока и замрља реч *слава.* Она пажљиво избриса ову мрљу мастила и продужи: […] Пред њом се беласала велика река, модра и топла. Зорка ју је гледала нетремице. Њене тамне очи мериле су неодређеност воде, губиле сваки израз живота и отварале се врло широко, као пламен који се увеличава пре него што се угаси“ (Ускоковић 1995: 332, 334, 337).

Елемент ватре је подједнако значајан као и елемент воде, а очитује се на неколико различитих домена у наративној твореници. Писац у опису Београда у ноћи дочарава овај елемент као део свеукупности пејзажа, али га повезује и са Зоркиним осећањима, јер она својом нутрином доживљава ватру у контексту њене љубави према Милошу. Песник Милош Кремић у дубини свога стваралачког бића очитује елемент ватре приликом стварања и обликовања имагинативног потенцијала у настанку песама и драме *Сфинкс.* Потенцијал животног елемента ватре се испољава и у домену поређења, односно опис поштанске кочије, којом се Милош враћа из завичаја, путем имагинације писца испољава сличност са ватреном кочијом.

„Vatra je simbol iznenadne, ne uvek raspoložive spoznaje, i ona se pali na osnovi latentnog sećanja. Kao simbol sećanja vatra je ambivalentna koliko i voda, jer ona ukazuje ne samo na zaborav i pustošenje koje vreme donosi ('plamen što prži'), nego i na sećanje i obnavljanje izgubljenog. Iskra koja raspiruje zaboravljena sećanja simbolizuje energiju koja je i subjektivna i iznenadna, i punktualna i problematična" (Asman 1999: 131).

Милутин Ускоковић описује фасцинантан залазак сунца у Београду, када Милош и Зорка шетају поред Дунава и Саве, истовремено повезујући поједине описе природе у складу са основним емотивним стањем и расположењем јунака. Овај мотив се активира и реактивира у нијансирању, истицању и појачавању основне линије наратива.

„Исток је био утопљен у језеро плаветне боје, која се разливала ка западу и постајала све отворенија док се претворила у млеко од растопљеног никла. Запад се био запалио на целој својој дужини и увис пуштао црвено прамење, које се разлетало до половине неба. […] Блистав и снажан стуб дијамантске светлости спуштао се од сунца, које је седало, у Дунав и брчкао се по зеленој води.

Сунце је изгледало као да се за тренутак зауставило у ходу и топлим поздравом грлило целу земљу. И све на земљи заћутало је ослушкујући овај поздрав, да се наједанпут прене, кад сунце поново почне да тоне и залази.

Белина, која се насред неба грлила са црвеном ватром сунчевих зракова, отимала се од ње и хитала западу. За њом је хитао исток, пун плаветнила и ноћи. Дунав се отресао од игре боја и, разбацујући се, гледао је чежњиво за сунцем. Птице су поново певале, жабе крекетале, дрвеће се кретало, и цела природа поздрављала је свечан одлазак цара неба, земље и мора" (Ускоковић 1995: 88).

Религијски кôд је писац засновао у свом наративном ткању кроз доживљавање и проживљавање два битна догађаја, кроз описе прославе Ускрса са изношењем плаштанице на Велики петак и Ђурђевдана и ђурђевданског уранка у коме до изражаја долази колективно искуство тадашњих становника Београда, преломљено кроз призму индивидуалних идентитета личности у роману *Дошљаци.*

„Свет је био нагрнуо на Саборну цркву око четири сата, нарочито онај свет у Београду који иде у цркву на бденија и свадбе. Свечана служба одслужила се уз пратњу клепала. Пред олтаром била је подигнута раскошна гробница сина Божрг, пуна цвећа, светлости и злата. Четири војника с ножем на пушци чували су Господњи гроб. Свет је нагрнуо да пољуби излизано платно, на којем је било представљено измучено тело Галилејчево. […] До пре неколико година у Београду је мало ко знао за ђурђевски уранак. Сад се он слави, из године у годину, све више и интимније.

Године кад се догађа ова проста драма два људска срца, Ђурђевдан је освануо врло пријатан. […] На земљу се спустила млака пролетња ноћ, пуна процветалог јоргована и олисталих грана. Многе звезде сијале су на небу. […] Шум природе наваљивао је са свију страна. Груди су тражиле слободног ваздуха, живци пољске свежине, а срце је куцало за пролетњим заносом и пољупцима.

Групе народа црнеле су се по београдским улицама, будним као да није дубока ноћ, и јуриле у поље и шуму" (Ускоковић 1995: 132, 142).

Писац гради наративни свет кроз дихотомију профила две средине, Београда и Ужица, односно нове средине и завичаја из кога јунак носи већину схватања и поимања живота, које покушава да имплементира и угради у београдски простор, али ипак остајући на размеђу ова два урбанитета. Индивидуални идентитет Милоша Кремића нијансиран је кроз постепено мењање и прилагођавање новим условима, оспољеним социјалном функцијом, иновираним културним модусом, али и кроз психолошки доживљај развијања емотивне повезаности са Зорком. Дошљак не само да другачије перципира политичко-друштвене обрисе београдског рељефа, него и кроз процес прилагођавања обликује донекле измењени персонални образац. Ускоковић вешто дочарава линију срастања и изграђивања колективног духа града, у који се уграђују не само схватања, размишљања и вредности домицилног становништва већ надограђују и обогаћују промишљањима и другачијим културним обрасцима дошљака, чиме се успоставља интегрална поетска слика Београда на прелазу од оријенталног ка модерном архитектонском лику.

Топос кафана у ужичкој средини је проматран из домена укрштаја културног идентитета града са свим оним карактеристикама, које оличавају простор кафана као места сусрета и дотицаја различитих социјалних средина. Топос кафана изузетно је значајан за сагледавање колективног друштвеног идентитета града, а наизменичним контрастирањем овог домена стиче се потпунији доживљај примарне средине Ужица насупрот Београда. Развојна линија проматрања овог сегмента испољава се аспектом социјалне динамике и културног домена, пре свега дочаравањем хотела *Москва.* Микрохронотоп се разлистава историјски као означитељ суптилних измена друштвеног кода Ужица (трговачка варош) и Београда кроз многоликост друштвене слојевитости.

> „Због тога се проучавање настајања цивилног друштва у 19. веку не може ограничити само на странке, медије, клубове и удружења, већ у ту анализу морају ући и кружоци, кафеи и кафане као прворазредне институције у којима се формулисала политичка, социјална и културна енергија нарастајућег грађанског друштва.
>
> Уз признање наведеним институцијама цивилног друштва, ипак су хронолошки, али и по значају, прве установе тзв. новог друштва биле кафане. Била је то установа највеће отворености, приступачна свима, место мешања иначе строго подељених друштвених слојева“ (Стојановић 2012: 44).

Кремићева перспектива родног града је остварена кроз принцип сећања и памћења у коме је приказано доминантно осећање варирања некадашњег важног урбаног чворишта трговачких путева са садашњим стањем града у коме су присутни тек пропламсаји некадашње величанствености остварени кроз успомене некадашњих великих трговаца на дане када је Ужице било у процвату. Истовремено, приказано је и показано дејство постепеног опадања града кроз стварање читаве једне генерације младих интелектуалаца припадника чиновничког сталежа.

Милош Кремић је простор родне куће и уопште крајолик доживљавао готово идилично по доласку у завичај, док се перспектива посматрања мења променом његовог основног расположења, јер губи посао у *Препороду,* што се огледа на измењеном схватању живота, као и у уочавању другачијег изгледа пејзажа, али и уопште

духа и атмосфере Ужица. Писац применом процеса динамизације простора показује и доказује начин перципирања Милошеве родне куће, од идиличне представе изгледа куће понете из периода детињства до садашњег оронулог здања. Метафора памћења куће пребојена психолошком пројекцијом времена, једновремено исказује и дубинске промене Милошеве личности маркиране односом према географским тачкама Ужица и Београда. Субјективни проток времена обележава и преображаје, као и значај и функцију завичаја и нове средине у менталном простору за успостављање индивидуалног кода.

Приликом прве посете завичају и сазнања о губитку посла Кремић почиње да сагледава Београд кроз алегоријску представу, чиме се указује на перманентни осећај дошљака, који се суочава са тежином ситуације интегрисања, прилагођавања и прихватања у новој средини. Дошљаци се суочавају са емотивним стањем одвајања од завичаја и прекидања са дотадашњом традицијом.

Милутин Ускоковић кроз метафору времена, које је попут уништеног сата, самерава сву димензију наглог духовног пропадања Милоша након трагичног Зоркиног чина, што условљава промену средина, јер се Кремић суочава са мишљу о повратку у завичај.

> „U prozi, koja stupa u fikciju putovanja, svoju formu ne traži uvek samo materijalno putovanje, već ponekad tome teži i sâm odnos prema izmeštajućem, dinamički shvaćenom toposu puta: motivom puta, ikoničkom slikom puta postulirati, dakle, jedan pravac kretanja, izmisliti jedan proces kretanja, izgraditi jedan model, i stupiti s jednim sistemom uzajamno uslovljenih odnosa u kojem realni prostori mogu da budu prevedeni u utopiju“ (Farago 2006: 38).

Милош Кремић је ипак успео да и поред свих тешкоћа одржи виталистички принцип, сагласи се са формирањем менталне слике роднога краја и уклапања у ужичку средину. Јован Скерлић конституише квалитативност романа указујући на битност опредељења ка београдској средини и маркирању појединости атмосфере епохалних гибања. Скерлић упућује на удео биографских особености транспонованих у ткиво наратива стваралачким бићем Ускоковића:

> „Ускоковић је поред свега првим својим покушајем на роману успео и дао један занимљив, књижеван и сугестиван роман.
>
> То је београдски роман, који смо ми одавно очекивали. Ми смо раније имали покушаја да се београдски живот унесе у српску књижевност. […] И зато ће сада са радошћу бити примљен овај варошки роман Милутина Ускоковића, слика једне модерне душе и смео покушај за решавање модерних проблема. Писац је узео да слика живот којим је сам живео, средину кроз коју је сам прошао, живот једног младог студента из доба око 1905. године, ђачку и новинарску средину Београда“ (1977: 495).

Милутин Ускоковић дошљаке сагледава кроз виталистички концепт живота, изражен кроз њихову повезаност са завичајем и уопште родним пределом, а у контексту њихове уклопљености и усклађености са другом, новом, београдском средином. Милош и Вишња на различите начине, али ипак задржавају контакт

са родним крајем, док Зорка и Чедомир услед животних околности губе овај битан ослонац на коме почива индивидуални идентитет особе и тиме доживљавају трагичан крај.

ЗАКЉУЧАК

Мотив дошљака не одређује се само унутар социјалне и културне сфере београдског ареала, већ напоредо са формирањем колективног доживљаја одраза нове средине на личностима Милоша и Зорке. Социјална психологија у контексту мотива дошљака показује се као делотворна за боље разумевање свих оних приметних или тек незнатно назначених одлика средине, које своју пуну афирмацију задобијају конфигурисањем личног идентитетског обрасца протагониста проматрано целином стваралачког отиска Ускоковића (Милош, Зорка, Чедомир, Вишња). Судбински токови донекле различитих личности маркирани су управо разликовном нити и степеном срастања интеграције, као и одјецима драматичних збивања приказаних у *Дошљацима* и *Чедомиру Илићу*.

Писац на амбивалентан начин приказује однос простора Београда и завичаја кроз призму индивидуалних концепција ликова уклопљених у колективно искуство дошљака. Кроз дихотомију животних елемената земље и воде варирају, претапају и укрштају се теме и мотиви, уграђени у саму бит завичаја, док се визија Београда огледа кроз емотивно стање ликова, где су доминантни вода и ватра.

Роман *Дошљаци* већим делом је изграђен кроз принцип простора на коме почивају ликови, њихови односи и уопште дух и атмосфера Београда. У *Чедомиру Илићу* уграђен је принцип временских нити, које се претапају и надопуњују, обухватајући прошлост, садашњост и будућност, а уз аспект београдске средине изграђују романескни свет.

ИЗВОР

Ускоковић 1995: Милутин Ускоковић. *Дошљаци.* Ужице: Кадињача.

ЛИТЕРАТУРА

Асман 1999: Алаида Асман. „О метафорици сећања". Прев. Александра Бајазетов Вучен. *Реч,* год. 6, књ. 56, 2, 121–135.

Башлар 1998: Гастон Башлар. *Вода и снови. Оглед о имагинацији материје.* Прев. Мира Вуковић. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Владушић 2008: Слободан Владушић. „Урбано као изазов". *Поља,* год. 53, бр. 453, 52–56.

Деретић 2004: Јован Деретић. *Историја српске књижевности.* [Четврто, проширено издање.] Београд: Просвета.

Лефевр 1974: Анри Лефевр. *Урбана револуција.* Прев. Мирјана Вукмировић Михаиловић. Београд: Нолит.

Лехан 2008: Ричард Лехан. „Од мита до мистерије". Прев. Викторија Кромбхолц. *Поља,* год. 53, бр. 453, 89–100.

Максимовић 2020: Горан Максимовић. „Градови Милутина Ускоковића". *Милутин Ускоковић.* Антологијска едиција ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ. књ. 134. Прир. Горан Максимовић. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 7–22.

Мартино 2009: Делфина Мартино. „ЈА у социјалној психологији". Прев. Станко Цеферданović. *ИДЕНТИТЕТ(И), Појединац, ґрупа, друштво.* Прир. Катрин Халперн, Жан-Клод Руано-Борбалан. Београд: Клио, 51–60.

Скерлић 1977: Јован Скерлић. „Милутин М. Ускоковић: 'Дошљаци'–". *Критички радови Јована Скерлића.* Српска књижевна критика, књ. 9. Прир. Предраг Палавестра. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.

Стојановић 2012: Дубравка Стојановић. „Кафане као темељ цивилног друштва у Србији крајем 19. и почетком 20. века". *Кафанолоґија.* Прир. Драгољуб Б. Ђорђевић. Београд: Службени гласник, 43–54.

Фараго 2006: Корнелија Фараго. „Поетика промена простора и културална нарација". Прев. Арпад Вицко. *Полја,* год. 51, бр. 441, 33–41.

Marija M. ŠLJUKIĆ

THE REPRESENTATION OF URBAN SPACE IN *NEWCOMERS* BY MILUTIN USKOKOVIĆ

Summary

The work examines the city from a slanted perspective, through psychological experience and social, societal, cultural and educational interaction between space and newcomers in the novel *The Newcomers* by Milutin Uskoković. The theme of newcomers is expressed as an all-pervading thread of the novelistic world, depicting the mental spaces of the heroes in interaction with the Belgrade relief. The city is studied by simultaneously observing private and public spaces of residence, their interaction and mutual correlations. The topos of the tavern is reflected on two levels, by the gradation of urban modernization processes and as a contrast between Belgrade and Užice, while on the other hand, social dynamics and cultural and political intertwining are observed. By dynamizing Belgrade, noticing elements of the phenomenology of imagination and folklore code, the degree of integration of newcomers into the new environment is expressed, as well as the perception of the mental representation of the homeland and, in this regard, the shaping of psychological space and adaptation in relation to the domicile population. Using an analytical method and a comparative approach, Belgrade-Homeland analyzes and deepens the formation of the social representation of the city in the process of innovation and epochal changes (oriental town, city in the modern sense) and the intertwining of the individual identities of Miloš and Zorka with the collective interpenetration of newcomers and Belgraders. The goal of the research is to detect in all domains of everyday life the intertwining of newcomer motives and the urban environment, as well as the manifestation of the psychological process of modifying personal identity in response to changed life circumstances.

Keywords: Milutin Uskoković, Newcomers, Belgrade, newcomer motif, personal and collective identity.

Рад је предат 13. јула 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Деспотовић А.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-62289

Оригинални научни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЗЛАТНИ ПРЕСЕК ИЛИ ИСПОД ЦРТЕ ЗА ВРЕДНОВАЊЕ (ЕСТЕТИКА ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВНОСТИ АЛЕКСАНДРА ДЕСПОТОВИЋА)**

Као што је за мисао опасно да постане реч,
тако је за веру опасно (мада не и забрањено) да постане мисао.
(Михаел Епштејн, *Вера и лик*)

Апстракт: У путопису *Векови израсли из корена* поводом поновног открића значења симбола лобања у збирци *Привремено мртав*, у српском светилишту Хиландару Александар Деспотовић је записао: „Нећу вам рећи колико сам дуго боравио са тим лобањама немањићких монаха, са том духовношћу. Знам да сам са њима од свог рођења". И тако нас упутио на магистрални пут који води до *златног пресека* или испод црте за вредновање естетике православне духовности у структури целине његовог књижевног опуса од дванаест књига песама и путописа. Тај пут почиње од „потиснуте религиозности" и завршава се апсолутним прихватањем вредности православне духовности. У раду златни пресек илуструјемо и вредновањем књижевне критике показујемо присуство естетике православних вредности као континуитет уметникове идеје и основни квалитет поетике у целини опуса.

Кључне речи: Александар Деспотовић, православна духовност, Светопоље, молитва, Косово и Метохија, Хиландар.

Приступ. Златни пресек анализе боговања или православне духовности као суштинске вредности поезије и путописа Александра Деспотовића (1930–2009) и његове прегалачке мисије открива да је он, као и Исак Њутн (1643–1727), један од највећих личности у историји науке, физичар, математичар, астроном и алхемичар, који је први указао да кретања тела на Земљи и кретање небеских тела почивају на истим физичким законима, или Никола Тесла (1856–1943), „светац науке" који је био надахнут и хришћанством и науком и веровао да је цео космос обједињен, како у материјалном тако и у духовном погледу. По тој вери *кретао се и преображавао* песников дух *кроз уско време и преко тесних путева*: од аматерске и идеолошке

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-6974-8960, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

слике стварности, преко трагичне историјске збиље Косова и Метохије као Светопоља до афирмације и страдања православне духовности.[1]

У разматрањима естетике православне духовности А. Деспотовића полазимо од налаза да је песников стваралачки пут од 1969. до 2005. године имао четири фазе или циклуса и да су оне међусобно испресецане:

(1) Фазу певања коју чине збирке *Жубор времена* (1969) и *Зелена јутра* (1977), неоптерећене религиозном духовношћу као последице „историјског завођења" атеистичке државе и „програма за уништавање свега што ми уопштавамо појмом 'духовни'" (Епштајн 1998: 336), којима се могу прикључити, иако немају временски континуитет, и збирке љубавног карактера: *Леброна* (1995) и *Л'аурора* (2005);

(2) Прелазну фазу коју обухвата збирка *Привремено мртав* (1973), у којој се православна духовност појављује као вредност и опредељење;

(3) Фазу коју чини триптих: *Светопоље* (1989), *Светопољу молитва* (1993) и *Зашто Светопоље крије своје око* (1994) као врх стваралачке пирамиде у чијем језгру она постаје примарна тема и поетска вредност којој се могу прикључити и *Аманети оца Јована* (1998);

(4) Завршну фазу или време настанка путописа *Векови израсли из корена* (2000) и *Мали православни молитвеник* (2001), који се могу читати и разумети као непосредни аутопоетички и критички коментари стваралачког и интелектуалног бића чије су одређење вредности православне духовности. Посредно се на њих надовезује и љубавна поема *Л'Аурора*.

Из све четири фазе следи да је песник веровао у Бога и божју љубав, прихватио је Библију као божју објаву и да је то – исходиште духовности његове поезије и љубави.[2] Суштина дела, које читамо и разумемо као песниково *боговање* (Д. Стојковић), показује да Деспотовић молитвом и у библијским пророчким књигама види нови почетак и смисао свог света стварања и живота.

Када се чита као целина, Деспотовићева поезија зрачи „као скривено благо" (Алек Вукадиновић) и зато је треба полако откривати и тумачити. Што се више у њу критички удубљујемо, осећамо да је плодотворна за нашу интелигенцију као *духовну светлост*. И зато Деспотовић истовремено делује као *класични и модерни песник*. Песник најчистијег срца и душе је, како би казао Д. Стојковић поводом Доситеја, својом православном духовношћу у поезији постао „крст којем се небо клања". Он крсти „оне који су заборавили да су и сами крстоношама крстови били, поборавили сасвим да су на Крстопољу боравили" и тражи од народа молитвено: „Крст наш дај нам данас. И во вјеки" (Стојковић 2024: 118). Када се испод црте за сабирање вредности све сведе, јасно је да А. Деспотовић у поетским књигама као

1 А. Деспотовић је објавио следеће књиге: *Жубор времена* (1969), *Привремено мртав* (1973), *Зелена јутра* (1977), *Светопоље*, (1989), *Светопољу молитва* (1991), *Зашто Светопоље крије своје око* (1994), *Лемброна* (1995), *Л'аурора* (2005), *Аманети оца Јована*, (1998), *Векови израсли из корена* (2000), *Мали православни појмовник*, (2001), *Харитон*, (2003), *Кад су цвале неизмишљене руже* (2008) и *Светопоље* (изабране песме) (2012).

2 На ту идеју упућује и мото *Л'Ауроре*: *Благост је јача од строгости. Вода је јача од стене. Љубав је јача од силе.*

албуму йравославне духовносйи пише о свом *боїовању*, и то у време када се православље на Светопољу нашло усред пепела или као на крају света.

Први налаз из златног пресека, дакле, показује да Деспотовићева поезија као *боїовање* православне духовности светли у мраку духом вере. Естетиком православља он представља Светог Саву, Светог Симеона, Харитона и Светопоље, Хиландар и све српске манастире као позитивне ликове „светлости", „мудрости" и „величине" (Епштајн 1998: 38). Они су отклон од „негативног приступа стварности" (Епштајн 1998: 40), односно историјских пораза и обезбожења нације. Нажалост, одјека те трагедије ускоро неће бити, јер Срба и њихових гробова у Светопољу има све мање.

МОЛИТВЕНА ПОЗИЦИЈА ПЕСНИКА И БИЋЕ ПЕСМЕ

Циклус „По аманету оца Јована" збирке *Привремено мрйав* (1973), посвећен песницима, „свим пријатељима", „неимарима Вучитрна", „чуварима Пећке Патријаршије", већ је наговештавао тематски заокрет А. Деспотовића и напуштање стила и творачког опредељења исказаног у збиркама *Жубор времена* (1969) и обновљеног у збирци *Зелена јуйра* (1977).[3] Аутопоетички коментар песника је речитији од сваке критике: „Нећу вам рећи колико сам дуго боравио са тим лобањама немањићких монаха, са том духовношћу. Знам да сам са њима од свог рођења" (Деспотовић 2000: 90). Као аутопоетички коментар то откриће се очитује у означавању беседничке и молитвене позиције песника именоване ставом: *Ја који носим / дечанска звона / не забрањујйе ми / молийве ћуйања* („Ја који носим").

За стварање *златної йресека* од изузетног је значаја подвући чињеницу, међутим, да ће Деспотовић током ходочашћа у Хиландару закључити да је идеја о *православној духовносйи* најпре завештана у стиховима циклуса „Глас лобања". Та збирка представља увод у православну духовност, јер и пре него што је створио знаменити песнички знак Светопоље као срце своје поезије и поетике, природу свога духа испољио је у двема песмама (које су *целе* лепе) из збирке *Привремено мрйав* и њима трасирао пут ка триптиху о Светопољу.[4] Реч је о песмама „Гледам" и „Монахињо у Грачаници рођена" (в. Мумовић 2025: 113–130).

Истом наслову као опредељењу за православне духовне вредности он се враћа у збирци *Аманеши оца Јована*[5] која настаје деценију после *Свеїойоља* и тако потврђује животно и творачко опредељење песника. У суштини, *Аманеши* су наставак свих већ означених идеја у триптиху о Светопољу. Инспиративно исконско исходиште је из *Свеїої йисма* и именовано је кључем из Јеванђеља Јовановог: *Јер ја од себе не їоворих, неїо оїац који ме йосла, / Он ми даде заповјесй шйа ћу казиваши и шйа ћу їоворийи* (12/24).

---

3 Идеја *йривремено мрйав* варирана је и у збирци *Зашйо Свеїойоље крије своје око* као идеја о човеку „у цвету младости" који је „до колена мртав".

4 Тумачећи феномен мита, легенде, историје и функцију епских извора у нерватури песничких књига, збирку *Привремено мрйав* као нови пут проницљиво означава и Марија Јефтимијевић Михајловић (в. Јефтимијевић Михајловић 2012: 115–123).

5 А. Деспотовић, *По аманеїу оца Јована,* Лествe, К. Митровица, 2012/7520. У загради је број фрагмента песме, пошто су без наслова.

У истој равни је и исказ из јутарње молитве или тропара, када се пада пред Господом и анђеоски пева: *Свет, Свет, Свет си, Боже, помилуј нас Богородицом*, који је у семантици Деспотовићевог стиха у *Аманетима* знаковно приказан овако: *Свет си свет свет Боже / Помилуј нас Богородицом*. Овом песничком исказу претходи визија о „букету православља". Ако се, дакле, за икојег песника са Косова и Метохије може тврдити да је вера била његов лик, онда је то био Деспотовић.

У *Аманетима оца Јована* православна духовност је испољена у више равни. На прву раван упућује *Свето писмо*, први пут преведено на српски народни језик од Вука Караџића и Ђуре Даничића 1847. и 1867. године. Песникова православна лексика у стиховима примарно афирмише тај дух.

На другу раван упућује дух српске народне епике, превасходно косовски циклус песама, али и дух лирских песама које се певају и данас, какав исијава из стихова *Јечам жела Косовска девојка* или *Ој, Мораво, моје село равно* уграђених у структуру Деспотовићеве лирике. Тај дух је близак уметничкој поезији, на пример у Његошевој поеми *Црногорац к свемогућем Богу* у којој налазимо молитву појединца:

О ти бићем бесконачни
без почетка и без краја!
Почетак си сам основа
и крај свега у теби је.
Ти дубино неизмјерна,
ти висото недолећена

(Његош 1992: 72).

Међутим, да би се откључала и разумела сложеност православне духовности у визији и садржају, и косовски циклус песама мора се разматрати у две равни. Прву чини дух који је оваплотио народни певач, афирмишући косовске јунаке, на чијем су челу Милош Велики и кнез Лазар који се жртвују за небеско царство као духовну вредност, Мајка Југовића, Југовићи и други. Тако у структури Деспотовићевих песама и стихова функционише десетерац *Да л је хладан пшенице / Бјелице / Ил је жедан воде са Звечана* (10). Овом плану или призору поезије у којој пламса православна духовност припадају и стихови:

Преломљена сабља до колена
Посечена зора посред чела
У недрима црква Грачаница

(„Аманети оца Јована").

Или:

Гласак тужни мајке
Југовића
На крилу јој Дамјанова
Рука (10).

У збирци *Зашто Светопоље крије своје око* исти мотив је шире развијен у платно сазнања као мисао коју осветљавају питања:

Зашто нам цвили вода са Звечана
Зашто нам је гладан пшенице белице
Зашто ми сузи рука Дамјанова
Зашто... (14)

Другу раван пројекције косовског циклуса песама твори оно што је црква створила као Косовски завет, дајући кнезу Лазару одлике свеца или стварајући ореол око Видовдана као најсветијег дана. Деспотовић се обраћа *Светом дану светом Видовдану* (9) као светој опомени или аманету. Међу бројним стиховима и кључним поетским знацима истиче се завештање: *Стоје Лазареве ником не поклањај / Ни небеско царство* (13).

Аманети оца Јована поново дешифрују мотиве и циљеве оваквог певања и мишљења, односно функције православне духовности у структури певања и на скали вредности и значења. Деспотовић је експлицитан, јер пева *Да се завет у песму претвори* (6). Реч је наравно о косовском и Лазаревом облагословљеном завету и опредељењу за вечно нетрулежно небеско царство које су и гусле и свеци опевали. Све његове уметничке и духовне мисле сабирају се, како сликовито казује, у *Букет православља* (3) и стачу, како призива звучну слику, у звуке свете Грачанице и грачаничких звона или свето Тројство, какво је означено у триптиху о Светопољу. Светопоље песник носи као бреме и опева га као *уклету клетву* и *рањену молитву* (1), чиме и потврђује да су у основама српске поезије одувек биле клетве или молитве.

Вредност очигледних истина имају стихови који указују на творачки и поетски принцип песника у аури православне духовности:

Камен светосавски пут је
И путоказ
И белег православља (13).

Суштину молитве као емоције и рефлексије предсказује откриће четири стиха/знака петнаестог аманета:

Сабери претке за причешће
Озари ноћи увек будне

На помоћ
Освети Господе.

Наравно, и у *Аманетима оца Јована* насликани су други, Агари, и њихов лелек „неразума и безума", истозначани као и у *Светопољу*. У том сегменту Деспотовићева поезија има световни карактер, тон и боју, као, на пример, у стиховима у којем се именује исти онај субјект који беседи и каже *гледам*:

У ῑосте ти дошао некрсти
Да ти уῑамти и дели род
По ῑркосу и ῑоносу
И наῑласку
Без риме
А римује се ῑрохујало
Са неῑролазним
И вечно са незаборавним
Уῑамти (12).[6]

У Деспотовићевом певању и мишљењу, природно, много је *ῑодстицаја и додира* пристигло из Библије и они се у *златном ῑресеку* уметничких домета морају подвући. Упућујемо на оне који осветљавају смисао и функцију песничког симбола *зрно жита* као сабирног места свих вредности знања о православљу и стихове *Зрно жита ако не умре / Не може ῑлодова дати.* На ту везу критика је већ указала и тако упутила на подстицаје и додире, односно на православну духовност као средиште златног пресека поетике: „Уз зрно *жита и камен* иде и трећи квалитет без којег би свака егзистенције била крња – *светлост* (подвукао М. Р.), луча која настаје из првих елемената“ (Распоповић 1989: 66). Извориште песниковог зрна жита, и то не само у овој збирци, јесте у Јовановом јеванђељу:

> „А беху неки Грци који беху дошли на празник да се моле Богу.
> Они дакле приступише к Филипу, који беше из Витсаиде галилејске и мољаху га говорећи:
> 'Господине! Ми бисмо хтели да видимо Исуса'.
> Дође Филип и каза Андрији, а Андрија и Филип, опет казаше Исусу.
> А Исус одговори им говорећи: 'Дође час да се прослави Син Човечији'.
> Заиста, заиста вам кажем: *Ако зрно ῑшенично ῑаднувши на земљу не умре, оно једно остане; ако ли*
> *умре мноῑо рода роди* (А. М.).
> Који љуби душу своју, изгубиће је, а ко мрзи душу своју на овом свету, сачуваће је за живот вечни'“
>
> (Јован 12; 20–25).

Златни пресек показује да је Деспотовић у последњој стваралачкој фази, успостављању/конфигурацији духовне вертикале око симбола Светопоља као сабирног места свих вредности православне духовности и писању о Хиландару у путопису *Векови израсли из корена* приступио као свом последњем послушању у песничком и духовном раду. Он тражи сродство са Богом, трага за православним духовним вредностима као својим опредељењем и одређењем и моли за заветне вредности народа које налази у два светилишта: Светипољу и Хиландару (в. Мумовић 2025а: 67–81).

6 Колико је свест о другима као уроцима страдања хришћана и хришћанске културе на Светопољу од значаја сведочи чињеница да је у другом издању збирке *Привремено мрῑав* песник дописао мото: „Ви неумни реците где се налазе 1300 каплара несталих 1999“ (Деспотовић 2006: 5).

Као и код великог броја писаца, национално осећање и православна духовност су две конститутивне чињенице и Деспотовићеве поезије и поетике, а вера је простор општења са собом и свим оним што живот чини божанским. Православне вредности су део националних вредности и у том налазу је најдубљи смисао основног појма, метафоре или симбола, како год да га схватимо, Светопоља као нематеријалне вредности и наслеђа и Хиландара као светилишта и народне светиње материјалне и духовне вредности заједно. То чини, казано етиком и филозофијом Његошевом, *душу душе благородне* песникове. Он је своју душу и душу народа настојао вратити новим процесима христијанизације, на што упућује и писање *Појмовеника*. У том светлу суштински се разуме одговор Светога Саве „господи ришћанској" на питање: *Куд се ђеде цар-Немање благо*?

ДУХ МОЛИТВЕ ИЛИ АКТ ИНТЕЛЕКТА И ДОЖИВЉАЈ БИЋА

Деспотовићева поезија и путопис настали су као посланице спознавања истине о српском усуду на стратишту косовскоме и у мери у којој реториком и семантиком имају органско јединство са народном епиком, на трагу су сада измењене идеје: *Друмови ће пожељет Срба, / А Срба ниђе бити неће*. Док Деспотовић пева, а посебно у *Харитону*, све личи на пословичку матрицу: живе опомиње, мртве оплакује. Ако је Велики рат био борба за стицање материјалних вредности, Други светски рат је био борба за духовне вредности у свету, јасно је да је последњи рат на Косову и Метохији био рат за гашење српске православне духовности. Изгон има једино тај смисао. Срби и православне вредности овде су на умору. На све стране су гробови опојани и неопојани.

Најдубљи слојеви Деспотовићеве православне духовности нужно налажу да се осврнемо на српску богословско-филозофску, књижевно-есејистичку и културно-националну критичку мисао, која је доскоро била више у знаку модерне индивидуалистиче духовности. Такву мисао промовише религиозни мислилац, филозоф културе и филозоф егзистенције, Јустин Поповић (1894–1979), који припада новом формату културолошке књижевне критике и висинских домета српске културе. Она је израз духовног наслеђа из којег израста и Деспотовић, у којем се *прожимају и измирују филозофија и религија, уметност и теологија*. Религија је за Поповића била највиша форма духовног живота и стваралачке делатности човекове и то начело, показује анализа, усвојио је и наш песник. Поповић религиозне истине тежи да саопшти филозофским и књижевним начином и језиком, а Деспотовић песничким језиком и песничком сликом. Обојица промишљају проблеме хришћанске вере, природу света и смисао бивствовања човека у свету. Богочовек оличен у Христу је основни постулат хришћанске филозофије којег и Поповић и Деспотовић супротстављају човеку модерне Европе у којој је Ниче прогласио да је Бог мртав (Радуловић 1995: 68).

Кроз призму религије и историју идеја Јустин Поповић посматра однос Истока и Запада и, тврдећи како појединац истовремено носи своју судбину и душу народа, недвосмислено се приклања духу и култури Истока и светосавског Богочовека:

> „Ми живимо на географској и духовној вододелници између два света, између две културе, између Истока и Запада. […] С једне стране, душу привлачи метежни Запад магнетском тежом својом, а с друге – мами нас спокојни Исток тајанственом красотом својом. Под политираном кором Запада тутње вулканске противуречности, под храпавом кором Истока шуме богочежњиве понорнице духа. И нас растржу два света“ (Поповић 1995: 418).[7]

Молитвени глас А. Деспотовића целином опуса и односом према другима на Косову и Метохији након последњег рата ослоњен је на православну духовност и звучи снажно и уверљиво, као да долази из уста и душе Станковићевог Николче из *Нечисте крви*. Станковићев јунак у себи носи молитвени дух и има практичан политички и друштвени циљ:

> „Толико би он у свој глас почео да уноси, не као што доликује молитви, своје речи песме побожног, високог и сувог, него толико нечега светског, и страсног, да би сви били потресени и узрујани. Чуло би се како и сам владика […] говори:
>
> – Аферим, синко! Афери, Николчо!
>
> Али много, синко, световно, много силан и чудан глас!“ (Станковић 2010: 16).

Деспотовићев триптихон *Светопоље* и *Харитон* показују како треба „крстити земљу земљом“ и како треба духом „ватру замонашити као огањ“ (Стојковић 2024: 10), како истиче велики српски историчар поезије Душан Стојковић. Православна духовност за њега значи *бити у бити* и истраживати како бити Ја и бити Други. У страдању му је најближи небески кров Творца као пространа кућа. У страдању он осматра смрт Харитона што се у душу урезује као на рабош да се бележи суштинско Ја садржано у православној духовности као његовом бићу. У *Харитону* као завршној стваралачкој фази огледају се „драма једне поларизоване стварности“ и сукоб добра и зла: држава добра је држава божја а држава зла је земаљска држава. И отуда опредељење за небеско царство, које афирмише и оличава Деспотовићева слава светопољских и свих других манастира, посебно Хиландара и његових оснивача и монаха, јер црква је „божја држава, божје царство“ (Богдановић 2008: 147).

Песник није имао дубину мислиоца Поповића ни речитост Јована Златоустог познатог по „ораторском дару и пророчкој оштрини и убедљивости своје речи“ (Богдановић 2008: 112), којом је уздизао православне вредности, али је досегао до опредељења да песнички искаже своје биће по религиозним и етичким нормама православне духовности. Иако има доста незлатоустих стихова, монаштво у Хиландару доживео је и исказао као анђеоску службу. Песничку реч као службу казивао је као говор истине и откровења, чији је и духовни и практични циљ био да мисионари међу Србима; да уздрма и пробуди успавани народ и да се не изгуби у времену

7 Поповић тврди да европска култура почива на човеку као темељу, човеку који је себе прогласио за Бога, јер га је култура учинила робом у времену када се Европа претворила у фабрику идола. Поповић се пита: „Шта је човек без Бога?“ и одговара: „У почетку полу човек, а на крају – нечовек“ (Поповић 1995: 425).

и простору, већ да израсте у акцију која мења карактер народа. То је поезија наде у чијој је етичкој основи императив промене и зато пише *Мали молитвени појмовник*. Једном речи, Деспотовић је у поезији и путопису стваралачко и „интелектуално биће" подредио „циљевима своје вере" (Исто). У његовој поезији, колико и у путопису, јасно се огледа учење Светог Августина: *разумети да би се веровало, веровати да би се разумело*. Он не трага за крајем света јер зна да свет не зна ни за свој почетак, већ пева или шапуће молитву понад хора у празној лађуси цркве. Тек у том светлу, ослоњен на трајање духовности, може се разумети његова православна духовност као букет или *„камени светосавски пут / И путоказ / И белег православља"* („По аманету оца Јована", 13).

Као ехо иза молитве чује се етички глас српске народне поезије: *Збор зборила господа ришћанска или помрла Господа*. Оба гласа одјекују као „одмахивање душе у поднебесју" (Стојковић 2024: 80). и лелек сеоба које не може да дозбори својом православном духовношћу. Песник их именује као бол: *Боли тишина завичаја / Молитва Господња у ћутњи* („По аманету оца Јована", 8) или изражава лелеком који осећа да Светопоље и Божурпоље постају Пустопоље. Он именује и оне који варвари бјеху и оне који то никада не осташе. Свему упркос, верује и док стоји Светопоље као „насред пустопоља" и „спокојно азбукослови живљење". Свака је реч у молитви једна чрта или реза у души што постају *знацизраци* који нас прожимају и скенирају. Целим духом ту идеју суштински објашњава сигнализам песника Душана Стојковића (1948):

> „Оче мој, који си на небесима и у прашњавим реченицама, отпрашио си ме у свет недовољно ореченог те ти се потуцам од немила до недрага на синьим мојим путовањима. Поднебесје је тесно за оно што бих својим живљењем хтео да засејем у трудну земљу. Уска су врата кроз која бих морао као конац (или камила) кроз иглене уши макар прамен своје душе да протнем" (Стојковић 2024: 17).

Богопласје А. Деспотовића у *Вековима израслим из корена* показује да су уметнички и научни темперамент у њему природно помешани. Ако се посматрају само у поезији, јасно се види како су прожети песнички и православни дар. Православна духовност, као амалгам *чуда и труда* или *стваралачког дара и рада,* обзнањује се у поезији као суштина или као најдубљи и најаутентичнији доживљај стварности, какав је исказан у слици Хиландара. Његово богосазнање православне духовности није „мистични доживљај", нити је „акт интелекта" већ израз и „доживљај бића" (Богдановић 2008: 148).

Чак и у *Л' Аурори,* у старости, када су сустигле године, певајући лабудову поему о љубави, почев од уводне идеје: *Сав тај малени свет / Наше прошлости / Увире / У овај нови с нама / јачи и слађи / од свих* и док хода *Од песме и крви / Од песме и туге,* Деспотовић учестало посеже за хришћанским темама и мотивима и лексиком која афирмише православну духовност као културно наслеђе вредности његовог живота и бића. Истина, те вредности нису биле примарне, али су битан слој поетске структуре у којој прелистава *речник живота,* носи *Молитвеник* или тражи *најлепшу реч азбуке у мислима*. И зато је у критичкој анализи нужно још

једном успоставити континуитет идеја песниковог опуса. У том смислу његова исповест казује више од свих критичких коментара:

Ходао сам са Господњом молитвом
Једном руком на молитвенику
Другом упереном према улици детињства [...]
Знао сам да је то Божја Промисао
Да ходам од манастира
До манастира
И у њима спокој
Души својој потражим
И покајањем грехе своје исповедам

(Деспотовић 2005: 76).

И коначно за разумевање суштине оба слоја *Л'Ауроре* битна је белешка писана у La Ševrerie у Швајцарској и Косовској Митровици „јануар, 2003 – септембар, 2004" (Деспотовић 2005: 86). Она јасно упућује на простор и време, односно природу, структуру и трагику песниковог живота и осећања паралелно креираних у тућини или у крошњама и гнезду детињства и завичаја. Јер сеоба је била и његова судбина.

У првом делу поеме налазимо стихове који припадају поетици и духу *молитве*: *Небо су наше молитве* и *псалмопоји наши.* Или: *Не рањавај / Ни Свети Храм Светог Саве / Који усамљен Господњу молитву изговара / Уместо верника; љубав* (је) *оно / Што Господ нам дарује*; јесмо и будимо *У хоровима / Са Анђелима небеским* (А. М.); *Застанимо / У тишини.*

Као синтеза православне духовности и широке скале осећања љубави делују две складне исповедне целине *Л'Ауроре.* Мисао прве целине вуче порекло из збирке *Привремено мртав* и у њој се заокружена филозофија живота као времена или временовање човека: *Присећања су то прохујалих година / Не заборави / Умиремо од дана рођења / И у свету младости / Мртви до колена.*

У другој строфи доминира мисао која лексиком одгонета смисао православне духовности и упућује на њено живо присуство у нерватури поетског текста и структури емоционалног бића јунака:

Л' Аурора живот је прегун
Смртних грехова
И грчева
Зато не корачајмо гордо охоло
Будимо смерни и кротки када нам
Светлост са икона обасјава лица
Дар је то Божји
Послат од наших Арханђела

(Деспотовић 2005: 14).[8]

8 У *Л'Аурори* он ће у славу љубави призвати и дух збирке *Зелена Јутра* у часу када драго женско биће казује: *У руци ми твоја књига / Зелена јутра.*

Слична је и целина из мозаика поеме у којој се у певању о љубави сабирају све битне теме, идеје и слике из света завештаних у триптиху о Светопољу, *Аманетима оца Јована* и путопису *Векови израсли из корена* што се иначе разумеју као атомско језгро православне духовности и песниковог света и изгона:

Као небески Арханђели понављају
Господњу молитву и Радујсја[9]
Које смо псалмопојањем изговарала
Уз звон звона дмитропољске Соколица
И храма Светог Саве
Која више нема
А која спалише неумни
Сишли са планина

(Деспотовић 2005: 22).

У *Л'Аурори* аура православља обасјава свет заљубљених, детињства и сећања.[10] Све се прихвата као дар од Бога, слави у духу молитве што сједињује и све, док се види са *прозора / Који гледа тамо ка Светопољу*, тежи *кротkости и смерности* и обнавља се у духу *псалмопоја*, као у рефлексивно-лирским исказима:

Док смо на Богослужењу стајали / У нашем Светом Храму / Молитве су нам биле / Сребрнастим сводом спојене.

Или: *Сенка / Што нас с Небом спаја / Под сунце Царства небеског / Чистоте наших окајаних грехова.*[11]

Једном речи, указивање на функцију молитве у структури љубавне поеме потврђује да је она средишња Деспотовићева песма или форма. Све експлиците саопштава форма исказа: *То је и молитва и песма моја*. И песма и молитва настају у тиховању: *Тихују тихо песмо / Смрт није страшна обала.*

РЕЦЕПЦИЈА ДЕСПОТОВИЋЕВЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВНОСТИ У КРИТИЦИ

За целовито схватање естетике православне духовности у поезији и путопису А. Деспотовића од значаја је преглед њеног одјека и рецепције у књижевној критици. Наш основни налаз гласи: иако није темељно *испитивала православну духовност Деспотовићеве поезије, критика ју је означила*. Песник и критичар М. Димић виспрено открива:

---

9 Идеју Радујсја песник варира више пута и она се налази као један од централних појмова или као *молитвеник наших молитава* у свим песниковим збиркама.

10 *Не огледај се у давно разбијено огледало / Ослони се на на наше детињство* – једна је од Деспотовићевих идеја певања о љубави којом слави детињство као основно доба човековo. Женско биће или драга му упућујући на недоречену љубав, одговара: *Додирнуо си најболнију тачку / тачку нашег детињства*.

11 И обраћање Светопољу кроз призму љубави православља је учестало: јунаци поеме ослушкују *цвркуте птица са Светопоља* и призивају *дмитровска поља* да их оснаже онако како то чине сама љубав и молитва.

„Поезија за Александра Деспотовића је исто што *и храм, свето место и осаме у Господу* (А. М.) [...] непрекидно једно појање и саопштавање са ближњима, или са самим собом. Све његове књиге певају о Косову и Метохији, о том за њ светопољу [...] и месту толиких недужних страдања. Глагољив и насушно једноставан, овај песник српски зида и надзиђује доживљаје своје душе и немирног сна, узвисује се и милује благом речју сапатника [...] и објављује свој тешки лелек за похараним домовима и срушеним манастирима, прогнаном нејачи и подвижницима нових усековања". [...]

„Сви ти одблесци песничких 'чежњи', 'слутњи', 'зелених јутара', ламентација и прелидијума заправо су кључићи којима се откључава *Молитвеник наших молитава, Господња молитва и Радусја* (А. М.), тренутак у којем ће се доживети оно крајње човеково осветљење и ослобођење, Слобода у којој 'човек није обавеза' и где 'смрт није страшна обала'" (Димић 2005: 87, 88).

Имајући на уму све фазе, Д. Андрејевић високо вреднује песникову љубавну лирику. Она тврди да се у *Лемброни*, после „косовско-националног саборног умља" датог свог у знаку *православне духовности*, у њој осећања одвијају „на високој температури жудње и чежње, слутње и додира" и да она представља *маркантан* „знак међу знаковима поезије". То Деспотовићеву поезију чини „свежом и вредном лирском творевином која је истовремено права и једина љубавна поема у савременој српској поезији на Косову и Метохији" (Андрејевић 2005: 58, 59).

Лемброна доноси педесет и пет лирских фрагмената као лирских пламенова и настаје под творачким геслом: „Све моје стихове увукла си у снове своје", који су илустрација обраћања женском бићу и одгонетка ауре и духа певања. На то сазнање упућују пролошки стихови у којима се слути састанак: *Лемброна / Ђурђевак ти Ђурђевдански / Недра окитио* (Деспотовић 2005а: 6), једнако као и финални којима се означава растанак са страстима и тематизује време када године стижу и престижу јунака: *Због остареле године / Непреспаваних пролећа / Због / И ви корице књига / Што памтите дахуме / Због / варљива отледала* [...] *Због господске даме / Што од мене све научисте / И како се месечев срп / У пупак зарије благо* (Исто: 57).

Деспотовићева поезија је у научној анализи најкомплексније осветљена у разматрањима Марије Јефтимијевић Михајловић. Она закључује да је исходиште његових поетских радова у косовском миту и да су „доминантна два тематска тока: историјско-национална судбина Срба на Косову и Метохији (одредница: *Светопоље*) и хиперемоционално осећање љубави према жени (одредница *Лемброна*)" (Јефтимијевић Михајловић 2003: 61).

Под њеним критичким сочивом Деспотовићева поезија је посматрана у контексту српских песника са Косова и Метохије, затим тематски или проблемски у равни косовског мита, легенди, народне епике и историје. Критичарка је посебно апострофирала пробуђену националну свест песника, што је садржај који проистиче из православне духовности.[12] Иако се није шире осврнула на православну духовност,

12 Наводи пример да је саслушаван поводом збирке *Привремено мртав* и да је тада изјавио: „Боље бити привремено мртав него узалудно жив" (Јефтимијевић Михајловић 2014: 7). Видети и њен есеј „Историјско осећање и колективно памћење (Поетика Светопоља Александра Деспотовића)", А. Д. *Светопоље*, Изабране песме, Лестве, К. Митровица, 2012, 115–123.

у светлу пробуђене националне свести и имајући на уму све стваралачке фазе песника, означила је православну духовност као поетско језгро путописа из Хиландара, што је за песника постало новопронађено извориште и указала је на „ореол светости“ и апокалиптичну слику стихова из *Харйона*, односно на континуитет идеје о вредностима православља у завршној фази певања:

А бејаше сйрашно їоњење и убијање
невиних Срба хришћана Свейойоља.

Полазећи од идеје да је збирка *Привремено мрйав* као први успон песников била и доказ трагања за сопственим гласом, у шири контекст Деспотовићев развојни пут или стваралачке фазе и домете поставља М. Распоповић у више кратких предговора и поговора збирки. Он налази да је песник „изграђивао и изградио свој лирски свет тихо и ненаметљиво између две епске реке, једне вазда мутне и крваве, која извире из косовске мисли и духа, и друге – динарске бистрице која нам је донела десетерачки пев и опор звук гусала Старца Милије и реску прозну епопеју Григорија Божовића. Збирком *Свейойоље* Деспотовић је, маркира вредности средишње стваралачке фазе критичар, „коначно допевао себе, стваралачки мук једног безвремења, али и неугушиви зов косовског свевремења“ (Распоповић 2006: 65). Оно се разуме као „васпостављање душе и бића“ песниковог и народног, тачно оцењује Распоповић као човек који је живео у песниковом завичајном простору, јер је у њему остварио „пуну меру свог дара“ (Исто: 69).

Именовање православне духовности као главне вертикале значења критичар је у правој мери означио у поговору збирци *Свейойоље,* апострофирајући да:

> *„йа духовносй* у својој многозначности није хладни камен прошлости, пасивни знак некадашњег постојања, него динамички, скоро андрићевски концепт камена као превазилажења физичке трошности, као *духовносй* (курзив А. М.) која надтрајава овоземаљске појаве, небеско опредељење, мера свих наших поступака“ (Распоповић 1989: 66).

Исцрпно и тачно опус А. Деспотовића у дванаест песничких књига у последњој историји српске поезије на Косову и Метохији вреднује и Алакесандар Лаковић (1955). Антологичар полази од идеје да су збирке из прве фазе представиле „мисаоног песника, песника игривих и сликовито-значењских слојева, често блиских и надреалном пореклу“ (Лаковић 2024: 661). Он истиче збирку *Привремено мрйав* из које упућује и на песму „Србијо“ (која је добила наслов тек у другом допуњеном издању) као значајан тренутак у развоју песника. Песма је оивичена симболима *ваїре, молиїве, йишине, несанице, йесме, лобање* (А. М.) и испевана у духу Давичове *Србије* или Србије као велике тајне Десанке Максимовић. Међутим, Деспотовићева Србија као „ватра ношена у векове“ којој се дарује „пре и после смрти“, *молиїва јуїарња* (А. М.), тишина „од игре и сна“ или несаница пресељена „на Север“ и песма рођена на длану у знаку је симбола из триптиха о Светопољу, јер је воли „са Високим Дечанима и Пећком Патријаршијом“. Лаковићев златни критички пресек обухвата све песникове стваралачке фазе и у њима

основну поетску *осу значења*. Посредно антологичар упућује на наслеђе као поетско извориште, јер су песници певали на сличан начин о Дечанима и осталим српским светињама на Косову и Метохији. Међу њима и Никола Први Петровић Његош у химничкој песми „Онамо, намо" пева: *Пред ким се дижу Дечани свети; / Молитва у њих присваја рај.*

Из кратких критичких осврта и рецензија Лаковић апострофира судове о присуству историје и традиције, рата, мотива љубави и завичаја као „суштог дела историје". Посебно региструје „сложеницу" Светопоље или Божурбиље као „завештајну постојбину", али не улази у њен најдубљи смисао – православну духовност. Антологичар ипак упућује и на *функцију молитве и аманета* у структури поезије и поетике Деспотовићеве, истиче функцију *молитве и улоГу вере* и закључује да га красе „самосвојност" и „континуирани песнички преображај" (Лаковић 2024: 661, 664). Једном речи, налази да се његова поезија сабира око два стожера: *Светопоља и љубави*. Ми додајемо: та два стожера одговарају месту два чемпреса у порти Хиландара које песник доживљава као оца и сина.

Уместо закључка. Златни пресек или испод црте за вредновање естетике православне духовности Александра Деспотовића показује да је за разумевање јединства свих песникових идеја (не само када је реч о ономе што спаја дух Светопоља и дух љубави, већ и унутар љубавних песама *Лемброне* и *Л'Ауроре*) битно упутити на значење стихова *Л' Ауроре*: *Хоћу да осетим / Срећу нашеГ детињства – / И ништа ме друГо – / Не испуњава / Као лета твоја бројна.*

Последњи стих је, према песниковом тумачењу, одгонетка наслова збирке *Лемброна* и смисаоно у љубави спаја светове две збирке а преко *естетике православне духовности* обједињује песниково дело у целину.[13] И то постаје основа разумевању *молитвеноГ духа* у казивању љубави, који укључује и свет Десанке Максимовић, највеће српске песникиње, каквог налазимо у молитвеном стиху: *Прашгајмо премудрој самоћи* или у одговору женског бића: *Који ме прељубљује за / Палубу наших молитава*. Поетичка филозофија Деспотовићева у времену и простору као потврда да песничке идеје континуирано развија открива да и љубав има молитву и да је молитва примарно место не само у молитвенику већ и у песниковом речнику. Овај суд је битан налаз наше критичке анализе дела песника, посебно слоја естетике православне духовности.

ИЗВОРИ

Деспотовић 1973: Александар Деспотовић. *Привремено мртав*. Приштина – Јединство.
Деспотовић 1998: Александар Деспотовић. *Аманети оца Јована*. Приштина: Нови свет.
Деспотовић 2000: Александар Деспотовић. *Векови израсли из корена*. Косовска Митровица: Градска библиотека.
Деспотовић 2005: Александар Деспотовић. *Л'аурора*. Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије – Народна библиотека „Вук Караџић" – ДК „Свети Сава" – ХВОСНО.

13 У финалним стиховима песник понавља одгонетку загонетке исказом: *Чујем / Лета твоја бројна.*

Деспотовић 2005а: Александар Деспотовић. *Леброна*. Приштина: Нови свет.

Деспотовић 2006: Александар Деспотовић. *Привремено мртав*. [Друго допуњено издање.] Исток: Хвосно – Дом културе „Свети Сава“.

Деспотовић 2012: Александар Деспотовић. *Светопоље (Изабране песме)*. Косовска Митровица: Ластве.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 1988: Даница Андрејевић. „Једноставност визије“. *Портрети косовских писаца*. Приштина: Јединство, 56–60.

Андрејевић 1995: Даница Андрејевић. „Принцип љубави, принцип универзума“. Александар Деспотовић. *Лемброна*. Приштина: Нови свет, 58–59.

Богдановић 2008: Димитрије Богдановић. *Свети оци и учитељи цркве*. Београд: Бард-фин; Бања Лука: Романов.

Димић 2005: Мома Димић. „Пјесан исцељења“. Александар Деспотовић. *Л'аурора*. Књижевно друштво Косова и Метохије : Народна библиотека „Вук Караџић“ : ДК „Свети Сава“ : ХВОСНО.

Епштајн 1998: Михаил Епштајн. *Вера и лик*. Нови Сад: Матица српска.

Јефтимијевић Михајловић 2003: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Косовски мит или функција метафоре *Светопоље* и *Лемброна* у поезији Александра Деспотовића“. *Баштина*, св. 15, 61–75.

Јефтимијевић Михајловић 2012: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Историјско осећање и колективно памћење (Поетика *Светопоља* Александра Деспотовића)“. *Светопоље*. Изабране песме. Косовска Митровица: Лестве, 115–123.

Јефтимијевић Михајловић 2014: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Поетика Светопоља Александра Деспотовића“. *Светопоље*. Зборник поезије. Косовска Митровица: Културни центар „Драгица Жарковић“, 5–14.

Лаковић 2024: Александар Лаковић. *Историја српске поезије Косова и Метохије 1951–2022*. Грачаница: Дом културе Грачаница.

Мумовић 2025: Ана Мумовић. „Православна духовност и/или етика и естетика триптиха о Светопољу (Прилог тумачењу поезије и поетике Александра Деспотовића)“. *Личност у савременом свету: Идентитет, хетерономија и насиље: случај Косово и Метохија*. Ур. Ивана Раловић, Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ: КФУ Б. И. Вернадски, 113–131.

Мумовић 2025а: Ана Мумовић. „Православна духовност као етичка основа путописа Александра Деспотовића (Путопис *Векови израсли из корена*)“. *Баштина*, св. 65, 67–81.

Поповић 1995: Јустин Поповић. „На вододелници култура“. *Критичка мисао философа и научника*, књ. 25. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 418–430.

Радуловић 1995: Милан Радуловић. „Културолошка критика у српској књижевности“. *Критичка мисао философа и научника*, књ. 25. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 7–99.

Распоповић 1989: Миладин Распоповић. „Хлеб и со Светопоља“. Александар Деспотовић. *Светопоље*. Приштина: Јединство, 65–66.

Распоповић 2006: Миладин Распоповић. „Суштина несанице (Александар Деспотовић: Светопоље)“. Александар Деспотовић. *Привремено мртав*. [Друго и допуњено издање.] Исток: Хвосно – Дом културе „Свети Сава“, 65–69.

Станковић 2010: Борисав Станковић. *Нечиста крв*. Врање: Учитељски факултет.

Стојковић 2024: Душан Стојковић. *Сигнални азбуковједник*. Младеновац: Центар за културу и туризам.

Ana M. MUMOVIĆ

THE GOLDEN RATIO OR BELOW THE LINE OF EVALUATION (THE AESTHETICS OF ORTHODOX SPIRITUALITY IN THE POETRY OF ALEKSANDAR DESPOTOVIĆ)

Summary

This paper explores the aesthetics of Orthodox values in the poetry of Aleksandar Despotović, viewing them as a continuous thread in the poet's creative vision and as a fundamental quality of his overall poetics. The concept of the „golden ratio" is contextualized and concluded through an examination of its reception in literary criticism.

The analysis demonstrates that Despotović's creative trajectory, spanning from 1969 to 2005, comprises four interwoven phases or cycles. A survey of these phases reveals that the poet's faith in God and divine love, as well as his acceptance of the Bible as divine revelation, form the foundation of Orthodox spirituality and the aesthetic core of his poetry and his understanding of love. The essence of both his poetry and travel writing–understood as the poet's dialogue and communion with God–shows that Despotović discovers in prayer and in the prophetic books of the Bible a renewed beginning and meaning, or, indeed, the aesthetics of his creation and existence.

Despotović's poetic philosophy, viewed through time and space, confirms that the artist consistently develops and deepens his poetic ideas. This philosophy also reveals that love itself has its own prayer, and that prayer occupies a primary place not only in the prayer book but also in the poet's lexicon. This insight represents a key finding of our critical analysis, particularly in relation to the aesthetic dimension of Orthodox spirituality within Despotović's oeuvre.

Keywords: Aleksandar Despotović, Orthodox spirituality, Svetopolje, prayer, Kosovo and Metohija, Hilandar Monastery.

Рад је предат 30. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94(=163.41)(497.115)"1904/1905"
355.48/.49(=163.41)(497.115)"1904/1905"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61830

Оригинални научни рад

*Урош С. ШЕШУМ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

СТВАРАЊЕ СРПСКЕ ТАЈНЕ САМООДБРАМБЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У МЕТОХИЈИ И НА КОСОВУ 1904–1905.**

Апстракт: Рад се бави покушајем стварања тајне самоодбрамбене организације Срба у Косовском Поморављу, Сиринићу, на Косову и у Метохији 1904–1905. године. Организовање је било базирано на наоружавању становништва, формирању потајних чета и канала за пренос оружја од српско-османске границе преко Шар-планине и околине Тетова, до српски изјашњених крајева преко Вардара, у Полече и околину Кичева. Авантуристи и бившем хајдуку Саватију Милошевићу, службенику битољског и приштинског конзулата, поверена је дужност стварања организације. Уздајући се у своје старе везе са Албанцима у Метохији, организацију коју је створио, и чињеницу да је његов сарадник Лазар Кујуџић био родом из Ораховца, Милошевић је покушао да преведе чету и товар оружја преко Косова и Метохије до околине Кичева. Седмочлана српска чета сукобила се са османском војском и локалним Албанцима у Великој Хочи, где је уништена до последњег човека. Његовом погибијом организација која се тек налазила у стварању престала је да постоји, а рад на њој напуштен.

Кључне речи: Стара Србија, Српска четничка акција, Османско царство, Велика Хоча, Ораховац.

ЗЛОЧИНИ, КАЗНЕ И МАРТИНКЕ

У североисточном делу Косовског вилајета у последњој четвртини 19. и почетком 20. века српско становништво било је од стране османских власти готово препуштено самовољи албанских главара, качачких банди, верском фанатизму или користољубљу Албанаца муслимана. Пошто су били лојални браниоци интереса султана и ислама, у зависности од толерисања племенске анархије, изостанка регрутовања у низам и пореских оптерећења, османске власти су прорачунато допуштале Албанцима живот у безвлашћу и игнорисање државног ауторитета. Поред жеље да се лојално муслиманско становништво задовољи, изостанак труда да се

* Ванредни професор, ORCID 0009-0007-7158-441X, uros.sesum@f.bg.ac.rs

** Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/200163).

српски поданици заштите од албанског насиља лежао је и у османској политици верске хетерогенизације пограничних крајева према Србији и Црној Гори. Практично обесправљени невољношћу или немогућношћу представника власти да их заштити од албанских напада, Срби, којима за разлику од суседа муслимана није било дозвољено ношење оружја, нису имали могућности да се сами одбране, што је изазвало њихово константно исељавање, пре свега у Србију, али и у Црну Гору и живот под константним терором наоружаних качака и неодметнутих албанских суседа. Покушаји српске дипломатије, интензивирани након отварања конзулата Краљевине Србије у Приштини 1889. године да дипломатским путевима на Порти или код великих сила изради заштиту српског народа у Косовском вилајету или да хватањем веза са албанским главарима поправе положај сународника, нису дали резултате. Толерисање албанске анархије и процеса измене верско-етничке структуре били су део османске политике, од које Порта није одустајала, већ је само повремено, углавном у случају притиска сила на одређеним тачкама завођен ред или изигравање од стране сила захтеване реформе. На српске жалбе и ноте у осетљивим спољнополитичким тренуцима Порта је одговарала формирањем комисија или истрагама које су унапред биле осмишљене да не реше проблеме Срба или су спровођене тако да не донесу резултате (Јагодић 2009: 152–153, 183–218, 240–304, 310–331). Погоршање положаја Срба новим распламсавањем Источног питања 1895–1896. године довело је јуна 1896. до предлога скопског конзула Михаила Ристића председнику владе Стојану Новаковићу да се спроведе наоружавање Срба Призренске казе куповином пушака у самом Царству, са чиме се слагао и приштински конзул Бранислав Нушић. Будући да су буџетске могућности биле мале, а у изостанку других могућности пружања помоћи сународницима, давање прилике да покушају да се појединачно сами бране оцењено је као нужна мера. Председник владе одобрио је и наложио тајно наоружавање Срба на Косову и у Метохији османским пушкама система Хенри&Мартин, заробљеним у рату 1877/1878. године, које су се чувале у Нишу. Иако започето 1897. године, дотурање пушака Србима у Метохији и на Косову није систематски и планski спровођено, те није дало ни задовољавајуће резултате. Захтев за хитним и систематичнијим наоружањем Срба пушкама из нишког магацина влади уследио је од стране приштинског конзула Светислава Симића у фебруару 1899. године, у контексту могућег погрома над Србима Митровачке казе. Симић је осим због нужности самоодбране наоружавање сматрао потребним и ради дизања морала међу Србима, као вид притиска на Порту да поради на безбедности и заштити Срба и због могућности пада угледа Србије међу сународницима у Османском царству, услед чињенице да је Црна Гора у близини својих граница наоружавала српски живаљ. Одлука о наоружавању донета је јула исте године у Нишу, на Конференцији српских конзула у Османском царству. Због неискуства у раду и изостанка нужног степена конспирације, процес наоружавања Срба у Ибарском Колашину завршио се Колашинском афером, истрагом оружја праћеном злочинима и терором, који је заустављен тек захваљујући реакцији руске дипломатије. Наоружавање Срба, међутим, није престало, али се радило обазривије и стрпљивије. Током 1901. и 1902. године око 100 пушака пребачено је у Подримље, највише у села Велику Хочу

и Оптерушу, старањем ректора Призренске богословије Стеве Димитријевића (Батаковић 1990: 269–284; Зарковић 2008: pasim; Зарковић 2021: 382–395; Јагодић 2009: 317, 329, 337).

Други, такође нелегалан вид заштите Срба од насиља албанских качака, огледао се у организовању њихових убистава. Суочен са изостанком жеље османских власти да стану на пут терору над Србима Приштинске казе, који је вршио качак Диља Исеновић, на личну иницијативу или по одобрењу виших власти, српски приштински конзул Тодор Станковић, пустио је глас да ће његов убица бити награђен. Качак је 1898. године убијен, а да конзул и Србија нису били компромитовни. Истом методу прибегао је 1899/1900. године и конзул Светислав Симић, организујући убиство качака Дин Бурјана, који се налазио под заштитом моћног приштинског муфтије Мустафе Рамадановића. Након ових ликвидација, Срби из околине Приштине и Гњилана, које су двојица разбојника терорисали, могли су неко време да одахну, а качацима је поручено да њихова дела, без обзира што их власти не гоне, неће проћи без казне. Схвативши да је деловање качака последица, а да су узрочници муслимански прваци који их штите и упућују на акције, Симић је председнику владе Владану Ђорђевићу предложио организацију убиства приштинског муфтије Рамадановића и сјеничког угледника, Мустафа-паше Ћатовића, који је не само усмеравао чете муслиманских разбојника на убиства виђених Срба већ је формирао и ликвидаторску чету, која је за циљ имала убиства српских првака. Председник са резигнацијом није прихватио овај предлог, одбивши могућност да се држава служи услугама плаћених убица, као главни аргумент, уз достојанство државе, истицао је могућност погрома над Србима (Јагодић 2009: 331–332; Шешум 2018: 235–236).

Поставши 1901. године шеф Просветно-политичког одељења Министарства иностраних дела, а уз одобрење новог председника владе Михаила Вујића, Светислав Симић је добио прилику да спроведе у дело своје намере. Његово уверење да ће убиства качака и њихових заштитника донети побољшање положаја Срба, што се краткорочно потврдило на локалном нивоу после ликвидација Исеновића и Бурјана, делили су многи одважнији Срби из Старе Србије, али и виши и нижи чиновници и утицајне личности у Србији. Милан Рађеновић, Србин из околине Сјенице, убио је 1900. године Адила Пашића, вођу Ћатовићеве ликвидаторске чете и пребегао преко границе на Јавору у Србију. Јаворски царинарник Васа Димитријевић примио је, скривао и нашао уточиште Рађеновићу, да би му 1901. године придодао четири, пет људи, с којима је упадао у околину Сјенице и ликвидирао неколико качака и зулумћара. Пошто смрт Пашића и осталих зулумћара није нагнала Ћатовића да престане са ликвидацијама Срба, руднички окружни начелник Васа Драгићевић у спрези да Димитријевићем, послао је јуна Атанасија Средојевића да покуша атентат на Ћатовића минирањем конака у коме је живео. Атентат је био неуспешан и за резултат је поред хапшења атентатора имао и затварање 12 српских сјеничких првака. Оно што Ћатовић није успео да учини путем убица, извршиле су власти хапшењем. Ипак, сјенички првак се више није осећао сигурним, те је крајем 1901. отишао на хаџилук у Меку, на коме је преминуо. Сјенички муслимани су се устрашили. До погрома над Србима није дошло, качаци

и аге су неко време избегавали српска села, а злочини су за неко време престали (Јагодић 2008: 213, 231–232; Шешум 2018: 236–237).[1]

У циљу припремања канала за несметан прелаз чета и оружја од српско-османске границе у близини Ристовца до манастира Светог Прохора Пчињског и кумновске околине, Симић је 1901. године организовао убиство албанског првака из Прешевске казе, Кадри Заима из села Кленике. Убиство је након једног неуспешног покушаја успешно извршено. Као и у случају убиства Папића, претходне године и Заима је убила мања група Срба одметника, која је тајно прешла српско-османску границу, уз подршку и помоћ српских пограничних чиновника. Најмљење муслимана или Албанаца убица повлачило је за собом могућност уцењивања налогодавца од стране извршиоца и компромитацију српских првака и конзула од њихове стране, независно од успеха подухвата, док је слање Срба одметника, иако је носило опасност компромитације званичне Србије, било ризично само уколико би извршиоци били ухваћени и спремни да одају своје налогодавце. У сваком случају, Симић од своје идеје помоћи сународницима закулисним кажњавањем заштитника злочинаца очигледно није одустао, али је, вероватно због избијања Колашинске афре, привремено обуставио њено спровођење (Шешум 2018: 237–249; Шешум 2019: 61–62). Независно од ових подухвата Светислава Симића, фебруара 1902. године извршено је убиство Хаџи Мула Зеке, првака пећких албанаца, најутицајније личности у Метохији, који је попут Ђатовића у околини Сјенице и муфтиј Рамадановића на Косову био заштитник качака и инспиратор многих убистава Срба. Убиство је организовала председница хуманитарног друштва „Одбор", госпођа Књегиња Љубица Милка Вуловић, судећи према сачуваној грађи, могуће уз благослов највише власти, унајмљујући извршиоца Адема Заима. Било да је Симић страховао од могућег погрома над пећким Србима или што је замерао Вуловићки рад на своју руку, мимо његовог знања, или пак из оба разлога, тек на срећу пећких Срба до погрома није дошло (Шешум 2018: 249–251).

АРХИТЕКТА РЕВОЛУЦИОНАРНЕ МРЕЖЕ И ЊЕНИХ КАНАЛА

Интензиван рад Светислава Симића на организовању српске четничке акције јужно од Шар-планине од 1901. године у много чему је био повезан са потребом заштите и организовања Срба северно од поменуте планине. Симићу су као спроводитељи његових намера у Старој Србији били потребни вишеструко способни појединци, који су познавали простор, људе и прилике, способни да без велике буке врше поверљиве послове и да о њима не говоре, а да притом буду поуздани. Савршена личност за такву врсту послова био је Саватије Милошевић. Оглашен неправедно

1 Председник владе Вујић одобрио је предлог начелника Драгићевића о покушају ослобађања атентатора Средојевића мићењем стражара који су га чували. Вујић није укорио Драгићевића за покушај атентата, те се може стећи утисак да је знао за његове активности. Међутим, нема конкретног доказа да их је одобрио. Симићев предлог његовом претходнику да се убије Ђатовић с друге стране даје разлог за сумњу да су Драгићевић и Димитријевић радили у договору са Симићем или по његовим налозима. Није немогуће, мада је мање вероватно, да су радили у истом циљу на своју руку. Убиство Кадри Заима снажно упућује на могућност да је и атентат на Ђатовића такође организвао Симић. Његов ранији предлог у истом смислу Владану Ђорђевићу даје основа да помисли да је давао налоге рудничком начелнику (Шешум 2018: 237).

хајдуком 1897. године он је, вршећи личну освету, убио студеничког среског начелника, након чега је шест година, са уточиштем у Црној Гори, крстарио по Рашкој области, Метохији, скадарској околини, Плаву и Гусињу, где је развио познанства и стекао пријатељске везе са многим утицајним Албанцима, између осталих и са Хаџи Мула Зеком, код кога је често налазио уточиште за време одметништва. Везе са радикалском емиграцијим у Црној Гори и оптужбе да је планирао атентате на два последња владара Обреновића утицали су по Мајском преврату да се његово одметништво и емиграција перцепирају као последица политичког прогона. Пошто се пре почетка јула 1903. године вратио у Београд, упркос чињеници да је и даље био оглашени хајдук и да га је суд ослободио гоњења тек у јесен 1904. године, добио је нови идентитет и исправе и званично постао Сава Милићевић. Већ 10. јула „Милићевић" је постављен за службеника, чиновника српског конзулата у Битољу. Министарству иностраних дела заправо су од чиновничких биле потребније његове везе и завереничке вештине (Шешум 2024: 140–166). Непун месец по именовању Милошевића/Милићевића за дијурнисту, хонорарног службеника конзулата у Битољу, у Крушеву је на Илиндан избио устанак који је организовала и водила организација Тајна македонско-одринска револуционарна организација (ТМОРО). Након што су османска војска и башибозук, локална муслиманска милиција, бруталним мерама убрзо угушили устанички покрет, велики број локалног православног становништва нашао се на згаришитма без игде ичега. Током јесени 1903. и зиме 1903/1904. године из Србије је у пострадале крајеве пристигла помоћ српске државе, али и добротворних друштава. Поред изасланика хуманитарних удружења у устанком страдале крајеве су пристигли и прерушени изасланици Српске четничке организације формиране у Београду септембра 1903. године, извиђајући под маском хуманитараца могућности за отпочињање српске четничке акције. Мисија изасланица Кола српских сестара, иако непланирано, пружила је прилику за стварање основа четничке организације у Битољском вилајету. У исто време пострадале је, свакако у циљу извиђања и проматрања основа за стварање четничке организације, обилазио и Саватије Милошевић. Његово присуство забележено је тада у битољским селима Смилеву и Ђавату (Степановић 1913: 86–87).

Пре краја марта 1904. године Милошевић је по налозима шефа Просветно-политичког одељења Светислава Симића формирао локални Битољски одбор српске четничке организације у Битољу. Након што је формиран одбор у центру Битољског вилајета, организација је разграната стварањем њених месних одбора путем српске црквено-просветне мреже у свим српски изјашњеним заједницама вилајта. Као реакција на убиство три српска првака у околини Кичева и у Поречу од стране комита ТМОРО-а, које су убиствима желели да изјашњене Србе страхом приморају да уђу у њихову организацију и постану верници бугарске организације, у Поречу је формирана мала српска самоодбрамбена чета, која је добила гаранције свих српских поречких села да ће је штитити и снабдевати у замену за њену одбрану Пореча од комита ТМОРО-а. Недуго након формирања четице, Саватије Милошевић је током априла организовао пребацивање у Пореч из Битоља старог војводе Мицка Крстевића, вође Брсјачке буне 1880/1881. године, који се од 1901. године налазио у некој врсти кућног притвора у Битољу, и поставио га за старешину чете.

Како су јула 1904. године из Србије старањем Светислава Симића послате четири чете у Пореч, Дрмкол, околину Прилепа и у Скопску Црну Гору, указала се потреба да се поред оног у Битољу формира и одбор у Скопљу. Саватије је услед тога иницирао стварање Скопског одбора током истог месеца. Ваља нагласити да је о раду на организацији и четама Милошевић извештавао непосредно Светислава Симића, као и да је у погледу свог рада уживао подршку председника владе и министра иностраних дела Николе Пашића (Вучетић 2007: 271–272; Вучетић 2018: 89–92, 107–108, 111–114; Шешум 2019: 112–119, 162–163).

Након што је створио мрежу организације у Битољском вилајету и обезбедио вођство прве српске чете на његовом простору, Саватије је почетком јуна 1904. године писао министру иностраних дела Николи Пашићу да је четнички рад у Битољском вилајету постављен на добре основе и да самоодбрана има изгледе за даљи напредак. Истакао је да је његово присуство у Битољу надаље непотребно, будући да су локални национални радници боље познавали терен и прилике од њега и толико добро развијали посао да је његова улога сведена на помоћничку. Милошевић је Пашића обавестио да је у међувремену оживео раније везе са виђенијим Србима и Албанцима у делу Старе Србије северно од Качаника, те је тражио да буде премештен у приштински конзулат, где би, уколико му се друге активности не одобре, *бар йомоīао информацијску службу*. Истом приликом истакао је потребу рада на организовању Срба у Старој Србији северно од Шар-планине и Качаника. Пашићу је изложио да организациони рад у Рашкој области на Косову и у Метохији не мора да буде револуционаран као у Јужној Старој Србији, али да се српски утицај мора ојачати, уколико се жели напредак јужно од Качаника. Милошевић је истицао потребу за сарадњом са Црном Гором у Метохији и јужном делу Рашке области и престанак такмичења са њом у погледу утицаја над тамошњим српским живљем. Такође је предложио и отварање „конзуларне агенције" у Митровици, која би се повезала са Куршумлијом и царинарницама на Рашкој и Јавору, јер је приштински конзулат често био „одсечен" од Метохије и Рашке области. Из тог центра, уз помоћ руског митровачког конзулата, сузбијао би се рад митровачког аустроугарског конзулата и агентуре Двојне монархије. Милошевић је истакао да се у погледу предлога везаних за северни део Старе Србије са њиме у потпуности слагао и скопски конзул Михаило Г. Ристић. Пашић је, бар што се тиче премештаја, усвојио Саватијеву молбу и он је ускоро постао писар приштинског конзулата.[2] Веома је вероватно да се Пашић истом приликом сложио и у погледу организовања Срба на простору од Копаоника до Шар-планине и Проклетија, јер су убрзо почеле да пристижу вести о раду на српском тајном организовању у Полимљу и у Метохији.

Већ 9. јула министар унутрашњих дела Стојан Протић обратио се Николи Пашићу информацијом да је сељак из Бобова код Пљеваља шест дана раније отишао у Београд носећи писмо три финасијска стражара са карауле Крајчиновца на Увцу, упућено генералу Јовану Атанацковићу, члану Централног одбора српске

2 Средином јуна 1904. године Милошевић је из Битоља отишао у Београд да лично реферише о поверљивим пословима које је обављао. Пре средине октобра већ је сигурно био писар конзулата у Приштини (Бајин 2021: 48; ДСПКС, књ. 1–2 1998: док. бр. 228, 240, 506; Додатак 1 2008: док. бр. 62).

четничке организације у Србији и посланику Алекси Жујовићу, иначе, пријатељу из емигрантских дана Саватија Милошевића. У писму су питали да ли ће се и када слати оружје за пребацивање народу преко границе. Протић је сазнао да су финанси инсистирали на састанку са старешином манастира Бање код Прибоја, коме су наложили да им састави списак „прави(х) Срба", односно поузданих, којима би се издало оружје. Сматрајући овај рад опасним, Протић је Пашићу скретао пажњу на три финанса и људе који су по његовом уверењу радили мимо знања МИД-а.[3]

Вицеконзулу приштинског конзулата Настасу Настасијевићу механџија Лука из Ораховца јавио је 22. августа 1904. године да се ораховачки учитељ српске школе Марко Кецовић, по нечијем налогу, прерушен, креће по селима Пећке казе. Изражавајући страх од могућег погрома, вицеконзул је надлежнима детаљно пренео извештај из Ораховца. По њему, учитељ је свим Србима из пећких села, који су раније добили пушке мартинке из Србије, наводно око 1000 цеви, заповедио да оду у Србију, тамо приме наређења, упишу се у некакав списак, закуну се под претњом смртне казне да неће издати, а затим се врате у завичај и чекају даља наређења (Перуничић 1988: 205).

Описано организовање Срба у околини Пећи, и састављање спискова поузданика у Полимљу, крајевима у којима је Милошевић током емиграције боравио, унеколико подсећа на месну четничку организацију каква је постојала јужно од Шар-планине већ у то време и каква је тамо изграђивана и доцније почетком 1905. године, те се чини да је Саватије организациону мрежу почео да ствара од области у којима је већ имао контакте и унапред знао ко би био добар и поуздан сарадник. Поред тога, горњи опис организовања Срба из околине Пећи готово потпуно се поклапа са описом Милошевићевог организовања преноса оружја од српске границе до гњиланског села Доморовца и стварању доморовачке месне организације током јесени исте 1904. године, који је оставио Станислав Краков.

Наиме, доморовачког учитеља Стојана Дајића Милошевић је у Приштини упутио како да створи месну четничку организацију, а затим му је поверио да преко сопствених контаката на истоветни начин организује гњилански, а доцније и феризовићки крај и Сиринић, који би у будућности били организационо повезани са Скопском Црном Гором, четнички већ организованој области северно од Скопља на Шар-планини. Дајић је организовање по добијеним упутствима требало да започне проналажењем вичних људи који би из Србије доносили оружје у Доморовце, одакле би се оно даље распоређивало по ближој и даљој околини. Дајић је изабрао двојицу поузданих сеоских момака и локалног бакалина, које је најпре заклео четничком заклетвом, а затим их упутио на посао преноса оружја. Поред ове тројице, у послове је упутио још само сеоског свештеника (Краков 1930: 101–102, 108–109; 118–119).[4]

---

3 Додатак 1 2008: док. бр. 40.

4 Краков је поглавље о наоружавању Доморовца и укључивању села у организацију написао на основу казивања самог Дајића. Описујући почетак рада, Краков 1930. године наводи да је Дајић у тајни посао прво упутио доморовачког свештеника Ђорђа Поповића, који је заиста у то време био сеоски парох. Доморовчани који су се одазвали тајном послу преноса оружја били су Стојан Цветковић Селић, Величко Трајковић и бакалин Стојко Нура. У списку издатог оружја Србима из Османског царства из децембра 1904. године налази се и име Стојана Дајића, за кога

Будући да Настасијевић није био упућен у то ко је издавао налоге ораховачком учитељу, очигледно је да су организациони послови вршени мимо његовог знања. Вицеконзул је искључен из тајних активности, вероватно услед труда да се у случају провале организације избегне компромитовање конзулата, а могуће и зато што је сматран непоузданим и нелојалним.[5] За разлику од Настасијевића, у кога очигледно није имао поверења, Саватије Милошевић је у новом приштинском конзулу Мирославу Спалајковићу, који је на дужност ступио септембра 1904. године, стекао старешину који не само да је био спреман да пренебрегне службену хијерархију и да га прихвати као саветодавца већ и да му препусти главну реч у стварању тајне мреже. Крајем октобра 1904. године Спалајковић је, поред захтева за повећањем издвајања за конзулат и осталих мера усмерених на побољшање положаја Срба у рејону његовог дипломатског старања, предлагао Николи Пашићу и тајни рад са Албанцима и против Албанаца. Конзул је министру предлагао да се међу угледнијим албанским главарима развија мржња према Аустроугарској и да се качаци који су Србима загорчавали живот ликвидирају помоћу најамника.[6] Посебно је истакао потребу да се, где је то могуће, изазива међусобна крвна освета међу Албанцима. Као неопходан предуслов рада са Албанцима и против њих истакнута је потреба чвршћег повезивања Срба кроз црквене и школске институције, али и мимо њих, тако да би сви сложно деловали по налозима конзулата. Последње се, по свему судећи, односило на организацију самоодбране. Пашић је конзулов предлог прокоментарисао белешком да ће се извођењу плана постепено приступати и да ће се одобрити повећање буџета конзулата. Белешка шефа конзуларног одељења Јована Јовановића Пижона открива колики је утицај писара на конзула заправо био: „Све ове ствари и предлоге о раду у Ст. Србији изнео је нашироко и надугачко

је предвиђено давање четири пушке мартинке са по 100 метака. Извесно је да су биле намењене за Дајића, Селића, Трајковића и Нуру. Приликом дељења оружја Србима у Метохији, Сиринићу и другим крајевима северно од Качаника почетком јануара 1905. године, Милошевић је наглашавао да ће сви који приме оружје бити заклети, те је доморовачко заклињање изведено свакако по истом упутству и принципу (Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), 1905, Ф. 5, Д. 9, шифровани телеграми из Врања 10/23. 1 – 25. 8/7. 9. 1905; Додатак 1 2008: док. бр. 89, 110; *Српски свештенички календар* 1908, XXXVII).

5 Настасијевић није био популаран међу Србима у рејону свог конзулата. Сматрало се да је сувише снисходљив према османским властима, као и да је интригант, неискрен и непоуздан. Од својих пријатеља у Пећи и Приштини Милошевић је чак дочуо да Настасијевић чини услуге Турцима. Што се тиче извештавања министра Протића о наоружавању Срба уз југозападну границу, узрок је лежао у труду да се ствар изводи у што већој тајности. Манир неодољиво подсећа на загранични рад током 1901. године, о чијем спровођењу је обавештаван и укључиван у послове најмањи могући број људи. Обично само они који су непосредно извршавали задатке и они који су им непосредно омогућавали извршење (ДСПКС, књ. 1–2 1998: док. бр. 506).

6 Милошевић за разлику од Спалајковића није у свом извештају помињао ликвидацију зулумћара. Он је ипак на томе у пракси радио. Осмог новембра писао је Рујанцу да би било добро да међу четницима које је слао у Прешевску казу пронађе некога ко познаје гњиланску околину, како би смакао два до три зликовца. Уколико би се такав нашао, Милошевић би обавезао своје повереника из околине Гњигалана да га наместе на заседу, а он би лично отишао на терен да све организује. Милошевић је, дакле, за разлику од конзула, убиства качака планирао да изводи преко српских одметника, а не преко качака, јер се такав метод тајног рада већ показао успешним (Додатак 1 2008: док. бр. 63).

г. Саватије М. Милошевић, чиновник Приштевскога Консулата, који је неколико година провео у Ст. Србији отуд Качаника и одовуд Шаре – још летос. Похвално је што их је г. Консул акцептовао без контроле – јер су тачне".[7]

У представљеним предлозима Спалајковића и Милошевића Пашићу није поменута потреба наоружавања Срба нити је представљен начин њиховог месног организовања, али ни улога организације северно од Шар-планине. Међутим, наоружавању и организовању приступило се недуго након што је Пашић забележио да ће се остваривању идеја Милошевића и Спалаковића поступно приступати. Спалајковић је још средином октобра 1904. године тражио од Пашића да се одобри и омогући наоружавање косовскометохијских Срба, док је Милошевић од Аксентија Бацетовића Рујанца, повереника Српске четничке организације у Србији, почетком новембра с позивом на Спалајковићево обраћање Пашићу у погледу оружја тражио да се на карауле Новаково и Зајчевце допреми 100 пушака за наоружавање казе Тетово и нахије Гостивар, али и Сиринића и неродимске околине, како би српско становништво могло да се брани од напада појединих Албанаца. Из Министарства је врло брзо стигло одобрење, оружје је набављено и опредељено, па су се конзул и његов писар током децембра посветили планирању и организацији раздавања оружја и састављању списка оних којима је оружје требало бити дотурено. Планирање и састављање спискова је до 14. јануара 1905. године окончано и састављен је списак од 200 људи у Сиринићу, Средској, околини Феризовића и Пећи, док је наоружавање Подримља, које је већ имало одређен број пушака, преношених од 1899. године, остављено за наредни период. Са преносом се почело већ два дана доцније, када је Тома Мојсић Моравчевић из Велике Хоче по Саватијевој препоруци у Медвеђи примио 50 пушака и 10 револвера.

У архивској грађи није сачувано много докумената о систематском наоружавању Срба Гњиланске казе, јер су они вероватно у највећој мери наоружавани посредно, преко Прешевске казе, у склопу акција наоружавања крајева јужно од Шаре. Крајем октобра или почетком новембра 1904. осам људи пренело је у манастир Св. Архангела Гаврила у Драганцу четири товара оружја и муниције са српско-османске границе. Систематско и планско наоружавање отпочело је најкасније до 12. децембра 1904. године, пре ког датума је доморовски учитељ Стојан Дајић примио прве четири пушке са по сто метака, за себе и своја три сарадника. По Станиславу Кракову, односно ономе што је сазнао од Дајића, након Доморовца, од стране Дајића, преносом пушака из Србије, наоружана су села Горње и Доње Кормињане, Ранилуг, Петровац и Дреновце. Дајић је не само организовао и наоружао

7 Милошевић је 3. 11. 1904. године писао Рујанцу да поручи Пашићу да послови у Приштини и другим крајевима добро иду. Истом приликом саопштио му је да је у сагласју са Спалајковићем, кога је јако хвалио, саставио опширан предлог о раду у рејону приштинског конзулата, који се већ налазио код Пашића, те да председника владе замоли да га пажљиво погледа. Уколико се радило о горе изнетом плану, а сва је прилика да је тако, Пижонова иронична белешка добија оправдање. У писму послатом пет дана доцније на исту адресу, Милошевић је, између осталог, поручивао Рујанцу да му међу четницима које је слао у прешевски крај пронађе оне који познају гњиланску околину како би их употребио за ликвидацију неколико тамошњих качака, што упућује на то да се Пашић сагласио и са предлогом о ликвидирању разбојника (Јагодић 2009: 340; Бајин 2021: 48; Перуничић 1988: 193, 211–213; Додатак 1 2008: док. бр. 62).

гњиланска села већ је до пролећа 1905. године пренео неколико контигената пушака до Сиринића, пребацујући их до Скопске Црне Горе.

Наоружавање приштинске околине истовремено је спроводио Спалајковић непосредно, чему није био највичнији. Он је сазвао збор виђенијих Срба у Приштини и у посао укључио млађе људе. Окупљање виђених Срба у Приштини није могло остати тајна за Албанце и власти због укључивања великог броја људи, те су убрзо и једни и други сазнали за пренос оружја, па је један товар пушака ухваћен. Локални Албанци сазнали су и имена појединца који су примили пушке, те су седам наоружаних сељака убрзо убили њихови суседи Албанци (Краков 1930: 119; Ј. Поповић 1987: 182; Бајин 2021: 48, 339; ДСПКС, књ. 1–2 1998: док. бр. 620; Додатак 1 2008: док. бр. 63, 110, 111, 147, 156; Перуничић 1988: 230–231).

Пре него што је почео да шаље оружје у Метохију, Милошевић је успео да неопажено од власти и Албанаца створи мрежу тајне организације по селима од шире околине Феризовића до Пећког Подгора. У њу су ушли свештеници, учитељи и поједини сељаци. Њима је наложено да у својим крајевима формирају тајне уже одборе, који ће бити одговорни за давање налога и задатака људима за које је предвиђено да приме оружје. По добијању пушке свако се морао заклети да ће све држати у тајности а да ће са созаклетницима у свом месту *народ крепити и међусобно помагати*.[8] Сасвим сигурно ова мрежа се надовезивала на гњиланску коју је већ раније формирао Дајић, јер пренос оружја од српске границе до феризовићке околине и Сиринића без постојања гњиланског канала не би био могућ. По штуром опису функције организације српских заједница северно од Шаре коју је оставио Милошевић, може се закључити да је Саватије предвидео да њен примарни задатак буде пренос оружја из Србије преко Шар-планине. Поред тога, она је требало да омогући стварање потајних сеоских четица које би притицале у помоћ оним селима која би напали качаци и тиме подизале морал Срба. По замисли главног организатора у ову организацију били би укључени само чланови одбора и наоружани чланови – „четници", док је њено постојање морало остати тајна за остале Србе, свакако из страха да је Албанци и власти не открију што би изазвало несагледиве штетне последице по српски живаљ.[9]

Григорије Божовић пренео је 1930. године казивање свог оца проте Вукајла о његовом сукобу са Саватијом у погледу проширења описане организације на Ибарски Колашин. Наиме, прота Вукајло који се тада налазио у изгнанству

8 Тражење спискова од старешина манастира Бања од стране финанса са српске границе, извесно је тражен да би се створила мрежа поузданика и одбора. Додатак 1 2008: док. бр. 110.

9 Милан Ракић је јануара 1907. године дао анализу претходног рада приштинског конзулата са Албанцима. Набрајајући кораке које је МИД-у предлагао Мирослав Спалајковић, навео је и његову идеју формирања српских чета у Пећкој кази. По ономе што је Ракић о тој идеји донео, те чете би требало да буду састављене од мештана који би ноћу крстарили по околини својих села, штитили их од напада и качацима на убиства и нападе враћале истом мером. Ове чете биле би преко угледних домаћина и првака контролисане из конзулата. Ракић је навео да је Министарство по овом питању Спалајковића оставило без одговора. Очигледно се радило о организацији коју је стварао Саватије Милошевић. Она је настала и пре него што ју је МИД одобрио, али изгледа да никада није заживела онако како је осмишљена, односно даље од стварања одборске мреже се није ишло (Ракић 1985: 96–97, 102–103).

у Куршумлији искористио је свој утицај да спречи сваки Саватијев покушај организовања и наоружавања Колашина. Милошевић се љутио и чак претио проти, али су разлози Божовића и бојазан да се не понови Колашинска афера из 1901. године, утицали на надлежне да натерају творца четничке мреже да одустане. И заиста, организација није стварана од српске границе из правца југозапада, те су Копаоник и Колашин остали без сопствене тајне мреже (Божовић 1930: 280).

Улога главног теренског поверника за четничку акцију Министарства иностраних дела није дозвољавала Милошевићу да се посвети само организацији области до Качаника и Шаре. Током новембра и прве недеље децембра неколико пута је по налозима МИД-а путовао на релацији српска граница – Приштина – Скопље, организујући на терену пренос оружја у крајеве с обе стране Шаре и усмеравајући саветима рад теренских четничких одбора, пре свега оних у Битољу и Скопљу.[10] Крајем 1904. године Мирослав Спалајковић се услед честих Милошевићевих одлазака из конзулата и његовог рејона, уз све разумевање за потребе тих путовања, жалио МИД-у на немогућност правилног рада конзулата, нарочито на пословима поверљиве природе. За жалбу је, ако би се узеле у обзир потребе легалних послова било разлога, јер је Милошевић, фактички једини службеник конзулата, пробавио у Скопљу по организационим пословима целу другу половину децембра 1904. године.[11]

Организациони тајни рад, међутим, налагао је Саватију стално кретање на линији Приштина–Скопље. Током боравака у Скопљу и његовој околини он је радио на организационом повезивању организованих села са две стране Шар-планине, пре свега ширећи и учвршћујући мрежу канала за пренос пушака и тражећи алтернативне начине за долазак до њих. Спасоје Стојановић Тановић, син Тане Моравчевића из Велике Хоче, који је за рачун једне албанске породице убио њиховог крвника у свом родном месту за новац, након чега је и сам пао на крв, укључио се у организационе послове. Према писању Кракова, ректор Призренске богословије, прота Стеван Димитријевић, послао је Спасу Призренца, са три друга из Призрена прво у јуну 1904. под маском дунђера, да поправља манастир Св. Илије код села Побужја у Скопској Црној Гори. Док су сеоски одбори стварани, Спасоје је са три друга стварао канал за пренос оружја, а затим је и сам, пошто је говорио албански језик, јавно, обучен као Албанац, како се и издавао, почетком новембра пренео 40 мартинки са по сто метака од српске границе у Скопску Црну Гору, под маском шверцера. Милошевић је његов рад по свему судећи усмеравао у сарадњи са Димитријевићем. Наиме, Тановић се пре краја 1904. године одметнуо и постао скопскоцрногорски војвода, али је убрзо убијен од локалних сељака због личних расправа. Због његове погибије, сматрајући се одговорним, или пак љут због смрти свог повереника, Милошевић је у децембру понудио оставку на организациони рад и на службу. Нуђење оставке према томе открива Милошевићеву улогу у формирању

10 Додатак 1 2008: док. бр.62, 63, 71, 74, 80. 83; ДСПКС, књ. 1–2 1998: док. бр. 625.

11 Због погибије скопскоцрногорског војводе Спасе Тановића, који је погинуо од руке Срба мештана услед сукоба због сеоских жена, Саватије се крајем децембра разочарао и чак нудио оставку на службу. Спалајковић је молио Министарство да оставку не уважи, а МИД оставку није прихватио (ДСПКС, књ. 1–2 1998: док. бр. 620).

скопскоцрногорске организације, чете и канала за пренос оружја (Краков 1930: 150–153, 170; Костић 1923: 372; Шешум 2019: 135, 153; Шешум 2021: 410–411).[12]

Саватије је у Мид-у због својих резултата сматран незаменљивим у плетењу тајне српске четничке мреже јужно од Шаре, што се негативно одражавало на учвршћивање и боље структуирање организације на Косову и у Метохији. Током фебруара 1905. године путовао је преко Врања за Београд, где је вероватно реферисао о организационим пословима, али и у Солун, где је испитивао могућности отпочињања српске четничке акције у околини Ђевђелије и Маријову и повезивања тамошњих будућих српских чета са оним које су већ деловале у околини Прилепа. Током истог и наредног месеца лично је реформисао рад вилајетских одбора четничке организације у Скопљу и Битољу. Коначно, крајем марта 1905. године, Саватије је у Врању решио да напусти организациони рад под маском конзуларног службеника и да деловање настави као одметнути четнички војвода, те је поручио Спалајковићу да за сваки случај обавести турске власти о томе да он више није чиновник конзулата.[13]

СМРТ ОРГАНИЗАТОРА, СМРТ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Одлука Саватија Милошевића у марту 1905. године да се потпуно одметне негативно се одразила на даље развијање организације у Косовском Поморављу, на Косову, у Сиринићу и околини Пећи. Наиме, чета коју је у друштву са кичевским учитељем, Ораховчанином Лазаром Кујунџићем, преко кумановске околине повео према од комита ТМОРО-а угроженом Поречу, однела је са другим српским четама 29. априла 1905. године велику победу над османском војском код села Челопека у близини Куманова. Последица победе било је умножавање османске војске и патрола у кумановској околини, повлачење победника са Челопека у Србију и поседање српско-османске границе на југоистоку турском војском и башибозуком. Онемогућен да се опробаним каналима пребаци у Пореч, Саватије је одлучио да створи нови. Наумио је да у друштву четника са Косова и из Сиринића, који су знали албански језик, као и он и Кујунџић, обучени као Албанци, пређу османско-српску границу на Копаонику, те да се преко Косова, Пећког Подгора, Подриме, Средске и Сиринића пребаци преко Шар-планине до околине Тетова, а одатле до Пореча. Можда подстакнут примером Спасоја Тановића, Милошевић је решио да, водећи чету, пренесе и пушке мартинке. Седмочлана чета, у којој је поред Саватија и Кујунџића и четири четника Косовца и Сирнићана био и Жика Миловановић, потпоручник из

12 Спалајковић је овом приликом молио Министарство да не уважи оставку. Више због незаменљивости Милошевића, него због молби конзула, оставка није уважена. Додатак 1 2008: док. бр. 61; ДСПКС, књ. 1–2 1998: док. бр. 620.

13 Реформисање и стварање одбора у Скопљу, као и генерално целу мрежу одбора у Старој Србији и функционисање преноса чета и оружја, испланирао је Саватије Милошевић заједно са скопским вицеконзулом Љубомиром Михаиловићем и представио Министарству иностраних дела. Колико је његов утицај и значај био велики види се из наредбе МИД-а од 11. марта 1905. године, којом се врањском начелству налаже да се не усуди да шаље чете преко границе без претходног договора са Милошевићем и скопским вицеконзулом (ДАС, МИД, ПО 1905, Ф. 5, Д. 9, шифровани телеграми из Врања 10/23. 1–25. 8/7. 9. 1905; Додатак 1 2008: док. бр. 119, 127, 132, 149, 193).

Крушевца, није успела да безбедно прође. Откривена је, опкољена у Великој Хочи 7. јуна 1905. године, где је након очекиване борбе, у којој је пало више ораховачких Албанаца, изгинула до последњег човека (Шешум 2019: 173–176, 178–179).

Главну последицу великохочке борбе представљало је онемогућавање даљег организовања Срба и напуштање канала за пренос оружја преко Шаре. Током јуна 1905. године због борбе у Хочи, која је код Албанаца створила уверење да српска револуционарна мрежа постоји и да је уперена против њих, одржано је више барјачких и месних албанских зборова у Метохији и на Косову. На њима су утврђиване бесе о привременом прекидању сукоба око крвне освете међу Албанцима и тражено је да барјаци претресу сва српска села у потрази за оружјем, а да она која би одбила претрес казне спаљивањем и убијањем првака. Неки зборови чак су доносили одлуке да се сваки наоружан Србин третира као четник и одмах убије. Албанци су убрзо након борбе у Хочи на наговор приштинског муфтије чак планирали да спале цело српско село Неродимље и побију све његове житеље, подозревајући да је легло четника. Узнемиреност Албанаца и њихов страх од четника били су толики да су током лета 1905. године свуда претраживали шуме и планине у потрази за њима (Перуничић 1988: 251, 267–269).[14] Организација српске самоодбране, коју је Милошевић стварао 1904–1905. године, његовом погибијом потресена је из темеља и заправо, будући да је на њеном формирању у већини српских заједница тек рађено, не само престала да постоји, већ су дугорочно нестали изгледи да буде до краја изведена.

ИЗВОРИ

Државни Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење.

Гавриловић 2025: Гавриловић Милан. *Народни пут, одабрани списи*. Приредили Косара Гавриловић, Ана Селић. Нови Сад: Балканија.

Ѓоргиев 2007: Драги Ѓоргиев (прир.). *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903–1908*. Скопје: Државен архив на Република Македонија.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 1, св. 2. Приредио Андреја Раденић. Београд: САНУ 1998.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 1, 3-2. Приредила Љиљана Алексић-Пејковић. Београд: САНУ 2014.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 1, 4-2. Приредила Љиљана Алексић-Пејковић. Београд: САНУ 2014.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 1-2. Приредили Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић. Београд: САНУ 2006.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 3-1. Приредили Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић. Београд: САНУ 2003.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 3-2. Приредили Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић. Београд: САНУ 2003.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 4-1. Приредили Љиљана Алексић-Пејковић. Живота Анић. Београд: САНУ 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 1-2. Приредили Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић. Београд: САНУ 2006.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 2-1. Приредили Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић. Београд: САНУ 2006.

14 ДСПКС, књ. 1, 3-2 2014: док. бр. 374, 395, 398.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, 2-2. Приредили Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић. Београд: САНУ 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, додатак 1. Организација Српска одбрана 1903–1905. године. Из фондова Архива Србије. Приредила Љиљана Алексић-Пејковић. Београд: САНУ 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3, 3-1. Приредили Михаило Војводић, Василије Крестић. Београд: САНУ 2014.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету 1878–1913*. Београд: Нова књига.

Поповић 1987: Јанићије Поповић. *Живот Срба на Косову 1812–1912*. Београд: Јован Косовац.

Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Приредио Андреј Митровић. Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Бајин 2021: Зоран Бајин. *Спалајковић, дипломата и контрареволуционар*. Нови Сад: Прометеј.

Батаковић 1990: Душан Т. Батаковић. „Истрага оружја у Ибарском Колашину 1901. године". *Косовскометохијски зборник* 1, 269–284.

Божовић 1930: Григорије Божовић. „Саватије и Колашин". *Јужни преглед*, год. 5, св. 6–7, 278–283.

Васић 1990: Драгиша Васић. *Два месеца у југословенском Сибиру. Уписци из Русије, путописи, есеји, критике, чланци*. Приредио Гојко Тешић. Београд: Просвета.

Вучетић 2007: Биљана Вучетић (прир.). „Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију у Турској 1904–1914. године". *Miscellanea*, 28, 265–306.

Вучетић 2018: Биљана Вучетић. *Богдан Раденковић (1874–1917), судбина једног српског национализма*. Београд: Историјски институт.

Зарковић 2008: Весна Зарковић. *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2021: Весна Зарковић. „Улога Исе Бољетинца у колашинским догађајима 1901. године". *Баштина*, св. 53, 381–397.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Костић 1930: Петар Костић. „Погибија наших четника у Великој Хочи". *Јужни преглед*, год. 5, св. 6–7, 272–278.

Степановић 1913: Милутин Степановић. *Срби и Бугари у прошлости и садашњости*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Српски свештенички календар и шематизам за преступну годину 1908. Земун: Богдан Ж. Ђурђевић.

Хаџивасиљевић 1936: Јован Хаџивасиљевић. *Споменица Друштва Светог Саве 1886–1936*. Београд: Друштво Светог Саве.

Шешум 2019: Урош Шешум. *Српска четничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*. Нови Сад: Матица српска.

Шешум 2024: Урош Шешум. „Саватије Милошевић. Критика романтизоване биографије хајдука, емигранта и потоњег четничког војводе". Тематски зборник. *Хајдуци у српској историји и памћењу*. Ур. Јован Делић. Нови Сад: Матица српска, 137–166.

ШТАМПА

Време.

Национална борба. Орган националне омладине

Политика.

Uroš S. ŠEŠUM

THE ESTABLISHMENT OF THE SERBIAN SECRET SELF-DEFENSE ORGANIZATION IN METOHIJA AND KOSOVO 1904–1905

Summary

The paper examines the attempt to establish a secret self-defense organization of the Serbs in the Kosovo Pomoravlje, Sirinić, Kosovo, and Metohija during 1904–1905. The organization was based on arming the population, forming clandestine detachments, and creating channels for transferring weapons from the Serbian–Ottoman border across the Šar Mountains and the area around Tetovo, to Serbian-declared regions across the Vardar, into Poreče and the vicinity of Kičevo.The adventurer and former hajduk Savatije Milošević, an employee of the Serbian consulates in Bitola and Priština, was entrusted with the task of creating the organization. Relying on his old connections with Albanians in Metohija, the organization he had established, and the fact that his associate Lazar Kujundžić was a native of Orahovac, Milošević attempted to lead a detachment and a shipment of weapons across Kosovo and Metohija to the Kičevo area. The seven-member Serbian detachment clashed with Ottoman troops and local Albanians in Velika Hoča, where it was annihilated to the last man.The destruction of the detachment led to the enclave-like isolation of the Serbs in Orahovac and Velika Hoča and their suffering, as well as to Albanian assaults on the Serbs and violent searches for weapons among Serbian communities in Kosovo and Metohija.

Keywords: Old Serbia, Serbian Chetniks, Ottoman Empire, Kosovo and Metohija, Velika Hoča, Orahovac.

Рад је предат 30. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.16)"1912"
355.48(497.16)"1912"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60668

Оригинални научни рад

*Вукашин Д. ДЕДОВИЋ**
ОШ „Светозар Марковић", Краљево

ОСЛОБОЂЕЊЕ ПЛАВА, ГУСИЊА И РОЖАЈА 1912. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је реч о борбама за ослобођење Плава, Гусиња и Рожаја 1912. године. Иако су ови догађаји спадали у значајније догађаје у току Првог балканског рата, они научно нису довољно расветљени. У досадашњој историографији обрађени су у фрагментима и узгредно кроз учешће Црне Горе у Првом балканском рату или кроз операције Источног одреда црногорске војске у овом рату. У коришћеној историографији нашли смо много података и анализа догађаја на основу којих смо објаснили заинтересованост Црне Горе да заштити и ослободи православно становништво у овој пограничној области и за њено територијално ширење у жељеном правцу. Указали смо на оквире и могућности деловања једне мале, али номинално независне балканске државе у решавању проблема који су имали међународни карактер. Датуми у главном тексту су наведени по новом календару, а у напоменама као у коришћеним изворима.

Кључне речи: Црна Гора, Плав, Гусиње, Рожаје, Источни одред, Јанко Вукотић, Горњовасојевићка бригада, Доњовасојевићка бригада, српско становништво.

Одлукама Берлинског конгреса Црна Гора је добила градове: Никшић, Колашин, Подгорицу, Спуж, Жабљак, Бар, Плав и Гусиње (Ражнатовић 1973б: 332). Иако је Османско царство прихватило одлуке Берлинског конгреса и признало фактичку независност Црне Горе, убрзо је постало јасно да се оно неће тако лако одрећи територија које је до тада држало под својом контролом. Уз подршку Аустроугарске Османско царство је на сваки начин ометало реализацију међународних обавеза и нормализацију односа на граници. Намери Порте да онемогући или бар што више одуговлачи спровођење територијалних одлука Берлинског уговора погодовала је Албанска (Призренска) лига која је формирана 10. јуна 1878. године у Призрену (Храбак 1998: 329) и њени политички планови, тако што су јој служили као добар изговор за све опструкције одлука Берлинског уговора које ће у наредном периоду чинити. Наиме, Порта ће стално уверавати представнике европских сила да она искрено настоји да се испоштују одлуке Берлинског уговора, али је у томе спречава нарасли албански покрет (Ражнатовић 1979: 99; Бакић 2017: 51–52).

Како због дужег одуговлачења Османског царства у решавању овог проблема до предаје Плава и Гусиња Црној Гори није дошло, представник Порте, министар иностраних дела Савас-паша и дипломатски представнник Црне Горе у Цариграду

* Научни сарадник, ORCID 0009-0002-5229-2503, v.dedovic@hotmail.com

Гавро Вуковић, у присуству представника великих сила, потписали су у Цариграду 12. априла 1880. године меморандум о размени Плава и Гусиња за Груде, Хоте и мали део Кастрата (Ражнатовић 1973а: 50–51; Вуковић 1996: 376; Бакић 2017: 74–75). Међутим, Османско царство је наставило са одуговлачењем и ове прихваћене обавезе, па су велике силе дошле до закључка да треба активирати ранији предлог по коме би се за Плав и Гусиње Црној Гори уступио Улцињ са приморским појасом до Бојане и одређеном територијом у залеђу (Ражнатовић 1979: 256–258, 307; Бакић 2017: 87). Притисци на Порту резултирали су тако што је 25. новембра 1880. године у Куњи потписан споразум између Црне Горе и Османског царства о примопредаји Улциња. Тако су, услед отпора Порте и Албанске лиге подржаних од стране Аустроугарске, Плав и Гусиње остали у саставу Османског царства, а у замену за њих Црна Гора је добила Улцињ са обалом до Бојане и одређеном територијом у залеђу (*Глас Црноīорца,* 30. август 1880: 1; Ражнатовић, 1973а: 35–36; Ражнатовић 1973б: 322–338; Ражнатовић 1982: 60; Вукић 1929: 92–93, 107–108; Јовановић 2001: 250–252).

После низа састанака међудржавне комисије за разграничење (Ражнатовић 1994: 26–27), почео је и рад на обележавању границе на терену, који је ишао јако споро. Због таквих комликација на терену тек у првој половини августа 1887. године коначно су постављени знаци дуж целе до тада необележене границе између Црне Горе и Османског царства (Ражнатовић 1995: 19–21).[1] Погранични сукоби, који ће се дешавати на сектору Плава и Гусиња од успостављања граничне линије па све до Првог балканског рата, показаће њену нелогичност и нефункционалност. Насиља и зулуми над православним становништвом пограничних области су толико учестали да скоро није било дана а да не буде убијен неки Србин. Граничари Османског царства често су пуцали са караула на погранично православно становништво, чиме је оно било принуђено или да пружи оружани отпор или да се исељава.

Плашећи се још већих нереда, Османско царство је у лето 1912. године додатно појачало своје гарнизоне у Рожајама, Плаву, Гусињу и Беранама, као и посаде у караулама, које је повезивала телефонском линијом. Дуж границе је направило утврђења, укопало артиљерију и појачало кретање кордона (Ракочевић 1962: 509). Све је ово довело до честих и крупних инцидената дуж црногорско-турске североисточне граничне линије, у којима је било обостраних људских губитака, а онда и до привременог прекида дипломатских односа између Црне Горе и Османског царства (*Цетињски вјесник,* 25. септембар 1912: 1–2; Ракочевић 1962: 509–511; Станојевић 2020: 177–178).[2]

Развој догађаја утицао је на промену политике Црне Горе у односу на погранично становништво. Она од њега више није тражила лојалност у односу са турским властима, како би успоставила а потом и одржавала добросуседске односе са Османским царством. Напротив, она му доставља оружје, шаље своје људе да потајно организују војне јединице и инсценирају сукобе. Ово показује да је Црна Гора озбиљно рачунала на одзив и помоћ пограничног становништва у рату против

1 МЦ, ПР, док. бр. 8, Руски посланик на Цетињу Аргиропуло – Гирсу, Цетиње, 7/19. јула 1887; МЦ, ПР, док. бр. 11, Аргиропуло – Гирсу, Цетиње, 23. августа/4. септембра 1887.

2 ДАС, МИДС 1912, ПО, фас. IV, Д-1, пов. бр. 1292, М. Гавриловић – Ј. Јовановићу, 25. јула 1912.

Османског царства. Устанак у Доњим Васојевићима који је почео 12. августа 1912. године[3] и многи други догађаји дуж црногорско-турске границе, били су наговештај да би могло доћи до рата на Балкану, који није био по жељи не само Османском царству него ни европским силама. Став европских сила био је да се заведе ред и остане *status quo.*

Није само Црна Гора у датом историјском тренутку видела своју шансу и могућност да одлучном акцијом доврши ослобођење својих сународника, него су ту могућност виделе и остале балканске државе – Србија, Грчка и Бугарска. Балканске државе увиђају да само заједничким деловањем могу остварити своје планове за ослобођење својих територија од Турске (Станојевић 2020: 179–180). Сви покушаји великих сила да балканске државе одврате од рата остали су без успеха (Стојић 2016: 395, 399–401).[4]

Пошто је склапање Балканског савеза постало извесно, Црна Гора је још у току лета 1912. године објавила делимичну мобилизацију својих граничних батаљона,[5] а 1. октобра објавила је мобилизацију целокупне војске (*Илустрована ратна хроника*, 18. (31) октобра 1912: 3; Станојевић, 2020: 280). На седници Ратног савета, која је одржана 3. октобра на Цетињу, израђен је и усвојен план за рат против Османског царства. На основу тог плана извршен је распоред и груписање црногорске војске. У складу са постављеним циљевима рата, према северној и североисточној граници Црне Горе требало је да дејствује Источни одред, јачине 12.600 војника и 32 топа. За команданта на овог одреда одређен је сердар Јанко Вукотић. Укупна јачина црногорске војске износила је 35.600 војника, 106 топова и 12 митраљеза (Ђуришић 1960: 60–63; Ракочевић 1994: 247–248; Дедовић 2022: 151).

Након успешно извршене мобилизације, материјалног обезбеђења војске и усвајања ратног плана, црногорска влада је 8. октобра објавила рат Турској.[6] И Османско царство је 1. октобра објавило општу мобилизацију којом је био обухваћен и хришћански живаљ, али се он нерадо одазивао. Војска Османског царства, која је упућена према Црној Гори, имала је 28.450 војника са 150 топова и 32 митраљеза. Била је подељена у две групе – скадарску и санџачко-метохијску. Њом је командовао генерал Махмут Хајерет-паша Тиранли, чији се штаб налазио у Пећи. С обзиром на предмет нашег излагања, даљу пажњу посветићемо санџачко-метохијској групацији османске војске, која је имала двадесет батаљона пешадије, три митраљеске чете, 12 брзометних топова, 22 са обичном ватром и 14 застарелих топова.

---

3 О устанку у Беранској кази (Доњим Васојевићима), припремама Црне Горе за Први балкански рат, формирању Балканског савеза и ослобођењу Берана опширније смо писали у раду „Устанак у Доњим Васојевићима и ослобођење Берана 1912. године" (в. избор литературе).

4 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/II, док. 1313: 171–172.

5 Када је 12. августа почео општенародни устанак у Доњим Ваојевићима, командант Васојевићке бригаде Радомир Вешовић је одмах наредио мобилизацију своје бригаде и послао доњовасојевићким борцима у помоћ Трепачко-шекуларски, Љеворечки, Краљски и Андријевички батаљон. Полимски и Велички батаљон остали су у својим местима како би спречили евентуални упад албанског башибозука преко Чакора (Дедовић 2004: 115–118; Дедовић 2022: 155).

6 О овоме постоји бројна литература, извештаји штампе и архивска грађа (в. Дедовић 2022: 152, ф.н 26, 29, 30).

Тако је она имала бројну предност над Источним одредом црногорске војске, нарочито у артиљерији. Овом групацијом командовао је бригадни генерал Хавид-паша, командант 21. ђаковичке дивизије. Када су почела ратна дејства, овој групацији су се придружиле јединице арнаутског башибозука из плавогусињског краја, Ругове, Пећке и Ђаковичке нахије, које су предводили Риза-бег Ђаковац, Бајрам Цур, Асим-бег Махмутбеговић и други. Тако се бројна предност санџачко-метохијске групације још више повећавала у односу на Источни одред црногорске војске (Ђуришић 1960: 70; Милошевић 1972, 303–304; Ракочевић 1994: 248; Јоксимовић 1997а: 215–216; Дедовић 2022: 152–153).

На седници Ратног савета формиран је Источни одред црногорске војске од бораца из састава Четврте дивизије,[7] са седиштем у Колашину, Дурмиторске бригаде из Треће дивизије, чије је седиште у Никшићу.[8] Према усвојеном ратном плану, Источни одред је имао задатак да штити границу од Челебића и Левер Таре до Виситора и Мокре и тако обезбеди дејства Зетског одреда од Подгорице у правцу Скадра, и да у погодном моменту, ако командант Одреда оцени да за то постоје услови, предузме офанзиву у Санџаку, Горњем Полимљу и Метохији. До 8. октобра Одред је запосео све главне прилазе граници (Јоксимовић 1997а: 218; Дедовић 2022: 151).

Командант Источног одреда црногорске војске донео је одлуку да са главнином снага[9] наступа правцем Колашин – Мојковац – Бијело Поље – Беране.[10] Офанзива је почела 9. октобра, када је главнина Одреда у снажном нападу ослободила

7 Састав Четврте дивизије, чији је командант био бригадир Јанко Вукотић, чиниле су: Колашинска бригада, чији је командант био командир Милош Меденица, у саставу – шест батаљона пешадије, једна брдска спорометна батерија од четири топа италијанског порекла 75 мм и коморски батаљон; Горњовасојевићка бригада, чији је командант био командир Радомир Вешовић, коју су сачињавали шест батаљона пешадије, једна брдска спорометна батерија од четири Крупова топа 75 мм и коморски батаљон; Дивизијска артиљерија: два пољска брзометна топа 76 мм руског порекла, четири пољска спорометна топа 87 мм италијанског порекла и четири пољска спорометна мерзера 150 мм руског порекла. У састав дивизије улазили су још и: Митраљеско одељење, Извиђачка и Пионирска чета (Ђуришић 1960: 63–69; Јоксимовић 1997а: 164–165).

8 На основу Закона о устројству војске из 1910. године у Црној Гори су до почетка Балканских ратова формиране четири дивизије са седиштима на Цетињу, у Подгорици, Никшићу и Колашину, 11 бригада пешадијских, 52 батаљона, око 30 батерија, 2 митраљеске чете са око 12 митраљеза, 4 чете извиђача, 4 чете пионира, према чему је укупна јачина војске износила око 35.000 људи, 125 топова и 12 митраљеза. Одмах на почетку рата наручено је у Берлину још 50 митраљеза. Најбоље пушке биле су „московке" којима је била наоружана само активна војска прве класе, док је војска друге класе била наоружана старим Верндловим пушкама, а у магацинима било је и старих „берданки". Артиљерија се састојала од оруђа разних модела, већином италијанских и руских и нешто мало Крупових (*Правда*, 7. новембар 1937: 15).

9 Без језерско-шаранског батаљона из Дурмиторске бригаде, који је са добровољачким прекотарским батаљоном продирао ка Пљевљима (Киковић 2021: 27).

10 Да се крене овим правцем велико охрабрење уливала је и Васојевићка бригада, која је имала наређење да се концентрише у рејону Андријевице, што ближе граници према Плаву и Чакору. Тако је она представљала десно крило борбеног поретка Одреда, а уједно је и обезбеђивала бок и позадину главних црногорских снага код Скадра. Уз то, имало се у виду да ће мање снаге Одреда морати да дејствују у правцу Пљеваља, ради овладавања делом Санџака северно од Шаховића, а уједно и као заштита левог бока главних снага (Ђуришић 1960: 159–161; Јоксимовић 1997а: 218–219).

Мојковац (*Глас Црногорца,* 29. септембар 1912: 1). Једанаестог октобра око 16 часова јединице Источног одреда црногорске војске су ослободиле и Бијело Поље (*Политика,* 1. октобар 1912: 2; *Политика,* 2. октобар 1912: 2; *Илустрована ратна хроника,* 1. (14) новембра 1912: 18–19). Одмах после уласка црногорске војске у Бијело Поље, бригадиру Јанку Вукотићу стизале су вести да се велика турска војска из Пећке нахије креће ка Беранама, а четири табора са осам топова „оће ка Гусињу – да на Васојевиће ударе". Дакле, постојала је опасност да Турци не нагомилају знатне снаге око Гусиња и Плава и покушају продор преко Андријевице у унутрашњост Црне Горе. У том случају не би била угрожена само сигурност главнине Источног одреда, већ би се могла довести у питање и сигурност црногорског Зетског одреда који је из правца Подгорице наступао према Скадру (Ђуришић 1960: 159–161; Милошевић 1972: 322). Командант одреда Ј. Вукотић 12. октобра наредио је бригадиру Л. Војводићу да пошаље у помоћ око 1000 војника Васојевићкој бригади, а њеном команднру Р. Вешовићу поручио: „Утврђуј добро положај на сваку страну те се држи у њима ако сила дође. Ја ћу хитати али брже не могу" (Милошевић 1972: 322–323).

Османска војска је 12. октобра направила продор од Плава у правцу Мурине. Међутим, када је стање у пределу Плава и Гусиња изгледало критично, сутрадан, 13. октобра, неочекивано је дошло до преокрета. Васојевићка бригада, под командом Р. Вешовића, уз снажну подршку артиљерије која јој је била послата као појачање из састава Треће дивизије, кренула је од Мурине у напад. Дејствујући енергично борци Васојевићке бригаде порушили су и спалили више непријатељских кула и утврђења око Пепића, Брезојевица, Новшића и Велике и тако преузели стратегијске тачке око Плава и Гусиња, чиме је затворен пролаз османској војсци у Лимску долину (*Глас Црногорца,* 6. октобар 1912: 2; *Политика*, 3. октобар 1912: 2).

Овај успех Васојевићке бригаде обрадовао је бригадира Вукотића. Он је бригади честитао на успеху а њеном команданту Р. Вешовићу поручио: „Утврди се, соколе, добро у Виситору и пази до нашег састанка…". О успеху Васојевићке бригаде Вукотић је известио Врховну команду: „Вешовић је пак, мудро оперисао и заузео Виситор цио, те му се сада не бојим да дође десет хиљада Ламаћије, што бит не може. Главни ми је чвор Беране у правцу којих се сјутра крећем" (Дедовић 2022: 161).[11]

Бригадир Л. Војводић обавестио је команданта Источног одреда Ј. Вукотића да у Беранама и околини има око 3000 редовне османске војске, а да се непријатељске јединице из правца Пећи и Рожаја стално прикупљају на Мокру, одакле се могу лако спустити у долину Лима и са леђа угрозити опсаду Берана, те да зато с нестрпљењем очекују долазак главнине Источног одреда. Ово је забринуло команданта Источног одреда бригадира Јанка Вукотића, па је наредио да се 14. октобра настави наступање Одреда из Бијелог Поља ка Беранама, уз десну обалу Лима (Дедовић 2022: 162).

11 У овом делу текста који смо написали према нашем раду „Устанак у Доњим Васојевићима и ослобођење Берана 1912. године" не наводимо изворе које смо тада користили, већ само наш рад.

Доњовасојевићки батаљони држали су у блокади Беране[12] како османска војска не би могла изаћи из града. До доласка главнине Источног одреда од Мојковца, они су непрестано водили борбе са османским гарнизоном. Покушавали су да заузму османска истурена утврђења на Тиврану и Јејевици, али неуспешно. У исто време Васојевићка бригада је успешно одолевала нападима и чувала заузете стратегијски важне положаје на Гребену, Виситору, Чакору[13] и Мокрој планини и тако затварала пролаз Турцима и Албанцима према Плаву и Гусињу (Киковић 2021: 34).

После снажног дејства брдске батерије Источног одреда по истуреним османским утврђеним положајима на Тиврану и Јејевици, командант гарнизона у Беранама, Џемаил-бој, донео је одлуку да се у току ноћи између 15. и 16. октобра, тајно и без борбе, са војском извуче из града и одступе у правцу Рожаја и Пећи, остављајући велике количине хране, муниције и друге војне опреме и готово све тешко наоружање (Дедовић 2022: 165). Доњовасојевићко становништво је 16. октобра с великим одушевљењем дочекало борце Источног одреда црногорске војске. Истог дана бригадир Јанко Вукотић на великом народном скупу код Манастира прогласио је прикључење Доњих Васојевића Краљевини Црној Гори и формирао обласну управу и обласни суд у Беранама. Два дана касније (18. октобра) од шест доњовасојевићких батаљона званично је формирана Доњовасојевићка бригада. Имала је око 3200 бораца, а за њеног команданта је постављен Авро Цемовић, коме је додељен чин бригадира. Командантима батаљона додељени су чинови пешадијских командира, признајући им ранг и право с важношћу од 8. октобра. Од тада ова бригада улази у формацијски састав Источног одреда. Дотадашња Васојевићка бригада добија име Горњовасојевићка бригада. За успехе у дотадашњим борбама бригадир Јанко Вукотић одликован је у Беранама 17. октобра Обилића медаљом (Дедовић 2022: 166–169).

Док је главнина Источног одреда напредовала према Бијелом Пољу и Беранама, Васојевићка бригада свакодневно је водила тешке борбе на линији Мокра–Чакор–Плав–Гусиње, штитећи од евентуалног продора преко Андријевице и Колашина. Непријатељу су пристизала велика појачања башибозука из Пећи, Призрена, Ђаковице и северне Албаније. Тако су ојачане његове снаге око Плава

12 Шест батаљона у Доњим Васојевићима формирано је на територијалном принципу, по три од добровољаца са обе стране Лима, названих по селима из којих потичу њихови борци. На десној страни Лима формирани су: Полички батаљон којим је командовао Вукота Пантовић, Будимским Вуко Дабетић, Доњоржаничким Симо Чукић. На левој страни Лима формирани су: Бучичко-виницки, командант Мило Саичић; Лужачки, чији је командант био Маријан Вуковић и Горњоселски, којим је командовао Томаш Пешић. Бројно стање батаљона кретало се од 300 до 400 војника, што значи да су заједно имали око 2100 бораца (ДАЦГ, МИД 1912, док бр. 2016, Ј. Вукотић – краљу Николи, 5. октобар 1912). Батаљони су се делили на чете и водове. Батаљони и чете имали су барјактаре, који су носили црногорске ратне заставе (крсташ барјак) (Пејовић 1973: 158; Ракочевић 1962; 514–515; Јоксимовић 1997а: 174–175). Црногорска влада је за команданта устаничких доњовасојевићких батаљона и опсаде Берана одредила бригадира Лакића Војводића, који је 8. октобра из Трепче прешао у Виницку, где је преузео команду над устаничком војском (Јоксимовић 1997б: 101; Дедовић 2004: 31).

13 На Чакору су положаје држали припадници Величког батаљона (Чакорска чета и Иванпољска чета), и Трепачко-шекуларског батаљон (Трепачка чета). У борбама на Чакору од 8. до 18. октобра 1912. године погинула су 3 борца (Киковић 2021: 46–71).

и Гусиња, где су се већ налазили по злу познати Риза-бег, Бајрам Цур и Зећир Бињак „са свом њиховом тевабијом" (Ратковић и др. 1972: 190; Милошевић 1972: 337).[14] Међутим, бригада се чврсто држала на својим положајима и није дозволила непријатељу да је угрози. Поред тога, она је добила задатак да поруши османска гранична утврђења „по Мокрој, Чакору и Планиници". Зато је командант бригаде, командир Р. Вешовић, организовао напад на планину Гребен,[15] а затим на Виситор,[16] ломећи отпор једне по једне турске карауле, тако да је до 14. октобра заузео све истакнуте положаје пред Плавом и Гусињом. Батаљони Васојевићке бригаде 15. октобра изашли су на Сјекирицу и наставили даље продоре ка Мокри без задржавања. Снаге Османског царства су тога дана покушале да задрже наступање батаљона Горњовасојевићке бригаде на Приједолу и Шекулару, али без успеха. Борци Васојевићке бригаде рано изјутра 16. октобра предузели су напад на планину Мокру.[17] Османска војска је имала јаке отпорне тачке око граничних караула на Кукаљском врху, Планиници, Ваганици и још неким узвишењима. Тога дана, после низа јуриша Васојевићке бригаде, око 19. часова пала је и последња турска караула на Кукаљском врху. Борци Васојевићке бригаде запалили су све три заузете непријатељске карауле на Мокрој планини, око којих су у току борби претрпели знатне губитке (*Политика*, 10. октобар 1912; 2; Ратковић и др. 1972: 190; Милошевић 1972: 346–347; Киковић 2021: 36).

Тога дана, увече, из Берана се видео велики одсјај ватре изнад Чакора, Мокре, Планинице, Језерског врха и Приједола што је командант Источног одреда, бригадир Јанко Вукотић протумачио да се на том простору воде тешке борбе. Плашећи се

14 ДАЦГ, МИД 1912, док бр. 2011, Р. Вешовић – Ј. Вукотићу, 4. октобар 1912; ДАЦГ, МИД 1912, док бр. 2016, Ј. Вукотић – краљу Николи, 5. октобар 1912.

15 У борбама на Гребену код Гусиња од 9. до 15. октобра 1912. године учествовали су следећи батаљони Васојевићке бригаде: Полимски батаљон (Зорићка чета), Андријевички батаљон (Доњокоњушка чета, Цецунска чета, Ђуличка чета, Божићка чета, Бојовићка чета), Краљски батаљон (Забрдска чета, Горњокраљска чета, Доњокраљска, Барска чета, Слатинска чета), Трепачко-шекуларски батаљон (Трепачка чета) и Љеворечки батаљон (Слатачка чета, Ножичка чета, Лопатска чета). У тим борбама погинуо је 31 борац а рањена четири, који су након неколико дана умрли од задобијених рана (Киковић 2021: 46–71).

16 У борбама на Виситору од 12. до 14. октобра 1912. године учествовали су припадници следећих батаљона Васојевићке бригаде: Љеворечки батаљон (Слатачка чета и Верушка чета), Андријевички батаљон (Горњокоњушка чета), Трепачко-шекуларски батаљон (Ријечка чета, Трепачка чета и Лопатска чета) и Полимски батаљон (Улотска чета). У овим борбама на Виситору код Плава погинуло је 13 бораца а рањена три, који су након неколико дана умрли од задобијених рана (Киковић 1921: 46–71).

17 Тога дана у борбама на планини Мокра Горњовасојевићка бригада је имала четири убијена и 14 рањених војника (ДАЦГ, МИД 1912, док бр. 2023, Р. Вешовић – Ј. Вукотићу, 2. октобар 1912; ДАЦГ, МИД 1912, док бр. 2048, Ј. Вукотић – краљу Николи, 5. октобар 1912). Иначе, на Мокрој планини вођене су тешке борбе од 8. до 16. октобра 1912. године. У тим борбама учествовали су припадници следећих батаљона Горњовасојевићке бригаде: Краљски батаљон (Забрдска чета), Велички батаљон (Иван-пољска чета, Ваганичка чета, Чакорска чета), Трепачко-шекуларски батаљон (Трепачка чета, Мезгаљска чета, Орашка чета, Трешњевачка чета, Радмужићка чета, Ријечка чета), Краљски батаљон (Барска чета, Слатинска чета, Забрдска чета), Полимски батаљон (Зорићка чета и Грачаничка чета). У овим борбама из Горњовасојевићке бригаде погинуло је 38 бораца и тешко рањена два, који су након неколико дана умрли од задобијених рана (Киковић 2021: 46–71).

да много надмоћнији непријатељ не потисне Васојевићку бригаду са положаја око Плава и Гусиња, бригадир Вукотић је у току исте ноћи хитно послао преко Шекулара ка Мокрој Бучичко-виницки и Горњоселски добровољачки батаљон, под командом Мила Саичића и Томаша Пешића (*Цетињски вјесник*, 5. октобра 1912: 1). Истовремено, командиру Васојевићке бригаде Р. Вешовићу је поручио: „Гледај држи се док ми дођемо, јер прије не можемо, војску сам подавио од умора" (Милошевић 1972: 337). Сматрајући да је упућено појачање Васојевићкој бригади недовољно, бригадир Вукотић је сутрадан у правцу Плава упутио Горњоморачки и Планинско-пивски батаљон и једну брдску батерију под командом командира Мила Матановића, да преко Андријевице стигну на висове Зелетина (Ратковић и др. 1972: 190; Милошевић 1972: 337; Павловић 1923: 87).[18]

Васојевићка бригада од почетка рата водила је тешке борбе са османском војском и албанским башибозуком око истакнутих и тешко приступачних планинских ланаца високих и преко 2000 метара. Положаји османске војске који су, захваљујући раније успостављеној црногорско-турској граници, били распоређени у неправилном полукругу и на местима који су топографски доминирали свим прилазима Васојевићке бригаде из правца лимске котлине и потпуно је затварали. Планински венци Мокре, Чакора, Језерског врха, Виситора и Гребена стрмо окренути према Лимској долини представљају изванредну природну препреку за продор ка Метохији, Плаву и Гусињу. Предност положаја османске војске била је не само у томе што су се могли успешно бранити са много мањим војним снагама, већ и у томе што се са њих без великих тешкоћа могао предузети напад у првцу Андријевице и Матешева, од чега је у почетку рата и страховала команда Источног одреда. Као што смо раније навели, Турска је дуж граничне линије, на кулама, караулама и другим посадама имала велику војску. На почетку рата на овом делу црногорско-турске границе било је око 7000 војника Османског царства, а када им се придружио албански башибозук, број непријатељских војника нарастао је на преко 10.000 људи (Ђуришић 1960: 184; Милошевић 1972: 341). Имајући све ово у виду, командант Источног одреда Ј. Вукотић наредио је командиру Горњовасојевићке бригаде Р. Вешовићу да заузме најпогодније положаје од Мокре планине до Гребена и да не улази у борбе, осим ако турска војска не почне прва са нападима (Милошевић 1972: 341).

Пошто је била принуђена да напусти положаје у ширем рејону планине Мокре, османска војска се повукла врхом Ругове ка Чакору. Пошто се прикупила на Чакору, где су јој пристигла и појачања, османска војска је била решена да пружи најодлучнији отпор артиљеријом, митраљезима и другим оружјем, и да брани положаје по сваку цену, јер се падом Чакора, Планинице и Језерског врха отварао пут црногорској војсци за продор у Метохију (Милошевић 1972: 347).

Командант Васојевићке бригаде Р. Вешовић одлучио је да 16. октобра из Андријевице пребаци вод далекометних топова уз стрме падине Баља на положаје на Сјекирици. Терен је био врло стрм и непогодан, па су војници топове уз крајње напоре готово изнели на рукама. Наредне ноћи из Андријевице је почео

18 ДАЦГ, МИД 1912, док бр. 2014, Ј. Вукотић – Р. Вешовић, 4. октобар 1912.

покрет пешадије, батерије брдских топова, батерије пољских топова, митраљеског одељења и вода извиђача, који су распоређени на простору од села Пепића до планине Гребена.

И поред наређења од стране бригадира Вукотића да се заустави на заузетим положајима и „не излаже погибији" до пристизања главнине Источног одреда од Берана, командант Вешовић је одлучио да са својом бригадом 17. октобра нападне положаје османске војске на Чакору, Равном брду и Језерском врху. Напад је почео рано изјутра дејством артиљерије. Нешто касније пешадијске јединице почеле су да подилазе нападнутим положајима. Много бројнији непријатељ пружао је одлучан отпор, али борци Горњовасојевићке бригаде нису престајали са нападима. Артиљеријске гранате изазвале су пожар у караулама на Планиници и Чакору, у којима су уништене залихе непријатељског бојевог материјала. То је на борце османске војске неповољно деловало, али су се и даље упорно бранили. У току жестоке борбе на овом сектору фронта пристигао је бучичко-виницки батаљон и снажно напао десни непријатељски бок. Уклештена и збуњена појавом бучичко-виницког батаљона, османска војска напушта положаје око Чакора и одступа у правцу Дијела и Јечмишта (*Цетињски вјесник*, 31. октобра 1912: 1–2; Милошевић 1972: 347–348; Јоксимовић 1997а: 232–233).

Охрабрен постигнутим успесима претходних дана, командант Вешовић је наредио да се и сутрадан (18. октобра) настави са нападима на преостале положаје османске војске од Чакора до Плава: Ђевојачки крш, Црвени крш, Шабову главу, Језерски врх и Јечмиште. Турци су се „најупорније бранили", али после низа јуриша Горњовасојевићких батаљона који су се ређали до ноћи, ипак су били разбијени и савладани. Напустили су своје положаје и повукли се ка Плаву. Но, тада су схватили да више не могу бранити ни Плав, па су се у групама и великом нереду разбежали преко Бабиног поља и Јеленка ка планини Богићевици, у правцу Метохије (*Глас Црногорца,* 11. октобар 1912: 1). Охрабрени овим успесима, борци Васојевићке бригаде били су спремни да исте ноћи изврше напад на Плав. Међутим, командант Вешовић је наредио својим борцима да остану на заузетим положајима, јер је имао намеру да у ноћи између 18. и 19. октобра позове становништво Плава на предају. Он је о томе обавестио и команданта Источног одреда Јанка Вукотића, нагласивши да ако „не хтједну да се предају" он ће их „сјутра напасти" (Ратковић и др. 1972: 190; Милошевић, 1972: 348; Јоксимовић, 1997а: 232–233).

Док су се водиле борбе око Чакора, делови Горњовасојевићке бригаде који су остављени са задатком да држе положаје на линији од Гребена преко Виситора до Новшића, успели су да ослободе Брезојевицу, коју су војници Османског царства три дана пре тога попалили, и да потисну непријатеља све до Лима и Грнчара. Тако је Горњовасојевићка бригада овладала новим положајима, натеравши непријатеља да се повуче у Плав и Гусиње. Командант бригаде Р. Вешовић понудио је старешини Плава и Гусиња Асу Феровићу „да се мирно поклони црногорском оружју у року од 16 сахати, у противном случају искусиће горке пошљедице свога гријеха" (*Цетињски вјесник*, 31. октобра 1912: 1–2).

Пошто су закључили да не могу више бранити ни Плав, око хиљаду низама и 2, 3 хиљаде башибозука, махом Албанаца повукли су се 18. октобра увече преко

Бабиног Поља ка планини Богићевици. Са њима је побегао и старешина Плава и Гусиња Асо Феровић, познати арнаутски првак, који је за време арнаутског устанка с Исом Бољетинцом био у Црној Гори. Сутрадан, 19. октобра око 10 часова, Горњовасојевићка бригада је, после незнатне борбе, ушла у ову варошицу (*Глас Црногорца,* 11. октобар 1912: 1; *Цетињски вјесник*, 8. октобра 1912: 1; *Цетињски вјесник*, 10. октобра 1912:1).

Истога дана у Плав је стигла делегација Гусињана, која је изјавила да се посада Гусиња више неће супротстављати црногорској војсци, већ је спремна да положи оружје. Сутрадан је Горњовасојевићка бригада, без борбе, ушла у Гусиње. Готово сви становници Гусиња

> „осим малог броја чиновништва који по примјеру Феровића, Риза бега и других бијаху напустили Гусиње, на уласку у варош са хљебом и соли дочекаше побједоносну црногорску војску. Тако Гусиње бијаше 7. ов. мјесеца у 11 ½ прије подне слободна црногорска варош, те се на крововима државних надлештава лепршаше црногорска застава… Топовска јека турске касарне и весела пјесма црногорске војске, загрљене са браћом гусињских Срба хорила се кроз гусињске улице, уз громогласне узвике: Живио краљ!“ (*Цетињски вјесник*, 31. октобра 1912: 1–2).

Успех црногорске војске током ослобођења Плава и Гусиња изазвао је „неописиво одушевљење и радост“ у српској војсци и целом српском народу (*Политика*, 9. октобар 1912: 2).[19] „Заузети Плав броји 200–300 кућа, а Гусиње 400–450 кућа. Становници су махом Турци и Арнаути“ (*Цетињски вјесник*, 10. октобра 1912: 1).

За пад Плава и Гусиња командант Источног одреда Ј. Вукотић је сазнао тек касно пред вече 20. октобра, по доласку са главнином одреда на Приједол. Одушевљен тим великим успехом Горњовасојевићке бригаде, упутио је честитке њеном команданту и борцима. „Из свега ти срца честитам, теби и подручној ти храброј војсци до сада постигнути успех, и грлим и капу скидам свакојеме Васојевићу“ између осталог стајало је у честитки. О томе и о борбама око Чакора обавестио је краља Николу. „Од почетка па до уласка у Плав и Гусиње бригада Васојевићка заједно са својим командантом Вешовићем, понашала се храбрије се могло није и заслужује сваку хвалу“, написао је у извештају командат Вукотић (Ратковић и др. 1972: 191; Милошевић 1972: 350: Јоксимовић 1997а: 235).

У току борби у околини плава и Гусиња које су трајале једанаест дана, Горњовасојевићка бригада је доживела велике губитке – 79 убијених и 214 рањених војника и официра (Милошевић 1972: 349). Ти губици јесу били велики, али су и постигнути успеси били веома значајни. Бригада је успела да за релативно кратко време победи и протера много бројније непријатеља, да заузме све стратешки важне положаје који деле Горње полимље од Метохије и да отвори пут за продор према Пећи и Дечанима. Тако је својим успесима Горњовасојевићка бригада

19 Видети још: *Политика*, 8. октобар 1912: 2; *Политика*, 10. октобар 1912: 2; *Глас Црногорца,* 11. октобар 1912: 2; Ратковић–Ђ 1972: 191; Милошевић 1972: 349; Јоксимовић 1997а: 233.

не само осигурала бок и позадину главнине Источног одреда, што јој је био дати задатак на по почетку рата, него је тај основни задатак знатно превазишла и отворила пут за даље надирање ка Метохији. Победа Горњовасојевићке бригаде и продор главнине Источног одреда имали су и у моралном и у оперативном погледу велики значај, јер су исто време наступале Трећа српска армија ка Приштини, а Јаворска бригада и Ибарска војска у Санџаку. Активностима Треће српске армије слабила је одбрамбена моћ османских снага пред фронтом Источног одреда, а Јаворска бригада и ибарска војска угрожавале су бок и позадину ових снага и, истовремено, штитиле бок и позадину Источног одреда (Ратковић и др. 1972: 191).

На позив Вешовића, бригадир Вукотић је са личном пратњом дошао са Приједола у Гусиње, 21. октобра у послеподневним часовима. Био је веома задовољан затеченим стањем и привременим мерама које је командир Вешовић спровео на ослобођеном подручју. О овој посети обавестио је краља Николу, истичући да у Плаву и Гусињу владају „ред и мир као на Ријеку Црнојевића". Сутрадан, 22. октобра, он је по узору на црногорску администрацију именовао обласну управу и обласни суд за Плавогусињски округ, као и општинске управе и полицијске власти у Плаву и Гусињу (Милошевић 1972: 352).

Док се бригадир Вукотић налазио у посети команднту Горњовасојевићке бригаде Радомиру Вешовићу, 22. октобра око 12 часова, изненада је уследио јак напад османских снага под командом команданта ђаковичке низамске дивизије Џавид-паше по целом фронту Одреда од Цмиљевице до Бабина Поља, са тежиштем на положаје Мокре планине и Чакора. Оне су заузеле неке важне положаје на планини Цмиљевици и Бабином пољу, а угрозиле и Чакор.[20] Међутим, на овај неочекивани турски напад брзо је и одлучно реаговао бригадир војвода Лакић Војводић, који је замењивао одсутног команданта одреда. У борбу је увео све расположиве снаге одреда и до ноћи успео да заустави даљи продор Турака. Касно пред вече, док је борба још трајала, стигао је из Гусиња на Мокру бригадир Вукотић, изненађен оним што се догодило у време његовог одсуства. Пошто је о свему детаљно информисан, решио је да рано сутрадан (23. октобра) нападне непријатеља на свим положајима око Чакора и Мокре и одбаци га низ Ругову ка Пећи. Иако је непријатељ био много бројнији и на положајима који су му одговарали, бригадир Вукотић је оценио да располаже довољним снагама за успешно извођење напада и протеривање непријатеља ка Пећи (*Глас Црногорца,* 13. октобар 1912: 3; *Глас Црногорца,* 20. октобар 1912: 1; Милошевић 1972: 354–355).

> „Бригадир Ј. Вукотић при повратку, послије заузећа Гусиња, на Мокрој је нашао скоро цијелу бригаду колашинску ангажовану у борби око Чакора, Ваганице и Планинице, јер Турци бијаху заузели Планиницу и на њу изнијели топове, чији су шрапнели падали под Великом. У исто вријеме турска војска је покушавала

20 Осећајући директну опасност за своје снаге у Метохији, Џавид–паша је, да би обезбедио време за њихово повлачење, предузео противнапад према Источном одреду. За то је ангажовао своју 21. низамску дивизију и пет батаљона Призренске редифске дивизије, артиљерију и масу башибозука. Главнину ових снага повео је сам из Пећи Руговском клисуром ка Чакору, док је помоћне снаге упутио преко Богићевице, ка Бабином пољу и Плаву (Ратковић и др. 1972: 191).

заобићи на Мокрој дурмиторску бригаду под бригадиром Хаџићем. На то је он са колашинском бригадом ударио на Планиницу, а с дурмиторском бригадом Глоћију, на Влајково Брдо" (*Цетињски вјесник*, 15. октобра 1912: 1).

У снажној борби која се развила на тим положајима, а која је трајала до пред вече, османска војска није могла издржати, па су морали напуштати положаје и одступити низ Ругову. Њиховој деморализацији, између осталог, допринело је и сазнање о рањавању команданта ђаковичке дивизије Џавид-паше на Чакору (*Глас Црногорца,* 20. октобар 1912: 2). Црногорска војска је овладала Горњом Руговом и попалила сва села у њој, а османска војска је у нереду наставила одступање ка Пећи „оставивши путевима и на положајима силу својих мртвих и разног ратног материјала". Бригадир Вукотић се са својом војском спустио у Доњу Ругову и наставио пут Пећи. Губици у овом делу Источног одреда у борбама на Чакору и Ругови били су 6 мртвих и 49 лакше рањених (*Глас Црногорца,* 13. октобар 1912: 3; *Цетињски вјесник*, 15. октобра 1912: 1; *Цетињски вјесник*, 17. октобра 1912: 1). После губитка положаја изнад Ругове, Џавид-паша је наредио да његова војска одступи према Пећи, остављајући незнатне делове у Доњој Ругови.[21]

Међутим, црногорска војска ову изузено повољну ситуацију, каква јој се нудила није искористила за наступање ка Пећи. Није ни могла, јер су се још увек на десном крилу одреда према Горњовасојевићкој и левом према Доњовасојевићкој бригади налазиле јаке непријатељске снаге. Зато је на достигнутим линијама ваљало сачекати да се и на крилима одреда рашчисти ситуација па тек да се са целокупним снагама крене у ослобођење Метохије. Сламањем турске одбране на граничним положајима и у Горњој Ругови створили су се повољни услови да се фронт даље помери и прошири, а крила боље обезбеде. Тек тада је командант одреда могао да нареди да Доњовасојевићка бригада са три чете Колашинског батаљона и водом брдских топова иде на Рожаје и Горњи Бихор и да преко Пакљена и Штедима избије у рејон Црног Врха северно од Пећи (*Глас Црногорца,* 20. октобар 1912: 1). Исто тако Горњовасојевићка бригада имала је „како зна" да осигура десно крило. При томе бригадир Вукотић наредио је бригадиру Вешовићу да се не излаже опасности и спушта у метохијску равницу док „не би чуо да сам ја сашао у Патријаршију". Краљски и Велички батаљон имали су да се равнају према наступању главнине, обезбеђујући десни бок и одржавајући везу са матичном бригадом (Милошевић 1972: 357).

21 Од османских снага у Ругови су се само задржали редифи и башибозук. Међутим, Руговску клисуру су могле да бране мање снаге. Командант Вукотић није имао сигурних података о непријатељу па је наступао врло обазриво. Низ Ругову кретала се само главнина Источног одреда (Колашинска и Дурмиторска бригада), док су васојевићке бригаде које су штитиле крила одреда (Доњовасојевићка наступајући преко Рожаја ка Пећи, а Горњовасојевићка преко Богићевице ка Дечанима) касниле у кретању. Горњовасојевићка бригада се задржала чистећи околину Гусиња, а Доњовасојевићка (Беранска) бригада оклевала је с нападом на положај Рожаје. Из тог разлога и главнина Источног одреда је споро наступала низ Ругову. То је дало повода, нарочито аустроугарској штампи да пише о црногорским неуспесима (Ратковић и др. 1972: 191).

Извршавајући наредбу, Доњовасојевићка бригада, без Горњоселског батаљона, који је касније стигао, 24. октобра кренула је у правцу Рожаја и до ноћи стигла у Мокри До под Цмиљевицом. У току ноћи су јој се придружиле и три чете Колашинског батаљона са водом топова које су биле одређене да дејствују у саставу ове бригаде. Одатле је рано сутрадан наставила са напредовањем и до 13 часова била у близини Рожаја. Ту је командант бригаде Авро Цемовић обавештен да су шест села у Горњем Бихору и три у непосредној близини Рожаја, као и један део османске војске, спремни да се предају и положе оружје. Једино се и даље колебао аскерски командант Рожаја, кога су подржавала и нека села са леве обале Ибра. У међувремену се пронео глас да Рожајама стиже помоћ од Пећи, па је османска војска одбила да се преда.

Пошто су разоружали становништво села Горњег Бихора, борци Доњовасојевићке бригаде су тек сутрадан кренули на Рожаје. „Но кад је с војском пред саму ноћ био на уласку у варош, турска редовна војска, које, каже, да је било три табора са једном батеријом топова, дочекала је нашу војску из положаја с десне обале Ибра пальбом". Но, и поред тога бригада је успела 26. октобра да одбаци непријатеља и ослободи Рожаје и сва насеља лево од Ибра (*Цетињски вјесник*, 17. октобра 1912: 1; *Глас Црногорца,* 20. октобар 1912, 1; Ратковић и др. 1972: 191; Милошевић 1972: 358).

Иако је бригадир Авро Цемовић по уласку у Рожаје сазнао од мештана да испред себе има око осам табора редовне османске војске и башибозука, он је по наређењу команданта одреда морао да што пре продире ка Пећи. У Вукотићевом наређењу стајало је:

> „Ја напријед не могу док ти не наступиш преко Штедима у правцу на Паклен, те остадох са ово војске у Ругову да се свијет мора чудити. Сјутра се надам до подне да те видим на Штедим. Немој се задржавати док не покориш села Рожајске нахије, она ће сама по себе пасти чим Пећ падне него продри к Пећи часа немој почасити" (Милошевић 1972: 359).

Пошто се Горњоселски батаљон задржао у Рожајама са задатком да успоставља ред и разоружава муслиманско становништво, Авро Цемовић је са бригадом истог дана наставио пут у правцу Штедима и Жлијеба, где је стигла сутрадан, 27. октобра око 10 часова. Овим је Доњовасојевићка бригада олакшала рад главнине Источног одреда која је постепено наступала низ Ругову ка Пећи (*Глас Црногорца,* 20. октобар 1912: 1; *Цетињски вјесник*, 19. октобра 1912: 1).

Ослобођењем Берана, Плава, Гусиња и Рожаја, Црна Гора је успела упорном борбом, како локалног становништва тако и њене регуларне војске и дипломатије, да поврати територије у Горњем Полимљу и горњем току реке Ибра које је ослободила у Васојевићком устанку и црногорско-турском рату од 1875. до 1878. године, а које су јој одлукама великих сила на Берлинском конгресу одузете. Учешћем у борбама у саставу Источног одреда црногорске војске, немерљив допринос великом успеху Црне Горе дали су борци Васојевићке (Горњовасојевићке) и Доњовасојевићке бригаде, као и цело православно становништво Горњег Полимља. Према подацима које наводи историчар Горан Киковић са подручја

Васојевића у Првом балканском рату погинуло је 11 официра и 401 подофицир и војник, док је рањено 1.080 бораца (Киковић 2021: 40).

Даље наступање црногорске војске и ослобођење Пећи и Ђаковице биће предмет нашег посебног рада.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије (=ДАС)
Министарство иностраних дјела Србије (=МИДС)
Државни архив Црне Горе (=ДАЦГ)
Министарство иностраних дјела (=МИД)
Музеј Цетиње (=МЦ)
Архивски фонд Приновљени рукописи (=ПР)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Алексић Пејковић, Џамбазовски 2009: Љиљана Алексић Пејковић, Климент Џамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Књ. IV, св. 4/II, Београд: Српска академија наука и уметности (=*ДСПКС*, књ. IV, св. 4/II, док. 1313, 171–172).

ЛИТЕРАТУРА

Бакић 2017: Дарко Л. Бакић. *Политика Црне Горе према Османском царству од Берлинског конгреса до Првог балканског рата.* Докторски рад. Београд: Факултет политичких наука.

Вукић 1929: Јово Вукић. *Плавско-Гусињска афера и ослобођење Улциња 1880. године.* Сарајево.

Вуковић 1996: Гавро Вуковић. *Мемоари,* том III. Цетиње: Обод; Београд: Култура.

Дедовић 2004: Вукашин Дедовић. *Буне у Васојевићима крајем 19. и почетком 20. века*. Необјављени магистарски рад. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Дедовић 2022: Вукашин Дедовић. „Устанак у Доњим Васојевићима и ослобођење Берана 1912. године". *Српске студије,* 13, 145–172.

Ђуришић 1960: Митар Ђуришић. *Први Балкански рат 1912–1913*. Књ. III. Београд: Историјски институт Југословенске народне армије.

Јовановић 2001: Јагош Јовановић. *Историја Црне Горе.* Подгорица: ЦИД.

Јоксимовић 1997а: Миодраг С. Јоксимовић. *Народна војска Васојевића (1858–1918)*. Андријевица: Ступови.

Јоксимовић 1997б: Миодраг С. Јоксимовић. *Војвода Лакић Војводић као војни стратег.* Андријевица: Ступови.

Киковић 2021: Горан С. Киковић. *Васојевићке бригаде у Балканским ратовима и Првом светском рату (1912–1918)*. Беране: Удружење српских књижевника у отаџбини и расејању за Црну Гору.

Милошевић 1972: Павле Милошевић. „Операције Источног одреда црногорске војске у Санџаку, Горњем Полимљу и Метохији 1912. године". *Историјски записи,* књ. 29, св. 3–4, 279–382.

Павловић 1923: Живко Павловић. *Опсада Скадра 1912–1913*. Београд.

Ражнатовић 1973а: Новак Ражнатовић. „Покушај разграничења Црне Горе и Турске 1880. године путем компензације за Плав и Гусиње". *Историјски записи,* књ. 30, св. 1–2, 33–71.

Ражнатовић 1973б: Новак Ражнатовић. „Црна Гора на Берлинском конгресу". *Историјски записи,* год. XXVI књ. 30, св. 3–4, 321–340.

Ражнатовић 1979: Новак Ражнатовић. *Црна Гора и Берлински конгрес*. Титоград: Историјски институт; Цетиње: Обод.

Ражнатовић 1994: Новак Ражнатовић. „Питање разграничења Црне Горе и Турске 1881–1883". *Историјски записи*, бр. 3–4, 26–45.
Ражнатовић 1995: Новак Ражнатовић. „Разграничење Црне Горе и Турске 1883–1887". *Историјски записи*, бр. 2, 1–33.
Ракочевић 1962: Новица Н. Ракочевић. „Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата (1908–1912)". *Историјски записи*, књ. 15, св. 3–4, 485–515.
Ракочевић 1994: Новица Ракочевић. „У предвечерје светског рата". *Историја српског народа*, књ. VI-1, *Од Берлинског конгреса 1878. до уједињења 1918*. Ур. Андреј Митровић. Београд: Српска књижевна задруга, 232–259.
Ратковић и др. 1972: Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко. *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*. Београд: БИГЗ.
Станојевић 2020: Саша Д. Станојевић. *Стварање балканског савеза 1912.* Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Прокупље: Историјски архив Топлице: Народни музеј Топлице.
Стојић 2016: Биљана Стојић. „Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза 1912. године". *Историјски часопис*, LXV, 385–402.
Храбак 1998: Богумил Храбак. *Призренска арбанашка лига: 1878–1881*. Београд: аутор.

ПЕРИОДИКА

Глас Црногорца (Цетиње)
Илустрована ратна хроника (Нови Сад)
Политика (Београд)
Правда (Београд)
Цетињски вјесник (Цетиње)

Vukašin D. DEDOVIĆ

THE LIBERATION OF PLAV, GUSINJE AND ROŽAJE IN 1912

Summary

Great powers decided that Turkey should renounce Plav and Gusinje with their surrounding to Montenegro. However, Turkey avoided to do this in many ways. To avoid all these complications at Montenegrinian – Turkish border great powers prepared a plan of compensating Plav and Gusinje for the territories on the East of Podgorica, including Albanian catholic tribes of Grude and Hote. Even though these territories for exchange were not valued neither for their area nor for quality of soil half the Plav-Gusinje area, Turkey continued to drag out to fulfill an obligation with the support of Austria – Hungary. In this situation great powers decided that the most suitable is to bring back to Montenegro, as a compensation for Plav and Gusinje, with the coast all the way to Bojana with a certain territory in the rear. The work of inter-state board for marking Montenegrinian – Turkish border was very slow so it will be done in summer in 1887.

Besides marking Montenegrinian – Turkish border, turbulent state in their North-East part will last until the First Balkan War. Being afraid of bigger riots Turkey reinforced their garrisons in Plav, Gusinje, Rozaje and Berane in 1912. Montenegro couldn't stay passive so it directly involved itself in the incidents. Montenegro sent an invitation to all Balkan states to start common actions against Turkish Empire. Montenegrinian government declared the war to Turkey on 8 October 1912. On the same day Eastern detachment , about 12600 soldiers and 32 cannons, under the command of Janko Vukotic, was directed toward Mojkovac, Bijelo Polje and Berane.

As major part of Eastern detachment made progress toward Berane, Vasojevic brigade led pitched battles on the line of Mokra – Cakor – Plav – Gusinje. Being afraid that superior enemy could expel Gornje vasojevic brigade from its position, brigadier general Vukotic directed major part of Eastern detachment towards Plav and Gusinje right after the liberation of Berane on 16 October. Donje Vasojevic brigade got the mission to break through Gornje Bihore towards Rozaje. Gornje Vasojevic brigade entered Plav on 19 October, and a day after in Gusinje. Even though the progress of Donje Vasojevic brigade did not go as planned it managed to reject the enemy and liberate Rozaje and all the settlements on the left bank of the Ibar until 26 October.

Keywords: Montenegro, Plav, Gusinje, Rozaje, Eastern detachment, Janko Vukotic, Gornje Vasojevic brigade, Donje Vasojevic brigade.

Рад је предат 23. јула 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 339.5(497.1:496.5)"1945/1946"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61026

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Сава Д. ЂУРЂЕВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

АКТИВНОСТ МИНИСТАРСТВА ТРГОВИНЕ И СНАБДЕВАЊА У ПОГРАНИЧНОМ ПРОМЕТУ СА АЛБАНИЈОМ 1945–1946.***

Апстракт: Рад обрађује активности Министарства трговине и снабдевања Демократске Федеративне Југославије у оквиру потписаних споразума са Албанијом по завршетку Другог светског рата. Споразуми се односе на промет артикала преко југословенско-албанске границе, ради лакшег снабдевања становништва у пограничном подручју. Рад је настао на основу архивске грађе похрањене у Архиву Југославије и Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, као и на основу релевантне литературе.

Кључне речи: Демократска Федеративна Југославија (Федеративна Народна Република Југославија), Албанија, погранични промет, Министарство трговине и снабдевања.

Југословенско-албански економски односи интензивно су се развијали двадесетих и тридесетих година XX века. Две суседне државе организовале су трговину и погранични промет, с обзиром на чињеницу да је становништво са обе стране граничне линије међусобно зависило од трговине неопходним артиклима. Након завршетка Другог светског рата прихваћени су углавном ранији споразуми о трговини и промету робе. Југословенска страна је настојала да Албанију веже за себе и отргне је од првенствено италијанског утицаја. Поред политичке и војне помоћи то је постигнуто и разним олакшицама, које су везане за царину и погранични промет. Циљ рада јесте да прикаже какву је улогу у пограничном промету имало Министарство трговине и снабдевања Демократске Федеративне Југославије, као и да прикаже напоре југословенских власти у регулисању трговине и спречавању злоупотреба од стране појединаца. Мере које је ово министарство примењивало односиле су се углавном на одређивање рационираних артикала, а који би били доступни становништву пограничних крајева.

* Виши научни сарадник, ментор, ORCID 0000-0002-2896-275X, d.velojic@yahoo.com
** Истраживач-сарадник, ORCID 0000-0002-9947-4016, djurdjevicvasa@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

Материјал коришћен у истраживању углавном чини грађа похрањена у фондовима Архива Југославије и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије. Грађа се односи на уговоре двеју земаља, као и дописе надлежних министарстава везане за конкретне поступке у раду пограничних органа.

* * *

Након завршетка Првог светског рата Краљевина СХС и Албанија су пре свега, морале да регулишу питање границе, што је резултирало Протоколом о разграничењу из 1926. године (Димић, Милошевић 1990: 34). Овим протоколом регулисана је гранична линија дужине од 480 км, а која се простирала од ушћа реке Бојане у Јадранско море до Преспанског језера и тромеђе са Грчком.[1]

Трговински односи умногоме су били отежани заосталошћу Албаније у којој су још увек владали племенски односи, где се није марило превише за законе. Поред тога, утицај италијанског капитала испољио се у Албанији већ двадесетих година, што је додатно отежавало југословенско-албанско економско повезивање (Димић, Милошевић 1990: 39). Коначно су 1929. године две земље ратификовале Уговор о трговини и пловидби (уговор је закључен 1926. године у Београду), који је, поред слободне трговине и пловидбе, предвиђао слободу настањивања, правну заштиту, као и гранични промет (Димић, Милошевић 1990: 41). Одредбе о пограничном промету сматрају се најважнијим делом уговора, јер су албанском становништву близу границе омогућавале да продају своје производе (пре свега прехрамбене) на југословенској страни без плаћања царина (Димић, Милошевић 1990: 42). Поред тога, 1935. године ступио је на снагу протокол потписан годину дана раније, којим је утврђена слободна албанско-југословенска погранична зона (Avramovski 1986: 239–240). Ове одредбе остале су на снази и након италијанске окупације Албаније 1939. године, будући да су сви остали уговори отказани и касније регулисани проширењем југословенско-италијанских споразума на Краљевину Албанију (Slavković Mirić 2020: 111).[2]

По окончању Другог светског рата две земље су наставиле сарадњу, званично започету признањем републике Албаније од стране Демократске Федеративне Југославије (Petranović, Zečević 1988: 791; Borozan 2005: 131; Гаталовић 2018).[3] У првим годинама након рата Југославија је остварила утицај у Албанији, пружајући јој политичку, војну и економску помоћ (Животић 2010: 94–95).

---

1 Граница према Албанији углавном је сувоземна-планинска, са изузетком реке Бојане и Преспанског језера (Велојић 2013: 173–174). Такође видети: *Стратешко-географска процена наших фронтова и праваца* 1922: 27–28; Војни архив (ВА), Пописник (II) 17, к. 96, ф. 3, д. 4. Упут генералштаба бр. 937 из маја 1928. за фортификацијско уређење граничног фронта према Албанији.

2 Видети излагање представника Министарства за спољну трговину, др Алексића, на конференцији о припремама за трговинске преговоре са Албанијом: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП РС); Политичка архива (ПА), Албанија, 1946, ф. 2, дос. 18, сигн. 4752; Записник са конференције о припремама за трговинске преговоре са Албанијом одржане 15. априла 1946. године у Министарству спољне трговине. Спровођење спољне политике према Албанији може се сагледати у светлу југословенско-италијанских односа (опширније в. Milak 1987).

3 Односи су свакако били оптерећени лошом безбедносном ситуацијом у Албанији која је потрајала наредних година. Пре свега мислимо на оружане групе које су крстариле у пограничној зони (опширније в. Дедијер 1949; Hrabak 1990: 77–115).

Што се конкретно пограничног промета тиче, најједноставније је било враћање на снагу уговора из 1926. године. Према извештају југословенског посланика у Албанији, становништво дуж југословенско-албанске границе и у Албанији (нарочито североисточни део који је упућен на Косово и Метохију) везано је не само родбински већ и економски. Указује се на уговор из 1926. године по којем је становништво са једне стране границе могло улазити на другу страну (обострано) у дубини од 15 км без обавезе вађења пасоша или визе у дипломатском представништву. Довољна је била пропусница месних, односно пограничних власти:

> „Сада је економска веза и размена (куповање жита на Косову и Метохији) долазак на пијацу у Дебар или Пећ и сл.) за живаљ дуж границе у Албанији још потребнија, јер је несташица животних намирница већа него пре. Али контрола границе од стране наших пограничних стража, као и потешкоће око добијања пропусница је врло велика и добрим делом онемогућава међусобну размену изузев путем контрабанда. У нашу војну мисију у Албанију долазили су ради тога многи људи из поменутих крајева тражећи пропусницу за обављање нужних послова на нашој територији у близини границе. Са друге стране, то штети развијању и јачању пријатељских односа и даје могућност нама непријатељским елементима да раде међу тим становништвом против тих односа."[4]

Посланик је предложио привремено решење до потписивања новог уговора које би омогућило пограничном становништву из Албаније прелазак границе и долазак на пијацу у Битољ, Стругу, Охрид, Дебар, Призрен, Ђаковицу, Пећ, Подгорицу и Улцињ и њихову околину у дубини од 15 км од границе са пропусницама од органа Албанске народне одбране у близини границе, односно у средиштима пограничних потпрефектура (срезова). Поред тога, предлог је био и да албанска влада допусти југословенским држављанима у пограничним крајевима да могу долазити у Билиште, Поградец, околину Охридског језера, Стругу, Пешкопију, Бицај, Кукс, Скадар и у остали погранични терен у Албанији, такође у дубини од 15 км са пропусницом органа ОЗНЕ у среским или окружним центрима у близини границе у Македонији, Косову и Метохији и Црној Гори. Даље је предвиђено да се на граници врши заједничка, односно, споразумна контрола и обезбеђење против убацивања „непријатељских елемената" и шпијуна.[5]

Министарство иностраних послова сагласило се са овим предлогом и одговорило посланику у Тирани да о томе извести албанску владу како би послала своју делегацију у Београд ради преговора.[6] Обављени преговори вратили су на снагу поменуту уредбу из 1926. године, као и остале споразуме о слободној пограничној зони из времена Краљевине Југославије (Slavković Mirić 2020: 113). Што се саме Албаније тиче, одлучено је да се окрене сарадњи са Југославијом и да обнови раније потписане споразуме (Slavković Mirić 2020: 114).

---

4 ДА МСП РС, ПА, Албанија, 1945, ф. 1, дос. 14. сигн. 1882. Посланство Демократске Федеративне Југославије Министарству спољних послова савезне владе од 29. маја 1945.

5 Исто.

6 ДА МСП РС, ПА, Албанија 1945, ф. 1. дос. 14, сигн. I/223. Допис Министарства иностраних послова Министарству народне одбране од 16. јуна 1945. Допис је упућен и министарствима унутрашњих послова, трговине и снабдевања финансија.

Око обнове уговора југословенска страна сматрала је да се изврши формална размена нота или да се изјавом у новом споразуму тај уговор призна. Уговор је заснован на клаузули највећег овлашћења. Поред тога, садржао је и споразум о пограничном промету, којим су дате широке повластице албанским држављанима. Споразум о пограничном промету је и даље остао на снази, једино је извршена замена назива за органе власти. Међутим, споразум о пограничном промету обухватао је широке повластице и тако дошао у сукоб са југословенским унутрашњим законодавством. Како би се дошло до решења, предложене су две могућности – прва, да се рационирани предмети изузму из пограничног промета, и друга, да се промет тим предметима врши само у границама оне количине која се даје и југословенском грађанству. Министарство трговине и снабдевања сматрало је да је у споразуму о пограничном промету предвиђено коју робу и које количине Албанци могу набављати и слободно преносити преко границе, али је као проблем остао промет рационисане робе. Један део те робе остао би у слободном промету (жито), док би други могао бити издаван искључиво на основу исправа за снабдевање (текстил, обућа, посуђе).[7]

У основном уговору постојала је и одредба о каботажи (превоз путника, а нарочито робе унутар једне земље), којом се предвиђа да југословенски бродови могу да врше пловидбу, превоз робе и путника поред албанских обала. Став представника југословенских министарстава трговине и снабдевања, финансија, спољне трговине и поморства био је да право каботаже буде дато искључиво Југославији, никако другој држави, мислећи пре свега на Италију.[8] Ово је наглашено с обзиром на опасност италијанског утицаја и привредног везивања Албаније за Италију. На састанку представника поменутих министарстава Оскар Јуранић (Министарство спољних послова) нагласио је следеће:

> „Код преговора са Албанијом треба да узмемо у обзир да она за нас представља подручје специјалног интереса. Она није још успоставила трговинске везе са другим земљама и потребно је да учинимо све што је могуће да спречимо да се Албанија веже привредно са Италијом. Зато је наш задатак да пружимо што већу помоћ Албанији. У Албанији постоји доста тешких проблема због недостатка кадрова који би знали да раде на обнови земље. Ми треба да помогнемо да се албанска спољна трговина развија у правилном правцу. На политичком пољу ми пружамо Албанији пуну подршку, али то није довољно, него јој треба пружити и привредну помоћ. Сада је моменат да се могу освајати извесне позиције и зато треба да помоћ пружимо ми, а не неко други. Те све моменте треба имати у виду код обнављања привредних веза са Албанијом."[9]

Уговор потписан са Албанијом имао је, међутим, за последицу кријумчарења робе и цветања црне берзе. Долазило је до преноса већих количина новца без дозволе савезног Министарства финансија (Slavković Mirić 2020: 115). Накнадним споразумима о плаћању и кредитима, као и о пријатељству и помоћи, регулисан је двовласнички

7 ДА МСП РС, ПА, Албанија, ф. 2, дос. 18, сиги. 4712. Записник са конференције о припремама за трговинске преговоре са Албанијом одржане 15. априла 1946. године у Министарству спољне трговине.

8 Исто.

9 Исто.

промет по повлашћеном режиму увоза и извоза без одобрења за артикле који улазе у оквир тог промета. Укинута је и царинска граница између две земље, а обе валуте постале су средство плаћања у свим пограничним деловима (Slavković Mirić 2020: 116).

Доношењем Уредбе о протоколу и обнављању пограничног промета између Југославије и Албаније од 20. фебруара 1946. године, стављене су на снагу одредбе о пограничном промету Уговора о трговини и пловидби из 1936. године, као и одредбе осталих накнадно закључених конвенција (*Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије,* 5. 3. 1946: 1). Ступањем на снагу ових одредаба о пограничном промету створена је могућност да се у пограничној зони развије шпекулација са производима југословенског порекла, нарочито оним који су подлегли планској расподели и рационирању. До овога је дошло јер је предвиђена количина производа који се могу преносити у пограничном промету далеко прелазилазила границу онога што је припадало становништву на југословенској страни, а на основу уредбе о планској расподели и потрошњи робе. Поред тога, пренос робе у пограничном промету изузет је, на основу поменутих прописа, од контроле увоза и извоза и вршен је без одобрења.[10] На овај начин дошло се у ситуацију да је албанско пограничо становништво било у повољнијем положају од југословенског у погледу снабдевања, а поред тога, ремећен је систем планског снабдевања крајева уз пограничну зону услед неконтролисаног извоза производа који су подлегли планској расподели.[11]

Мере које је Министарство спољне трговине предлагало подразумевале су реакцију пре свега Министарства трговине и снабдевања. Предложено је да ово министарство обавести одговарајућа министарства Народне републике Србије (Обласни одбор Косова и Метохије), Македоније и Црне Горе, како би се извоз рационираних артикала у пограничном промету са Албанијом обављао искључиво на основу одобрења која буду издавали срески народни одбори. Овим одборима достављене би биле листе артикала којима ће издавати одобрење у сразмери која одговара систему рационирања у земљи. Одобрења, која би срески одбори издавали на основу пропусница, садржала би име становника, врсту артикла и количину. Министарство финансија (Одељење царина) би такође, издало наређење подручним царинским органима да се у пограничном промету са Албанијом извоз рационираних артикала може вршити само на основу одобрења издатих од стране среских народних одбора, с тим што ће царински органи водити евиденцију становништва и артикала који се преносе. Пренос контролисаних артикала вршио би се на одређеним граничним прелазима, а сваком становнику одређен би био један прелаз на коме би преносио робу. Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ), Одељење безбедности, издавао је упутства свим органима који су самостално вршили контролу прелаза да дозвољавају пренос искључиво на основу одобрења среских одбора. Прављене су и књиге евиденције прелаза уз које су чувана и одобрења среских одбора. Све напред наведене мере морало је да оправда Министарство спољних послова пред дипломатским представником Албаније.[12]

10 Архив Југославије (АЈ), 163 Министарство трговине и снабдевања Федеративне Народне Републике Југославије, 1. Допис Министарства спољне трговине Министарству трговине и снабдевања бр. 840 од 13. јула 1946.

11 Исто.

12 Исто.

Листе које је Министарство трговине и снабдевања одобрило односиле су се на најнеопходније артикле који су свакодневно циркулисали преко границе. Листу производа који су се налазили на југословенском тржишту, а уживали су повластице и ослобађање од царина, можемо представити табелом:[13]

пшеница, раж	5 кг недељно по члану породице
јечам, овас	35 кг недељно по грлу
кукуруз	7 кг недељно по члану породице
лубенице	4 комада недељно по члану породице
диње	4 комада недељно по члану породице
кељ	5 кг недељно по члану породице
боранија, грашак, боб, краставац, пасуљ, паприке, кромпир, парадајз, лан, конопља, печурке, спанаћ, бундева …	3 кг недељно по члану породице
сено, слама и производи за исхрану стоке	100 кг по грлу месечно
житно брашно	5 кг недељно по члану породице
хлеб	7 кг недељно по члану породице
свеже воће	3 кг недељно по члану породице
суво воће	1 кг недељно по члану породице
дрво за гориво	1 коњски товар недељно (50–60 кг)
дрвна грађа	према потреби
дрвени угаљ	½ товара недељно (25–30 кг)
дрво за бојење	5 кг недељно
месо суво или свеже	5 кг недељно
лој	5 кг недељно
маст	1 кг недељно
прана и неопрана вуна	5 кг недељно
прана длака	5 кг недељно
лигнит	1 коњски товар недељно (50–60 кг)
опека и цреп	50 комада недељно
креч	½ товара (25–30 кг)
сирови бакар	3 кг недељно
цемент	10 кг недељно
производи млекарства	у мањим количинама
мед и восак	1 кг недељно
живина	1 пар крупне живине или 2 пара ситне живине недељно
јаја	20 комада недељно
перје	1 кг недељно
свежа риба	2 кг дневно
сољена риба	2 кг недељно
дивљач	5 кг недељно
дрвени плугови	1 комад годишње, по потреби и више

13 АЈ-163-1, Листа производа који се налазе на југословеском тржишту и ослобођени су царине са назначеним количинама које се могу извозити у Албанију.

Поред овога, дозвољен је пренос и осталих артикала који су у свакодневној употреби, а чија вредност не прелази суму од 75 динара. Како бисмо упоредили, навешћемо и табеларни преглед појединих артикала са албанског тржишта који су ослобођени царине:[14]

пшеница, раж, јечам, овас или кукуруз	2 коњска товара у пијачне дане или 1 товар редовно
лубенице и диње	50 комада у пијачне дане или 25 комада редовно
бораније, грашак, боб, краставац, паприка, пасуљ, парадајз, печурке, бундева, спанаћ, цвекла, сочиво, лан, конопља, кромпир…	1 коњски товар дневно
купус	1 коњски товар у пијачне дане или ½ товара редовно
семе (изузимајући дуванско)	1 кг дневно
сено, слама и производи за исхрану стоке	300 кг дневно
пшенично брашно, кукурузно брашно, брашно од јечма…	50 кг у пијачне дане или 25 кг редовно
мекиње	100 кг у пијачне дане или 50 кг редовно
хлеб	5 кг дневно
грожђе	1 коњски товар дневно
свеже воће	½ коњског товара дневно
маслине	1 товар у пијачне дане или 172 товара редовно
суво воће	½ товара дневно
дрво за гориво	2 коњска товара
дрвени угаљ	2 товара у пијачне дане или 1 товар редовно. За тржишта у Охриду, Струги и Ресну само 1 товар у пијачне дане
дрво за бојење	1 товар дневно
сува или сирова кожа	50 кг дневно
месо суво или свеже	10 кг дневно
лој	25 кг дневно
маст	5 кг дневно
вуна	25 кг дневно
длака	50 кг дневно
камен, мермер, шљунак, песак	500 кг дневно
креч	200 кг дневно
бакарна руда	300 кг дневно
лигнит	300 кг дневно
млеко	5 кг дневно
кисело млеко	5 кг дневно
сир	40 кг дневно
кајмак	10 кг дневно
мед и восак	10 кг у пијачне дане или 5 кг редовно
живина	2 пара крупне или 4 пара ситне живине
јаја	50 комада дневно
свежа риба	20 кг дневно
сушена риба	20 кг дневно

14 АЈ-163-1, Листа производа албанског порекла који уживају ослобођење и повластице са назначеним количинама које се могу извозити у Југославију.

Уколико су постојале несразмере око увоза артикала из једне у другу земљу, то би се оправдало тренутним потребама становништва, с обзиром на то да је предвиђено ревидирање листа на шест месеци. Оно што је, међутим, могло представљати проблем јесте приоритет издавања артикала у пограничним крајевима у односу на остатак земље. Министарство трговине и снабдевања предложило је, пре свега, да се рационирани предмети (који су под планском расподелом и потрошњом) могу издавати становништву из пограничне зоне Албаније у оним количинама у којим се издају и југословенском.[15] Сам споразум о пограничном промету обухватио је широке повластице, тако да је напослетку дошао у несклад са југословенским законодавством. Понуђена решења предвиђала су: а) да се рационирани предмети изузму из пограничног промета, или б) да се промет тим предметима врши искључиво у границама оних количина које се дају и југословенским грађанима.[16] Што се тиче предмета у слободној продаји (воће, поврће, угаљ, дрвена грађа, живина, јаја ...), њих би становништво са територије Албаније набављало у количинама прописаним у напред наведеним табелама. Рационисане животне намирнице, као што су хлебна жита, брашно и хлеб не могу се, према предлогу овог министарства, издавати кумулативно, већ појединачно, према избору потрошача и према могућности набавке. Исти случај био је и са месом и масноћама. Ово је предложено управо из разлога да становништво пограничне зоне не би било повлашћено у односу на остатак земље.[17]

Предузете мере имале су циљ прилагођавање промета у пограничној зони југословенском систему рационирања. Министарство трговине и снабдевања очекивало је реакцију албанске владе, али и интервенцију Министарства спољних послова:

> „Према томе, уколико се ради о расправљању уговорних односа са Народном Републиком Албанијом, то је надлежност Министарства иностраних послова, које ће по томе и дати своје мишљење, па је у овоме случају било потребно сачекати по овоме питању одговор Министарства иностраних послова. Измену постојећег стања диктовале су хитне и неодложне мере да се спречи шпекулација која се појавила услед ступања на снагу прописа о пограничном промету, а поред тога, међународним уговорима није уобичајено да се страни држављани стављају у повољнији положај од домаћих, па и са тог разлога ове мере треба да наиђу на правилно разумевање од стране албанских власти.“[18]

На основу ових предлога Министарство иностраних послова предузело је кораке код албанске владе, како би се решило питање прилагођавања промета:

---

15 АЈ-163-1, Допис Министарства трговине и снабдевања Министарству спољне трговине пов. бр. 920 од 20. септембра 1946.

16 ДА МСП РС, ПА, Албанија, ф. 2, дос. 18, сиги. 4712. Записник са конференције о припремама за трговинске преговоре са Албанијом одржане 15. априла 1946. године у Министарству спољне трговине.

17 АЈ-163-1, Допис Министарства трговине и снабдевања Министарству спољне трговине пов. бр. 920 од 20. септембра 1946.

18 АЈ-163-1. Допис Министарства спољне трговине Федеративне Народне Републике Југославије Министарству трговине и снабдевања пов. бр. 4902 од 25. јула 1946.

„Компетентне албанске власти сагласне су са компетентним југословенским властима у погледу подузимања ефективних мера у циљу сузбијања сваког покушаја шпекулације и контрабанда, које би становници пограничних зона покушали вршити. Поменуте албанске власти, након брижљивог разматрања југословенског гледишта изнесеног у горе поменутој ноти изјављују да су предвиђене мере такве природе да задовољавају сврхе због којих су подузете. Међутим су ове исте власти сматрале за потребно да напомену да би било корисно да се, с обзиром на то да морају тражене специјалне дозволе, морају бити издате од стране среских народних одбора и обзиром на то да се ови одбори у извесним зонама налазе унутар територије на удаљености која превазилази 15 км са ове или оне стране демаркационе линије, предвиди и потребно регулисање које се односи на овај случај. Било би, стога, корисно да би се са обе стране, уколико је то могуће, утврдио начин давања специјалних дозвола за зоне у којима се поменути одбори налазе у дубини од више од 15 км унутар демаркационе линије."[19]

Из цитираног дописа види се да су мере прихваћене, тако да су надлежна министарства народних република (Србије, Црне Горе и Македоније) издала одобрење за пренос артикала у дозвољеним количинама. Питање среских одбора чије је седиште ван пограничне зоне, односно даље од 15 км, решено је тако што је и њима дато право издавања одобрења, с обзиром на то да се право односи на пограничко становништво.[20]

У току 1947. године дошло је до захлађења југословенско-албанских односа, након посете Енвера Хоџе Москви. Окретање Албаније Совјетском Савезу утицало је на економску сарадњу са Југославијом, да би до отворене кризе дошло након резолуције Информбироа. Југославија је обуставила испоруке робе за Албанију, а затворена је и граница (Slavković Mirić 2020: 120–123).

* * *

Југословенско-албански односи одмах након завршетка Другог светског рата ушли су у фазу зближавања, што се манифестовало на дипломатском, војном и економском пољу. Страх Југославије од евентуалног поновног везивања Албаније за Италију довео је до низа мера, пре свега дипломатских и економских, а у прилог је ишла и иста идеолошка оријентација државних руководстава. Зближавање је потрајало до 1947. године, нарочито након резолуције Информбироа, када је Албанија ушла у сферу совјетског утицаја.

Економска сарадња са југословенске стране подразумевела је став да Албанија представља подручје специјалног интереса. Обнављање привредних веза са Албанијом, помоћ у кадровима и трасирање правца албанске спољне трговине, били су приоритети за Југославију. Укидање царина и регулисање пограничног промета артикала повољно се одразило на граничне територије, с обзиром на блиску повезаност становништва. Договори везани за пограничний промет темељили су се на уговорима потписаним још у међуратном периоду који су садржали клаузулу највећег овлашћења.

19 АЈ-163-1. Допис Министарства спољне трговине Федеративне Народне Републике Југославије Министарству трговине и снабдевања пов. бр. 5511 од 11. новембра 1946.

20 Исто.

Проблеми са којима су се југословенске власти, пре свега Министарство трговине и снабдевања, сусретале у пограничном промету јесу недефинисан и често, неконтролисан прелаз такозване рационисане робе (роба под планском расподелом и потрошњом), што је давало простора кријумчарењу и шпекулацији. Министарство трговине и снабдевања успевало је да регулише промет рационисане робе балансирајући између законских оквира и потреба локалног становништва, укључивши у спровођење мера и остала надлежна министарства, као и републичке органе.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ)
Фонд 163 Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ
Војни архив (ВА)
Пописник (П) 17 фонд Војске Краљевине Југославије
Дипломатски архив Министарства спољних послова републике Србије (ДА МСП РС)
Фонд Политичка архива (ПА), Албанија

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Avramovski 1986: Živko Avramovski (prir.). *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II. Beograd: Arhiv Jugoslavije; Zagreb: Globus.
Petranović, Zečević 1988: Branko Petranović, Momčilo Zečević (prir.). *Jugoslavija 1918–1988*. Beograd: Rad.
Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије.
Стратегијско-географска процена наших фронтова и праваца, Београд, 1922.

ЛИТЕРАТУРА

Borozan 2005: Đorđe Borozan. „Jugoslovensko-albanski odnosi u prvoj deceniji Hladnog rata". *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955, Slučaj Jugoslavije*. Ur. Ljubodrag Dimić. Beograd: Filozofski fakultet: Katedra za istoriju Jugoslavije: Arhiv Srbije i Crne Gore: Institut za noviju istoriju Srbije; London: Centar za istraživanja hladnog rata LST, 131–139.
Велојић 2013: Далибор Велојић. „Стратегијска процена албанске границе са ратним плановима Војске Краљевине СХС против Албаније у време потписивања тиранских пактова 1926–1927". *Баштина*, 35/2013, 171–186.
Гаталовић 2018: Миомир Гаталовић. *Бурна времена, Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*. Београд: Институт за савремену историју.
Дедијер 1949: Владимир Дедијер. *Југословенско-албански односи (1939–1948)*. Београд: Борба.
Димић, Милошевић 1990: Љубодраг Димић, Миладин Милошевић. „Међудржавни уговори између Југославије и Албаније 1918–1939". *Токови историје*, 1/1990, 33–51.
Животић 2010: Александар Животић. „Југославија и јачање совјетског утицаја у Албанији 1947–1948". *Токови историје*, 3/2010, 94–116.
Milak 1987: Enes Milak. *Italija i Jugoslavija 1931–1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
Petranović, Zečević 1988: Branko Petranović, Momčilo Zečević (prir.). *Jugoslavija 1918–1988*. Beograd: Rad.
Slavković Mirić 2020: Božica Slavković Mirić. „Pogranični promet jugoslavije i Albanije i dvovlasnička imanja 1945–1948". *Istorija 20. veka*, 1/2020: 107–128.
Hrabak 1990: Bogumil Hrabak. „Političko-bezbednosna situacija u Albaniji 1945–1947. godine". *Istorija 20. veka*, 1–2/1990, 77–115.

Dalibor Z. VELOJIĆ
Sava D. ĐURĐEVIĆ

ACTIVITY OF THE MINISTRY OF TRADE AND SUPPLY IN BORDER TRADE WITH ALBANIA 1945–1946

Summary

Yugoslav-Albanian economic relations developed intensively in the 1920s and 1930s. The two neighboring states organized trade and border traffic, given the fact that the population on both sides of the border line depended on each other for trade in essential items. After the end of World War II, the previous agreements on trade and the circulation of goods were mostly accepted. The Yugoslav side sought to bind Albania to itself and tear it away from, primarily, Italian influence. Economic cooperation on the Yugoslav side implied the position that Albania was an area of special interest. Restoring economic ties with Albania, providing personnel assistance, and charting the course of Albanian foreign trade were priorities for Yugoslavia. The problems that the Yugoslav authorities, primarily the Ministry of Trade and Supply, encountered in border trade were the undefined and often uncontrolled crossing of so-called rationed goods, which gave room for smuggling and speculation. The Ministry of Trade and Supply managed to regulate the circulation of rationed goods, balancing the legal framework and the needs of the local population, involving other competent ministries, as well as republican authorities, in the implementation of the measures.

Keywords: Democratic Federal Yugoslavia (Federal People's Republic of Yugoslavia), Albania, border traffic, Ministry of Trade and Supply.

Рад је предат 18. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 32:929 Јовановић С."1941/1944"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59647

Оригинални научни рад

*Предраг Р. ТЕРЗИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Јован Д. СИМИЈАНОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ТЕОРИЈА У ПРАКСИ: СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ КАО СВЕДОК СВОГ ПОЛИТИЧКОГ ДЕЛОВАЊА***

Апстракт: Овај рад доноси преглед политичких, националних и државотворних ставова, као и практичног деловања Слободана Јовановића у периоду од 1941. до 1944. године, током његовог боравка у Лондону као председника и члана избегличке Владе Краљевине Југославије. Настао је, пре свега, на основу Јовановићевог рукописа *Записи о проблемима и људима: 1941–1944*, али и других објављених извора и релевантне литературе, који се баве активностима Слободана Јовановића у периоду Другог светског рата. Посебна пажња је посвећена спознавању практичне примене његовог теоријског знања из области правних наука, политикологије, историје, социологије и других друштвено-хуманистичких дисциплина. Јовановићева улога у избегличким владама и његово разумевање значајних политичких, државних и националних проблема представљају битне податке за сагледавање односа краљевске Владе и државе домаћина, Велике Британије, као и утврђивање стања унутар самог кабинета, укључујући и међусобне односе српских и хрватских представника. Поред тога, Јовановићеви ставови и сведочанства су битни и за изучавање деловања Југословенске војске у отаџбини.

Кључне речи: Слободан Јовановић, влада у избеглиштву, Југославија, српско-хрватски односи, Драгољуб Михаиловић, Други светски рат.

УВОД

Почетком 2025. године у издању Академске књиге из Новог Сада, први пут као засебно издање у Србији, објављени су *Записи о проблемима и људима 1941–1944.* (у даљем тексту: *Записи*) Слободана Јовановића. *Записи* су први пут у Србији објављени још 1993. године у оквиру књиге *Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи о проблемима и људима 1941–1944*. Ипак, до самосталног издања 2025. године остали су недовољно познати широј читалачкој публици, за разлику од сабраних дела Слободана Јовановића, која нису садржала *Записе,* а изазвала су велику пажњу стручне и шире јавности.

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0003-3896-6217, predrag.terzic@ips.ac.rs
** Научни сарадник, ORCID 0000-0002-3714-9445, jovan_simijanovic@yahoo.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

Слободан Јовановић је писање *Записа* завршио у Лондону непосредно након окончања Другог светског рата, а како су приметили приређивачи првог, али и актуелног издања, управо у време када се у Београду одвијао процес против Драгољуба Михаиловића, као и других личности из друштвеног и политичког живота, међу којима је био и Јовановић. Зато су приређивачи и навели да се намеће закључак да су *Записи* настали у сврху „одбране". Слободан Јовановић је у њима настојао да остави сведочанство о догађајима и људима, користећи готово мемоарски приступ и представљајући себе наизменично као актера и као историографа. Читајући текст, примећује се да протоком времена оквири научног приступа полако попуштају и да Јовановић смелије износи своје субјективне погледе. Тако је Десимир Тошић закључио да у *Записима* Слободан Јовановић од „историчара судије" постаје „сведок и саучесник" (Петровић 2025: 128).

Записи су првобитно објављени у иностранству 1976. године, чак три деценије након настанка, али и двадесет година после смрти Слободана Јовановића. Писани у време друштвено-политичких збивања којима сведоче, *Записи* представљају значајно штиво за сагледавање и разумевање друштвених и политичких догађаја, али и улоге различитих личности у емиграцији током Другог светског рата. Осим тога, они говоре и о субјективној позицији, расположењима и намерама самог аутора.

Користећи анализу садржаја *Записа,* може се сагледати првобитно стање и развитак научне мисли, као и политичких ставова и праксе Слободана Јовановића за време егзила, који се могу поредити у односу на Јовановићеву правну, политиколошку и историјску мисао која је настајала у периоду пре почетка Другог светског рата.[1] Јовановић је учествовањем у раду владе у избеглиштву изашао из улоге научника и историчара и преузео улогу сведока, саучесника и актера (Тошић 2025: 118). У вези с тим, Андреј Митровић је приметио: „Јовановића у историји занима опште, иако обрађује конкретно, шта више тежи да постигне суштинско, стављајући под лупу истраживања сасвим својеврсног човека појединца" (1998: 100). Међутим, тај човек, појединац, који је актер његових сећања у *Записима* није био нико други до он сам, при чему се у овом делу бавио и описивањем политичког деловања других људи с којима је долазио у додир током председниковања и министровања у југословенским владама у Лондону. Тако се Јовановић, употребљавајући својеврсни методолошки приступ, бавио прошлошћу као историчар, а у историји је тражио и корисна сазнања за потребе садашњости (Митровић 1998: 100–101). Неспорно је да су *Записи* писани и с намером да пренесу искуство будућим генерацијама политичара, државника, правника, политиколога и историчара. Без обзира на неспорив научни ауторитет Слободана Јовановића, *Записе* треба посматрати и истраживати као сведочанство и мемоарски, али уз примену критичког приступа.

1 У поговору за књигу *Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи*, у којој су *Записи* први пут објављени у Србији 1993. године, Десимир Тошић је истакао због чега су та књига и *Записи* у оквиру ње значајни: „Она [књига] има посебан значај, не само као дело, већ и као сведочанство човека који је био на челу југословенске државне политике неколико дана у Београду 1941, а потом у Лондону око две године. За све то време, између 1941. и 1944. године, Слободан Јовановић је био и стожер око ког су се окупљали политички врхови српске политичке емиграције" (Тошић 2025: 117).

Тако Десимир Тошић истиче да њих треба изучавати с резервом и жељом за објективношћу (2025: 118). Отуда кроз Јовановићеве *Записе* настаје прилика да се увиди однос између фактографије која говори о томе каква је била ауторова улога у одређеним друштвеним и политичким збивањима и његове представе о својој улози. Како је субјективност одлика људске природе, нужно је и да при истраживању постоји научни опрез, нарочито ако се ради о личности која је заузимала значајне друштвене и политичке положаје. Притом, субјективност не мора бити ни намерна нити злонамерна. Познаваоца Јовановићевог опуса не чуди мотивација за настанак *Записа*. Нашавши се у зрелим годинама као признати научник и друштвени прегалац, али и на одговорној позицији у одсутном тренутку за народ и државу, Јовановић се могао поистоветити с одговорним историјским личностима о којима је писао научне радове. Мотив за настанак *Записа*, осим својеврсне потребе да се сачува за памћење својеврсни угао гледања, у овом случају, морамо тражити и у професионалној потреби, „научничком жару", жељи да се сачувају живе слике, психолошки портрети како себе самог, тако и људи с којима је имао посла, а најчешће проблема.

> „Писање о догађајима, људима и појавама из тог времена било је, с једне стране, олакшано чињеницом да су сазнања и утисци о њима били релативно свежи, а с друге, отежано због немања многих књига, трајног губитка неких докумената и затворености архивских установа за истраживање савременог доба. Не клонувши пред тим препрекама, први рад коме се посветио било је бележење збивања од 27. марта 1941. до именовања Ивана Шубашића за мандатара владе 1. јуна 1944. године. Будући да је то чинио као учесник и сведок догађаја, али и као историчар, ови се записи не могу у пуном смислу сматрати ни мемоарским делом ни историографским радом" (Радојевић 2019: 309).

Јовановић је и сам био свестан озбиљности задатка који је преузео, као и објективне немогућности да свој рукопис заврши у пуном капацитету, најпре због њему недоступних докумената и друге значајне литературе (Радојевић 2019: 309).

Слободан Јовановић је у научној јавности још пре Другог светског рата био препознат по анализама значајних социјалних збивања и политичких догађаја из националне и светске историје, приликом којих је описивао како дешавања тако и понашања владара, политичара и других битних личности у политичком и друштвеном животу уопште, представљајући људске карактере с њиховим врлинама и манама, са мање или више скривеним мотивима деловања и трудећи се да у истраживањима умањи субјективност као природну особину сваког људског бића присутну у различитим обимима. Отуда произлази и претпоставка да је један од главних мотива настанка *Записа* представљало објашњавање ауторове политичке улоге у периоду од 1941. до 1944. године, одрицање од његове правне и политичке одговорности и превентивно, а испоставиће се и неоправдавање и одбрана од оптужби нових власти у Југославији у процесу против Драгољуба Михаиловића, у коме је Слободан Јовановић био један од оптужених у одсуству.

> „[...] Стога се одлучио на оно што му се чинило могућим одмах. Бацио је један општи поглед на сваки од крупних проблема у вези с Југославијом током 1941–1944. То су све били проблеми у чијем ће расплитању, по сили свога положаја

> и свог неупоредивог личног ауторитета, он учествовати у већој или мањој мери. Тај посао Јовановић је урадио поузданом руком. Руководио се искључиво решеношћу да изнесе истину […]“ (Јовановић, Павловић 1993: 147).

О жељи Слободана Јовановића да, без обзира на објективна ограничења у виду недоступности одређених докумената, остави своје сведочанство док је „свеже“ говори и чињеница да је *Запише* писао руком, без прекида, „од првог до последњег реда“ и у једном даху (Радојевић 2019: 307).

С друге стране, *Записи* представљају атипичан пример у целокупном опусу Јовановићевог стваралаштва. Описи ликова и карактера историјских личности у његовим делима, које иначе красе ванредне одлике књижевног стила, нису могли бити потпуно примењени у *Записима,* јер је у њима један од главних ликова сам аутор.

У *Записима* се примећује Јовановићева потреба да избегавањем коришћења карактеристичног стила писања читаоцима пружи уверљивији утисак непристрасности, при чему је одолео првобитној намери, видљивој само у прва три поглавља књиге, да о себи пише у трећем лицу једнине. Томе треба додати и да је у погледу избора тема истраживања, Слободан Јовановић у свом богатом научном раду нерадо писао о актуелним темама, догађајима и личностима.[2] Зато и не чуди што су, по жељи Слободана Јовановића, *Записи* склоњени у Сједињене Америчке Државе и били први пут објављени 1976. године, готово две деценије после његове смрти (Петровић 2025: 127–128).

ПРЕЛАЗАК ИЗ ТЕОРИЈЕ У ПРАКСУ

Док је прелазак из теоретског бављења историјом, правом, политичком теоријом и социологијом на дужности, које изискују практично бављење политиком, у Јовановићевом случају било ствар ванредних околности, нужно је нагласити да преузимање политичких функција није било резултат личне амбиције Слободана Јовановића. Као претходница активног уласка Јовановића у политику може се сматрати његово учешће у оснивању и раду Српског културног клуба 1937. године, противљење споразуму Цветковић–Мачек из 1939. и супротстављање Тројном пакту 1941. године, али све до пуча 27. марта 1941. године Јовановић је изричито избегавао активан ангажман у политици.[3]

---

2 „Избор тема и проблема о којима је писао у предратном раздобљу показивали су да се Слободан Јовановић радије опредељивао за XIX век, ’бежећи’ од савременог доба, како због непостојања временске дистанце тако и због основаних претпоставки да је симпатијама које је током боравка на Крфу за време Првог светског рата показао према пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису изазвао незадовољство Александра Карађорђевића и Николе Пашића. По мишљењу Драгољуба Јовановића, с којим је чешће ’размењивао мисли’ и који је пажљиво читао сва његова дела, Слободан Јовановић није волео да пише о својим савременицима, осим о Љубомиру Недићу и ’скоро [се] никад није бавио Карађорђевићима, док је Обреновиће обрадио врло пажљиво’. Уз то, Карађорђевиће је у разговорима које су водили ’делио на јаке и слабе’, сматрајући да су првима припадали Карађорђе и краљ Александар, коме је признавао способност у вођењу спољне, али не и унутрашње политике. У кнезу Александру, краљу Петру и кнезу Павлу, међутим, није видео никакве особине које би их чиниле ’јаким људима’“ (Радојевић 2019: 307).

3 Димитрије Ђорђевић износи занимљиву тврдњу Радоја Кнежевића, према којој је британски пуковник Мастерсон још почетком марта 1940. године предлагао Слободану Јовановићу прелазак

> „Уочи Другог светског рата Слободан Јовановић је говорио својим пријатељима, међу њима и моме оцу, да се у животу успешно држао два начела: да се не жени и да избегне улазак у политику. Истрајао је у погледу првог начела. Што се другог тиче, напустио га је када су га олујни догађаји рата и окупације уплели непосредно у политику у седамдесет и другој години живота" (Ђорђевић 1998: 109).

У активну политику ушао је након војног пуча 27. марта, прихвативши дужност потпредседника у пучистичкој влади генерала Душана Симовића.[4] „Није било лако откачити се од радног стола, од књига и незавршених рукописа и улетети у вртлог рата и неизвесне будућности. Јовановић је то учинио због оданости Србству, осећања дужности и морала који је у својим списима проповедао" (Ђорђевић 1998: 115). Управо од тог времена Јовановић и започиње приповедање у *Запи̏сима.* Убрзан след трагичних догађаја, слом државе, брз продор агресора и избеглиштво најпре у Јерусалим, а потом и у Лондон, затекли су Слободана Јовановића у деликатној позицији. У првим деловима *Запи̏са* Јовановић говори о преговорима с Италијом, Влатком Мачеком и влади генерала Душана Симовића. Док се та прва поглавља одликују, како је Десимир Тошић нагласио, „оригиналним књижевним и историјским стилом" (Тошић 2025: 118–119), потоњи делови књиге описују односе између српских и хрватских политичара. Последња поглавља, можда, имају и највећу вредност, јер у њима можемо „да видимо изблиза и Слободана Јовановића, као учесника и политичара у тим ратним временима" (Тошић 2025: 119).

Слободан Јовановић је као потпредседник у Симовићевој влади учествовао у покушајима да се пред Немачком ублаже последице пуча, да се задобије подршка Совјетског Савеза и да се Влатко Мачек убеди да подржи ту владу и учествује у њеном раду (Јовановић 2025: 5–11). Ипак, мунњевита немачка инвазија довела је до емиграције како владе, тако и младог краља. Одлазак из домовине ће за Јовановића значити и останак у егзилу до краја живота. Пучистичка влада, а понајвише њен председник генерал Душан Симовић, у почетку је због пуча од 27. марта рачунала на „морални престиж" код британског домаћина и на то се ослањала. Међутим, околности су показале да се на престиж није могло рачунати, а зависност од планова и политике Британаца је временом била све већа и уочљивија. Чини се да је за Јовановића главни, а у првом плану не тако очигледан мотив кроз целе *Запи̏се*, био да остави сведочанство своје резигнације о односу британске политике према српским националним интересима (Јовановић 2025: 27–115).

Фактор интереса британске политике се у *Запи̏сима* дискретно истиче као важан. Међутим, и друге друштвенополитичке околности о којима у овом делу

у Лондон, где би у случају нацистичког напада и окупације, по угледу на Де Гола, образовао комитет слободних Југословена. Јовановић је тај предлог одбио (Ђорђевић 1998: 115).

4 Слободан Јовановић је на аудијенцији 20. марта, неколико дана пре приступања Југославије Тројном пакту, разговарао с кнезом Павлом Карађорђевићем и у покушају да га одговори од потписивања пакта позивао се на расположење народа. Ипак, само недељу дана после тога Јовановић је постао потпредседник Симовићеве владе. Био је писац прогласа краља Петра II, а касније је и отворено оправдавао нужност пуча. Међутим, историографија није дошла до поузданих доказа да је био и учесник пуча (Видети: Zečević 1996: 45–57; Глигоријевић 1998: 264; Поповић 1998: 303; Милосављевић 2019: 167–168).

сведочи Јовановић, одвећ су биле комплексне, али до сада је то већ констатовано у историографији. „Југословенска емиграција се у време рата кретала у зачараном кругу српско-хрватског сукоба, неслоге политичара, уплитања војне хунте, поводљивости младог владара, закулисних утицаја обавештајних служби, супарништва сила у политици према Балкану, као и одјецима грађанског рата у домовини" (Ђорђевић 1998: 116). Наведени утицаји су у различитим размерама учинили да Душан Симовић поднесе оставку, тако да је Слободан Јовановић 11. јануара 1942. године изабран за председника владе Краљевине Југославије у Лондону (*Službene novine*, br. 4: 2, 4). Као резултат компромиса непомирљивих политичара, Јовановићева влада је потрајала два кратка мандата, до 26. јуна 1943. године (*Službene novine*, br. 12: 6). Након тога, Слободан Јовановић је поново изабран за потпредседника у влади Милоша Трифуновића, у којој остаје до њеног краја, 10. августа 1943. године (*Službene novine*, br. 12: 4; *Službene novine*, br. 12: 7). После завршетка мандата Трифуновићеве владе Јовановић више није активно учествовао у емигрантским владама, нити у политици уопште (Ђорђевић 1998: 116).

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И ПОКРЕТ ДРАГОЉУБА МИХАИЛОВИЋА

Једна од првих одлука донетих у првој влади Слободана Јовановића било је именовање Драгољуба Михаиловића за министра војске, ваздухопловства и морнарице (*Službene novine*, br. 4: 2, 4). За време Јовановићевог председниковања владом у егзилу, Михаиловић је био унапређен најпре у дивизијског, па у армијског генерала и начелника Врховне команде (Ђорђевић 1998: 118; Милосављевић 2019: 175, 176). Када је Драгољуб Михаиловић преко радија сазнао за сва та унапређења, изјавио је: „Не знам шта им треба да са нама терају шегу, али није искључено да ипак знају шта раде" (Весовић и др. 1998, I: 41). Именовање Михаиловића за министра, а потом и његова даља војна унапређења требало је да га легитимизују као вођу покрета отпора, као и да доведу до савезничког признања Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). Подршка и легитимизација равногорског покрета су били мотивисани и интересима јачања положаја избегличке владе у очима савезника, чиме би се уједно и побољшала Михаиловићева позиција у Југославији и, у крајњем случају, убрзала савезничка помоћ (Ђорђевић 1998: 118).

Нападом Немачке на Совјетски Савез у јуну 1941. године стварају се могућности за супротстављање окупатору у Југославији, а од јула почиње и устанак против окупационих снага који предводи Комунистичка партија Југославије. Тада већ увелико на једном делу југословенске територије постоји и квислиншки ентитет Независна Држава Хрватска, у ком се дешавају масовни злочини над Србима, Јеврејима и Ромима. У том време Слободан Јовановић се као председник владе налази у комплексној ситуацији, јер не само да не поседује задовољавајуће количине и квалитет неопходних информација већ није ни у могућности да нешто битно учини на територији Југославије. О немогућности да дође до тачних и правовремених информација говори и податак да је комуникација између њега и Михаиловића ишла посредством Британаца (Тошић 1998: 129).

Сам Михаиловић је на суђењу изјавио да је његова комуникација с Јовановићем углавном ишла путем радио-везе, затим преко турског конзула у Београду, а од 1943. године везу су одржавали посредством официра и грађанских лица која су одлазила у Италију, као и преко Американаца. Поред тога, веза је одржавана и путем официра из Лондона и Каира (Весовић и др. 1998, II: 515). По питању односа према Дражи Михаиловићу и Југословенској војсци у отаџбини, *Записи* доносе Јовановићев недвосмислен афирмативан став. Владе у Лондону, бар до августа 1943. године, нису желеле грађански рат, а Јовановић је наглашавао да они у Лондону нису ни имали довољна обавештења о правом стању ствари на терену и о политичкој пракси равногорског покрета, па самим тим нису могли ни да имају потпуну контролу над њим (Тошић 2025: 119). Целокупна веза с Михаиловићевим покретом је одржавана посредством, а самим тим и под контролом Британаца. Јовановић се у *Записима* жали на немогућност слободне и поверљиве комуникације, што је веома ометало размену важних информација и координацију активности с Југословенском војском у отаџбини. Иако комуникација није била званично забрањена, њена отежаност је правдана техничким разлозима, који су потрајали све до краја Јовановићевог ангажмана у избегличким владама.[5] Услед недостатка непосредне везе, Слободан Јовановић и остали чланови владе су поимали равногорски покрет пре свега као војни или герилски, пренебрегавајући чињеницу да је он на терену имао и одлике политичког актера. Без обзира на оскудност могућности сагледавања реалне ситуације на терену, Јовановић је доследно подржавао Михаиловића и у првим годинама рата је био уверен да је његов покрет успешно подизао дух народа (Јовановић 2025: 42).

Већ од лета 1941. године Слободан Јовановић се залагао да се интензивно промовишу герилске акције Југословенске војске у отаџбини и да се настоји да им се пружи помоћ у оружју, одећи и храни (Глигоријевић 1998: 266). Идејне везе Јовановића с равногорским покретом су се заснивале на томе што су се у његовом политичком вођству углавном налазили људи из Српског културног клуба. У Извршном комитету Централног националног комитета равногорског покрета Драже Михаиловића били су Драгиша Васић, Стеван Мољевић и Младен Жујовић, истакнути чланови некадашњег Српског културног клуба (Глигоријевић 1998: 266). Када је 17. јуна 1943. године Слободан Јовановић поднео оставку, један од најважнијих разлога био је и тај што је био под све већим притиском да утиче на Михаиловића да измени своју политику у складу с британским очекивањима (Весовић и др. 1998, I: 53).

Поред Јовановићевих сведочења, ни много година после завршетка Другог светског рата нису пронађени документи који доказују наређења владе у Лондону

5 Адвокат Слободана Јовановића на Београдском процесу, Милош Терзић, добар је део завршне речи и одбране свог браниоца посветио веома отежаној комуникацији између њега и Драгољуба Михаиловића за време док је Јовановић био на челу Министарског савета. Нагласио је да је сва комуникација ишла преко британске обавештајне службе, која је неке депеше и изостављала. Истицањем наведеног, Терзић је желео да укаже да Јовановић није могао да има довољно релевантних информација с терена и да није могао да утиче, спречи или подстакне активност Михаиловића и Равногорског покрета, директним и непосредним путем (видети: Зечевић 2001: 2074).

за деловање или инспирисање било каквих непријатељских акција против партизанског покрета, као ни против Хрвата и муслимана. И поред тога, Слободан Јовановић је по окончању рата био осуђен на двадесет година затвора (Тошић 2025: 119–120).

Кратко време ангажовања Слободана Јовановића у практичној политици, од 27. марта 1941. до 10. августа 1943. године, ипак није било довољно да би се донео реалан суд о успешности његовог деловања, тим пре што су околности биле више него неуобичајене и ванредне. Дешавања на које је Јовановић имао минималног утицаја била су таква да, иако на положајима потпредседника и председника владе, није могао да дела као што би се то очекивало да су га такве дужности, поготово председавање владом, допале у редовним околностима (Тошић 1998: 126). Слободан Јовановић је постао председник владе у намери да примени теоријска знања у корист свог народа у деликатним унутрашњим и спољнополитичким околностима

> „да би заступао 'политику начела', али се уместо тога нашао окружен дворским интригама, војним кликама, завађеним политичарима. Постао је председник владе у изгнанству, која је била само носилац државе без власти и народа који је остао у земљи. Правичности ради треба рећи да ако један професор није био у стању да реши сукобе настале у светским и домаћим превирањима, то нису били у стању ни професионални политичари емигранти из осталих земаља источне Европе. Сви су они доживели исту судбину поражене стране у ратном исходу" (Ђорђевић 1998: 122).

На крају, ни Слободан Јовановић ни Драгољуб Михаиловић нису успели да остваре политичке и националне циљеве и тежње за које су се залагали. Јовановић је своју политичку улогу жртвовао због принципијелне подршке и симпатија према покрету Драгољуба Михаиловића. Индикативно за спознају евентуалне субјективности и сујете Слободана Јовановића је и то што о свом одласку са места председника владе, 17. јуна 1943. године, није посветио пажњу у *Запи̑сима*. Прелазак на место потпредседника, а потом и потпун излазак, из владе Јовановић није апострофирао, већ излагање његових сећања тече „глатко" у тежњи да се опишу друштвене и политичке околности, што указује да је општи мотив помоћи држави, друштву и народу имао приоритет и током политичке телатности и током писања *Запи̑са* (Јовановић 2025: 40–57).

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ О БРИТАНСКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРЕМА ЈУГОСЛАВИЈИ И СРБИМА

Битна тематика која је окупирала Слободана Јовановића током избеглиштва у Лондону, а потом и током писања *Запи̑са,* било је питање односа Британаца према Југословенској војсци у отаџбини, као и приступа британске геополитике према српском народу (Тошић 2025: 120).

> „Од подршке пружене југословенској влади у емиграцији и Михаиловићу у првим годинама рата став британске владе се током две последње године рата радикално променио у прилог маршалу Титу и његовом народноослободилачком покрету. Разлози за ову промену били су многоструки и били су условљени

> међусавезничким односима, британским стратешким интересима на Балкану, предвиђањима послератног развоја и процене домаћих прилика у Југославији. Сукоб и трвења међу југословенским емигрантима знатно су допринели томе ставу. [...] Јовановић је био дубоко разочаран британском политиком вођеном за време рата. Дошао је у Енглеску као ватрени присталица британског политичког система. При крају рата, упитан да ли намерава да објави друго издање своје студије о енглеском парламентаризму, одговорио је да ће, чим буде стигао кући, објавити своје peccavi.[6] Оптужио је британску политику за лоше расположење према Србима" (Ђорђевић 1998: 120).

Заправо, највеће недаће током деловања у избегличким владама Слободану Јовановићу су стварали Британци, од којих је све у крајњем случају и зависило. Њихова хрватофилска политика је била нескривена. Тако Јовановић у *Записима* сведочи и да се Роберт Ситон-Вотсон залагао за остварење максималистичких захтева Хрвата, притом полазећи од споразума Цветковић–Мачек као минимума (Јовановић 2025: 84; Глигоријевић 1998: 265, 266).

Југословенско питање, односно питање дефинисања односа између Срба и Хрвата у заједничкој држави, а из угла односа британске политике, представља централну и главну тематику у *Записима*. Слободан Јовановић је искуственим путем дошао до закључка да је британска политика неоправдано и неправедно прохрватска, а на штету српских интереса (Јовановић 2025: 75, 78–80). Десимир Тошић сматра Јовановићево становиште неутемељеним и додаје да су Британци имали у виду да су у Краљевини Хрвати били донекле обесправљени, а да су се у погледу геноцида и покоља у НДХ држали става којим су све вести о тим догађајима оцењиване као претеривање српске пропагадне (Тошић 2025: 120–121). Поред тога, Тошић замера Јовановићу што није умео да „изађе на крај" с проблемима који су потицали од Јураја Крњевића, „једног изузетно ограниченог човека међу Хрватима, са сиромаштвом идеја, са дубоким реминисценцијама" (Тошић 1998: 130).

Тошићева запажања по питању благонаклоног односа Британаца према Хрватима и релативизовања геноцида од стране британске политике представљају, ипак, његове личне ставове. Он наглашава да су Британци сматрали да су Хрвати били у лошем положају у заједничкој држави од 1918. до 1939. године и да су се прибојавали да опет не потпадну у такву ситуацију, па су зато настојали да успоставе равнотежу, односно да створе однос снага у коме Срби неће имати превласт. Као недостатак Јовановићевих размишљања, Десимир Тошић наводи да он није увидео да британску спољну политику не треба тумачити у емотивном кључу, односно на нивоу љубави и мржње, већ интереса (Тошић 2025: 121). Отуда болећивост за положај Хрвата у Краљевини СХС, а потом и Краљевини Југославији, с једне стране, као и релативизацију масовних и монструозних злочина над Србима, с друге стране, треба тумачити с позиција „голих интереса". Поред тога, тврдња да су Британци сазнања о злочинима над Србима у НДХ сматрали гласинама и претеривањима српске пропаганде се не може разумети озбиљно, јер је и у то време било довољно

6 Реч латинског порекла *peccavi* је израз који је коришћен као изјава признања грешке или греха. Често се користи у научној и књижевној пракси како би се нагласило признање грешке, кривице и уједно као изјава кајања.

доказа хрватских злочина над српским народом, а и британске службе су имале такве обавештајне капацитете да би те гласине могле врло лако проверити ако су сумњали у њихову веродостојност.

О ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ

Слободан Јовановић је у *Записима* битну целину посветио југословенском питању уопште, чија се основна проблематика заснива на српско-хрватским односима. Десимир Тошић наглашава да је Јовановић у једној расправи у министарском савету изјавио да је увек био Југословен. Међутим, Тошић инсистира на Јовановићевој субјективности и искључивости у погледу процене одговорности за сукобе и раст међунационалних антагонизама. Он сматра да је став Слободана Јовановића према одговорности Хрвата препун „стереотипова", јер је он потицао из просечне српске средине, која није имала ни информација, ни разумевања за све комплексности и интересе хрватског друштва. Сматра да је Јовановић потценио хрватску огорченост „политичко-административном хегемонијом Срба", која се, према његовом мишљењу, дешавала од 1918. до 1939. године (Тошић 2025: 123).

Слободан Јовановић је у *Записима* доста простора посветио и критици српских политичара, наводећи како они нису могли да постигну дисциплину и слогу. Иако је приметио сличне појаве код Хрвата и Словенаца, додаје да су хрватски национални интереси код свих хрватских политичара од реда били изнад југословенских (Јовановић 2025: 81–96).

О ПРОБЛЕМАТИЦИ ОДНОСА С ХРВАТСКИМ ПРЕДСТАВНИЦИМА У ИЗБЕГЛИЧКИМ ВЛАДАМА

Либерална политичка убеђења Слободана Јовановића, која су подразумевала спремност на разговоре и компромисе, као и налажење начина за мирно решавање проблема, стављена су на тест током његовог изгнанства у Лондону. Политичка одговорност коју је у том периоду преузео довела је до еволуције и преиспитивања Јовановићевих начела. Упркос убеђењима и поред искрене спремности за постизање компромиса, сами „проблеми и људи" довели су Јовановића до ситуације да сведочи о српско-хрватским односима као најзначајнијем политичком проблему који је урушавао Краљевину Југославију, а који су на крају свели Владу у изгнанству на дебатни клуб. Слободан Јовановић сведочи о опструкцији, малициозности и упорном национализму и шовинизму дословно свих хрватских представника у том телу. Док су ставови и намере хрватских министара били монолитни и непоколебљиво национални, међу њима су се разликовали само темпераменти, амбиције, значај, везе и тактички приступи.

Док су у Цветковићевој влади хрватски министри имали „господарски положај", након пуча 27. марта прилике су се промениле. Тако је Симовићева влада била оптерећена опасношћу од ратног сукоба, па се питање Споразума Цветковић–Мачек третирало као замрзнуто до даљег, односно до завршетка рата. Влатко Мачек је ипак ушао у Симовићеву пучистичку владу због конкретног циља – хитног продубљивања

Споразума из 1939. године, односно проширења аутономије и овлашћења Бановине Хрватске, а у корист крајњих циљева хрватских националиста. Такве циљеве Влатко Мачек је и обзнанио београдској штампи, а тек након Симовићевих обећања да ће издати две нове уредбе, којима се проширује аутономија Бановине Хрватске, Мачек је пристао да уђе у владу (Јовановић 2025: 81). Међутим, само дан након напада Немачке на Југославију, 7. априла 1941. године, Влатко Мачек је напустио Владу и отишао у Загреб, али је у министарском кабинету остао други хрватски представник, Јурај Крњевић. Након што је Славко Кватерник 10. априла, преко радио-станице Загреб прочитао проглас о успостави Независне Државе Хрватске, прочитана је и Мачекова изјава којом он позива хрватски народ, присталице Хрватске сељачке странке и ниже органе власти да сарађују с новом владом, али сам Мачек није ушао у владу Независне Државе Хрватске, нити је предузео било какву политичку одговорност у тој квислиншкој творевини (Matković 2002: 59–61).[7] С друге стране, једна од првих акција пучистичке владе за време двомесечног боравка у Јерусалиму било је објављивање политичке декларације 4. маја 1941. године, којом је апострофиран Споразум Цветковић–Мачек и осуђено стварање НДХ (Stefanovski 1988: 121; Суботић 1998: 307).

Заоштреност српско-хрватских односа достигла је врхунац након стварања Бановине Хрватске, а још од тог времена Слободан Јовановић је, као председник Српског културног клуба и критичар Споразума Цветковић–Мачек, сматран предводником „великосрпског национализма" (Радојевић 2019: 303). Ако је у тадашњим хрватским политичким круговима Јовановић окарактерисан као српски националиста, о представи Слободана Јовановића о хрватским политичарима сведоче и његови *Записи*. Тако Јовановићев непосредан опис држања и деловања Јураја Крњевића у Влади указује на њега као на особу ревносних националних, или боље рећи националистичких мотива. Према речима Слободана Јовановића, Крњевић је свој положај потпредседника Владе и заступника хрватског народа користио да истакне да се кабинет није смео мешати у питања хрватског народа, док се он, насупрот томе, уплитао у послове остала два народа, али и рад саме Владе. У том смислу, Јовановић је у *Записима* навео:

> „У својим [Крњевићевим] написима после изласка из Владе, он је тврдио да је Југославија била основана на лажи и насиљу, и да је хрватски народ не би примио да му није била наметнута. После ослобођења Југославије од комуниста, Хрвати су имали пре свега да оснују своју суверену државу; да ли ће и с киме та држава ступити у тешњу или лабавију заједницу, и да ли ће се Југославија уопште обновити, то је тек имало да се види. […] Као о Југославији, тако исто и о Србима Крњевић је мислио рђаво. Једанпут у Јерусалиму он ми је држао читаво предавање о политичком развитку Југославије. Из тог предавања изилазило је да су Срби од самог почетка, по једном дубоко смишљеном плану, ишли на то да подјарме Хрвате;

7 Влатко Мачек је у мемоарима тај свој поступак описао другачије: „[…] Nakon dužeg natezanja sporazumjeli smo se tako da ću narod obavijestiti o tome da je njemačka vojska zauzela Zagreb i veći dio Hrvatske i predala vlast pukovniku Kvaterniku, pa narodu ne preostaje drugo nego da se tom faktu pokori. Nakon toga pozvali su telefonski pukovnika Kvaternika, komu sam predao u tom smislu vlastoručno pisanu izjavu […]" (2025: 245).

> у његовој критици југословенског централизма било је доста оправданог, али његово приписивање Србима једног дубоко смишљеног плана који су све српске странке доследно изводиле било је тако претерано да се могло објашњавати само фикс-идејом која је њиме овладала за време његове дугогодишње емиграције" (Јовановић 2025: 82–83).

Крњевићева делатност се одликовала инсистирањем на разним кадровским решењима, у којима су били фаворизовани представници хрватске националности, а када би ти захтеви наишли на противљење осталих чланова Владе из разлога што се нарушава принцип равномерне заступљености, он би спремно, често и лако, износио притужбе представницима британске власти. Тако је захтевао да се с места посланика у Вашингтону због „србовања" уклони Константин Фотић, а да на његово место дође Хрват. Осим тога, тражио је и да се за посланика у Лондону постави, такође, Хрват.

Међутим, надасве малициозан је био његов поглед на страдање Срба у Независној Држави Хрватској. Након дуготрајног инсистирања Симовићеве владе, Јурај Крњевић је издао саопштење о покољима у НДХ, с тим да их је поистоветио с партијским гоњењима и масовним отпуштањима хрватских учитеља за време диктатуре краља Александра Карађорђевића (Јовановић 2025: 85). Поред крајње релативизације хрватских злочина, Слободан Јовановић је приметио и да је услед Крњевићевог националистичког становишта било очекивано да, заједно с другим хрватским представницима, иступи и формира засебну хрватску владу у егзилу. Ипак, очигледно инструиран од Британаца да се држи начелног југословенства, Крњевић је „чекао повољне прилике" (Павловић 1998: 285). У међувремену, Британци су 1942. године преко свог амбасадора Рендела поднели Јовановићу пројекат декларације у којој је било дефинисано послератно федеративно уређење Југославије, под династијом Карађорђевића и на основама Крфске декларације и потврде Споразума Цветковић–Мачек из 1939. године. Слободан Јовановић је британском амбасадору одговорио да је проблем у томе што су Крфска декларација и Споразум Цветковић–Мачек у колизији. Док први предвиђа знатну аутономију, други прописује већа овлашћења од широке аутономије, практично хрватску државу у држави, при чему истоветно решење није било предвиђено и за Србе. На Јовановићеве примедбе, британски дипломатски представници су изјавили да нацрт не представља захтеве, већ само пријатељске савете. Али када је Јовановић израдио свој нацрт, према ком би Срби и Словенци имали своје федералне јединице у будућој заједничкој држави, британско министарство спољних послова је тај захтев одбило. Ипак, Јовановић је наставио комуникацију с Ренделом.

Око дефиниције будућег федералног државног уређења Слободан Јовановић је разговарао с Миланом Гролом, чије ставове је оставио у *Записима*. Тако Јовановић сведочи да је, према Гроловим мишљењу, очување Југославије требало да буде императив, јер би се у супротном довео у питање опстанак Срба на свим својим етничким територијама. Ни други српски чланови кабинета, Милош Трифуновић и Милан Гавриловић, нису се по овим ставовима разликовали од Грола. Након дугих разговора, Слободан Јовановић је саставио изјаву у којој је нагласио федералистички програм Владе сачињене од три равноправне федералне јединице,

а у британском министарству спољних послова нису исказали примедбе тим поводом. Јовановић је зато стекао утисак да су Британци желели потврду опстанка Југославије (Јовановић 2025: 72–76).

Међутим, због противљења Јураја Крњевића дошло је до пада Јовановићеве владе. Ипак, и у новој влади, коју је предводио Милош Трифуновућ, Крњевић је наставио да се противи изјави коју је предложио Слободан Јовановић (Јовановић 2025: 77–78, 80). Тако ни Трифуновићева влада није била дугог века, јер је, услед противљења и опструкције Крњевића, и Трифуновић поднео оставку. „Уместо владе без Хрвата, коју Британци никако не би прихватили, образована је влада 'без политичких људи'. Черчилу за даље вођење балканске политике нису били потребни политичари. Њему је био довољан млади и заљубљени југословенски краљ" (Павловић 1998: 288–289). Зато је влада Божидара Пурића имала и други назив, „свадбена влада", јер је њен основни задатак био да се проведе женидба краља Петра II, али у тренутку који Британци одаберу. У тој влади је место министра војног поново додељено Драгољубу Михаиловићу, што је имало циљ само да пропагандно утиче на српско становништво да лакше прихвати краљеву женидбу, а тиме би се пренебрегла и реализација идеје о влади у отаџбини (Павловић 1998: 289).

Након Јураја Крњевића, Јовановић у *Записима* пажњу посвећује и Ивану Шубашићу, управо следећи њихову политичку улогу, како хронолошки, тако и по значају. Шубашић је, као тадашњи бан Бановине Хрватске, након постављања Константина Фотића за амбасадора у Вашингтону, изашао у први план тиме што је прекинуо односе с избегличком владом. По том питању, Шубашић се директно обратио савезничким представницима власти, чиме је, како је Јовановић у *Записима* приметио, прекорачио своја банска овлашћења. Поред тога, убрзо је настао и сукоб око финансирања Бановине Хрватске, јер су захтеви Крњевића и Шубашића били у супротности са ставовима осталих чланова владе, а и у неподударности са законским одредбама и финансијским могућностима.

У свим тим напетостима између чланова владе појавило се и питање женидбе краља Петра II Карађорђевића, према коме су се хрватски представници у влади и Бановини поставили прагматично, а у корист испуњења својих националних циљева (Јовановић 2025: 84–96). Док је за време трајања влада у Лондону Јовановић исказивао толеранцију, опрез и стрпљивост према хрватским и словеначким званичницима, српски представници су били подељени у две групе. Ако су с једне стране стајали радикали и земљорадници, који су према Јовановићевом мишљењу заступали „чисто српско", с друге стране су биле демократе који су се залагали за „опште југословенско" становиште. Јовановић је у књизи *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи* нагласио исто што и у *Записима,* односно да су српски политичари у емигрантском владама „поред све своје поцепаности" имали заједнички став да споразум Цветковић–Мачек треба остати непромењен до даљег и да не треба чинити даље уступке хрватским представницима. Они су, такође, имали истоветно опредељење да Југославија, упркос проблемима с Хрватима, треба да опстане, али уз тражење оптималног федералног решења уместо унитарног (Јовановић, Павловић 1993: 204–205; Јовановић 2025: 103–104; Мирковић 1998: 256; Глигоријевић 1998: 256; Суботић 1998: 309).

Под притисцима председника британске владе, Винстона Черчила, краљ Петар II је пре постизања споразума Тито–Шубашић покушао да пронађе решење за незавидну ситуацију тако што се обратио Слободану Јовановићу. Предложио је да Јовановић постане председник владе и заступник свих осталих министара. Међутим, Слободан Јовановић је био скептичан и дубоко разочаран британском политиком, као и њеним отвореним стајањем на једну страну у грађанском сукобу у Југославији. Зато је предлагао формирање концентрационе владе која би се посветила одређивању положаја Михаиловића и његовог покрета. Међутим, убрзо је краљ Петар II подлегао притисцима, прихватио Шубашића, а Јовановићу је био забрањен било какав контакт с краљем (Глигоријевић 1998: 267).

ДАНАШЊА ТУМАЧЕЊА ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА ИЛИ УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

После деценија изостанка изучавања теоријских промишљања и практичног деловања Слободана Јовановића, у последње три и по деценије значајан број правника, политиколога, историчара и социолога су посветили истраживачку пажњу Јовановићевом научном опусу. Поред теоријских радова, један део истраживача се бавио и политичком праксом Слободана Јовановића у време његовог учешћа у избегличким владама, као и Јовановићевом писаном заоставштином која описује тај период сложених друштвених и политичких односа и његову улогу у тим догађајима. Један од првих који је почео да се бави том тематиком био је Десимир Тошић, који је познавао Јовановића и имао прилике да с њим обави дуги низ разговора. „Што сам дуже с њим разговарао, почев од 1949. па до 1958. све сам био политички удаљенији од његових гледишта, али сам све више био свестан да сам разговарао са најумнијим Србином? Садашњице? Или прошлости?“ (Тошић 2025: 125). Тошић је истакао да и у случају Слободана Јовановића треба неговати приступ одвојеног посматрања дела од личности. Посматрање и изучавање Јовановића као научника и теоретичара изискује другачији приступ од истраживања Слободана Јовановића као политичара у пракси (Тошић 2025: 125–126). Примећене су и констатоване разлике између Јовановићевог политичког и интелектуалног лика, који су, иако блиски, опет различити (Екмечић 1998: 79). Као и код остатка опуса импозантног научног дела Слободана Јовановића, и у *Запи сима* је присутна одлика његовог методолошког стила „као да га скрива и да се трудио да га учини невидљивим“ (Екмечић 1998: 79). На тај начин је додатно подигнут утисак веродостојности праксе у којој је Јовановић и сам учествовао. Свестан неуспеха и изневерених надања, није дозвољавао да субјета преузме контролу над његовим сведочанством, већ је догађаје у којима је учествовао и људе с којима је сарађивао представио сликовито, природно, једноставно и без сувишних речи и емоција.

С друге стране, апострофирање значаја теоретског знања, као и широке примене методологије синтетског и ефектног мултидисциплинарног приступа у научном раду, као свакако битних чиниоца у разумевању и деловању Слободана Јовановића у политичкој пракси, без обзира на крајње резултате су тезе које износи Љубиша Деспотовић. Слободан Јовановић је према садржају и обиму написаних

дела главнину свог научног рада посветио политичкој историји Србије XIX века, да би се нашао у центру политичких збивања средином наредног, XX столећа, у доба када је већ успео да се оствари као научник. Одлика методолошког приступа Слободана Јовановића је и та да је фокус на проблемима, а не на хронологији (Деспотовић 2020: 259). Јовановићева политичка пракса има исте карактеристике, а његова пажња је усмерена на људе и конкретне ситуације – проблеме, о чему сведоче и *Записи*. Пажња у научном сагледавању, а у случају ове књиге и у сведочанству, усмерена је на проблеме и људе, који су у самом наслову стављени у међусобну симбиотску везу, при чему се може разумети и да су проблеми препознати и осведочени у форми појединих личности. Дакле, неке личности су, заправо, проблеми.

Сам ток изношења Јовановићевих сећања је без концизне и строге периодизације, а недостаје му и одговарајући научни апарат. Попут кроки цртежа или скице, његово излагање маркира главне проблеме које су изазивали поједини људи. Писац „изванредно широке културе и фина и оштра духа он је у догађајима и акцијама тражио оно што је битно, не губећи се у излишним споредностима. Али је у битном ишао до краја, подвргавајући својој продорној анализи лице и наличје. Знајући да колико догађаји људе толико исто и људи носе догађаје, Јовановић је са радозналошћу која није знала за препреке и са ретком уочљивошћу ишао стално за тим да код главних личности ухвати њихове основне црте и да помоћу њих објашњава мотиве и обрте извесних акција" (према: Радојевић 2018: 305).

Неспорна субјективност, уобичајена код рукописа оваквог типа, свакако има вишу вредност и значај од „просечних" радова захваљујући чињеници да је Слободан Јовановић утицајан, јединствен и признат научник широког опуса, који се нашао у прилици да буде учесник, па и стваралац историје. „Јовановић је у суштини био либерал 19. века, противник револуција у једном револуционарном добу, 'оптерећен' моралом који би правоверни комуниста назвао 'буржоаском предрасудом'. Бранио је државни легитимизам када се он растакао. Југословен по нужди и разуму, Србин по осећањима, Јовановић се противио сваком радикалном решењу" (Ђорђевић 1998: 110; Деспотовић 2020: 271).

Тако је Слободан Јовановић остао на размеђи током, али и након краја Другог светског рата. „Српски националисти пребацивали су му да је Србство жртвовао Југословенству. Хрвати су га оптуживали као скривеног великосрбина. Крајња десница га је за време рата нападала да је 27. марта продао своју земљу плутократском Западу. Левичари су га осудили на двадесет година робије као представника реакционарних, капиталистичких и фашистичких режима. Многи професионални политичари, вође политичких странака, гледали су у њему политичког аматера. Његове присталице су му одавале признање више као научнику него као политичару. Јовановић је и сам био тога свестан. На сопствено питање које је поставио своме секретару која је била најгора југословенска влада, одговорио је са њему својственом иронијом, да је то била влада Слободана Јовановића!" (Ђорђевић 1998: 122).

Крај рата Слободан Јовановић је дочекао у емиграцији, у којој ће остати све до краја живота, 12. децембра 1958. године. Као члан и председник влада у егзилу, које су настојале да очувају континуитет режима, у новој, социјалистичкој Југославији

је био осуђен у одсуству.[8] Све до његове смрти, а и четврт века дуже, Јовановићев лик и дело су били осуђени на заборав damnatio memoriae (Ћирковић 1998: 13).

Записи о проблемима и људима: 1941–1944. представљају парадигму кратког и неуспешног периода активне политичке праксе Слободана Јовановића. Својим обимом и садржајем у кратким цртама, али уверљиво, осликавају тај кратак и буран период. Колико су Јовановићева претходна научна дела импозантна, толико су *Записи* „минималистички", делују као предложак – скица за обимно, садржајно дело научних и политичких амбиција. Сматрамо да *Записи* треба да буду реафирмисани као историјски извор зато што сведоче из првог лица о ставовима, току мисли, емоцијама, настојањима, у крајњем и политичким жељама Слободана Јовановића. Вредност *Записа* се увиђа у томе што представљају прворазредни извор о политичким и етичким узусима Слободана Јовановића. Сведоче о томе како је он видео своју улогу, у крајњем бар, какву је слику о себи желео да остави за историју. Свестан „ветрометине" будућих тумачења његовог дела, јер је и сам своју научну каријеру изградио на тумачењу историјских личности које су својевремено носиле одговорност, Јовановић у *Записима* тумачи себе у контексту људи и проблема с којима се суочавао. Растерећени факторграфијом, релевантним документима и прилозима, *Записи* доносе кратки, али садржајан приказ комплексних међуљудских односа – проблема узрокованих како најситнијим људским слабостима, сујетом, национализмом, тако и геополитичким интересима великих сила.

ЛИТЕРАТУРА

Весовић и др. 1998: Весовић Милан, Николић Коста, Димитријевић Бојан (приређивачи). *Драгољуб М. Михаиловић, Рат и мир Ђенерала, изабрани ратни списи*, књ. 1. Београд: Српска реч.

Весовић и др. 1998: Весовић Милан, Николић Коста, Димитријевић Бојан (приређивачи). *Драгољуб М. Михаиловић, Рат и мир Ђенерала, изабрани ратни списи*, књ. 2. Београд: Српска реч.

Глигоријевић 1998: Бранислав Глигоријевић. „Југословенство у погледима и политичком деловању Слободана Јовановића". *Слободан Јовановић – личност и дело Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ 21. Београд: САНУ, 259–269.

8 Пресуда Слободану Јовановићу, донета на суђењу генералу Драгољубу Михаиловићу и његовим сарадницима, гласила је: „[…] На основу члана 6/1 истог Закона; члана 5. Закона о кривичним делима против народа и државе у вези члана 16 Закона о држављанству ФНР Ј и члана 1, 3, 5. и 6. Закона о врстама казне - суд, их осуђује: […] Јовановића Слободана на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од двадесет година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства. Казна лишења слободе с принудним радом почиње му тећи од дана кад слободе буде лишен" (Зечевић 2001: 2383). Слободан Јовановић је рехабилитован 11. јуна 2007. године. Окружни суд у Београду донео је решење да се усваја захтев за рехабилитацију и утврђује да је пресуда Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије – Војно веће (суд. бр. 1/46), од 15. јула 1946. године, „у делу којим је сада пок. Слободан Јовановић осуђен на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од 20 година, губитком политичких и појединих грађанских права у трајању од 10 године, конфискацијом целокупне имовине и губитком држављанства ништава од тренутка њеног доношења 15. 7. 1946. године и да су ништаве све њене правне последице укључујући и казну конфискације имовине, а рехабилитовано лице сада пок. Слободан Јовановић сматра се неосуђиваним" (Милосављевић 2019: 224–225).

Деспотовић 2020: Љубиша Деспотовић. *Српска политичка модерна, Србија у процесима политичке модернизације 19. века*. Сремски Карловци: Каирос; Нови Сад: Мала књига.

Ђорђевић 1998: Димитрије Ђорђевић. „Историчар у политици: Слободан Јовановић". *Слободан Јовановић – личност и дело Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ 21. Београд: САНУ, 109–123.

Екмечић 1998: Милорад Екмечић. „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића". *Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ. 21. Београд: САНУ, 79–97.

Зечевић 2001: Миодраг Зечевић. *Документа са суђења Равногорском покрету: 10. јуни – 15. јули 1946. године*, III књига. Београд: СУБНОР Југославије.

Zečević 1996: Momčilo Zečević. „Slobodan Jovanović i 27. mart 1941". *Istorija 20. veka*, god XIV, br. 1. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 45–57.

Јовановић 2025: Слободан Јовановић. *Записи о проблемима и људима: 1941–1944*. Нови Сад: Академска књига.

Јовановић, Павловић 1993: Слободан Јовановић, Коста Павловић. *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи*. Београд: Службени лист СРЈ, Досије.

Matković 2002: Hrvoje Matković. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske.* [drugo dopunjeno izdanje.] Zagreb: Naklada Pavičić.

Maček 2025: Vladko Maček. *U borbi za slobodu, memoari*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Милосављевић 2019: Борис Милосављевић. „Слободан Јовановић". *Слободан Јовановић – живот, дело, време: поводом 150 година од рођења*. Ур. Коста Чавошки, Александар Костић. Београд: САНУ, 13–228.

Мирковић 1998: Мирко Мирковић. „Слободан Јовановић и југословенска национална и уставна стварност". *Слободан Јовановић личност и дело*, Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ. 21. Београд: САНУ, 241–258.

Митровић 1998: Андреј Митровић. „Слика историјске стварности у делу Слободана Јовановића". *Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ. 21. Београд: САНУ, 99–107.

Павловић 1998: Марко Павловић. „Слободан Јовановићи пројекти југословенске федерације". *Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ. 21. Београд: САНУ 271–290.

Петровић 2025: Владимир Петровић. „Овом издању", Слободан Јовановић, *Записи о проблемима и људима: 1941–1944*. Нови Сад: Академска књига, 127–129.

Поповић 1998: Небојша Поповић. „Слободан Јовановић и Српски културни клуб". *Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ. 21. Београд: САНУ, 291–305.

Радојевић 2019: Мира Радојевић. „Допринос Слободана Јовановића проучавању националне историје XIX и прве половине XX века". *Слободан Јовановић – живот, дело, време: поводом 150 година од рођења.* Ур. Коста Чавошки, Александар Костић. Београд: САНУ, 303–314.

Stefanovski 1988: Mirjana Stefanovski. *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije: 1941–1943*. Beograd: Narodna knjiga.

Суботић 1998: Драган Суботић. „Слободан Јовановић у егзилу (1941–1958)". *Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ. 21. Београд: САНУ, 307–319.

Тошић 1998: Десимир Тошић. „Слободан Јовановић: између науке и политике". *Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ. 21. Београд: САНУ, 125–135.

Тошић 2025: Десимир Тошић. „Поговор", Слободан Јовановић, *Записи о проблемима и људима: 1941–1944*. Нови Сад: Академска књига, 117–126.

Ћирковић 1998: Сима Ћирковић. „Слободан Јовановић – академик и председник Академије". *Слободан Јовановић личност и дело*. Научни скупови, књ. XS. Одељење друштвених наука књ. 21. Београд: САНУ, 13–21.

ШТАМПА

Službene novine, br. 4: „Službeni deo, zvanična dokumenta o promeni kraljevske Vlade", *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, ratno izdanje, br. 04, 16. januar 1942, London, 2, 4.

Službene novine, br. 12: „Vlada dr. Božidara Purića, program i zadaci nove kraljevske Vlade", *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, ratno izdanje, br. 12, 25. avgust 1943, London, 4.

Službene novine, br. 12: „Službeni deo, kraljevski ukazi, Pov. Br. 2057/ I/ 43, od 26. juna 1943. godine", *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, ratno izdanje, br. 12, 25. avgust 1943, London, 6.

Službene novine, br. 12: „Službeni deo, kraljevski ukazi, Pov. Br. 2739.1.48. od 10. avgusta 1943. godine", *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, ratno izdanje, br. 12, 25. avgust 1943, London, 7.

Predrag R. TERZIĆ
Jovan D. SIMIJANOVIĆ

THEORY IN PRACTICE: SLOBODAN JOVANOVIĆ AS A WITNESS TO HIS OWN POLITICAL ACTIVITIES

Summary

Slobodan Jovanović was one of the most prominent Serbian and Yugoslav scholars of the late 19th and mid-20th centuries. His works span a wide range of academic disciplines, placing him among the most distinguished jurists, historians, writers, literary critics, and political scientists in the former Yugoslavia.

In terms of his career, he served as a university professor, Dean of the Faculty of Law in Belgrade, Rector of the University of Belgrade, and President of the Serbian Royal Academy. In the realm of public engagement, he participated as an expert at the Paris Peace Conference in 1919. He was also the President of the Serbian Cultural Club from 1937 to 1941.

Following the military coup of March 27, 1941, in the later years of his life, Jovanović became actively engaged in practical politics for the first time. It was during this period that he began applying his political theory in real-world governance. In the coup-installed government led by General Dušan Simović, Jovanović served as Deputy Prime Minister from March 27, 1941, to January 11, 1942. He subsequently assumed the role of Prime Minister of the Royal Yugoslav Government-in-Exile in London, holding this position from January 11, 1942, until June 26, 1943.

After the Second World War, Jovanović authored memoirs that provide valuable insight into the evolution of his political thought during exile, offering a contrast with the theoretical frameworks he developed prior to the war. His reflections reveal critical dimensions of the diplomatic and political relations between the Yugoslav government-in-exile and the United Kingdom.

Notably, Jovanović expressed dissatisfaction with several aspects of British foreign policy, particularly its approach toward Yugoslavia and the Serbian people. A staunch supporter of General Dragoljub Mihailović's movement–which he viewed as both lawful and legitimate–Jovanović worked to secure international recognition of Mihailović's forces as the official Yugoslav Army in the Homeland. These efforts, however, failed to yield results, as neither Britain nor the other Allied powers extended formal support or recognition. This ultimately culminated in disappointment and condemnation in his homeland.

Jovanović's writings also shed light on deep internal divisions within the government-in-exile, particularly the tensions with Croatian representatives. These unresolved frictions, combined with shifting geopolitical realities, culminated in the signing of the Šubašić–Tito Agreement and Jovanović's subsequent withdrawal from political life.

Slobodan Jovanović spent the end of the war in exile, where he remained until his death on December 12, 1958. As a member and later Prime Minister of the Yugoslav government-in-exile–which sought to preserve the continuity of the pre-war regime–he was tried and convicted in absentia by the new Yugoslav authorities. For a quarter of a century, his works were consigned to oblivion, remaining largely inaccessible until 1990. He was officially rehabilitated in 2007.

Keywords: Slobodan Jovanović, Government-in-Exile, Yugoslavia, Memoirs, Serbian-Croatian Relations, Dragoljub Mihailović, Second World War.

Рад је предат 16. јуна 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 32.019.5:32(497.115)"1981"
323.173(=18)(497.115)"1981"
323.26/.27(=18)(497.115)"1981"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60368

Оригинални научни рад

*Милош Д. ТИМОТИЈЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УПРАВЉАЊЕ ИСТИНОМ: ЦЕНЗУРА МЕДИЈА О ДЕМОНСТРАЦИЈАМА У САП КОСОВО 1981. ГОДИНЕ**

Апстракт: Један од најкрупнијих догађаја који су се десили у СФР Југославији свакако су биле демонстрације на Косову 1981. године. Ипак, према устаљеној пракси власти, вести које су долазиле до грађана, а и оне које су одлазиле у етар других држава, биле су добро обрађиване и „филтриране", како би се функционисање државног апарата и стање у друштву приказало на најбољи начин, а принцип „братства и јединства" најлакше одржао. Такви примери су очигледни приликом извештавања о демонстрацијама у покрајини. О тим догађајима јавност су пробраним речником обавештавали домаћи листови, попут „Борбе" и „Јединства". О ситуацији у покрајини у месецима после демонстрација распитивали су се и страни новинари, који су у неким случајевима наилазили на непремостиве препреке да о правом стању ствари известе своје читаоце и гледаоце.

Кључне речи: САП Косово, демонстрације, 1981. година, цензура, медији.

Демонстрације у Социјалистичкој аутономној покрајини (САП) Косово 1981. године један су од најзначајнијих догађаја у СФР Југославији, који је проистекао из комплексних друштвено-политичких околности у покрајини и федерацији. Први такав догађај десио се 11. марта увече у Приштини, када је група студената почела протест у студентској мензи повицима „услови". Повод за то су наводно били лош квалитет хране, чекање у реду и слабо осветљење у мензи. Након што су студенти изашли из мензе, њима су се успут прикључили истомишљеници, те су заједно кренули у центар града. Испред Скупштине САП Косова било их је неколико стотина, а на корзоу групи су се прикључили други студенти и средњошколци. Партијски активисти и неколико професора са Универзитета у Приштини су, након извесног времена, ипак успели да наговоре демонстранте да се врате у Студентски центар (Ристановић 2018: 195).

Након што су се вести о демонстрацијама проширили градом, окупила се нова група студената, која је узвикивала пароле: „Неко у фотељи, неко без хлеба", „Докле у подрумима", „Доле буржоазија". Тако су стигли до Студентског центра, где су се

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0001-2328-1760, milostimi89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

спојили са демонстрантима. Пошто се пронео глас да су неки студенти ухапшени, маса је викала „Ослободите наше другове“ (Шуваковић, Стевановић 2018: 1204). Ту су остали све до 2.30 после поноћи. Након одлуке покрајинског Комитета за општенародну одбрану (ОНО) и друштвену самозаштиту (ДСЗ) да полиција реагује, употребљен је сузавац и демонстранти су се разбежали, сем једне мале групе која је до зоре остала у Студентском центру, када је и она, интервенцијом милиције, растерана (Ристановић 2020: 182).

Мир је у наредним данима привремено враћен, али је ситуација била врло крхка. У међувремену, 16. марта избио је пожар у конаку Пећке патријаршије. Сестра Харитина, монахиња у манастиру, подгрејала је сумњу јавности да се пожар догодио планski, сведочивши да је он избио у исто време на два одвојена места. У црквеним круговима владало је мишљење да је пожар подметнут (Ристановић 2013: 210). Тиме се лако могло доћи до закључка да су погоршани међуетнички односи и лоша безбедносна ситуација могли бити окидач да неко одлучи да запали конак.

Док се покрајинско руководство спремало да дочека *Штафету младости* у Приштини, нове демонстрације избиле су 25. марта у Призрену (Đaković 1984: 294). Оне су започеле у Педагошкој академији и Вишој педагошкој школи, а протестанти су након интервенције полицијских снага растерани. Сутрадан су у Приштини поново организоване велике демонстрације, које су праћене паролама попут: „За кога ради Трепча“, „Косово република“, „Косово Косоварима“ и „Албанци смо, а не Југословени“, а узвикивано је и име Адема Демаћија, заговорника сецесије Косова, који је због тога од 1975. године био на издржавању затворске казне (Словић, Зарковић 2012: 119). Демонстрације 26. марта у Приштини нису биле случајне, будући да је тог дана била заказана централна прослава поводом проласка *Штафете младости*. Иако је дошло до сукоба демонстраната са полицијом, манифестација је ипак одржана. На више факултета организован је бојкот наставе (Микетић 2024: 530).

Протести су се даље наставили – у Обилићу 30. марта, затим у Подујеву 1. априла, што је био увод ка кулминацији немира, која је досегнута у Приштини. Број учесника у Приштини достигао је око 4.000, а наредног дана, група радника са периферије упутила се ка центру како би им се прикључила. Доминирала је парола „Косово република“, коју су истакли радници површинског копа Белаћевац. Маса протестаната је расла, а око 16 часова њих је, према проценама, било око 10.000. Напади демонстраната на Извршно веће били су спречени, али је постојао страх руководства покрајине да ће маса упасти у институције, попут скупштине, и тамо прогласити републику (Ристановић 2018: 207–208).

Тог дана догодиле су се и прве жртве, а у Комитету за ОНО и ДСЗ одлучено је да градом прођу тенкови, те да Југословенска народна армија (ЈНА) заузме виталне објекте, док су град надлетали хеликоптери и авиони. Сукоби са групама демонстраната одвијали су се на више тачака у граду, а иако су оне разбијане, само су се касније реорганизовале и поново насртале на полицију. Демонстранти су пуцали из ватреног оружја, а полиција је узвратила ватром, док су бројни објекти спаљени и уништени. Ситуација се прелила на многа места у покрајини, а нарочито

небезбедно било је у Подујеву, док су демонстрације одржаване и у Вучитрну, Гњилану, Липљану, Глоговцу, Ђаковици. Главне пароле истицале су опредељење за уједињење Косова са Албанијом. У догађајима 2. априла повређено је 52 полицајца, 74 грађанина, док је четири лица погинуло (Ристановић 2018: 210–211, 214).

Као одговор на догађаје који су претили да постану отворена побуна, Председништво Југославије и Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ) прогласили су кризну ситуацију на Косову, увели ванредно стање у приштинској општини и активирали мере приправности. На захтев косовског руководства у помоћ су упућене полицијске снаге из свих република и Војводине (Микетић 2024: 530).

Наредбом покрајинског секретара за унутрашње послове кретање грађана на територији општина Приштина, Подујево, Липљан, Вучитрн и Глоговац ограничено је и забрањено у периоду од 20 до 5 часова ујутру (Павловић и др. 2012: 226). У наредним данима демонстрације су биле активне у другим градовима, али се ситуација полако смиривала. Међутим, на Косову је владао страх да би ситуација могла додатно да ескалира, о чему сведочи и изјава председника Председништва САП Косово Џавида Ниманија на седници Председништва СФРЈ, у којој он наводи да постоји забринутост да се непријатељска акција не претвори у неку врсту устанка против власти (Ристановић 2018а: 371). Ипак, ситуација после 3. априла више није ескалирала, иако је до мањих побуна и даље долазило.

Према поверљивом документу од 23. априла 1981. године, у демонстрацијама од 11. марта до 3. априла укупно је погинуло деветоро људи, од чега осморо грађана и један милиционер; повређено је 75 лица (55 ватреним оружјем), а 127 припадника унутрашњих послова задобило је одређене повреде, од којих су њих тројица били теже повређени. Материјална штета била је огромна (Лазић 2021: 64).

Да су ове демонстрације најозбиљнији етнички сукоб на тлу Југославије, увидели су и обавештајни кругови у Сједињеним Америчким Државама. У њиховим извештајима стоји да је ова ситуација додатно повећала непријатељство између српске и албанске заједнице на Косову. Процена обавештајаца била је да је режим био заплашен чињеницом да овакви догађаји могу „изазвати ланчану реакцију међу осталим прилично насилним националностима у Југославији, што би могло да поремети деликатну равнотежу система колективног руковођења“.[1]

Међутим, поједини високи функционери на савезном нивоу и даље су сматрали да узрок демонстрација није била жеља Албанаца да Косово постане република, већ да је њихов повод економске природе. О томе сведочи и писмо утицајног друштвено-политичког радника СФРЈ и Хрватске, Владимира Бакарића, упућено савезном секретару за иностране послове СФРЈ Лазару Мојсову. У том писму наводи се да је незапосленост главни узрочник демонстрација, да би притисак према Косову требало смањити и да би требало радити на његовом економском оснаживању, како би оно остало напредније од суседне Албаније.[2] Са друге стране, у Србији

1 Ову процену припремили су аналитичари Канцеларије за политичке анализе и Канцеларије за економска истраживања према информацијама које су била на располагању до 7. априла 1981. године. Видети: Pavlović 2009: 244, 254–255.

2 Državni Arhiv Srbije (=DAS), Lični fond Petra Stambolića (=PS), kutija 67, Pisma – drugi – drugima, Pismo V. Bakarića – Lazi (Mojsovu), 29. septembar 1981. godine.

се мислило да су демонстрације последица великоалбанског национализма, који је већим или мањим интензитетом константно деловао од стварања нове Југославије (Рајовић 1985: 317).

Иако је покрајинско руководство лоше водило политику на Косову, што је, према закључцима 20. затворене седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981. године, довело до немира (Ристановић 2018: 220; Рајовић 1985: 318–319), оно је, као и савезни органи, водило много више рачуна на који начин ће вести са Косова бити приказане грађанима Југославије, али и страним медијима. У прилог томе, у овом чланку бавићемо се извештавањем листова „Борба" и „Јединство" о демонстрацијама 1981. године, као и односом руководства Косова и њених институција према медијима који су долазили из других држава.

ИЗВЕШТАВАЊЕ „БОРБЕ" И „ЈЕДИНСТВА" О ДЕМОНСТРАЦИЈАМА

У циљу разумевања извештавања новина на српском језику о демонстрацијама које су захватиле САП Косово, анализирали смо чланке „Борбе" и „Јединства" од 12. марта до 8. априла 1981. године. Овај период даје информације о томе колико и како су поменути медији извештавали о актуелним немирима и како су они амортизовани.

„Борба" је била орган Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ), а „Јединство" Социјалистичког савеза радног народа Косова (ССРНК). У 1981. години, „Борба" је излазила свакодневно, док је лист „Јединство" излазио шест пута седмично, са изузетком недеље.

У „Јединству" вест о демонстрацијама 11. марта дата је два дана касније, у облику кратког чланка, где се наводи да је у Студентском центру у Приштини дошло до нарушавања јавног реда и мира од стране једне групе студената, када су непријатељски елементи покушали да искористе њихово незадовољство исхраном у мензи. Како је наведено, након ангажовања студената, наставног особља и активиста, поменута група се разишла и отишла својим домовима. У ступцима овог листа наводи се још да су друштвено-политичке организације студената, радни људи и грађани осудили овај инцидент, те да се настава и рад на Универзитету у Приштини одвијају нормално (*Јединство*, 13. март 1981: 6). Оваква вест је последица одлуке коју је на заједничкој седници Председништва САП Косово и Председништва Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова (ПК СКК) 13. марта саопштио председник ПК СКК Махмут Бакали, рекавши да је најбоље да информација за јавност о демонстрацијама буде састављена тако као да нема тежину и значај, да се налази на крају политичке секције у новинама, а не у њеном централном делу (Ристановић 2018: 199). На истом састанку донета је формулација да демонстрације имају „непријатељски карактер", са циљем дестабилизације Југославије, али термини попут „национализма", „иредентизма" и „контрареволуције" су избегнути (Ристановић 2020: 187).

У међувремену, као одговор на демонстрације у Скупштини СФРЈ усвојен је друштвени план развоја према коме би раст САП Косова био око 60%, док би

друштвени производ целе федерације растао у просеку између 15–20%. У исто време на покрајинском нивоу разговарало се о могућностима за повећање личног дохотка радницима који имају нижа примања (*Јединство*, 18. март 1981: 1–2; *Јединство*, 19. март: 1). На овај начин теме економског просперитета експлоатисане су у медијима, као одговор повода за немире, како је тада стање, између осталог и преко медија, представљано становништву.

Са друге стране, у „Борби" се није могао пронаћи ниједан текст у чијем је средишту тема о догађајима у Приштини. У овом листу текст који дотиче демонстрације појавио се тек 22. марта, где су пренети закључци седнице општинске конференције СК Приштине која је одржана дан раније. У чланку под називом „Задаци за све комунисте", који по наслову не наслућује да се бави косовском кризом, осуђују се покушаји шпекулација, преувеличавања, драматизације, дезинформација и интрига у вези са студентским демонстрацијама. Оне су представљене тако као да су штетне по целокупно друштво, са образложењем да разлог таквих дешавања лежи у друштвено-економским проблемима (*Борба*, 22. март 1981: 3).

Читаоци „Борбе" 27. марта 1981. године, према чланцима у овом часопису, нису могли ни да претпоставе да се на улицама Приштине дан раније дешавао прави мали рат између полиције и демонстраната. Уместо података да су протести почели рано ујутру, да су се наставили и за време проношења *Штафете младости* кроз град и потрајали до касно у ноћ, на ступцима су се могли прочитати хвалоспеви о дочеку штафете у Рожајама, Косовској Митровици, Вучитрну и другим местима на путу до Приштине, те величанственом дочеку пред 40.000 становника Приштине (*Борба*, 27. март 1981: 1). На сличан начин извештавано је и у „Јединству", где се помиње долазак *Штафете младости* у Приштину, као симбола љубави према другу Титу (*Јединство*, 27. март 1981: 3). У сличном тону писано је и о проласку штафете кроз Пећ, Дечане и Ђаковицу (*Јединство*, 28. март 1981: 3), али и њеном дочеку у Сувој Реци, Призрену, Урошевцу, Косовској Каменици и другим успутним местима (*Јединство*, 29. март 1981: 1, 3). У колонама ова два листа у тим данима није било никаквих вести о немирима 25. и 26. марта, што говори о високом степену цензуре која је највероватније била наметнута из самог врха косовског и партијског руководства.

Тек 3. априла, до када су букнули нереди у великом делу покрајине, „Борба" је објавила неколико чланака о демонстрацијама „непријатељских група против уставног поретка, братства и јединства". Овакво деловање осуђено је на заједничкој седници Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије и Председништва Социјалистичке Републике Србије, где су донете и „мере за спречавање непријатељских испада", иако није наведено о којим мерама се тачно ради. Сем тога, осуда ових догађаја од стране председника Председништва САП Косово Џавида Ниманија, пренесена је као засебан чланак. У тексту се наводи да су нередима погођени Приштина и Подујево, али се не наводи њихова размера. Руководство САП Косово умањивало је значај ових демонстрација, што се може видети у изјави Ниманија, где он апострофира да непријатељ није постигао успех, пошто „широке масе грађана, омладине, Албанаца и припадника других народа и народности Косова и Југославије оштро осуђују ове догађаје" (*Борба*, 3. април 1981: 3).

На овај начин читаоци су, иако упозорени да збију снаге како би непријатељ био поражен, остали ускраћени за информације о томе шта се на Косову конкретно догађа. Ипак, у истом броју, на последњој страни пренета је и наредба Секретаријата за унутрашње послове Косова о забрани кретања у већим групама, која је ступила на снагу 2. априла (*Борба*, 3. април 1981: 14). Ово је био очигледан показатељ чињенице да је ситуација веома озбиљна, а као разлог забране наводила се одбрана јавног поретка.

Пошто је ситуација у претходном дану приказана као опасна, док су на Косово упућене и полицијске снаге ради смиривања стања, у „Борби" су пренети и закључци заједничке седнице Председништва СФРЈ и Председништва Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), у коме се полицијске мере оправдавају и сматрају неопходним, док се пароле албанског иредентизма, с циљем разбијања Југославије, приказују као минорне, односно да немају упориште у највећем делу народа који живи на територији покрајине. На истој страни пренет је и део говора члана председништава СФРЈ и ЦК СКЈ Фадиља Хоџе, у ком он наглашава да су албански и српски народ на Косову, заједно са другим народима и народностима, „остварили такав развој какав нико није имао у историји", те да непријатељско контрареволуционарно деловање тај напредак покушава да заустави (*Борба*, 4. април 1981: 1). Наравно, оваква изјава није имала упоришта у реалности, будући да је САП Косово било економски најнеразвијенији део федерације. Хоџа у својој изјави очигледно покушава да смањи националистички елемент демонстрација, и наводи да ће, упркос развоју, руководство радити на решавању социјалних проблема, пре свега на изградњи објеката због којих ће проценат запошљавања бити већи, те да ће омладина остати на „Титовом путу" (*Борба*, 4. април 1981: 3).

И сутрадан, 5. априла, у „Борби" су се нашли бројни чланци посвећени Косову. Наводи се да се ситуација у Приштини нормализује, што је последица говора Фадиља Хоџе, који је „снажно одјекнуо међу житељима Покрајине". Уз то, на ступцима су се могле наћи и бројне поруке подршке одбрани братства и јединства и бескомпромисној борби против национализма, које су долазиле из свих крајева Косова, али и целе Југославије. Уопште говорећи, медији су у данима након 2. априла инсистирали на заједничкој борби против контрареволуције, солидарности албанског и српског народа, али и пуном поверењу у партијске структуре, које ће успети да превазиђу новонастале проблеме (*Борба*, 5. април 1981: 3; *Борба*, 6. април 1981: 3; *Борба*, 7. април 1981: 1, 3; *Борба*, 8. април 1981: 1, 3).

Ипак, у реферату председника ПК СКК Махмута Бакалија, поднетом на седници овог тела, на неки начин признаје се национални елемент протеста. Он се осврнуо на контрареволуционарне елементе, потпомогнуте унутрашњим и спољашњим факторима који су их помагали, које су разобличене заједничким деловањем државних органа, системом одбране, уз помоћ грађана, али да ће посао на разрачунавању са њима бити задатак партије и целог друштва и у будућности (*Борба*, 7. 4. 1981: 1–3). Бакали ће деведесетих година признати да није био велики борац против албанског национализма, већ да је, док се налазио на месту председника Покрајинског комитета, био инспирисан идејом албанског уједињења (Petrović 1996: 13–16).

ЦЕНЗУРА СТРАНИХ МЕДИЈА

Југословенско и покрајинско руководство пажљиво су водили рачуна коме и како пласирају информације о деликатним темама. За контакт са страним медијима на нивоу републике постојао је Савезни секретаријат за иностранство и Савезни секретаријат за информације (ССИНФ), док је на нивоу покрајина то био Покрајински секретаријат за информације (ПСИНФ). Медији и медијски радници из страних држава су посете Косову често организовали контактом са ССИНФ-ом, који је даље неопходне информације слао у ПСИНФ, како би посета била реализована. У јеку побуне на Косову крајем зиме и почетком пролећа 1981. године, на терену се нашло неколико страних новинара који су информације из овог тела добијали „на кашичицу". Из припремљеног протокола се није излазило, без обзира што су вести које су се сигурно могле чути у њиховим кружоцима, биле готово алармантне.

Само дан после избијања демонстрација на Косову, односно 12. и 13. марта 1981. године, у покрајини је боравио Кристијан Улије (Christian Huillet), саветник за питање пољопривреде у „Организацији за економску сарадњу и развој" (*Organization for Economic Co-operation and Development – OECD*).[3] Иако је непосредно пре његове посете у Приштини букнула побуна, она је имала строге пропозиције које су се поштовале. Улије није био новинар, али је свакако могао и морао чути за догађаје од претходног дана. У току посете вођени су разговори у: Покрајинском заводу за друштвено планирање са директором завода Зекијем Бејтулахуом; у Покрајинском секретаријату за односе са иностранством са помоћником секретара Абдуљом Жавелијем и стручним сарадником Ћемалом Шехуом; у Пољопривредном комбинату „Агрокосово" са директором Пољопривредног института Ганијем Бањском; у Водопривредној организацији „Метохија" са директором Н. Сатарлићем, Ганијем Бањском и генералним директором „Прогреса" Азизом Шипковицом. Након тога, Улије је отишао у Призрен.[4]

Теме разговора са горепоменутим функционерима тицале су се могуће помоћи *OECD*-а покрајини, развоју села, пољопривреде и водопривреде. Према белешци коју је саставио и потписао стручни сарадник за научно-техничку сарадњу Покрајинског секретаријата за односе са иностранством Развигор Јакшић, у Покрајинском заводу за друштвено планирање, „Агрокосову" и „Метохији" Улије се, као ни његови домаћини, ниједном нису осврtали на тему демонстрација, макар у формалним деловима састанака и разговора.[5]

Густав Халупа, новинар аустралијске РТВ, боравио је у Приштини 25. марта 1981. године посредством Савезног секретаријата за информације. Циљ његове посете био је упознавање се студентским немирима 11. марта, о чему је требало да сними петоминутни прилог. О тој теми он је разговарао са Нехатом Исљамијем, покрајинским секретаром за информације. Исљами је истакао да се ради на

3 Arhiv Kosova (=AK), fond 223, Pokrajinski sekretarijat za inostranstvo (=PSI), kutija 7, fascikla 59, br. 81, Priština, 16. mart 1981. godine.

4 Исто.

5 Исто.

спровођењу мера за побољшавање студентског стандарда и услова рада које су, према његовим речима, основни мотив студентског незадовољства.[6]

Сенију Хисени, председницу Савеза социјалистичке омладине Косова (ССОК), Халупа је интервјуисао, питавши је о улози овог тела, броју чланова и делатностима омладине које би довеле до побошљања студентског стандарда. Том приликом, како се наводи, новинар није директно поставио питање у вези са студентским демонстрацијама током 11. марта. Са студентом-проректором косовског Универзитета Букурије Фератијем причало се о улози проректора у разрешавању материјалног положаја студената, висини стипендија и кредита и субвенцијама друштва. Уз то, Халупа је поставио и питање о карактеру студентских демонстрација, на које му је одговорено да су оне проузроковане неким нерешеним питањима социјалне природе.[7]

Посета овог аустријског новинара настављена је разгледањем студентске мензе, где је све текло у најбољем реду. Том приликом он је интервјуисао једног студента, поставивши му питање о томе да ли су студенти сада задовољни храном, на шта му је дат одговор да је она одлична и да су студенти задовољни јер редови нису дуги као раније. Халупа је на то реаговао потпитањем: „Значи, успеле су ваше манифестације?". Одговор студента био је да то нису биле демонстрације у правом смисли речи, већ спонтано незадовољство студената због дужег чекања у реду за храну. Према забелешци Халупа се овим одговором студента лично убедио да то нису биле манифестације студената албанске националности, пошто је студент са којим је рађен интервју био Србин.[8]

Халупина посета је јасан показатељ како су представници власти, у доба када демонстрације још нису биле угушене, стриктно водили рачуна о томе ко ће разговарати са новинарима и какви ће одговори на питања бити. Копија ове забелешке достављена је великом броју високопозиционираних представника власти у покрајини: председнику Председништва САП Косова Џавиду Ниманију, председнику ПК СКК Махмуту Бакалију, председнику Скупштине САП Косова Душану Ристићу и другима, али и Покрајинском секретаријату за односе са иностранством и покрајинском Секретаријату унутрашњих послова (СУП),[9] што говори о томе да је извештавање о демонстрацијама пажљиво посматрано и вођено од стране косовских власти. Исти принцип достављања забелешки високим политичким и партијским функционерима задржао се и током наредних посета.

У два различита извештаја ПСИНФ од 31. марта 1981. може се видети разлика у приступу према одређеним новинарима, што је било везано за тему посете и начин на који су оне изведене. Обе врсте новинара су, на неки начин, биле цензурисане да известе о демонстрацијама начином којим су желели. Прво су 23. и 24. марта на Косово дошли западнонемачки новинари, дописник радија „Hessischer Rundfunke" Хелмут Клеменс и његова супруга Моника Клеменс, која је представљала часопис „Spuren". Они су у покрајину дошли без најаве Савезном или

6 АК, 223, PSI, k7, f60, br. 01-400-96, Zabeleška o boravku Gustava Halupe, akreditovanog novinara austrijske RTV u Prištini 25. marta 1981. godine, Priština, 30. III 1981. godine.

7 Исто.

8 Исто.

9 Исто.

Покрајинском секретаријату за информације, а циљ је био упознавање са разлогом пожара у Пећкој патријаршији и студентским немирима.[10] Са друге стране, 27. и 28. марта, такође без најаве ПСИНФ, на Косову је боравио Петар Хаџиристић, дописник енглеског листа „Observer", који је јавно мњење које чита новине у којима је радио желео да упозна са демонстрацијама које су се догодиле 11. и 26. марта.[11]

У првом случају, представници западнонемачких медија су, без знања ПСИНФ, боравили у Пећи и посетили Пећку патријаршију, где су са монахињама и посетиоцима разговарали о узроцима пожара. Када су представници ПСИНФ ступили са њима у контакт, након чега је посета вођена званичним протоколом, они су у разговору са Нехатом Исљамијем, покрајинским секретаром за информисање, рекли да им је више калуђерица у Пећкој патријаршији рекло да су пожар у конацима подметнули Албанци.[12]

Што се тиче демонстрација, Исљами је новинарима објаснио да су поводи незадовољства студената били дуго чекање у реду у мензи, мањак простора за учење, недостатак топле воде на вишим спратовима домова и нељубазно понашање једног дела особља у студентској мензи. На питање зашто су немири у партијским круговима оквалификовани као „непријатељски", одговорено им је да су они тако названи јер су изражени на улици, уместо да се проблеми решавају унутар самог Универзитета. Према забелешци, новинари су по завршетку посете закључили да је страна штампа преувеличала овај случај.[13]

И Петра Хаџиристића је испред ПСИНФ дочекао и на његова питања одговарао Исљами. Ипак, иако је он дао исте одговоре као и новинарима из западне Немачке, Хаџиристић је изразио своје лично уверење да је разлог бунта политичке природе, јер је једна од парола студената била и „Косово република", те да су они незадовољни радом званичника и постојећом администрацијом.[14] Покрајински секретаријат за информације је изразио спремност да Хаџиристићу припреми одговарајући програм посете, што би врло вероватно значило одређени степен цензурисања, али је овај новинар то одбио, истакавши да је значајно да он о демонстрацијама разговара са студентима, било на улици или у студентском центру. ПСИНФ му је понудио пратњу једног њиховог представника, који би на тај начин могао да мониторише и контролише његов рад на терену, али је он то одбио.[15]

Хаџиристић је даље покушао да посети болницу како би сазнао број повређених студената, узнемиравао је грађане питањима да ли су учествовали у демонстрацијама и колико повређених је било у њима. На пријаву самих грађана, новинар је спроведен у СУП Приштина, где је испитиван због кршења јавног реда и мира,

10 АК, 223, k7, f61, br. 01-400-97, Zabeleška o boravku Helmuta i Monike Klemens na Kosovu 23. i 24. marta 1981. godine, Priština, 31. III 1981. god.

11 АК, 223, k7, br. 01-400-99, Zabeleška o boravku Petra Hadžinistića, dopisnika engleskog lista „Observer" u Prištini 27. i 28. marta 1981. godine, Priština, 31. III 1981. god.

12 АК, 223, k7, f61, br. 01-400-97, Zabeleška o boravku Helmuta I Monike Klemens na Kosovu 23. i 24. marta 1981. godine, Priština, 31. III 1981. god.

13 Исто.

14 АК, 223, PSI, k7, br. 01-400-99, Zabeleška o boravku Petra Hadžinistića, dopisnika engleskog lista „Observer" u Prištini 27. i 28. marta 1981. godine, Priština, 31. III 1981. god.

15 Исто.

након чега је пуштен.[16] Свакако, постоји основана сумња да су власти морале интервенисати у овом случају како новинар не би могао да забележи оно што они нису желели, те да је забелешка о разлозима привођења у полицију могла бити написана на онај начин како су то захтевали представници покрајниских органа.

Следећег дана, 28. марта, Хаџиристић је поново покушао да интервјуише младе људе о демонстрацијама, али му то није пошло за руком. У разговору са представником ПСИНФ, он је рекао да су студенти незадовољни јер су професори корумпирани, али и да студентске демонстрације на дан предаје штафете поткрепљују његово уверење да они захтевају да Косово постане Република. Према забелешци, он се једном приликом лажно представљао као новинар ТАНЈУГ-а. Након Приштине, Хаџиристић је планирао да посети и Призрен, али је у вечерњим часовима возом отпутовао за Београд.[17]

Како би снимио 20-минутну емисију поводом годишњице смрти Јосипа Броза Тита, у покрајини је 23. и 24. априла 1981. године боравила екипа француске телевизије „Antena 2“, коју је предводио Виктор Врамон (franc. Victor Vramont). Према најави, он ће Косову у тој репортажи посветити четири минута, са нагласком на његовом привредном развоју. У складу са тим, њему је од стране ПСИНФ организован разговор са председником Привредне коморе Косова, Назмијем Мустафом, у којем су се саговорници дотакли стања привреде у покрајини, самоуправљања, те развоју индустрије и пољопривреде, али је једно питање постављено и о разлозима демонстрација.[18]

Према напомени у забелешци, иако је Врамон у Београду представницима Савезног секретаријата за информације рекао да је тема његове посете Косову искључиво привреда, он је приликом доласка у Приштину захтевао од представника Покрајинског секретаријата за информације да му се обезбеди разговор са групом студената на тему недавних демонстрација, као и снимање студентског центра. Како то ПСИНФ није дозволио, он је покрајину напустио, према његовим речима, са делимично обављеним послом, јер „није обавио разговор са студентима и младим људима, на којима лежи будућност покрајине“.[19] И овај случај је јасан показатељ контроле коју је власт спроводила приликом пријема страних новинара, те њихове немогућности даураде нешто што није било у складу са протоколом који им је унапред спремљен. Такав закључак намеће се и када се у увид узму мајске посете новинара из Аустрије, Уједињеног Краљевства и Швајцарске.

Наиме, од 7 до 11. маја аустријска ТВ екипа предвођена Паулом Лендвајом снимала је на Косову емисију која се дотицала положаја Косова у СР Србији и Федерацији, односима покрајине са Албанијом и улагањем страног капитала на Косову, те импликацијама демонстрација на то. Лендвај је том приликом пропутовао један део Косова, снимио многобројне интервјуе, панораме и покривалице. Ипак, при повратку у Приштину његова екипа зауставила се у селу Бресје у близини Косова Поља, како би снимила демолирано српско православно гробље, на ком је

16 Исто.
17 Исто.
18 AK, 223, PSI, k7, br. 01-400-102, Zabeleška o boravku TV-ekipe „Antena 2“ na Kosovu 23. i 24. aprila 1981. godine, Priština, 27. IV 1981. god.
19 Исто.

било порушено 36 гробова. Иако су представници ПСИНФ објашњавали да снимање и фотографисање онога што није предвиђено протоколом није дозвољено, сниматељ Курт Мајер фотографисао је тај тужан пејзаж. Због тога је позвана полиција, а уз сагласност СУП-а Косова, снимљен материјал је одузет, а новинарској екипи објашњено је да се, због непридржавања правила посете, она скраћује, те да морају да оду са Косова.[20]

Даље, новинарка „Times-a", Деса Тревисан, боравила је на Косову 13. маја, и том приликом је имала интервјуе са председником Уставног суда САП Косово Куртешом Салихуом. Тревисан је Салихуу поставила бројна питања о демонстрацијама, међуетничким односима, студирању, економији и другим темама. Након разговора она је, према подацима ПСИНФ, под изговором да жели да се одмори у хотелу, кренула на улицу у покушају да разговара са народом и студентима, али јој то није пошло за руком. Пошто се са сарадником ПСИНФ договорила да се у 18 часова нађу како би јој пренео детаље најновијих догађаја у Приштини и на Косову, она у наведеном термину није била у хотелу. Када је пронађена, Тревисан је, према наводима у забелешци, почела да вређа зато што није обавештена о најновијим догађајима у Приштини. Због тога, она је напустила хотел и колима у власништу ПСИНФ отишла на аеродром.[21] Према информацијама у забелешци, Тревисан је приликом посете врло вероватно било праћено кретање или су јој услови рада били максимално контролисани, а одлазак на аеродром може се тумачити као нека врста депортације, иако се у овом процесу у забелешци не помињу полиција или судски органи, који би могли да донесу такву одлуку.

Упркос претходним случајевима, новинарка неколико швајцарских листова Симон-Наташа Дејвидсон без икаквих проблема организовала је посету Косову, чија тема су биле демонстрације. Она је о томе разговарала са чланом Председништва ПК СКК Аземом Власијем и председником Привредне коморе Косова Назмијем Мустафом. Сем Приштине, посетила је и Призрен и Брезовицу, након чега је завршила посету.[22] Ови случајеви показују спремност органа власти да у одређеној мери разговарају са новинарима о демонстрацијама, али да ипак не желе да о тој теми своје мишљење дају „обични грађани", који евентуално могу дати становишта која се разликују од тумачења партије и покрајинских власти.

ЗАКЉУЧАК

Демонстрације на Косову 1981. године представљале су један од најозбиљнијих изазова за југословенски федерални систем. Док су њихови узроци били вишеслојни – од друштвено-економских до политичких – одговор власти био је

20 AK, 223, PSI, k7, f66, Zabeleška o boravku austrijske TV ekipe u sastavu Paul Lendvaj, urednik. Franc Goess, snimatelj i Kurt Majer, tonski snimatelj na Kosovu od 7 do 11. maja 1981. godine, Priština, 19. V 1981. god.

21 AK, 223, PSI, k7, f64, Zabeleška o boravku Dese Trevisana, akreditovane novinarke „Times" u Beogradu, u Prištini 13. maja 1981. godine, Priština, 19. V 1981. god.

22 AK, 223, PSI, k7, f65, Zabeleška o boravku Simone-Natache Davidson turističkog novinara više švajcarskih listova na Kosovu 14. V 1981. godine, Priština, 19. V 1981. god.

истовремено репресиван, али и контролисан у погледу изјава ка медијима. Како је овај чланак показао, домаћи листови, попут „Борбе“ и „Јединства“ извештавали су о догађајима фрагментирано, са закашњењем и уз строго бирани речник, што сведочи о институционализованој цензури. Паралелно, страни новинари били су изложени ограничењима, надзору и обесхрабривању да објективно извештавају, што је у великој мери онемогућило њихов слободан рад.

Цензура у оба случаја није била спонтана, већ системски спроведена кроз партијско-бирократски апарат, са циљем очувања унутрашње стабилности и контроле над наративом. Анализа показује да је комуникацијска стратегија југословенских и покрајинских власти током кризе била у функцији одржавања „братства и јединства“, по цену медијске манипулације и угрожавања јавног права на истину. Овакво поступање представља јасно огледало односа власти према јавности у позној Југославији, али и рану најаву распада информационе кохезије која је следила политичку дезинтеграцију земље.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Arhiv Kosova, Pokrajinski sekretarijat za odnose sa inostranstvom
Državni arhiv Srbije, Lični fond Petra Stambolića

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Pavlović 2009: Momčilo Pavlović (prir.). *Dokumenta CIA o Jugoslaciji 1948–1983*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Fakultet bezbednosti: Službeni glasnik.

ЛИТЕРАТУРА

Đaković 1984: Spasoje Đaković. *Sukobi na Kosovu*. Beograd: Narodna knjiga.

Лазић 2021: Радојица Лазић. „Демонстрације у Приштини 1981. године и контрареволуција на Косову“. *Дипломатија и безбедност бр. 2/2021, година IV, vol. 4*, 61–80.

Микетић 2024: Урош Микетић. *Исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије 1966–1981: узроци, ток и последице*. Докторски рад. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Павловић и др. 2012: Момчило Павловић, Драгомир Бонџић, Миомир Гаталовић, Ивана Пантелић, Горан Антонић, Ратомир Миликић. *Косово и Метохија: век важних догађаја: 1912–2012*. Београд: Институт за савремену историју; Нови Сад: Центар за истраживање и публиковање.

Petrović 1996: Momčilo Petrović. *Pitao sam Albance šta žele a oni su rekli: republiku... Ako može*. Beograd: Radio B92.

Рајовић 1985: Радошин Рајовић. *Аутономија Косова: историјско-правна студија*. Београд: Економика.

Ристановић 2013: Петар Ристановић. „Листови Српске православне цркве и ’косовско питање’ 1980–1982“. *Баштина,* св. 35, 205–228.

Ристановић 2018: Петар Ристановић. *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Ристановић 2018а: Петар Ристановић. „Платформа за Косово – одговор централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године“. *Баштина* св. 45, 367–382.

Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика.

Словић, Зарковић 2012: Срђан Словић, Весна Зарковић. *Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распада СФРЈ – историјски, етнички и безбедносни аспекти*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Шуваковић, Стевановић 2019: Урош В. Шуваковић, Обрад М. Стевановић. „Сепаратистичка побуна албанских студената на Косову и Метохији 1981. године као почетак разбијања Социјалистичке Југославије". *Социолошки преглед vol. LII, бр. 4*, 1196–1229.

ШТАМПА

Борба, 12. март 1981 – 8. април 1981.
Јединство, 12. март 1981 – 31. март 1981.

Miloš D. TIMOTIJEVIĆ

MANAGING THE TRUTH: MEDIA CENSORSHIP OF THE 1981 PROTESTS IN THE SAP KOSOVO

Summary

One of the most significant events that took place in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia was undoubtedly the 1981 protests in Kosovo. However, in accordance with the established practices of the authorities, the news reaching both the domestic public and international audiences was carefully processed and "filtered" to portray the functioning of the state apparatus and the social climate in an idealized manner, thereby facilitating the preservation of the principle of "brotherhood and unity." Such practices were particularly evident in the media coverage of the demonstrations in the province. Domestic newspapers such as *Borba* and *Jedinstvo* reported on these events using deliberately selected language, while foreign journalists – many of whom investigated the situation months later – often encountered insurmountable obstacles in their efforts to convey the true situation to their audiences.

Keywords: SAP Kosovo, demonstrations, 1981, censorship, media.

Рад је предат 11. јула 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.052.046.3(497.11)"1654"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61993

Оригинални научни рад

*Горан М. ЈАНИЋИЈЕВИЋ**
Православни центар за младе „Свети Петар Сарајевски", Источно Сарајево

КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА ФРАГМЕНАТА ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА ИЗ 1654. У КАТОЛИКОНУ СВЕТОГ НИКОЛАЈА ЧУДОТВОРЦА МАНАСТИРА БУКОВО КОД НЕГОТИНА (ЕПАРХИЈА ТИМОЧКА)

(Поводом 190 година од обнове манастирске киновије)**

Ајстракт: На основу три сачувана, и сваког на свој начин – карактеристична фрагмента зидног фреско-сликарства из католикона Светог Николаја Чудотворца манастира Буково код Неготина из 1654. године, тежи се утврђивању њиховог контекста у светлу осликавања манастирских цркава током XVII столећа. Реч је о фрагменту са приказом Архангела Михаила из нише над улазом у нартекс храма, другог са ликом млађег мушкарца из северне певнице, као и приказу Богородице са Христом на темену свода западног травеја. Осим тога, прате се токови тадашње црквене уметности у специфичним историјским околностима османске владавине на простору Балкана. Контекстуализација и иконографска анализа темеље се на литургијском и монашком богословљу, као и питању јурисдикције у наведеном раздобљу.

Кључне речи: манастир Буково, католикон, мученици, Акатист Пресвете Богородице, Богородица Заступница, *Теби се блаїодатна радује*, јурисдикција.

УВОД

Питање зидног сликарства саборног храма Светог Николаја Чудотворца манастира Буково код Неготина може се посматрати из два угла: као споменичко наслеђе, а тиме и потенцијални извор сазнања из области националне и црквене историје и културе, али и као индикативни сегмент свештеног места са одређеним континуитетом монашког живота. До данас у фрагментима очувани слојеви сведоче о обновама и црквеним приликама у доба свог настанка и тиме се афирмишу као тема историјских и богословских истаживања. Већину зидних површина прекрива слој, који је 1902. године израдио Милисав Б. Марковић (Макуљевић 2012: 70–76). На појединим местима, међутим, уочавају се фрагменти старијег фреско-сликарства: представа архангела Михаила налази се у ниши над порталом нартекса, лик млађег мушкарца у северној певници провирује кроз „сонду" у новијем слоју малтера, док се

* Магистар историје уметности и дипломирани сликар, ORCID ID 0009-0004-7883-4061, dgjanicijevic@gmail.com

** Јубилеј је установљен на основу грамате епископа Доситеја Новаковића манастиру Буково из 1835. године у време игумана Јосифа Милијевића.

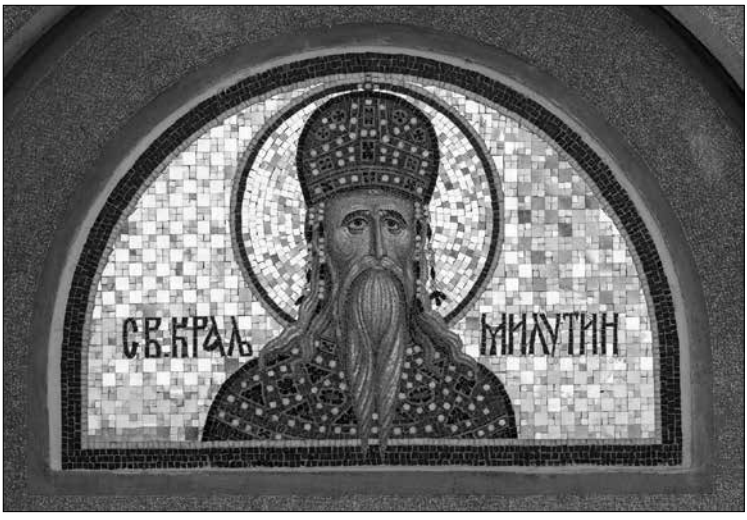
сцена са Богородицом правоугаоног формата простире преко темена и горњег дела свода западног травеја наоса. Упркос малобројности и иконографској хетерогености, ови се фрагменти могу схватити као известан основ за истраживање манастира Буково и то на темељу реконструкције њиховог примарног контекста.

МАНАСТИР БУКОВО СА КАТОЛИКОНОМ СВЕТОГ НИКОЛАЈА ЧУДОТВОРЦА

Научна заједница и јавно мњење, до сада, остали су ускраћени за кључне чињенице у вези са оснивањем и првобитном градњом у манастирском кругу, идентитетом ктитора, па чак и са прецизнијим датовањем резиденцијалних здања који дефинишу целину и дају јој данашње обрисе (Слика 1). У магловито сачуваном предању почеци

Слика 1

Слика 2

постојања цркве и манастира на овом месту повезују се са раздобљем владавине српског краља Стефана Уроша II Милутина (Слика 2), тј. његовог ратовања са видинским деспотом Шишманом (1292), али истовремено и са мисијом Светог Никодима Грчића у Крајини (друга половина XIV столећа). Сва данашња сазнања о пореклу и оснивању манастира Буково код Неготина у источној Србији, дакле, темеље се искључиво на предањима у њиховој дихотомији и непоткрепљености, чак ни посредним историјским изворима. У тезу о Букову као Милутиновој задужбини веровао је и Свети владика Николај Велимировић, што је забележено у његовом делу „Српски народ као Теодул" (Николај 2014: 666). У *Споменици Тимочке епархије 1834–1934.* такође се наводи ова претпоставка, уз напомену да је реч о предању (*Споменица 1934*: 26). Истовремено, читалац се упућује на другу верзију постанка манастира Буково, повезану са мисијом Светог Никодима Тисманског на подручју данашње Неготинске крајине и Подунавља (*Споменица 1934*: 26). За такву тврдњу такође нема потврда, премда се у писаним изворима о Светом Никодиму Тисманском налази обиље података, како о његовом животу тако о богословљу и мисионарској делатности (Јањић, Јанићијевић 2021: 121–123). Преписивач Никодимових житија, тисмански монах Стефан, описује светитељев лик *са црквом у рукама на левој страни код улаза* првобитног храма Свете Тројице у оближњем манастиру Манастирици на реци Шајни, данас метоху Букова, за који се, за сада, на основу извора и сведочења, једино може поуздано тврдити да је подигнут залагањем Никодимовим (Кнежевић 1985: 166; Јањић, Јанићијевић 2021; Љубић 2020: 69–70). Претпоставка да је Никодим Грчић био оснивач и манастира Вратна, такође подигнутог недалеко од Букова, темељи се на постојању пећинске цркве у регији вратњанских прерасти, коју је Бранка Кнежевић повезала са „архимандритом освећеним", како је идентификован на фрескама у Тисману (Кнежевић 2005: 71–74, слика 3) и Манастирици.[1]

Слика 3

1 Тисмански духовник Стефан, приликом боравка у Манастирици 1811. године, видео је „својим очима" и описао малу цркву без куполе и додао: „Сва је живописана, а у њој је на левој страни код улаза и светитељ насликан са црквом у рукама" (Кнежевић 1985: 166).

Поред наведеног помена фреске са ликом Светог Никодима код улаза у Цркву Свете Тројице у Манастирици, забележена је још једна у олтару. Наиме, тадашњи настојатељ манастира, протојереј Никола Казимировић, седамдесетих година XIX столећа спомиње овај приказ: „У памћењу ми је остала порушена црква и у удубљењу за кадионице на зиду лик Св. Никодима са натписом *Свети Никодим Освештени*“ (Кнежевић 1985: 220). За Никодимову повезаност са манастиром Буково, до сада, не постоји ни један релевантни показатељ. Довољно и једино могуће за сада споменути запажање Дамаскина Миока да је Никодим на просторе данашње Неготинске Крајине и Подунавља доспео пре или непосредно после „видинске мисије“.[2] Ове крајеве пре кнеза Лазара под својом управом држали властелини и угарски вазали Растислалићи, који су ову област на управу добили од цара Душана[3] (Динић 1953: 142–144; Крстић, Стојановић 2023: 39). Према Лаонику Халкокондилу Лазар је од Вука Бранковића (Растислалића?) преузео територију око Дунава: „τὰ μέντοι περὶ τὸν Ἴστρον Βοὐλκω τῳ Ἐλεαζάρῳ το Πράγκου ἐπέτεψε“ (Динић 1953: 143; Крстић, Стојановић 2023: 38–39). Уколико је, дакле, ова област од 1379. године потпала под Лазареву управу, тада би се цела повест о Никодимовом евентуалном боравку на месту данашег Букова могла актуализовати у контексту обнове црквеног живота на крилима претпаламитског исихазма у другој половини XIV столећа (Јањић, Јанићијевић 2021: 39–63). Такав корак у тумачењу наслеђа манастира Буково, међутим, подразумевао би поузданије показатеље у домену извора и трагова материјалне културе.

Уколико основа данашњег католикона Светог Николаја Чудотворца макар приближно одговара првобитној грађевини, сâма архитектонска конструкција, чини се, указује на развој манастирских цркава од раздобља владавине Мрњавчевића, Балшића и Лазара Хребељановића, што се делимично поклапа и са периодом приспећа Никодима Грчића у ове крајеве (Слика 4). Од тог времена уочљив је и светогорски утицај како на богослужбену праксу тако и на црквену архитектуру владарских и властелинских задужбина широм Балкана.[4] Све те промене упућују на литургијске реформе на основу доминације исихастичког покрета, на чијем је челу стајао, како се са сигурношћу може закључити, цариградски патријарх Филотеј Кокинос.[5]

2 „Свакако пре 1365. када је за време антилатинске мисије у Видину упознао влашког војводу Владислава Влајкуа, након чега се настањује северно од Дунава и оснива Водицу (1374) и Тисман“ (Миок 1975: 308).

3 Док Д. Крстић и А. Стојановић сматрају да Халкокондил спомиње Вука Бранковића, М. Динић заступа тезу да је реч о Радичу Бранковићу Растислалићу.

4 „Изгледа да су тек српски сабори у Пећи, 1374. и 1375. године, од којих је један сазвао кнез Лазар заједно с Ђурђем I Балшићем, одређеније утицали да се и у Зети појаве светогорски монаси, а са њима и нов облик цркава триконхосног плана, какав је био и на подручјима других српских обласних господара“

5 „Патријарха Калиста је на цариградском престолу наследио Филотеј Кокинос (1353–1354. и 1364–1376), управо познат по литургијским реформама. Овај *одушевљени йаламиш* претходно је био игуман Велике лавре Светог Атанасија као и манастира Свети Павле; духовник, ’чији су пракса и обновитељски жар привлачили грчке, источно – и јужнословенске монахе и давали им полет’ и који је одиграо кључну улогу не само у процесу инкорпорирања наведене доктрине у православље већ и консолидације међуцрквених односа и међусобног приближавања дијецеза.

Слика 4

Није занемарљива ни чињеница потоње цариградске црквене доминације на овим просторима. Литургијске реформе, које је у Бугарској спроводио Филотеју близак трновски патријарх Јевтимије, указују на веома широко поље интересовања и делања исихаста од књижевне реформе, преко архитектуре и сликарства до решавања етичких недоумица, што је посебно уочљиво на основу његове преписке са Никодимом Тисманским, која садржи разматрања на мистички постулиране теме небеских сила (Подскалски 2010: 308–311), али и одговоре на практична питања, попут поступања са кандидатима за свештеника који су у младости скривили „нечедне поступке" (Подскалски 2010: 592–593). Повезаност исихастички оријентисаних архијереја, попут видинског митрополита Јоасафа, цариградског митрополита за Влашку Антима Критопулоса са седиштем у Северину, Григорија Цамблака и његовог претходника Кипријана Кијевског и Московског са Јевтимијем и Филотејем, очигледна је управо на основу поменуте епистоларне грађе. Новоизабрани пећки патријарх Јефрем, након измирења српске са цариградском црквом 1371/4, претходно коришки испосник, рођен у Трнову, такође је у ширем смислу припадао овој скупини као и бројни монаси-Синаити, духовни потомци Теодосија Трновског и Григорија Синаита Старијег. На „манастирски карактер" властелинских задужбина од наведеног раздобља и кроз наредна два столећа под османском влашћу указује приближна истоветност простора триконхалног наоса и нартекса, за шта постоји немали број примера а неколицина из XV и XVI столећа и са простора данашње

Као и Калист био је ученик и ватрени присталица Григорија Синаита. Као митрополит, Иракеје саставио је *Молитву за улазак јерарха у његово епископско седиште* као и *Молитву благодарења* за исти чин" (Јањић, Јанићијевић 2021: 45–46).

источне Србије (Кнежевић 1985: 293–323). Истовремено, када се има у виду да су и поједине цркве из ранијих раздобља могле бити конструисане са пространим припратама, то се ипак не може узети као сасвим поуздана хронолошка одредница.[6] Поред тога што триконхалне цркве евоцирају светогорске утицаје неопходно је указати на њихову функционалност у богослужбеном контексту (Кораћ 1985: 166). То је, по свему судећи, одговарало типику Светог Саве Освећеног са бројним појединачним богослужењима дневног циклуса од којих је већина везана за унутрашњи нартекс (Вуловић 1972: 178; Ђурић 1975: 106; Јањић, Јанићијевић 2021: 49–50). Непосредну везу наведеног типа цркава са светогорским утицајима Б. Кнежевић је на основу примера средњовековних манастирских цркава у долини реке Црнице поткрепила историјским везама овог краја са Светом Гором,[7] на које указује Марин Брмболић (2011: 8, 15, 80). Пуни зид, који обично дели наос од нартекса са отвором за врата истоветних димензија, као и код улаза у припрату, али и на основу постојања врата између наоса и нартекса, код овог типа цркава омогућавао је „служење – извођење литија и читање из дневног богослужбеног циклуса у пронаосу као засебној просторији" (Кнежевић 1980: 52; Brmbolić 2011: 18, 23–24, 26–27, 28, 32–33, 51–52, 69, 81). Чињеница да је црква страдала у великом пожару 1813. године, те да је у потоњој реконструкцији из 1837/38. „проширена"[8] (Милићевић 1867: 35; *Споменица 1934*: 27), налаже опрезност код закључивања о њеној примарној конструкцији, као и код датовања фреске Архангела Михаила над улазом у данашњи нартекс. Специјална комисија 1837. године стекла је увид у стање цркве пре њене реконструкције, тако да је првобитни ктиторско-оснивачки запис са улаза из нартекса у наос сачуван у тада начињеном препису: Изволенїем ѻца и с поспѣшенїем сына и совершенїемь сватаго дха аминь. Пописа се сватын божественын храмь сватаго ѵздотворца отца нашего ѳарха Николаѧ Мирликискїи в лѣт ҙ.р.ѯ.в. (Милићевић 1867: 35; Милићевић 1876: 957; *Споменица 1934*: 27). На основу овог натписа осликавање је датовано на 1654. годину, премда постоји и мишљење да је у питању 1684. година (*Споменица 1934*: 27). До обнове храма отпочете 1887. године, а окончане наредне године, црква је била укопана у земљу до висине прозора, који су тада били веома уски (Макуљевић 2012: 14). Није познато у којој је мери храм био фрескописан будући да је зидно сликарство из 1654. године прекривено новим слојем.

6 „Између најстаријих манастирских цркава из X и XI века, и оних што су подизане у XIV веку или још касније, у временима турске власти, једва да има разлике. Разлике ће се опазити пре у другачијој осећајности и поручилаца и мајстора, у другачијем схватању пропорција, у другачијем односу према материјалу, и у занатским детаљима. Увећана спољна припрата, позната већ у средњем веку, можда од Хиландара, код каснијих католикона је постала правило. То је била најкрупнија иновација, коју је по свој прилици, наметнула монашка пракса" (Кораћ 1985: 165–166).

7 „У вези са црквама у поречју Црнице искрсава и питање да ли су сачињавале властелинство неког великог манастира, јер је познато да су на овом подручју у другој половини XIV и у првој половини XV века држали своје метохије чувени светогорски манастири – Хиландар и Велика лавра Св. Атанасија, а у њиховој близини простирали су се и поседи манастира Раванице" (Кнежевић 1980: 246).

8 У *Споменици Тимочке епархије 1834–1934.* није прецизно исказано на које се делове храма то проширење односило. Будући да је тада и припрата реконструисана, што се може закључити на основу уклањања првобитног ктиторско-оснивачког написа, могуће су и неке измене и код њеног облика.

ФРАГМЕНТИ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА ИЗ БУКОВА У КОНТЕКСТУ ЗОГРАФСКИХ ПРАКСИ

Изградњу цркве и њено осликавање, по свему судећи, карактерише одређена временска дистанца, као што је то већ утврђено и за малу Цркву Успења Пресвете Богородице на смедеревском гробљу.[9] Зидно сликарство у фреско-техници, како је током последњих конзерваторских интервенција у олтарској апсиди утврђено (Михајловић Јовановић 2024) прекривено је слојем малтера почетком XX столећа ради новог осликавања. До тада, уочавала су се тек три делимично очувана фрагмента:

Приказ Архангрела Михаила у ниши изнад улаза у храм (Слика 5) потенцијално упућује на могућност да је дошло до промене посвете храма. Бојени слој овог фрагмента прилично је оштећен, а интензивно руменило карната на лицу указује на додатно жарење окера, то јест могућност да је ова фреска у прошлости била захваћена ватром. Основна раван је црне боје са траговима плавог пигмента, који би могао бити кобалтни. Реч је о традиционалном поступку подсликавања позадине црним премазом, како би се ублажило дејство алкалија на непостојаније боје какве су обично плаве (азурит, кобалт). Лик Архангела Михаила идентификује се на основу делимично очуваног натписа ⰓⰑⰗ и приказан је у ратничкој одећи и веома динамичном покрету са мачем у десној руци. На ореолу и оклопу, преко кога је свезан црвени огртач, уочавају се трагови жуте и смеђе боје. Крила се данас перципирају као бела па није сасвим јасно да ли су у питању примарна идеја, непостојаност пигмента у алкалној средини или спољашњи узроци пропадања. Туника Архангела Михаила је кобалтплаве боје, док су обојци на ногама начињени од неке беле тканине. На основу одеће, војне опреме и покрета могло би се промишљати о узроцима у историјским околностима примарног концепта овог приказа, што, за сада, остаје тек наговештај.

Слика 5

9 „Саграђена још у првој половини XV века, Црква Успења Пресвете Богородице на Старом гробљу у Смедереву добила је сликани украс тек након готово пуна два столећа. Није познато из ког разлога није била осликана одмах, али се може претпоставити да су војно-политичка превирања у Српској деспотовини средином XV века могла бити препрека да овај храм након изградње буде осликан" (Цуњак, Цветковић 1997: 55).

Слика 6

Од приказа млађег мушкарца у северној певници (Слика 6) уочава се део лица, торакс и надланица десне руке, којом подиже овећи бели крст од којег се види доњи вертикални крак. Одевен је у црвену тунику са позлаћеним оковратником, преко које има појас од белог платна са тамноцрвеним пругама. Невеликих је димензија, солидно очуван те свежег и интензивног колорита. Позиција лика и чињеница да држи крст у руци указује на приказ неког мученика. Претпоставка да су у бочним конхама били приказани мученици у одећи патриција, а не као ратници, потенцијално повезује овај храм са светогорском и шире – традицијом осликавања манастирских цркава почев од XVI столећа. У параклису Дионисијеве келије у Кареји, свети Димитрије, Георгије, Теодор Тирон и Теодор Стратилат приказани су са крстовима у рукама и без војне опреме (Медић 2005: 27 – слика 7), што је у то доба било уобичајено у манастирским срединама, особито на Светој Гори, о чему сведочи и пример из Дионисијата (Слика 8). Фигуре светих мученика са крстовима у рукама, које фланкирају северни и јужни прозорски отвор уочавају се и у зидном сликарству припрате Цркве Успења Пресвете Богородице манастира Мртвица (Пејић 1989: 116).

Слика 7

Слика 8

За фрагмент из северне конхе цркве у Букову према стилу може се закључити да је насликан од стране неке путујуће зографске тајфе, каквих је било у XVI и XVII столећу; реч је о сликарском приступу који карактерише рутина уз придржавање правила из сликарских приручника; уочава се оштрина потеза четкицом, као и умањивање форми и композиција у контексту растуће популарности наративног принципа.[10]

Сцена са Богородицом сачувана је тако што је уклопљена у потоњу зидну декорацију и тада јој је додат правоугаони, декорисани картуш (Слика 9). Допојасни приказ Богородице са раширеним рукама, према типу Платитере, смештен је у округли медаљон са светлоплавом позадином. Једва је уочљив натпис $\overline{\text{МНР}}$ $\overline{\text{ΘΥ}}$ у висини чела док се други, ниже постављен, чита као $\overline{\text{М}}[?]\text{ТИ}$ (са леве стране од лика Богородице) и ΘЄ (са десне стране). Није сасвим јасно да ли се то односи на тип приказа или је поновљена одредница „Мати Божија" у некој словенско-грчкој, језичкој компилацији. Богородица је одевена у мафорион светлоцрвене боје, испод којег има тамноплави хитон са „позлаћеним" наруквицама као и повез преко косе у истој боји. Њен торакс прекрива мањи медаљон са приказом Христа-Емануила, који благосиља десном, док у левој руци држи свитак. Одевен је у светлоплави хитон са „позлаћеним" клавусом и огрнут хематионом потамнелог златног колорита. Из медаљона са Богородицом

10 „Проучавајући споменике касносредњовековног балканског сликарства, неопходно је узимати у обзир вишезначност процеса који су се дешавали у то време. Рушење старих престоничких центара није зауставило развој иконописног сликања. После њих настају нови центри – на Криту, у Венецији, на Атосу – и они су извршили утицај на уметнички живот целокупног православног света" (Осташенко 2007: 176).

и Христом, оивиченог светлоцрвеном бордуром развија се осмокрака звезда. Између кракова допојасно и фронтално приказани су архангели. На површини бојеног слоја целе композиције уочава се перутање, вероватно услед влажења зида.

Слика 9

На основу текста, исписаног у спољашњем прстену композиције може се закључити да је у питању извесни литургијски контекст. Реч је о *ирмосу* који се пева на литургији Василија Великог у недељне дане Часног поста – *Теби се блаїодатна радује…* На овој композицији, са друге стране, приказана је *Богородица Замења* као подтип *Оранте* (Татић Ђурић 2007: 171–195), раширених руку са Христом-Емануилом у медаљону на грудима. За иконографски тип Оранте са медаљоном на грудима у којем је Емануил ближа је одредница – Богородица Заступница (Влахернитиса): „Овај ликовни изузетак је по свом садржају потпуно идентичан лику Деве оранс са јачим акцентом на инкарнираном Логосу, који се види у медаљону, а не само подразумева" (Татић Ђурић 2007: 121). Анализирајући иконографски тип Богородице Оранте на основу генезе са пореклом у ранохришћанској персонификацији молитве и заступништва – *Оранс*, Мирјана Татић Ђурић најпре је описује као Богородицу (без Христа) подигнутих руку у чину молитве и на основу тога наглашава разлику у односу на тип Богородице Платитере, то јест Заступнице, која се приказује са Христом-дететом. Ипак, ауторка потом указује и на одређено стапање смисла двају образаца након иконоклазма (Татић Ђурић 2007: 106). Идеја заступништва повезује наведене типове у јединствени контекст Богородичиног предстојања пред лицем Божјим и њених молитва за верујуће.

Иконографски образац конструисан је на основу химне Јована Дамаскина ΕΠΙ ΣΟΙ ΧΑΙΡΕΙ, прикључене Василијевој литургији (Мирковић 1965: 248), већ је био примењен у Грачаници, такође у нартексу (Татић Ђурић 2007: 393). Истоветна композиција насликана је у Пиви, али на западном зиду наоса (Татић Ђурић 2007: 393). Сам садржај текста, изражен метафорама „врата раја" и „небески престо" (Татић Ђурић 2007: 394) као да је опредељивао позицију ове композиције

у општем склопу зидног сликарства у храмовима. У питању је опште место литургијског богословља и књижевности те су многи црквени песници прибегавали наведеним метафорама (Татић Ђурић 2007: 396–397). Бројне су иконе из XVI и XVII столећа на којима је варирана ова тема (Татић Ђурић 2007: 401–402), превасходно са грчких подручја, а карактеристичан пример представља дело Георгија Клонцаса са краја XVI столећа, које се данас чува у Музеју Хеленског института за византијске и поствизантијске студије код цркве San Giorgio dei Greci у Венецији (Слика 10).

Слика 10

Слика 11

Поред централног приказа Богородице на престолу са Христом-дететом у крилу, иконографска схема укључује читаве хорове светитеља распоређених према категоријама. То је потом преношено и на композиције зидног сликарства, попут примера из манастира Вулкану са почетка XVII столећа.[11] Будући да је под потенцијалним утицајем критког сликарства у овом раздобљу дошло до процвата ове теме, постоји велика могућност да су у зонама испод централног приказа Богородице у Букову према категоријама били представљени бројни светитељи. На то би могао указивати програм потоњег слоја зидног сликарства на зидовима испод лучног свода са приказом ирмоса *Теби се благодатна радује,* на којима су приказани српски владари Стефан Првовенчани, кнез Лазар и деспот Стефан, као и архиепископи и патријарси српски Евстатије, Данило и Јоаникије (Макуљевић 2012: 156). Начин на који је приказана Богородица, са друге стране, уочава се на примеру *Богородице знамења* из темена куполе цркве у молдавском Воронецу (Grabar 1969: 114). За разлику од буковског примера осмокрака звезда налази се унутар клипеуса, али је смисао истоветан (Слика 11). У односу на локусе наведених аналогија, манастир Буково потенцијално представља индикатор „путева поствизантијске уметности". Сам текст наведеног ирмоса у Букову, на основу неких грешака у писању, инверзије речи, замене појмова (храм/црква) и одређених понављања, потенцијално указују на аутора, којем је садржај стран или недовољно познат. На основу реконструкције добијен је следећи текст: ⁘ ѡ тебѣ радо҃ѵ҃ [є]се в[б]л[г]од[ат]аниа вьса тварь англскы [сьборь] [ѵ]орловѵлѵскн [родь] ѡ сщенни цркви [храмє] н раю словесннн д[ѣ]вьствнаа похвало нѯ нєєжє бб҃вьплоьтисє н мл[а]денець бысть прѣжде вѣкь сїн бб҃ нашь ложь

11 „У манастиру Вулкану у Месенији, браћа Ђорђе и Димитрије Мосхос насликали су 1608. године, на јужном зиду нартекса, упечатљиву слику која глорификује Богородицу. Анђео који носи натпис смештен је у средиште. Ова новина, која потиче из XVII века, састоји се у укључивању једног регистра од три реда у полукружни план старе композиције. Управо оваква иконографија је прихваћена на фрескама у апсидалној конхи у Мардакију (Алагонијас-Каламата), из XVII века, као и на једној икони из Музеја у Каламати. Сви ови иконографски елементи већ су постојали на једној икони Георгија Клонце, насликаној у Венецији пред крај XVI века. Ова схема је служила као модел за један низ икона, расејаних готово свуда по Русији, Бугарској, Немачкој и Југославији" (Татић Ђурић 2007: 401).

еснабо твоıа прѣ[с]тол сътворн и ур[є]во [твое] простане[ѣ] н[є]бсь [д]ела ѡ тебе радоу[є] се ѡ в[б]л[г]од[ат]аниа р[ад]уесе ѡбрадов[в]ан ⁘. Неочекивани завршетак текста ирмоса свакако је резултат импровизације услед немогућности уклапања преосталог дела ирмоса: радоуесе влгодатаниа вьса тварь слава тебн(или тебѣ).[12]

Сродан приказ Богородице Оранте у медаљону окружене архангелима налази се на темену свода нартекса у Цркви Успења Пресвете Богородице манастира Мртвице код Владичиног Хана, према сликарском маниру и иконографским решењима датован на раздобље од друге половине XVI до прве половине XVII столећа (Пејић 1989: 131–132, слика 12). Ова композиција налази се на источном своду нартекса, док се испод ње ређају строфе Богородичиног акатиста.[13] У прстену који окружује медаљон са Богородицом Орантом исписан је припев „Честњејшују херувим…“ и упућује како на делове службе јутрења и формулу отпуста на другим богослужбеним формама тако и на текст службе *Акатиста*, што свакако поткрепљује појединачне сцене, засноване на текстуалном предлошку, које се ређају у зонама испод приказа Богородице (Пејић 1989: 120–129).

За разлику од примера у Мртвици, медаљон са Богородицом у светониколајевском храму у Букову налази се на своду западног травеја. Ипак, то упућује на одређене консеквенце, то јест основаност претпоставки да се Богородичин лик, теменом окренут ка истоку, аналогно односио према сада недостајућем попрсју Христа Пантократора на централном своду или некадашњој куполи. Таква релација са Христом у једном и Богородицом у наспрамном клипеусу, тако да су теменом окренути према средишњој тачки свода, остварена је у нартексу цркве у Мртвици (Пејић 1989: 109; 114). Наведена околност у новом светлу открива и буковску представу: са једне стране знамење (Христос) на грудима Богородице указује на тему оваплоћења, а са друге – њен положај *оранс* и окренутост ка средини храма тј. Христу Пантократору, доводи је на раван Платитере из олтарске апсиде.[14] Истовремено, данас недостајући сегмент зидног сликарства на бочним зидовима западног травеја буковског триконхоса,

Слика 12

12 Текст је формулисан на начин буковског живописца.

13 „У припрати цркве у Мртвици, *декорација свода* представља допуну детаљном циклусу *Акатиста*: у слику је преточен стих Честњејују херувим, део Богородичиног тропара гласа шестог, који се према литургијским правилима пева и пред крај службе *Акатиста*“ (Пејић 1989: 129).

14 „По речима Фотија: Њене молитвено уздигнуте руке обраћају се Христу у куполи“ (Татић Ђурић 2007: 108).

свакако је могао репрезентовати наведену праксу илустровања Акатиста Пресвете Богородице. Сам натпис у кружном прстену, поред тога што спада у репертоар Богородичиних химни, у овом раздобљу представљао је и извесну прологомену смисла саме службе *Акатиста*.[15] Опредељење да се приказ Богородице Оранте окружи текстом песме *Теби де благодатна радује…* чији се садржај везује за недеље Часног поста, могло је бити темељено на пракси служења Акатиста у суботњи дан (Пејић 1989: 128) пете недеље Часног поста.[16] Временом је служење *Акатиста* бивало чешће, особито у манастирима: „Поред годишње службе, химна се изводила и на друге празнике и као посебна служба у специјалним приликама. Важан је и навод Симеона Солунског с почетка 15. века да се у монашким заједницама Акатист читао сваког петка по вечерњу у келијама, што говори о порасту популарности химне" (Пајић 2012: 286), као и њеном преношењу из литургијске, јавне у сферу приватне побожности. Наглашавање Богородичиног значаја и улоге у домостројy спасења рода људског допринело је постављању њених ликова на узвишеним местима у храму, на шта указује и пример њеног смештања у куполу цркве у Воронецу. На границе ефекта упоређивања иконографског контекста буковске Богородице са *Акатистом* у Мртвици, са друге стране, упозорава друга аналогија – приказ химне *Теби се благодатна радује* у манастиру Драгомирна у Буковини (Слика 13). Овај сегмент реструираног зидног сликарства из XVII столећа смештен је у горњи, лучни део западног зида наоса и представља сложенију композицију са Богородицом на престолу, која у крилу држи Христа-дете. Фланкирају је два херувима, а мноштво сличних духовних бића у троугластим, зракасто распоређеним формама и између њих испуњавају први, ужи прстен око медаљона. У ширем су приказани анђели, лицима окренутих ка централној представи. Хорови апостола, мученика, патријараха и првосвештеника старозаветних, јерараха, мученица и других светих жена, подигнутих руку окренути су ка овом призору. Изнад њих, на обема странама су насликане бројне грађевине у којима се уочавају двојица црквених песника са развијеним свицима, на којима су, вероватно, исписани делови текста саме химне. За једног од њих се са поузданошћу може тврдити да је Јован Дамаскин. Непосредно испод симболички приказаног неба са Богородицом и Христом представљен је свети Јован Претеча-*Кефалофорос*. На своду изнад линете такође су приказани херувими, док зону непосредно испод исуњавају четири композиције из циклуса чуда Христових. Испод ове, протеже се зона парабола Христових а испод ње – циклус мука и страдања Христових. Представљање Богородице Оранте, у оквирима иконографског обрасца *Теби се благодатна радује* на зиду изнад улаза из наретекса у наос у Драгомирни, као и у Букову, отвара питање повезаности овог типа са древном традицијом постављања Богородичиног лика

15 „Преточене у слику, ове идеје имају дидактички смисао и постају доступне и лаицима. Појашњавању идејне подлоге *Акатиста* доприносе и друге песме спеване у славу Богородице, *О тебе радујетсја*, *Пророци су те наговестили* или *Достојно јест* и које се, такође, илуструју" (Пејић 1989: 129).

16 „У почетку се акатист певао једанпут годишње, и то само у цркви Влахерни. Данас, по црквеним канонима, чита се на јутрењу у суботу пете недеље Великог часног поста, као и у саставу правила пред свето причешће" (Јовић 2013: 706).

Слика 13

над вратима.[17] као нека позна евокација византијске праксе приказивања Богородице у регији улаза у храм (наос). Тиме се актуализује и други, до краја недокучиви тип Богородичиног приказа – Богородица *Врата Слова* (Платитера Влахернитиса).[18] Не мање важна је и чињеница да западни травеј представља место на којем се врши свечано читање химне Акатиста.

Коначно, у односу на расположиви простор вертикалних зидова, као и чињеницу да је приказ *Теби се Благодатна радује…* уклопљен у нови слој зидног сликарства Милисава Марковића на којем су приказане фигуре светих, може се закључити

17 „Тип иконе Оранте над вратима није случајан производ једне навике. Тај симболични и поетски тип Оранте, везан за старозаветне визије и литургијске стихире, настао је готово једновремено и са извесном територијалном повезаношћу на низу цркава палеологовског времена у Србији, вероватно под непосредним дејством цариградских узора, каква је била симболичка слика Богородице Сиона над вратима Јерусалима“ (Татић Ђурић 2007: 115).

18 „Непотпуни и противречни историјски подаци учинили су да овај молитвени лик, симбол епифаније Великога Бога (‘место онога који нема места, непроходна врата Логоса’), буде исто тако једва ухватљив феномен и у својој иконографији“ (Татић Ђурић 2007: 101).

да је ова композиција у проширеној верзији, као у Драгомирни, представљала садржај зидне декорације западног травеја храма Светог Николаја Чудотворца. Не може се, са друге стране, искључити ни могућност да су се у доњим зонама низали икоси и кондаци Акатиста, међутим, за сада, нема поузданијих ослонаца за такве тврдње.

ПИТАЊЕ ЈУРИСДИКЦИЈЕ НАД МАНАСТИРОМ У XVII СТОЛЕЋУ

Премда је питање атрибуције зидног сликарства Букова из 1654. године остало без коначног одговора, уочене аналогије отварају и друго, јурисдикцијско, питање. Услед бурне историје на овим подручјима и положаја Букова на тромеђи Србије, Бугарске и Румуније, данашњи истраживачи срећу се са проблемом малобројности писаних историјских извора као и остатака материјалне културе. То се одразило, како је већ наглашено, на недовољно познавање историје манастира од његовог оснивања. Такве околности, делом, преносе се и на питање црквене јурисдикције, премда у тој сфери постоје извеснија сазнања. Са друге стране, то представља и један од сазнајних путева код тумачења порекла уметничког наслеђа. Када је у питању време настанка наведених фрагмената зидног сликарства, према извештавању Епископа тимочког др Емилијана, крајеви Епархије тимочке у којима се Буково налазило у том периоду, потпадали су под надлежност Митрополита видинског:

> „Какав је био црквени положај Тимочке Области после пропасти српске државе (1459. г.) није нам тачно познат. Вероватно да је и њу постигла иста судбина која је постигла и целу област пећске патријаршије која је потпала под власт охридског архиепископа. По мишљењу Косте Николајевића, који је први писао о границама пећске патријаршије, Тимочка област је била саставни део српске патријаршије после њене обнове (1557. г.). По његовом мишљењу се тадашња власт Пећке патријаршије гранчила на истоку *од ушћа до извора Тимока*. Држим да ово тврђење Косте Николајевића није у свему тачно. Бар се за Тимочку Крајину то може тврдити, јер имамо један запис из манастира Буково из 1684. године, по коме се види да је тај крај био у то време под духовном управом митрополита видинског, а познато је да митрополија видинска није представљала саставни део пећске патријаршије, него је била под јурисдикцијом Васељенске Патријарије у Цариграду“ (Емилијан [4]).

Познато је, међутим, да је митрополија у Видину, као и све црквене дијецезе на територији османске империје, била зависна од Цариграда и у мањој или већој мери у контакту са Светом Гором, те се у таквом контексту могу сагледавати околности и тадашње обнове Букова. Извесна повезаност ове области са тадашњом Римничком епархијом, која се простирала у јужном делу данашње Румуније, огледа се у потпису епископа римничког Инокентија на антиминсу из 1722. године, који је припадао манастиру Вратни (Gacović 2010: 17). То је свакако у вези са касније променама на државно-политичком и црквено-јурисдикцијском нивоу, о чему, опет, извештава владика Емилијан:

„Овај црквени положај Тимочке области поремећен је аустријском окупацијом Србије. Од 1718 до 1739. године граница између Турске и Аустрије утврђена је Пожаревачким миром (1718 године) и почињала је *на ушћу Тимока пењући се на висове, на левој страни Тимока, преко Хајдучке планине и избијала на Шупељак, садашњи Јовановац, остављајући Турцима Ражањ. Од Јовановца ишла је граница донекле Јовановачком реком па је избијала на састави обе српске Мораве и одатле даље ишла источном Моравом.* Тада је дипломом аустријског цара Карла VI од 30. августа (10. септембра) 1718. г. Мојсије Петровић, митрополит београдски, проглашен за афтокефалног и независног архиепископа и митрополита над окупираном Србијом од стране Аустријанаца, поред патријарха у Пећи и митрополита у Срем. Карловцима. Граматом пак пећког патријарха Мојсија Рајовића од 15. августа 1721. г. јурисдикција митрополита београдског Мојсија Петровића над окупираном Србијом буде призната с тим, да буде *архиепископ митрополит верховни всјех Сербаљ обрјетајушчих под властију светлејшаго и августњејшаго монарха римскаго* (т. ј. аустијскога). Према томе, дакле, половина данашње Тимочке Области, и то цео Крајински округ у црквеном смислу потпадао је између 1718–1739. године под управу београдског митрополита. У то доба се власт митрополита београдског простирала и над Малом Влашком са правом, да од предложена му три кандидата од стране румунског Синода једног препоручи аустријском цару за римничког владику, који је као суседни епископ, а под канонском јурисдикцијом београдског митрополита, изгледа, имао доста великих веза и уплива у Тимочкој Крајини“ (Емилијан [4–5]).

На основу изнетих извора и историјских околности са поузданошћу се може претпоставити да се у раздобљу израде зидног сликарства од којег су до данас очувани поменути фрагменти, манастир Буково налазио под духовном управом Видинског митрополита Цариградске патријаршије. У том смислу, дилему разрешава поменути препис ктиторско-оснивачког натписа: ... и придвинскїи митрополитъ владика кнрь софронїѧ и настоѧтель кнръ иньханль игѹмень дечанаць и съ положенїемъ благовѣрнаго и христолюбнвагѡ кнръ симеѡнъ кнезъ трнанскїи (Милићевић 1867: 35; Споменица 1934: 27–28). Изгледа да су овај натпис фланкирале фигуре игумана Михаила Дечанца и трњанског кнеза Симеона (Споменица 1934: 28). Ангажовање сликарске тајфе за послове осликавања католикона Светог Николаја Чудотворца у манастиру Буково, стога, било је зависно од одлуке видинског митрополита Софронија и посредно – у вези са Цариградом. Даља истраживања, у односу на чињеницу да се све више фрагмената уочава испод слојева данашњег зидног сликарства, омогућиће извеснији пут будућих тумачења историјских и уметничких тековина манастира Буково код Неготина.

ЗАКЉУЧАК

Упркос чињеници о малобројности фрагмената зидног сликарства католикона Светог Николе манастира Буково из 1654. године, њихов положај као и црквено-историјски контекст омогућавају извесне закључке. На првом месту претпоставку да је, по свему судећи, у време осликавања саборне цркве Буково

извесно функционисало као монашка обитељ са утврђеним богослужбеним поретком према устаљеној традицији XVI и XVII столећа. На то указује како помен игумана Михаила тако и наведени иконографски контекст. Распоред наведених фрагмената и њихова релативна очуваност, са друге стране, указују на могућност да се испод садашњих омалтерисаних зидних површина налази још остатака зидног сликарства из наведеног раздобља. Недавно откривена и још увек недатована фреско-декорација олтарске апсиде (Слика 14) могла би се управо из ове перспективе испитати, али и сваки даљи налаз представљаће значајну допуну историјске слике о манастиру и његовом католикону. У односу на дефицит сазнајних могућности, када је шири контекст Букова у питању, то би представљало значајне историјске и уметничке трагове хришћанске културе на овом месту и подручју.

Слика 14

ИЗВОРИ

Епископ тимочки др Емилијан, *Развој хришћанства на подручју Тимочке епархије од римског времена до 19. века – један историјски поглед на црквени положај тимочке области*. Архива Епархије тимочке.

Споменица Тимочке епархије 1834–1934. Зајечар 1934. Архива Епархије тимочке.

ЛИТЕРАТУРА

Вуловић 1972: Бранислав Вуловић. „Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила". *Моравска школа и њено доба* (Научни скуп у Ресави 1968). Ур. Војислав Ј. Ђурић. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 168–180.

Brmbolić 2011: Marin Brnbolić. *The Little Holy Mauntain in the Gorge of the Crnica River*. Belgrade: Institute for the Ptotection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia.

Gacović 2010: Slavoljub Gacović. *Sakralni objekti ugrovlaških vojvoda na području timočke zone*. Bor: Ariadne filum Bor.

Grabar 1969: Andre Grabar. *Srednjovekovna umetnost istočne Evrope*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.

Динић 1953: Михајло Динић. „Растислалићи". *Зборник Византолошког института XXXVI*. Ур. Георгије Острогорски. Београд: Византолошки институт, 139–145.

Ђурић 1975: Војислав Ђурић. „Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство". *О кнезу Лазару* (Научни скуп у Крушевцу 1971). Ур. Ненад Божић, Војислав Ј. Ђурић. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности; Крушевац: Народни музеј Крушевац, 105–127.

Ђурић, Бабић Ђорђевић 1997: Војислав Ђурић, Гордана Бабић Ђорђевић. *Српска уметност у средњем веку II*. Београд: Српска књижевна задруга.

Јањић, Јанићијевић 2021: Драгана Ј. Јањић, Горан М. Јанићијевић. *Св. Никодим Тисмански (Рефлексије монашког богословља у другој половини XIV столећа)*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Јовић 2013: Александра В. Јовић. „Акатист као жанр црквене химнографије". *Зборник радова Филозофског факултета XLIII(2)/2013*. Ур. Звездан Арсић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини са привременимседиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, 701–722.

Кнежевић 1985: Бранка Кнежевић. „Манастир Манастирица; предање и историја". *Саопштења XVII/XVIII*, 161–166.

Кнежевић 1985: Бранка Кнежевић. „Манастири у источој Србији по турским пописима из XV и XVI века". *Зборник за ликовне уметности Матице српске 21*. Ур. Дејан Медаковић. Нови Сад: Матица српска, 293–323.

Кнежевић 1980: Бранка Кнежевић. „Средњовековни манастири и цркве у долини Црнице – прилог топографији мало познатих споменика моравске школе". *Зборник за ликовне уметности Матице српске 16*. Ур. Дејан Медаковић. Нови Сад: Матица српска, 223–257.

Кнежевић 2005: Бранка Кнежевић. „Пећинска црква код манастира Вратна". *Гласник конзерватора Србије 29*, 71–74.

Кораћ 1985: Војислав Кораћ. „О традицији у светогорској архитектури". *Зборник за ликовне уметности Матице српске 21*. Ур. Дејан Медаковић. Нови Сад: Матица српска, 163–177.

Крстић, Стојановић 2023: Дарко Крстић, Александар Стојановић. *Лаоник Халкокондил: Докази историје*. Нови Сад: Прометеј.

Макуљевић 2012: Ненад Макуљевић. „Визуелна култура и уобличавање сакралне топогрфије Неготинске крајине". *Сакрална топографија Неготинске крајине*. Зборник радова. Ур. Ненад Макуљевић. Неготин: Музеј Крајине Неготин, 7–33; 296–313.

Марковић 2011: Миодраг Марковић. „Датум првог живописања католикона манастира Пиве". *Креативност у временима криза: уметност средњег века и модерног доба на централном Балкану*. Зборник радова. Ур. Миодраг Марковић. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 103–115.

Медић 2005: Милорад Медић. *Стари сликарски приручници II; Ерминија о сликарским вештинама Дионисија из Фурне*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Београд.

Милићевић 1867: Милан Ђ. Милићевић. „Манастири у Србији од М. Ђ. Милићевића". *Гласник Српског ученог друштва. Књига IV свеска XXI. (старога реда)*, 1–98.

Милићевић 1876: Милан Ђ. Милићевић. *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија.

Миок 1975: Дамаскин Миок. „Културне везе између Влашке и Србије у XIV и XV веку". *О кнезу Лазару*. Ур. Ненад Божић, Војислав Ј. Ђурић. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности; Крушевац: Народни музеј Крушевац, 303–310.

Мирковић 1965. Лазар Мирковић. *Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве*. Београд: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве.

Николај 2014: Епископ Николај. „Српски народ као Теодул". *Сабрана дела; књига V*. Шабац: Манастир Св. Николаја Соко, 653–684.

Осташенко 2007: Јелена Осташенко. „Иконе Србије, Бугарске и Македоније XV–XVII век“. *Историја иконописа од VI до XX века*. Подгорица: ИШМ Октоих: Академија СПЦ за уметност и консервацију, 173–188.

Пајић 2012: Сања Пајић. „Иконографија Богородичиног Акатиста у критском иконопису“. *Српски језик, књижевност, уметност – зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. X 2011)*; књига III . Ур. Валерија Каначки, Сања Пајић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет Крагујевац: Скупштина града Крагујевца, 285–305.

Пејић 1989: Светлана Пејић. „Црква Богородичиног Успења у Мртвици“. *Саопштења XX–XXI, 1988/89*, 109–135.

Подскалски 2010: Герхард Подскалки. *Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459)*. Београд: Православни богословски факултет: Институт за теолошка истраживања.

Татић Ђурић 2007: Мирјана Татић Ђурић. *Студије о Богородици*. Београд: Јасен.

Цуњак, Цветковић 1997: Млађан Цуњак, Бранислав Цветковић. *Црква Успења Пресвете Богородице у Смедереву*. Смедерево: Српска православна црквена општина Смедерево: Републички завод за заштиту споменика културе.

Mihajlović Jovanović 2024: Suzana Mihajlović Jovanović. „Freske vaskrsle posle pet vekova: Važno otkriće u manastiru Bukovo“. <https://www.novosti.rs/c/reportaze/vesti/1405953/freske-vaskrsle-posle-pet-vekova-vazno-otkrice-manastiru-bukovo-foto >. [29. 10. 2025].

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

1. Манастир Буково, панорама. Фото: Епископ тимочки Иларион.
2. Свети краљ Милутин; мозаик аутора Василисе Јанојкић у ниши каменог трема у манастиру Буково. Фото: Манастир Буково.
3. Свети Никодим Тисмански, фреска из манастира Тисман. <https://prijateljboziji.com>. [11. 9. 2025].
4. Црква св. Николе манастира Буково. Фотографија у јавној употреби.
5. Фрагмент фреске из северне певнице католикона манастира Буково. Фото: протосинђел Енох (Стојаковић).
6. *О Тебје радујетсја* – фреска са темена свода западног травеја католикона у Букову. Фото: Манастир Буково.
7. Архангел Михаило – фреска из лунете над порталом католикона Светог Николе у Букову. Фотографија у јавној употреби.
8. Дионисије из Фурне: фреске из Саборног храма у Кареји. Преузето из М. Медић: *Стари сликарски приручници II*, Ерминија Дионисија из фурне. РЗЗСК: Београд.
9. Свети мученици Георгије, Теодор Тирон и Прокопије; фреска из католикона манастира Дионисијат. Преузето из: *Τοιχογραφίες Καθολικοῦ Μονῆς Διονυσίου*, Ἅγίον Ὄρος 2006. реп. 317.
10. Георгиос Клонцас: ΕΠΙ ΣΟΙ ΧΑΙΡΕΙ, икона на дрвету. Музеј хеленског института за византијске и поствизантијске студије. Фотографија у јавној употреби.
11. Богородица са Христом, фреска у куполи цркве у Воронецу. Преузето из: A. Grabar, *Srednjovekovna umetnost istočne Evrope*, Novi Sad 1969, Bratstvo jedinstvo, 115.
12. Богородица Оранта, фреска са источног свода припрате цркве Богородичиног Успења у Мртвици. Преузето из: С. Пејић, „Црква Богородичиног Успења у Мртвици – сликаство“, *Саопштења XX–XXI 1988/89*, Београд 1989, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, 128.
13. Фреске на западном зиду наоса Цркве у манастиру Драгомирни. Преузето из: *Frescele Mănăstitii Dragomirna*, Sfânta Mănăstire Dragomirna 2015, 36.
14. Делови новооткривеног зидног сликарства у олтару католикона Светог Николе манастира Буково. Фотографија у јавној употреби.

Goran M. JANIĆIJEVIĆ

CONTEXTUALIZATION OF A WALL PAINTING FRAGMENT FROM 1654 IN THE KATHOLIKON OF SAINT NICHOLAS THE WONDERWORKER OF THE MONASTERY IN BUKOVO NEAR NEGOTIN (EPARCHY OF TIMOK)

(On the Occasion of 190 Years since the Renovation of the Monastery Cloister)

Summary

Based on three fragments of wall painting from 1654 in the cathedral church of St. Nicolas of the Bukovo Monaster, an attempt is made to determine the context of their creation as a potential contribution to completing the few facts related to the history of this sacred locus. A fragment from the northern conch with the figure of a younger beardless man in civilian Bizantine costume with a cross in his hand indicates post Byzantine achievements, particularly cherished in monastic environments. The picture of Bukovo as a monastery during the period of decoration with the aforementioned frescoes is completed by the composition „To You, O Blessed One, All Creation Rejoices ….“ Connected to the theme of the himn Akathist to the Most Holy Theotokos, the practice of regular reading of which was developed precisely in monastic communities. The third fragment with the depiction of the Archangel Michael opens the question of the dedication of the cathedral church of St. Nicholas, i. e. possible changes in that sense. Since it was concluded on the basis of the presented analogies that the Bukovo monastery potentially represents a striking point on the paths of church painting in the aforementioned period, the issue of jurisdiction was also considered based on the then affiliation to the Vidin Metropolis of the Patriarchate of Constantinople, which, along with other indicators, suggests a connections with the then Athos achievements.

Keywords: Bukovo Monastery, catholicon, martyrs, Akathist to the Most Holy Theotokos the Intercessor, Thee, the All Graceful Rejoices, jurisdiction, fragments.

Рад је предат 25. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.48(497.115)"1942"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61722

Оригинални научни рад

*Зоран М. ЈОВАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју уметности

О КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ И КАТОЛИЧКОЈ ЖУПИ СВ. МИХОВИЛА АРКАНЂЕЛА НА ОСНОВУ ИЗВЕШТАЈА ОД АПРИЛА 1942. ГОДИНЕ

Апстракт: У фокусу текста су два дописа жупника косовскомитровачке жупе Св. Миховила Арканђела, упућена крајем априла 1942. године Ординаријату Београдске надбискупије. Њихова садржина представља кључне податке о тој жупи током прве године Другог светског рата на подручју Југославије, до сада непознате историографији. Настали су као пролог детаљном реферату о њеним тадашњим особеностима, који је затражио споменути Ординаријат. Споменута два дописа су од примарног значаја јер пружају, поред осталог, упечатљив приказ ратне збиље у Косовској Митровици и околини, потекао из угла словеначког свештеника, који је тада управљао жупом. Један од повода за његово обраћање је био и тај што је жупа била на граници гашења због тога што до њеног свештенства – *словеначких лазариста* – нису стизала финансијска средства, неопходна и за њихове најосновније животне потребе. У свом виђењу стварности он се осврнуо и на српско-албанске односе 1941/1942. године, уз јединствен опис Албанаца и њиховог опхођења према локалном српском народу и његовој имовини. У нашем тексту је пружен осврт и на радове историчара Алија Хадрија, у којима је – према нашем закључивању – све учињено да буде на нивоу тзв. патриотске историографије, скривене под плаштом „братства и јединства" комунистичке/социјалистичке Југославије, уз истовремено игнорисање важних чињеница, међу којима је и постојање католичке заједнице у Косовској Митровици.

Кључне речи: жупа Св. Миховила Арканђела у Косовској Митровици, Косово и Метохија, Други светски рат, Срби, Албанци, Словенци.

УМЕСТО УВОДА ИЛИ О ЖУПИ СВ. МИХОВИЛА АРКАНЂЕЛА И КАО ЖРТВИ СЕЛЕКТИВНОГ ТУМАЧЕЊА ИСТОРИЈЕ, НЕЗНАЊА, ЗАБОРАВА

Стицајем околности, такорећи синхроно с нашим текстом, на другом месту је пружен осврт на пролог историје католичке жупе Св. Миховила Арканђела/Св. Михаила Арханђела у Другом светском рату, с културним и административним

* Редовни професор, ORCID 0000-0003-3684-8823, zmjovan@orion.rs

седиштем у Косовској Митровици, с подацима до тада непознатим историографији (Јовановић 2025). Уз констатацију да њено постојање ничим није заинтересовало тумаче историје, што је – по себи – индикативно, саопштен је и повод због чега је Београдска надбискупија у лето 1941. године, после слома Југославије, преузела бригу о том *католичком гнезду*, уз сагласност управе Скопске дијецезе, у чијем саставу је била од њеног оснивања (1905), с тим да је ватикански Државни секретаријат претходно на предлог Јосипа Ујчића, надбискупа београдског, благословио ту промену. Тако је сада познато да су почетком августа 1941. године подручја Скопске бискупије, која су се по окупацији Југославије нашла на територији под немачком окупацијом, а тиме и под управом квислиншког Савета комесара за Србију, прешла у надлежност Ординаријата Надбискупије београдске.[1] Наравно, споменута промена се односила на деловање у оквиру организације Католичке цркве, која је покушавала да се прилагоди новим околностима.

Из угла савремене историјске збиље, можда ће деловати као далека, непоновљива прошлост и то што су Косово и Метохију после Априлског рата 1941. године као свој плен, уз помоћ Италије и Немачке као кључних окупатора, присвојили и Бугари. Албанија је пак била под непосредним утицајем Италије, чији су *пијци* у оквиру фашистичко-нацистичке поделе средишњег дела Балкана сезали и до Косовске Митровице. Улогу Италије у *балканској каши* треба сагледати и кроз њено разноврсно бодрење заступника постојања „Велике Албаније", што су, по парчању Југославије, на свој начин чинили и Немци, такође трујући/каналишући српско-албанске односе (иовако већ деценијама озбиљно оптерећене). Идеолози и поборници НДХ су пак стремили ка рубним подручјима Космета, укључујући и Санџак (Живковић 2018а; Живковић 2018б: 46; Живковић 2020), што је у нашем контексту битно, јер је у оквиру Католичке цркве, до рата, био под јурисдикцијом косовскомитровачке жупе, чијем свештенству је понегде онемогућено деловање, баш као и у Санџаку[2] (с пољем деловања које је – видећемо – сведено искључиво на области под немачком окупацијом: у Косовској Митровици и њеном најближем окружењу, пре свега ка југозападним падинама Копаоника, где је било неколико рударских места, с радницима придошлим и из тзв. католичких крајева Краљевине Југославије).

У претходници ратних догађаја одређену улогу је имао и Ватикан, који се између два светска рата понашао – најблаже речено – резервисано према Краљевини

1 Архив Ординаријата Београдске надбискупије (надаље: АОБгн), бр. 1226/41; *Књиīа Протокола ватиканскоī Државноī секретаријаīа*, бр. 5965/1941; АОБгн, бр. 1226/1941; АОБгн, Президијал (Реч је о делу поверљиве архиве Ординаријата Надбискупије београдске, с документима који нису убележени у тзв. *Деловну књиīу*, с евиденцијом преписке Ординаријата).

2 Жупа Св. Миховила Арканђела је до Другог светског рата на подручју Југославије била необично пространа, јер је под њеним душобрижништвом био „цели Санџак, распростирала се на југу до Приштине, на северу до Рашке, према истоку до високог Копаоника, а на западу и северо-западу далеко у Црну Гору" (тако су јој припадали и Пљевља, Беране и Бијело Поље, што значи да је допирала и до делова Зетске бановине, установљене 1929. године, када се подручје Косова и Метохије нашло у оквиру Вардарске, Моравске и Зетске бановине), Жупни уред Косовска Митровица, бр. 84/1. 07. 1942; АОБгн, бр. 512/1942.

Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевини Југославији, једновремено сматрајући Космет важним за остварење својих циљева. Било би и то разумније, а посебно ако се узме у обзир вишевековно трајање Католичке цркве на том подручју, да основно оружје за тај подухват нису постали њени свештеници задојени великоалбанском идеологијом и италијанским империјализмом (Žutić 1999: 105–113; Žutić 2000; Живојиновић 2012: 42, 43, 172, 173; Славковић Мирић 2018: 354, 355; уп. Avramovski 1964; Аврамовски 2024: 138, 139).

У радовима историчара који не припадају српском националном корпусу тај податак је услед различитих побуда игнорисан. Поштења ради, понешто је навео Али Хадри, вероватно најпознатији косметски историчар XX века међу албанским/шиптарским круговима.[3] Но, његов приступ у тој историјској чињеници је дискутабилан, будући да је своја полазишта заснивао на *патриотској историографији* албанске провинијенције (штедећи све вере које су Албанци практиковали, најпре као муслимани, католици и/или двоверци – тзв. љарамани, с приступом по којем интереси албанског народа треба да буду изнад сваког свестраног тумачења његове прошлости и полупрошлости). Тако он у тексту „Косово и Метохија у Краљевини Југославији" само узгред наводи улогу католичког свештенства албанског порекла које је деловало против Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, промовишући стварање „Велике Албаније", односно циљеве Италије (Хадри 1967: 68, 69).

Хадри је слично чинио и у публикацији *Косовска Митровица и околина* (Hadri 1997), прожетој при томе различитим спорним изјавама и усиљеним паролама (које су, нажалост, пријале југословенском режиму, због чега га је могуће препознати као саучесника у потоњим збивањима не само на подручју жупе Св. Миховила). У нашем случају све би могло да буде окончано изреченим да у тој књизи нема слова о томе шта се током Другог светског рата збивало с *католичким душама* у Косовској Митровици. Последично, нема трага ни о томе како су жупу Св. Миховила предводили *словеначки лазаристи*, тј. припадници Мисијског друштва Св. Винка Паулског из Словеначке провинције,[4] пристигли у тај град 1936/37. године на молбу скопског бискупа Јанеза Франчишека Гнидовца (који је, према нашем уверењу, желео да умањи штетност великоалбанске/проиталијанске

3 У нашем тексту ће појмови „албанско" и „шиптарско" бити коришћени као синоними, без – требало би маркирати – икаквог пежоративног призвука. Иначе, Хадријев опус као историчара заслужује посебан осврт, будући да су његови приступи не само дискутабилни. Било би и то мање битно да нису постали један од темеља историографије препуне *-изама*.

4 Деловање *словеначких лазариста* на Космету није било ново, пошто су до доласка у Косовску Митровицу већ били у Призрену, Стубли и Летници, такође по позиву њиховог субрата – бискупа Јанеза Франчишека Гнидовца (Gajšek 2009: 370–373, 382, 394). Њихов први долазак у Београд је пак званично почео почетком 1930. године, када је основана жупа Св. Ћирила и Метода на Чукарици, која им је дата на управу, с тим да је Алојзије Плантарич у Београду још 1928. године, када је ангажован као катехета у државним школама (и тиме био на државном буџету). Извесно време су управљали и ваљевском жупом, а током Другог светског рата и жупом у Крагујевцу и Краљеву (са Чачком и Ужицем – Gajšek 2009; Devetak 2016). Августа 2025. су напустили Србију, у споразуму Ординаријатом Београдске дијецезе.

идеологије међу свештенством његове дијецезе, доводећи *здраву крв*, пре свега словеначког порекла, узимајући у обзир и прилив Словенаца, који су се досељавали на подручје Скопске бискупије).

Намеће се закључак по којем је Хадријево *заборављање* свесно/планско, знајући да му словеначко виђење и косовскомитровачке ратне збиље не би ишло у прилог, тј. верзији историје коју је промовисао. Стога не чуди што је инсистирао на томе да су по слому Југославије 1941. године „сви радници хрватске националности напустили рудник" у околини Косовске Митровице, те да су исто учинили и „радници словеначке националности", уз „део радника Срба и Црногораца, који су се преселили у Србију" (Hadri 1997: 292). Дакле, тако саопштено не наговештава стварне разлоге због чега су Хрвати напустили северни део Косова, где су тежачки зарађивали. Србе је пак довео у ситуацију по којој они нису избегли пред албанским терором, који је наступио непосредно по краху Југославије (Алексић 2015: 149, 151; Алексић, 2016: 97–119; Алексић, 2017: 156; Антонијевић 2017), већ је то приписао неприликама „због непосредне близине граничне линије" између Немаца и Италијана, када је „рудник [у којем су радили] био директно погођен немирима који су око ње [границе] постојали (Hadri 1997: 292). Међе које су током трајања италијанске окупације Космета величане и као реализација „Велике Албаније", с Косовом и Метохијом, Хадри такође не дотиче. (Он, заправо, спомиње једну Словенку, Силвиру Томазини, истичући је пре свега као истакнуту чланицу Комунистичке партије у Косовској Митровици, у доба када је – Хадри то не наглашава – та идеолошка струја била без симпатизера Албанаца (Hadri 1997: 251, 252, 334, 335, 359, 360; уп. Алексић 2017: 166). Иначе, Томазини и њен случај свакако заслужују изузетну пажњу из више разлога, чак и у контексту чињенице да је она, по рођењу, била католикиња, уз то што њено деловање против окупатора Југославије/Космета није подразумевало *убијање Боīа*, а што је пречесто тендециозно скрајнуто, чак и скривано.

У односу на Хадријев начин тумачења историје, довољно је, као контрааргумент, пренети сегмент интерног извештаја свештеника Словенца, у том тренутку управитеља жупе Св. Миховила, упућеног почетком септембра 1941. године Ординаријату Надбискупије београдске, у којем описује амбијент Косовске Митровице после тзв. Априлског рата и окупације Космета: „Овде су углавном Албанци, има и Словенаца и Срба и нешто Немаца. […] Много људи је без посла, а директор [рудника код Косовске Митровице] ми је рекао да ће овде доћи да ради још три стотине нових словеначких радника. […] Знатан део наших католика је запослен у руднику".[5] (Најављени долазак Словенаца је требало да буде последица њиховог организованог насилног пресељења, које су Немци почели да остварују непосредно по ступању на *словеначко тло*. Чињеница да у саопштењу нема Хрвата потврђује да су се они у то доба вратили у своје завичаје, вероватно обрадовани оснивањем НДХ, према чему се према томе не треба пренагљено критички односити, а посебно што, вреди веровати, многи међу њима нису могли ни да замисле у какво зло ће се та творевина изродити.)

5 АОБгн, Президијал.

О ЖЕЉИ НАДБИСКУПА УЈЧИЋА ДА ДОЗНА СТАЊЕ КОСОВСКОМИТРОВАЧКЕ ЖУПЕ

Од изузетне важности по поимање/тумачење историје Св. Миховила у Другом светском рату је исход дописа надбискупа Јосипа Ујчића, који је 5. априла 1942. године послао свим жупским уредима под својом јурисдикцијом. Он у том писму – на латиници – саопштава:

> „Како ми је због техничких потешкоћа на жалост директно немогуће да посјетим поједине жупе на моме територију, који се растеже од Велике Кикинде па до Ниша [и Косовске Митровице], а ипак живо желим ступити у контакт са својим свећеницима и вјерницима те упознати њихове духовне потребе, њихово морално и социјално стање, то молим све самосталне жупнике (односно управитеље самосталних душебрижништва) нека ми јаве сљедеће податке ... "[6]

(Иначе, под Ујчићевом јурисдикцијом, као надбискупа Београдске дијецезе, било је више жупа, распоређених у оквиру Београдског и Нишког деканата, до почетка рата са преко 60.000 *душа* (Draganović 1939: 363), с тим да је национална структура његовог *стада* током 1941. године знатно измењена.)

Одговори су очекивани на основу типских питања, а односили су се на све што је могло да дочара колико-толико објективну слику сваке жупе Надбискупије београдске: од њихове енциклопедијски кратке историје, величине заједница и снази верског/црквеног живота, као и о пастирима и душобрижницима тих заједница, те стању жупских култних средишта – цркава и капела (иако су такви одговори до рата били мање-више уобичајени у оквиру годишњих извештаја жупских уреда, затражено има посебну тежину, будући да су од почетка априла 1941. до пролећа следеће године околности биле такве да је било немогуће стећи представу о стању већине *католичких гнезда* под Ујчићевом јурисдикцијом).

О ПРОЛОГУ ОДГОВОРА НА ПИТАЊА НАДБИСКУПА УЈЧИЋА: ДЕЛО ЖУПНИКА ЖУПЕ СВ. МИХОВИЛА АРКАНЂЕЛА

Као својврсни пролог траженим одговорима *Алојзије Похар,* пастир косовскомитровачке жупе, *написао је два писма* Ординаријату Београдске дијецезе. Упућени су истога дана, 25. априла 1942. године, с информацијама које на јединствен начин сведоче о збиљи у којој се жупа задесила, а њено свештенство и поред свега покушавало да испуни очекивано – „пред Богом и народом". Ти документи су битни и отуд што по значају надалеко излазе из оквира жупске историје, пружајући елементе и за свеобухватније поимање историје Србије у Другом светском рату, односно дела Косова и Метохије, чији је центар била Косовска Митровица. Биће то само део особености његових записа.

Потребно је апострофирати да је један од извештаја упућен Ординаријату као званични допис, а други – с *личнијом нотом* – надбискупу Ујчићу. Ти документи су

6 АОБгн, бр. 512/1942. Треба истаћи да је Јосип Ујчић био банатски апостолски администратор, па је отуд споменута и Велика Кикинда.

по себи у толикој мери упечатљиви да их је лако могуће одвојити од одговора које је Ујчић званично затражио, а који су му убрзо, у виду таксативног подужег реферисања, стигли и из уреда косовскомитровачке жупе.

Нажалост, *словеначки лазаристи* у издањима о историји своје делатности саопштавају, можда и с дозом разноврсне обазривости, само то да је Алојзије Похар као свештеник београдске жупе Св. Ћирила и Методија 28. септембра 1941. године именован управитељем жупе, односно жупником у Косовској Митровици, те да ју је због миниране пруге преузео 22. марта 1942. године (Gajšek 2010: 177; Devetak 2016: 105),[7] што значи да је у Београду пола године чекао потврду када би могао да крене ка Космету. Но, у званичним верзијама историје нема информације по којој је Похар дошао у такорећи сабластан жупски дом, јер је Иван Страшек, његов претходник на трону жупе, још 22. јула 1941. принуђен да се хитро пресели у Београд, после три године боравака у граду крај Ибра (Gajšek 2010: 235, 236). Повод је било његово хапшење од Гестапоа, а затим наредба да безусловно напусти Косовску Митровицу, што је он и учинио, отишавши у Београд, у жупу Св. Ћирила и Методија, којом су управљали његови сународници и сабраћа лазаристи. Тако је Похара пре свих дочекао Јанко Беле, који је до његовог доласка био тзв. привремени („ad interim“) жупски управитељ жупе Св. Миховила, а затим њен капелан.

Било је то још једно оптерећење по управу косовскомитровачке жупе, јер су већ почетком окупације на неки начин обележени код Немаца, колико и код локалног албанског живља, који је разноврсно таргетирао све што је могло да поремети њихово сневање о стварању „Велике Албаније“. Тако су придошлице из других крајева Југославије, које су се доселиле између два светска рата, привађене као непожељан *елемент*, кварећи, према истом полазишту, прижељкивану етничку чистоту *албанских земаља* (баш као што је то био и сан креатора НДХ – *Велике Хрватске*). Ако се узме у обзир и благонаклоно расположење Албанаца у Косовској Митровици према нацистима као њиховим ослободиоцима из *југословенске тамнице*,[8] јасно је колико је био тежак крст који су свештеници жупе Св. Миховила морали да понесу на својим плећима. Били су сведоци и сцена када су предводници Албанаца нацистичким поздравом дочекивали оне који су окупирали и њихову Словенију, а затим, такође под заставом Трећег рајха, стигли и до севера Космета.

О АЛАРМАНТНОМ ЖИВОТУ СВЕШТЕНИКА ЖУПЕ СВ. МИХОВИЛА ОД АПРИЛСКОГ РАТА 1941. ГОДИНЕ ДО ПРОЛЕЋА 1942. ГОДИНЕ

Хронолошки, први Похаров запис – иницран Ујчићевим захтевом да начини детаљан извештај о жупи – потиче од 25. априла 1942. године, у којем најпре обавештава Ординаријат Надбискупије београдске да је 28. августа претходне године

7 Према истим изворима Похар је био жупник у Косовској Митровици од 20. фебруара 1942. године до 2. јуна 1947. године, када је лазаристима истекао десетогодишњи уговор о вођењу жупе, који су постигли са Скопском дијецезом.

8 Вредело би маркирати да наш рад нема за циљ да појашњава поводе Албанаца да буду против Југославије, а који су – по себи – изузетно деликатна тема, која завређује аргументовану елаборацију.

именован жупником у Косовској Митровици, а да је почетком 1942. године капелана, тзв. жупског помоћника, Андреја Пребила (Gajšek 2010: 184; Devetak 2016: 105)[9] заменио Јанко Беле (који је такође био у Косовској Митровици – Gajšek 2010: 23; Devetak 2016: 105).[10] Повод Похаровом обраћању је био тај што до жупског свештенства није приспевала законом прописана финансијска помоћ од надлежног српског министарства, Верског одељења Министарства правде, намењена функционисању верских/црквених заједница, која је – недовољно је познато – и у ратно доба прослеђивана Ординаријату Београдске дијецезе, а тиме и жупама, као и професорима католичке веронауке у престоничким школама. Ради бољег увида у проблем финансирања свештенства косовскомитровачке жупе од користи је управо тај Похаров допис, с констатацијом по којој „од јула 1941. није више стигла плата ни за жупника [Страшека], ни за капелана у Кос. Митровици", те да „ни садашњи жупник [Похар] ни пријашњи капелан [Пребил], ни садашњи капелан [Беле] нису примили своје принадлежности". Похару је било важно да дода како је упознат да други свештеници у Надбискупији београдској примају осим државног доприноса и помоћ Ординаријата од 1500 динара месечно. Истовремено је обавестио Ординаријат да су тадашњи месечни приходи свештенства жупе Св. Миховила били тек око 1000 динара, захваљујући тзв. интенцијама, док је жупска канцеларија од административних послова месечно имала само 100–150 динара.

На крају дописа Похар је упутио алармантну молбу, која сведочи о дометима немаштине у којој се задесило свештенство косовскомитровачке жупе по распаду Југославије: „Због нашег тешког живота молим преч. Надбискупски Ординаријат: да нам се да примерна помоћ и да се уреди наша плата у финанц. дирекцији у Крагујевцу", а ако то није било могуће „да нам се дозволи да продамо 1 сребрни калеж и два циборија!" Или, пак, понудио је „да се дозволи да иде капелан за учитеља", а жупник за тумача у Крајскоманди/Крајскомандантури у Митровици. Јер, у супротном, наставио је Похар, „наша егзистенција [је] немогућа – како је било за време последњих 10 месеци". Као закључак је саопштио да би услед наведеног лазаристи „били присиљени да напусте ову жупу!"

Такве вести су навеле Јосипа Ујчића да на истом акту, Похаровом писму/апелу, одмах допише: „Дајте потпору 5.000 дин. из Фонда Надбискупије", не желећи при томе да свештеници под његовом јурисдикцијом буду у било каквом службеном односу с нацистима, док је могућност да се жупа одрекне својих богослужбених предмета прихватио с неверицом, с језом непознатом у аналима Надбискупије београдске. Остаје нејасно како је споменутих 5000 динара помоћи могло да доспе до жупског уреда, тј. до Похара. Ако је стигао преко, с временом успостављеног, платног промета квислиншке Србије на подручју северног Косова, тј. под немачком

9 АОБгн, бр. 400/1942. Према истим изворима, Пребил је при косовскомитровачкој жупи деловао од 14. јула 1939. до 28. марта 1942. године, да би, потом, до 4. децембра 1945. био у београдској жупи Св. Ћирила и Методија, које је било *гнездо* лазариста у Надбискупији београдској.

10 АОБгн, бр. 34/1942, с решењем о именовању од 25. 08. 1941/9. 01. 1942; На основу наведених извора, Беле је од 2. августа 1941. имао постављење у Косовској Митровици, коју је присилно напустио 13. јуна 1944. године, када је ухапшен од Гестапоа, а затим депортован у Београд, у логор на Бањици (од кад почиње његова нова агонија).

окупацијом, то би се најпре уклопило у тврдњу по којој је косовскомитровачки округ само по финансијским питањима зависио од Београда. Јер је све битно било под албанским Косовским комитетом (уп. Glišić 1991: 281), док су се нацисти бавили искључиво својим интересима, па тако и својим финансијама.

Иначе, као један од повода због чега средства нису стизала до жупе Св. Миховила Похар наводи: „Поред тога комунисти су били криви, да није било за Кос. Митровицу ни поште ни икакве везе са Београдом, тако нпр. стигао је акт Надб. Орд. [инаријата] од 24. октобра 1941. тек у пролеће 1942. године!" (*Kosovska Mitrovica i okolina*: 292). Изричито наглашавање узрока прекида поштанских веза између Београда и града на Ибру треба разумети и у оквиру општих околности, уз то што је све лоше, сагласно (не)приликама, било пожељно приписати комунистима, макар отуд ако је неко из власти Србије – *архетипског* непријатеља комунизма – педантно контролисао садржину писама.

ОПИС КОСОВСКОМИТРОВАЧКЕ ЗБИЉЕ ПРЕМА ОПИСУ АЛОЈЗИЈА ПОХАРА И КАО ПУТ КА БОЉЕМ РАЗУМЕВАЊУ КОСМЕТСКЕ ИСТОРИЈЕ

У Похаровом цитираном допису је посебно упечатљив податак по којем: „Народ у Кос. Митровици је 60% албанске народности, муслиманске вере, прљав, без икакве интелегенције, а дивљи и страстан за своју веру и народност. Православних Срба има сада мало, јер су били од Арнаута убијени [!], други су побегли, куће су им запалили Арнаути [!] Живот је скуп и опасност по живот није мала!" (уп. Алексић 2017: 153–159). Навео је и да *католичких душа* у Косовској Митровици и ближој околини има још око 1200, „највише рудара у руднику Трепча (9 км) и Звечан (3 км)", додајући да је у Митровици било шездесетак албанских католичких фамилија. Што се тиче тзв. жупске дијаспоре, тј. места изван епицентра жупе и њене околине, сада је, казује Похар, „врло тежко и опасно посећивати вернике због Арнаута'". Уз све, наставио је, „велики дио пријашне жупе је сада преко албанске границе"[11], тј. на подручју под окупацијом Италије. Наведено доказује да је жупа територијално раскомадана и ка југу/југозападу, као што је била и на северу/северозападу, а по броју чланства ослабљена, будући да је до рата евидентирано око 1500 *католичких душа*. (Када се узме у обзир доратни број католика и католикиња, утисак је да је барем две стотине *хрватских душа* прецртано из жупске евиденције, пошто су се вратиле у свој завичај – у тек основану НДХ.)

Све би могло да буде друкчије прихваћено да аутор извештаја није Словенац, при томе дошљак, тако да је пренео утиске које није лако оценити само као субјективне, још мање исхитрене (а нарочито отуд што су му Јанко Беле и Андреј Пребил детаљно изложили стварност). При томе, Похар није имао интерес за пружање нетачних података Ординаријату. Достојан осврт заслужују и могући разлози за његов опис Албанаца, колико и то што је он, спомињући подручја „преко албанске границе", *некако* потврдио свој однос према претензијама албанског

11 Жупни уред, Косовска Митровица, бр. 50/1942; АОБгн, бр. 539/1942.

живља на Космету. Изузетну вредност има и приказ српско-албанских односа током првих месеци рата, као и претходном времену, који ће – не треба сумњати – добити место у свим будућим тумачењима историје Косовскомитровачког среза у Другом светском рату.

Коначно, уз све што је Похара лично задесило у Косовској Митровици, вредело би апострофирати да *словеначким душама* при жупи Св. Миховила није било лако и стога што су – као неалбанци – сматрани непожељнима на Космету, с тим да за сада остаје непознато где је и на које начине испољаван такав приступ. Истовремено, Словенци, у овом случају *словеначки лазаристи*, вероватно су тешко скривали и то што је Словенију окупирао нацистичко-фашистички блок, који је међусобно поделио и Космет, што значи да су били испуњени и анимозитетом (мржњом), која је, по свему судећи, водила и ка њиховим симпатијама према народноослободилачким покретима у тадашњој Србији, чији су снажни одблесци досезали и до Словеније.

*

Алојзије Похар је истога дана упутио и допис Јосипу Ујчићу, на словеначком језику, што је могуће схватити и као потврду да је тај акт незваничног карактера. Одабир словеначког језика је био и отуд што је Похар знао да је надбискуп, премда по крштеници Хрват, одлично знао његов матерњи језик, јер је до ступања на трон Београдске дијецезе био угледни професор на Теолошком факултету у Љубљани. Не треба сумњати да је Похар упознат и с тиме да је Ујчић од почетка рата уважаван од Словенаца и због испољене бриге и помоћи за хиљаде *словеначких душа* које су нацисти насилно преселили у Србију 1941. године, очински бдијући и над словеначким свештеницима који су се различитим стицајем околности нашли у његовој дијецези (међу којима је и одређен број свештеника Словенаца изгнаних из *дежеле*, уз оне који су рат дочекали у Београду, попут *словеначких лазариста*).

Похар почиње допис тиме да жели надбискупу уз споменут извештај да дода и „неколико личних ствари". Почео је утиском о животу свештенства косовскомитровачке жупе: „Нигде другде нисам нашао такво сиромаштво него у овој парохији [...] Сада је такав проблем са храном, овде су углавном Турци [муслимани], који не једу свињетину, нигде нема масти, или је она по страшној цени. Неке друге ствари које су неопходне културном човеку уопште нису доступне у овом граду", у којем је „невероватна прљавштина, свуда [је] запуштеност". Цитиран је један од верних одраза ратног амбијента у Косовској Митровици, будући да је она између два рата виђена и као пријатно урбано место, чему је допринео њен развој у Краљевини Југославији, благодарећи пре свега политици Београда, до кад је била провинцијална касаба (што спомињани Али Хадри поставља у њему одговарајуће оквире, и то, нимало случајно, у духу Албаније Енвера Хоџе [Enver Hoxha] (уп. *Kosovska Mitrovica i okolina 1979:* 173). Похаров спомен Турака пак, требало би поистоветити и с Албанцима муслиманима.

Похар се позвао и на извештај који је истовремено упутио и на Ординаријат, додајући: „Желео бих да додам предлог да нам се дозволи да милостињу прикупљену у цркви – колико остане за одржавање капеле – користимо за наше животне трошкове!" Своје саопштење је завршио очајничким апелом: „Љубазно Вас молим,

Ваша Екселенцијо, да нам помогнете у овим критичним временима, ако је могуће, јер знам да ће поново доћи боља времена, али сада је заиста тешко".[12]

Таква формулација завређује да се њоме заврши и наш текст, с тим да најважније појединости из Похарових извештаја заслужују опширне осврте, у понечем и поређења с околностима у потоње доба – до садашњице.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Учинити закључни осврт поводом свега саопштеног у нашем тексту је само привидно лак задатак, јер особености католичке жупе Св. Миховила Арканђела у Другом светском рату су по много чему јединствене, свакако многоврсно друкчије од свих жупа које су биле под јурисдикцијом Надбискупије београдске, тј. на подручју под неким видом управе квислиншке Србије, у оквиру нацистичке окупационе зоне. О томе сведоче и наше кључне речи приложене уз апстракт, пошто је требало начинити *сурови* избор, сагласно одређеним правилима. Стога у низ тих речи није било могуће уписати и појам „селективно тумачење прошлости", на пример, које су услед различитих повода испољавали и лазаристи Словеначке провинције у својим издањима, када су се – закратко и повремено – посвећивали деловању своје сабраће у доба када су управљала косовскомитровачком жупом. Такав приступ је имао и Али Хадри, с тим да су његови циљеви били супротни лазаристима.

Оно што ће пак остати сигурно јесте да после свега саопштеног у нашем тексту историчари неће имати могућност да кажу како нису били упознати с једном од упечатљивих страница историје северног Космета током окупације фашистичко-нацистичког блока, који су многи Албанци сматрали делом будуће „Велике Албаније". Заступницима *Хадријеве линије* тумачења историје, пак, предстоји озбиљно суочавање, јер ће бити у стручној обавези да се одреде према квалификацијама и описима који су се нашли у извештајима жупника косовскомитровачке жупе, упућеним Ординаријату Надбискупије београдске, цитираним у нашем раду. У оквиру тог задужења најпре би требало да апостофирају да су записи настали на основу непосредног увида словеначких свештеника.

Свакако да треба подсетити и на тумаче историје који су запостављали да је Косовска Митровица у међуратно доба, као и у свим ратним годинама, била средиште вишенационалне католичке заједнице, коју је, по свему судећи, већином чинио *словеначки елемент* (што је битно и због односа Словенаца према распаду Краљевине Југославије 1941. године и њеном комадању од војног блока који је окупирао и њихову родну *дежелу*, а према словеначком живљу показивао не само нетрпељивост, него и етноцидни порив).

Оно што ће остати тајна је како је надбискуп београдски Јосип Ујчић прихватао особености жупе чије је седиште у Косовској Митровици, упознат и с оним што је одликовало међуверске и међунационалне односе у том граду и његовој околини, пре свега однос Албанаца према Другоме, тј. према *српском елементу*. У том смислу, сличност је могао да препозна и у ономе што се догађало у НДХ, код чијег

12 Жупни уред, Косовска Митровица; АОБгн, бр. 539/1942.

режима је апеловао за спас српског народа од његовог сваковрсног страдања. Поводом збивања на тлу Космета није имао коме да се обрати…

ИЗВОРИ

АОБгн: Архив Ординаријата Београдске надбискупије [АОБгн]
– документи бр. 1226/1941; 1493/1941; 34/1942; 400/1942; 512/1942 бр. 539/1942.
– Президијал
– Жупни уред Косовска Митровица, бр. 157/1941; 50/1942; 84/1942 (у фонду АОБгн)
– *Књига Протокола ватиканског Државног секретаријата*, бр. 5965/1941 (у фонду АОБгн)

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовски 2024: Живко Аврамовски. *Југославија – Италија 1918–1941*. Зборник радова. Прир. Душан Бојковић. Београд: Архив Југославије.

Алексић 2015: Јован Алексић. „Косовскомитровачки срез у Априлском рату". *Баштина*, св. 38, 143–157.

Алексић 2016: Јован Алексић. „Страдање српског становништва у косовскомитровачком срезу". *Баштина*, св. 40, 97–119.

Алексић 2017: Јован Алексић. „Опште друштвене прилике у Косовској Митровици од Априлског рата до капитулације Италије (1941–1943)". *Баштина*, св. 42, 153–159.

Антонијевић 2017: Ненад Антонијевић. *Косово и Метохија 1941–1945. година – ратни злочини*. Београд: Музеј жртава геноцида.

Gajšek 2009: Lojze Gašek. *Vredni spomina: rajni sobratje Slovenske province MD: ob 90-letnici province (1919-2009) in 350-letnici smrti sv. Vincencija (1660–2010)*. Ljubljana: Misijonska družba – Slovenska provinca.

Glišić 1991: Venceslav Glišić. „Albanization of Kosovo and Metohija". *Srbi i Albanci u XX veku: ciklus predavanja 7–10. maj 1990*, 293–308.

Devetak 2016: Jurij Devetak. *Župa sv. Ćirila i Metodija u Beogradu i lazaristi*. Beograd: Naučna KMD.

Draganović 1939: Draganović Krunislav. *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*. Sarajevo: Akademija „Regina apostolorum".

Живковић 2018а: Милутин Живковић. *Независна Држава Хрватска у Србији 1941: усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници: (април–септембар 1941)*. Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић".

Живковић 2018б: Милутин Живковић. *Између „Велике Албаније" и окупиране Србије: Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Живковић 2020: Милутин Живковић. *Стара Рашка под италијанском окупацијом: 1941–1943*, књ. 1–2. Београд: Catena mundi: Институт за савремену историју.

Живојиновић 2012: Драгољуб Р. Живојиновић. *Ватикан у балканском вртлогу*. Београд: Албатрос Плус.

Žutić 1999: Nikola Žutić. „Rimokatolička misija i klerikalizam na Kosovu i Metohiji u Kraljevini Jugoslaviji". *Istorija 20. veka*, 1–2, 105–113.

Žutić 2000: Nikola Žutić. *Vatikan i Albanci: u prvoj polovini XX veka (do 1941)*. Beograd: Centar savremenu istoriju jugoistočne Evrope.

Јовановић 2025: Зоран М. Јовановић. „О католичкој жупи у К. Митровици 1941. године, Ј. Ф. Гнидовцу и Ј. Ујчићу и његовом апелу за спас српског народа у Независној Држави Хрватској". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, LVI (4), 00-00.

Kosovska Mitrovica i okolina 1979: *Kosovska Mitrovica i okolina*. Priština: Institut za istoriju Kosova; Beograd: Institut za savremenu istoriju; Kosovska Mitrovica: Odbor za izdavanje monografija.

Славковић Мирић 2018: Божица Ж. Славковић Мирић. *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији: 1929–1941*. Београд: Просвета: Принцип.
Хадри 1967: Али Хадри. „Косово и Метохија у Краљевини Југославији". *Историјски гласник*, 1–2, 51–84.

Zoran M. JOVANOVIĆ

KOSOVSKA MITROVICA AND THE CATHOLIC PARISH OF ST MICHAEL THE ARCHANGEL DURING THE SECOND WORLD WAR: EVIDENCE FROM THE APRIL 1942 REPORTS

Summary

Very little information exists to date on the history of the Catholic Church in the territory of Kosovo and Metohija during the Second World War. Thanks to our discoveries in the Archives of the Ordinariate of the Belgrade Archdiocese, much has been saved from oblivion, perhaps even from imposed forgetting. The text focuses on two letters from the parish priest of St Michael the Archangel in Kosovska Mitrovica, sent at the end of April 1942 to the Ordinariate of the Belgrade Archdiocese. These were, in fact, his reports, addressed to the Ordinariate because, following the occupation of the Kingdom of Yugoslavia/Serbia, the parish had come under its jurisdiction. (The Diocese of Skopje, to which the parish had belonged before the war, was territorially dismembered during the occupation by Germany, Bulgaria, and Italy, and by the supporters of so-called Greater Albania who joined Mussolini's army). The content of the reports provides key data on this parish during the first year of the Second World War in Yugoslavia (1941-1942), hitherto unknown in historiography.

The letters are of primary importance because they describe, among other things, the wartime reality in Kosovska Mitrovica and its surroundings, viewed through the perspective of a Slovenian priest who then administered the parish. This is of particular significance for interpreting Serbian–Albanian relations of that period, since the descriptions come from a so-called independent angle, with an objectivity that should not be questioned, let alone disputed.

Finally, the reports give a review of how the parish community changed following the April War of 1941 on the territory of the Kingdom of Yugoslavia, so that the majority were Slovenes, along with some sixty Catholic families. It is estimated that the parish had about 1,500 Catholics before the war, who were mostly employed in nearby mines, but by early 1942 they had been reduced by at least a fifth.

Keywords: parish of St Michael the Archangel in Kosovska Mitrovica, Kosovo and Metohija, Second World War, Serbs, Albanians, Slovenes.

Рад је предат 17. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 73/76:069.9(497.115)"197/..."
73/76.071.1(497.115)"197/..."
73/76(497.115)"197/..."
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-62085

Прегледни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Митар С. ГАЉАК***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СРПСКИ УМЕТНИЦИ НА ПРВИМ ПРОЛЕЋНИМ САЛОНИМА КОСОВА СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА***

Апстракт: У датом раду се говори о првим Пролећним салонима Косова, који су у Приштини организовани седамдесетих година XX века. Организацију Пролећних салона је водило Удружење ликовних уметника Косова. Право учешћа на Пролећном салону имали су сви чланови УЛУК-а, Срби и Албанци. Пролећни салон као изложба која је стекла традицију имала је велики значај за развој ликовних уметности у покрајини. На првим пролећним салонима седамдесетих година српски стваралаци су постали мањина, јер су фаворизовањем албански уметници вишеструко били бројнији.

Кључне речи: Пролећни салон, Приштина, ликовна уметност, Светомир Арсић Басара, Влада Радовић, Муса Микетић, Зоран Каралејић.

Пролећни салон, који је Удружење ликовних уметника Косова основало током седамдесетих година XX века, представљао је једну од најзначајнијих и најрепрезентативнијих ликовних манифестација на простору Косова и Метохије. Његовим оснивањем створени су предуслови за систематско праћење и вредновање савремене уметничке продукције у покрајини, чиме је знатно унапређена и оснажена ликовна сцена. Манифестација се традиционално одржавала у месецу мају, у Фоајеу Народног позоришта у Приштини, који је у том периоду имао статус једног од најзначајнијих изложбених простора у граду. Својом концепцијом, трајањем од десет до петнаест дана и редовним годишњим одржавањем, Пролећни салон је постао централно место окупљања уметника, критичара и публике, као и важна тачка сусрета различитих уметничких генерација и поетика. Пропозиције за учешће на Пролећном салону биле су прецизно дефинисане: право излагања имали су сви уметници који су представљали радове настале у претходне две године. Овим правилом настојало се да се обезбеди актуелност уметничког израза, подстакне континуитет стваралачког процеса и омогући увид у најсавременије токове ликовне

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-63176551, zvezdana.el@gmail.com
** Истраживач-приправник, ORCID 0009-0000-5527-9617, mitargaljak@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

уметности у региону. На Салону су биле заступљене све основне уметничке дисциплине: сликарство, вајарство, графика, као и примењене уметности и просторне инсталације, што је доприносило разноврсности и динамичности изложбеног садржаја. Ова отвореност за различите медије и изразе омогућила је да Пролећни салон током седамдесетих година постане својеврсна платформа за уметничке иновације и експеримент, као и важан показатељ развоја савремене уметности на Косову и Метохији унутар ширег југословенског културног простора.

На првим изложбама ликовни уметници су своја остварења презентовали у форми слике, скулптуре или графике. Награда Пролећног салона додељивана је сваке године на почетку изложбе, након одлуке стручног жирија еминентних ликовних критичара из тадашње југословенске државе. На Пролећном салону излагали су српски и албански стваралаци, углавном чланови Удружења ликовних уметника Косова. На Пролећном салону седамдесетих година прошлог века међу најзначајнијим српским уметницима са Косова и Метохије који су излагали били су: Светомир Арсић Басара, Влада Радовић, Зоран Каралејић, Муса Микетић и други. Њихово учешће, иако бројчано мање, имало је посебан значај за афирмацију српског ликовног стваралаштва у оквиру ширег регионалног уметничког контекста. Кроз овај форум они су могли да представе своје ликовне способности, развију индивидуални стил и активно допринесу дијалогу са другим уметничким традицијама (Drugi Prolećni salon Kosova 1975).

Када је реч о ситуацији на европској ликовној сцени, седамдесете године XX века биле су време великих промена, експеримената и преиспитивања у европској уметности. Била је то фаза транзиције из модернизма ка постмодернизму, са снажним утицајем социјалних, политичких и културних померања, и појавом нових медија и концепата. Мењале су се границе између традиционалних ликовних форми и не-ликовног и перформативног. Један од централних покрета тог доба био је концептуализам, који је у Западној Европи и државама Источног блока задавао питања о природи уметничког објекта, улози идеје и процеса уметничког стварања, уместо самог визуелног производа. Истраживачи наводе да је концептуализам био више од једне форме – он је био и уметничка теорија, изазов институцијама, галеријама, али и публици (Zuzsa 2024).

Седамдесетих година у европској уметности фотографија, перформанс, инсталација и објекти постају важни уметнички медији. У многим случајевима визуелни рад више не статусуира слику као класичан уметнички објекат, већ се фокус пребацује на интеракцију, идеју, на процес и на публикацију као чест начин ширења уметничких вредности. У земљама које су биле под строгом контролом (политичком и идеолошком), фотодокументарност и фотографија су имали и функцију „сведочења“ и потенцијалног бунта: кроз фотографије се покушавало заобићи ограничење, добити простор за изражавање, за објављивање радова у иностранству итд. Естетски, седамдесете су биле раздобље великог плурализма: од геометријског апстрактног сликарства и минимализма (умерено утицајних у неким земљама), преко концептуалних облика, до експресивног, колоритног фигуративизма који је тежио да врати уметнички субјективитет. Материјали су варирали: традиционално платно, боја, али и иновације са инсталацијама, и „проширеним“ медијима (учешће перформанса, текстовних елемената, фотографије – Buddeus 2018: 468–470).

На југословенској ликовној сцени уметници су у овом времену променили своје начине рада и због схватања да стари систем односа уметник–рад–друштво више није друштвено релевантан. У том систему слобода креативности се подразумевала у оквиру традиционалних схватања уметности и уметничких медија, а свака иновација у начину уметничког мишљења, активности и обликовања порука окарактерисана је као елитистичка и неуметничка. Истовремено, они су у име демократизације уметности и развоја културе унутар целог старог система уметничке креативности производили дела, која нису желела да виде сопствена проширења у новим уметничким облицима, новом начину изражавања, новој врсти поруке, нити да признају њено постојање новим уметничким проблемима. Уметници су тежили да промене своје образовање на академијама, и супротстављају се систему образовања који развија уметност робно-материјалног карактера, а не уметност као систем мишљења, начин излагања личности, која својим специфичним сензибилитетом осећа стварност и утицај на њену промену. Тежећи некомерцијалном статусу, уметничко дело се опире доминантној улози тржишта, поставља се питање функције критике и њених вредносних судова усклађених са данашњим уметничким системима, а у критици галерија указује на манипулативне праксе са уметницима и функционисање тог система у стварању уметности. Инсистирали су на демистификацији уметничког чина, демократизацији уметности и учешћу публике у стварању. Приморани дакле да раде у уметничком контексту који им није одговарао, неизбежно су се сукобили са оним што им је то чинило поремећајем – традицијом, педагошким и уметничким канонима, конвенцијама, институционализацијом уметности и њеним сопственим друштвеним положајем (Susovski 1978: 3).

Вратимо ли се ликовној уметничкој сцени на Косову и Метохији, видећемо да су се српски стваралаци афирмисали кроз изложбе Пролећног салона, који је значајно унапредио покрајинску ликовну сцену. Уочи оснивања манифестације, 1973. године одржана је запажена изложба – „Пролећна изложба ликовних уметника Косова", на којој је излагало 38 уметника, од којих су само осам били Срби (Prolećna izložba likovnih umetnika Kosova 1973). Своја ликовна дела представили су следећи уметници: Влада Радовић (акварел), Светомир Арсић Басара (скулптура – дрво), Светозар Каменовић (уље и вајарство), Вељко Радовић (комбинована техника), Миша Алексић (темпера), Зоран Каралејић (скулптура – дрво), Томислав Гарић (темпера), Радомир Петровић (линорез у боји – Prolećna izložba likovnih umetnika Kosova 1973).

На изложби „другог Пролећног салона Косова", организованој у Фоајеу Покрајинског народног позоришта у Приштини 1975. године своја дела представило је двадесет два излагача, од којих седам српских уметника (Drugi Prolećni salon Kosova 1975). Из редова српских стваралаца представили су се: Светомир Арсић Басара скулптурама „Облаци над Шаром" и „Рањеник II", Томислав Гарић сликама „Парижанка" и „Љубавници", Зоран Јовановић сликама „Мрави" и „Јабуке", Зоран Каралејић скулптурама „Композиција I" и „Композиција II", Радослав Микетић скулптурама „Портрет I" и „Портрет II", Влада Радовић сликама „Мотив из Пећи" и „Пролеће" и Вељко Радовић сликама „Проклетије I" и „Проклетије II" (Drugi Prolećni salon Kosova 1975). Према ставу Небиха Муришија, Светомир Арсић Басара својим делима приказује супротстављање позитивне форме негативној

и таквим уметничким чином ствара драматичне покрете објекта, док Зоран Јовановић симболиком јабуке и мрава објашњава уништење лепоте и добра од стране силе застрашујућег бића (Murići 1975: 8). Према Муриħијевом мишљењу није важна идентификација рода или расе, већ интензивирано истицање хумане особине човека, поштовање, слобода и борба против зла (Murići 1975: 9).

Светомир Арсић Басара, *Рањеник*, дрво,
Други Пролећни салон Косова, 1969. године

Пажњу ликовне критике и публике изазвала је изложба „Ликовни уметници Приштине", која је одржана у новембру 1975. године у Приштини. Важно је споменути једну интересантну чињеницу. У Организационом одбору ове изложбе од српских уметника нашао се једино Светомир Арсић Басара, док су остали организатори искључиво били албански ствараоци (Likovni umetnici Prištine 1975). Срби су на овој изложби били у мањини и у погледу броја излагача. Када су у питању уметници који су излагали, од 19 учесника само су четири била српске националности. Реч је о следећим ауторима: Светомир Арсић (скулптура), Радомир Јанковић слика „Одмор у луци", Зоран Каралејић (скулптура) „Асоцијација I" и Зоран Јовановић слика „Фудбал" (Likovni umetnici Prištine 1975).

Трећи „Пролећни салон Косова" одржан је у Фоајеу Покрајинског народног позоришта у Приштини 1976. године (Treći Prolećni salon Kosova 1976). На њему је своје радове изложило 25 уметника, међу којима је било седам српских аутора. Тако су српски уметници били у великој мањини у односу на албанске колеге, што их је стављало у подређени положај на укупној покрајинској ликовној сцени. Мишо Алексић изложио је слику „Композиција", Светомир Арсић Басара две скулптуре у дрвету „Скулптура XII" и „Скулптура XX", Томислав Гарић слику у комбинованој техници „Пасторала", Зоран Јовановић две слике „Мртва природа са мувом" и „Пас у фургону", Светозар Каменовић слику „Опроштај", Љубиша Танасковић слику „Софра", Зоран Каралејић скулптуру „Портрет" и Милорад Перић скулптуру у дрвету „Композиција" (Treći Prolećni salon Kosova 1976).

У Приштини је 1977. године одржана запажена изложба „[…] 20 година Удружења ликовних уметника Косова“, на којој су се поред албанских уметника, представила највећа имена српске ликовне сцене са простора Косова и Метохије. Од Срба на овој изложби излагали су: Светомир Арсић, Милутин Костић, Томислав Гарић, Милорад Перић, Светозар Каменовић, Зоран Јовановић, Љубиша Танасковић, Влада Радовић и Зоран Каралејић (Dvadeset godina ULUK-a 1977).

На петом „Пролећном салону Косова“ 1978. године, који је одржан у Фоајеу Покрајинског народног позоришта у Приштини, представило се 46 излагача, међу којима 12 српских уметника (Peti Prolećni salon Kosova 1978). Мада поново у мањини, српски уметници су на овој изложби показали квалитет који се изградио на овом простору током претходне две деценије. Миша Алексић изложио је слику „Посета“, Зоран Фуруновић слику „Дубина времена“, Томислав Гарић слику „Сањарење“, Светозар Каменовић слику „Композиција“, Љубиша Танасковић слику „Лет“, Младен Поповић слику „Пејсаж“, Петар Ђуза слику „Вилендорфска богиња“ (Peti Prolećni salon Kosova 1978). Скулптуром су се представили Светомир Арсић Басара – дело у бронзи „Заустављени вал“, Милорад Перић скулптуром у дрвету „Форма“ и Зоран Каралејић скулптуром у дрвету „Форма XXXIV“. Графиком у техници акватинте представили су се следећи ликовни уметници: Зоран Јовановић „Птице“ и Томислав Трифић „Птице и чункови“ (Peti Prolećni salon Kosova 1978). Важно је истаћи да се на изложби сликар Влада Радовић представио акварелом „Мотив из Дечана“, чиме је показао да је у ондашњој културној и уметничкој јавности покрајине било уметника који су црпели инспирацију из српског културног наслеђа (Peti Prolećni salon Kosova 1978).

Светозар Каменовић, *Композиција*, уље на платну,
Пети Пролећни Салон Косова, 1978. године

Вредност сваког уметничког остварења српских стваралаца на простору Косова и Метохије огледала се у њиховом настојању да очува и потврди значај сваке линије, тачке, облика и отиска на овом културноисторијски значајном простору. Њихова продукција није представљала само естетски израз, већ и поруку посвећености културном континуитету, стваралачкој аутономији и очувању ликовне традиције на Косову и Метохији. У том смислу, сваки приказани рад одражавао је сложену симбиозу личног стваралачког трага и колективног културног наслеђа, истовремено учествујући у дијалогу са различитим уметничким правцима и традицијама региона.

Годишњи салони УЛУК-а наставили су са радом и током осамдесетих година. Но, према Срђану Марковићу, Удружење ликовних уметника Приштине узима примат на косовској ликовној сцени (Марковић 2015: 23). Посебно је важна изложба коју је крајем 1983. године организовао УЛУП. На њој је учествовао и запажен број српских уметника, а изложба је показала да покрајинска ликовна сцена нимало не заостаје за збивањима у већим уметничким центрима ондашње државе (Марковић 2015: 23).

Захваљујући овом простору јавног представљања, српски ствараоци су добили прилику да изграде препознатљив уметнички идентитет и да кроз слободнији израз афирмишу сопствену поетику у оквиру савремених токова. Иако су српски уметници били у мањини на Пролећном салону, манифестација им је омогућила да покажу своје уметничке квалитете и афирмишу индивидуални стил. Управо кроз овај простор јавног излагања они су могли да граде препознатљив уметнички идентитет и да се позиционирају у оквиру савремености ликовне сцене на Косову и Метохији.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Buddeus 2019: Hana Buddeus. „Infiltrating the Art World through Photography: PetrŠtembera's 1970s Networks". *Third Text*, vol. 32, no. 4, pp. 468–484. <https://doi.org/10.1080/09528822.2018.1505314>. [22. 8. 2025].

Drugi Prolećni salon Kosova 1975: *Drugi Prolećni salon*. Priština: Rilindja.

Dvadeset godina ULUK-a 1977: *Dvadeset godina ULUK*-a. Priština: Udruženje likovnih umetnika Kosova: Rilindja.

Likovni umetnici Prištine 1975: *Likovni umetnici Prištine*. Priština: Opštinska kulturno-prosvetna zajednica.

Марковић 2015: Срђан Марковић. *Факултет уметности у Приштини – Звечан: 1973-2013. Ликовни одсек*. Звечан: Факултет уметности Универзитета у Приштини.

Murići 1975: Nebih Murići. „Svetlost i senka". *Drugi Prolećni salon Kosova*. Ur. R. Ferri, R. Miketić, N. Murići. Priština: Rilindja.

Peti Prolećni salon Kosova 1978: *Peti Prolećni salon Kosova*. Priština: Rilindja.

Prolećna izložba likovnih umetnika Kosova 1973: *Prolećna izložba likovnih umetnika Kosova*. Priština: Rilindja.

Susovski 1978: Marijan Susovski. „Predgovor". *Nova umjetnička praksa u Jugoslaviji* 1966–1978. Ur. Marijan Susovski. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti.

Treći Prolećni salon Kosova 1976: *Treći Prolećni salon Kosova*. Priština: Rilindja.

Zuzsa 2024: László Zuzsa. „Regional Resonances: In Search of the Transnational in Central East European Art of the 1970s". *ArtMargins*. <https://artmargins.com/regional-resonances/>. [22. 8. 2025].

Zvezdana M. ELEZOVIĆ
Mitar S. GALJAK

SERBIAN ARTISTS AT THE FIRST SPRING SALONS OF KOSOVO IN THE 1970S

Summary

This paper discusses the first Spring Salons of Kosovo, which were organised in Priština during the 1970s. The Association of Fine Artists of Kosovo organised the Spring Salons. All members of the Association, both Serbs and Albanians, were eligible to participate. As an exhibition that established a tradition, the Spring Salon played a significant role in the development of fine arts in the province. At the first Spring Salons of the 1970s, Serbian artists became a minority, as Albanian artists were favoured and far more numerous.

Keywords: Spring Salon, Priština, fine arts, Svetomir Arsić Basara, Vlada Radović, Musa Miketić, Zoran Karalejić.

Рад је предат 30. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 786.2.083.1.089.6
78.071 Жебељан И.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-62042

Оригинални научни рад

*Ања З. ЛАЗАРЕВИЋ КОЦИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за музичку уметност

*Невена Ј. ВУЈОШЕВИЋ***
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за музичку уметност

РЕИНТЕРПРЕТАЦИЈА ФОРМУЛА ПРОШЛОСТИ: *IL CIRCO* ИСИДОРЕ ЖЕБЕЉАН У ПОЕТИЧКОМ И ТЕОРИЈСКО-АНАЛИТИЧКОМ ТУМАЧЕЊУ***

Апстракт: Фокусна тачка овог рада јесте клавирска минијатура *Il Circo* (1993) Исидоре Жебељан, значајно остварење које је артикулисало почетак друге стваралачке фазе композиторке (1993–2001). Аналитички приступ овом делу, уз рефлексију композиторкине свеукупне поетике стварања, омогућиће идентификовање „наговештаја" музичко-стилских константи њеног потоњег, зрелог стваралачког израза. У раду ће се, у поменутом контексту, разматрати одређена композициона решења приметна у делу, али и, истовремено, сагледати како ауторкини постмодернистички гестови – који ће у каснијем стваралачком опусу бити све учесталији – тако и назнаке њеног препознатљивог музичког писма. Кроз формалну, хармонску и стилску анализу, минуциозно ће бити предочени специфични композициони алати Исидоре Жебељан који, уједно, постају заштитни *знак* њене поетике стварања, односно њен препознатљив стваралачки кôд.

Кључне речи: Исидора Жебељан, *Il Circo*, реинтерпретација, варијација, формуле прошлости, поетика.

УВОДНО РАЗМАТРАЊЕ

Почетак последње деценије двадесетог века донео је низ драматичних промена у свим сферама српског друштва. Култура и уметност бориле су се са „тектонским поремећајима" који су претили не само да разједине јединствени културни

* Доцент, ORCID 0009-0000-4540-3047, anja.lazarevic.kocic@filum.kg.ac.rs
** Доцент, ORCID 0000-0002-3800-9196, nevena.vujosevic@filum.kg.ac.rs

*** Извод из овог рада усмено је изложен на Међународном научном скупу *Српски језик, књижевност, уметност*, у оквиру теме и подтеме медијско-теоријско-педагошког дела скупа *Старост/Музички јубилеји*, који је одржан 27–28. X 2023. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2025. години број 451-03-137/2025-03/ 200198).

простор некадашње државе, већ и да много тога у потпуности униште. Тиме је пред, тада младе, стваоце постављен посебан изазов – у специфичним историјским околностима отпочети свој професионални пут.

Почетком деведесетих година на музичку уметничку сцену Србије ступају другачији композиторски „гласови", међу којима је посебно место припало Исидори Жебељан (1967–2020). Њен специфичан композиторски „глас" зачуо се јасно управо у првој половини деведесетих година, с обзиром на чињеницу да је 1992. године композиторка завршила студије и отиснула се у професионални живот у најмрачнијем периоду наше новије историје. „Без обзира на то како класификујете или коментаришете музику, историјски, социолошки, естетички, технички, увек ће постојати нешто што је (пре)остало, пропуст, нешто неизговорено што само себе одређује/означава: глас" (Barthes 1985: 279). Дакле, како је то прецизно дефинисао Ролан Барт – та готово неухватљива специфичност „гласа", код Исидоре Жебељан наговештена је већ тада, већ по завршетку студија композиције на Факултету музичке уметности у Београду, и то првенствено у одређеним радовима мањих форми.

А како је писани дискурс о стваралаштву Исидоре Жебељан првенствено усмерен ка њеној зрелој стваралачкој фази,[1] у овом раду пажња ће бити усмерена ка ранијем периоду композиторкиног стваралаштва, односно њеној другој фази стварања, такође изузетно креативној и плодоносној. Језгровитост музичког језика, поникла у раним композиторкиним делима, перманентна је особеност и њеног целокупног стваралачког опуса – која управо у кратким формама у потпуности долази до изражаја. Клавирска минијатура *Il Circo*, као фундус аналитичког разматрања у оквирима овог рада, у временском трајању од свега три минута, индикативан је пример казивања у оквирима композиторкиног лапидарног исказа.

IL CIRCO У ОПУСУ ИСИДОРЕ ЖЕБЕЉАН

За почетак друге стваралачке фазе Исидоре Жебељан узима се управо клавирска минијатура – скица за клавир *Il Circo*, настала 1993. године, која је једно од првих композиторкиних дела након дипломирања 1992. године (Стојадиновић Милић 2021: 200). *Il Circo* је, заправо, дело инспирисано музиком прослављеног италијанског композитора Нина Роте (Nino Rota) за филм *Осам и пō* (*Otto e mezzo*), Федерика Фелинија (Federico Fellini).[2] Тако је идејни аспект, односно инспирација, први занимљив аспект овог дела који је дотакнут.

Il Circo једно је од оних дела у којима је, поред осталог, дошао до изражаја ауторкин начин „говора", њено вешто манипулисање „формулама прошлости", као и

1 Према најновијем тексту Бориславе Чичовачког, зрела (трећа) стваралачка фаза подразумева временски оквир од 2002. године па све до године композиторкине смрти – 2020. године (Čičovački 2023: 139).

2 Овај рад је писан и на поменутом научном скупу презентован тачно тридесет година од настанка дела. Интересантно је да је година настанка композиције, уједно и година смрти Федерика Фелинија (1920–1993). Не зна се да ли је Фелинијева смрт можда била (додатни) подстицај за настанак композиције *Il Circo*.

интертекстуалношћу, израстајући у дистинктиван постмодернистички израз. Реч је о композицији у којој је Жебељан посегла за бројним интересантним поступцима – почев од коришћења музичких цитата, звучног асоцирања на механичке инструменте и жанр романтичарске минијатуре, до неокласицистичких хармонских решења. Детаљна анализа ових поступака има неколико циљева: послужиће, најпре, да објасни постмодернистичку „ауру" овог дела, а онда и да укаже на препознатљиве елементе ауторкиног музичког писма. Са друге стране, *Il Circo* прејудицира и дистинктивне аспекте композиторске праксе Исидоре Жебељан. Снажног, стваралачки препознатљивог набоја, дело кокетира са културним наслеђем прошлости, вишеструко залазећи у њене јасно дефинисане обрасце. У интринзичкој игри формула прошлости, Жебељан провоцира темеље утврђених значења, луцидно их реинтерпретирајући посредством неколико пунктова. У својеврсној форми хипертекста, дело добија значење двоструке варијације – према предмету своје стваралачке реплике, али и према начину „ницања" саме материје.

IL CIRCO: ФОРМУЛЕ ПРОШЛОСТИ У ПОЕТИЧКОМ ТУМАЧЕЊУ

Иако кратке форме, композиторка у овом остварењу музичким језиком и гестовима слушаоца, готово паралелено, проводи кроз прошлост и садашњост – управо онако како и Фелинијев главни јунак „делује" у филму. Он у филму функционише између сна и јаве, прошлости и садашњости, реалног и имагинарног. „Атмосфера попут сна" (Hayes 2005: 12), сновиђења, јесте једна од основних карактеристика филма *Осам и пô*, али и Фелинијеве поетике уопште. Управо то и јесте једна од преломних тачака поетика Фелинија и Жебељан, како то и сама композиторка каже: „У мојој музици има специфичне нарације […] која трансцендира у поетско на начин бајки, фантастике, магичног реализма […]" (Kotevska 2007: 19). Такође, у овој минијатури до изражаја долази и нешто што је, заправо одавно, препознато као посебан квалитет и особеност композиторске праксе Исидоре Жебељан, а што је додатно везује за свет филма Федерика Фелинија. „Музика Исидоре Жебељан препознатљива је у односу на два поступка која ауторка доследно спроводи: приказивање ванмузичких ситуација музичким средствима, сходно кодовима приказивања филмске и позоришне музике […]" (Novak 2005: 53).

Il Circo већ у својим првим тактовима звучи попут присећања. Жебељан за тему композиције узима сегмент главне теме из филма која се у самом филмском остварењу јавља неколико пута, увек другачија, мелодијски варирана или у потпуно различитим аранжманима/оркестрацији. Најпопунији вид главне музичке теме препознаје се, заправо, тек у последњем сегменту филма, управо онако како се и у самој композицији, тек при крају, препознаје Ротина тема у пуном облику. Већ овде се може детектовати један типични постмодернистички поступак.[3] Тема се у филму, слично теми у делу Исидоре Жебељан, јавља само на једном месту: када је

3 Како то Мирјана Веселиновић Хофман формулише: „[…] дискурс о постмодерни подразумева свест о једном завршетку који не означава нужно и крај појаве коју закључује. Напротив, он даје импулс и усмерење за грађење контекста […]" (Veselinović Hofman 1997: 5).

доноси соло клавир, у сцени када главни лик – филмски редитељ, замишља жељени исход везан за одређени проблем који га мучи. Последњи сегмент филма, у коме је позициониран најпотпунији вид теме на коју се Жебељан позива, по много чему асоцира на циркус – посебно по музичарима који костимима и шминком подсећају на кловнове и ликове из италијанске *commedia dell' arte*, по сценографији која подсећа на циркуску шатру, као и по оркестрацији музике у последњим сценама (Слика 1). Из тог разлога, Исидора Жебељан своју клавирску минијатуру насловљава *Il Circo*. Све наведено, па и сам наслов на италијанском језику (*Циркус*), јасно упућују да је ауторка инспирисана не само конкретном музиком или сценом из филма, већ и Фелинијевом (па и Ротином) поетиком. У овом конкретном случају, Фелини ствара циркус у виду дефилеа свих ликова из живота главног јунака, моменат у ком се прошлост и садашњост 'мире' „[…] хватајући се за руке и играјући око циркуске арене" (Kuk 2007: 307).

Слика 1. Сцена из последњег сегмента Фелинијевог филма *Осам и пō*: музичари и јасне асоцијације на циркус

Попут Фелинија, Жебељан као да покушава да „реконструише" прошлост, давно чуту мелодију, која се испрва опире том покушају. Музичка мисао се, попут човекове мисли, покрене али поклекне, не успевајући да се обликује до краја. Управо ово „присећање", односно „ницање" теме, утиче и на саму форму дела (о којој ће нешто касније бити речи). Може се рећи да је

> „њен музички говор […] утемељен на принципу убрзаног и наглог контрастирања музичких 'састојака'; снажан динамизам музичког тока обезбеђен је богатом метроритмичком компонентом, […] ритмиком кратких 'дахова', који као да 'сапличу' проток музике; тако испрекидан, лапидаран ритмички ток, понекад с наглим, неочекиваним застанцима […]" (Стојадиновић Милић 2021: 200).

По композиционим поступцима и „формулама" којима се на разне начине позива на прошлост, може се говорити о врло значајном делу које, заправо, предодређује дистинктивне аспекте композиторкиног музичког израза. Формуле прошлости разноврсне су и многобројне – препознају се у стандардним хармонским формулама класицизма, у форми романтичарске клавирске минијатуре, у музичком облику. Но, пре него што о томе подробније буде речи, важно је поменути још један „ниво" на ком ово дело непосредно делује на слушаоца по питању позивања на прошлост. У питању је сам звук клавира који у идеји Исидоре Жебељан подсећа на механички клавир, односно пијанолу. Тај механички, често „неусклађени" звук, асоцира на стару пијанолу коју је неопходно „разрадити", не би ли произвела задате мелодије. Не треба пренебрегнути ни чињеницу да пијаноле првенствено упућују на рану фазу развоја филмске уметности, односно биоскопе у којима су музички „пратиле" пројекцију немих филмова. На сајту Удружења композитора Србије, у оквиру 24. Међународне трибине композитора, може се наћи једини кратак опис овог дела до сада; ту се, између осталог, наводи да је у питању

> „звучни доживљај механичког клавира који прати или озвучава сцену из циркуске представе. Иако је испрекидана мелодија страсна, пуна изненадних успоравања и напетости очекивања, носталгична и заносна, њена се суштина, парадоксално, одржава унутар задатости начина свирања имагинарног механичког инструмента. […] Готово као лозинка за оне који су о носталгији и тананости осећања учили од двојице мајстора италијанског филма" (*Isidora Žebeljan* 2015).

Снажног, стваралачки препознатљивог набоја, дело кокетира са културним наслеђем прошлости, вишеструко залазећи у њене јасно дефинисане обрасце – који у новој констелацији постају провокативним субјектима новог значења.

Једна од најинтересантнијих тема у поменутом контексту свакако јесте везана за музичку тему коју Жебељан користи. Самим тим, реч је о типичном неокласичном поступку *повратка*, односно о суштинској идеји, *коду* неокласицизма који у мањој мери цитира, док у већој он симулира или подсећа. Управо то Жебељан чини у овој композицији. Сама тема коју композиторка излаже пред крај дела, а која није препозната као дословни цитат, може се посматрати као *парафраза*, која мења модел у извесној мери (Mikić 2009: 63), или као *узорак* (Veselinović Hofman 1997: 22).[4]

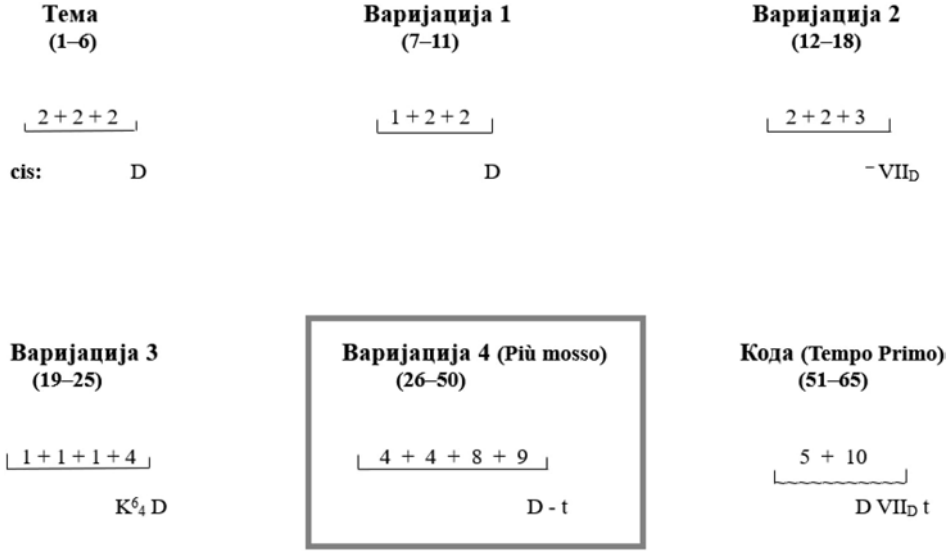
IL CIRCO: ФОРМУЛЕ ПРОШЛОСТИ У ТЕОРИЈСКО-АНАЛИТИЧКОМ ТУМАЧЕЊУ

Гледано са аспекта теоријско-стилске анализе композиције Исидоре Жебељан, биће расветљено неколико пунктова који на најпотпунији начин указују на специфичан однос музичког субјекта према прошлости, као његовој референтној тачки, односно упућују на карактеристичне формуле прошлости садржане у хипостази конкретне идеје.

4 Са друге стране, Зофија Лиса (Zofia Lissa) овакве појаве препознаје, ипак, као *цитате*, али, исто тако, истиче да „музички цитат […] не мора бити дослован, а да ипак фигурира као цитат, односно узорак" (према Veselinović Hofman 1997: 22). Другим речима, поступак се може сматрати цитатом, односно узорком све док он „репрезентује контекст из којег је узет, и то по његовим најтипичнијим својствима" (Veselinović Hofman 1997: 22).

Идентификујући базичне принципе формалног устројства дела, запажа се да је *Il Circo* написан у форми теме са варијацијама, врло јасне и прегледне структуре. Тема дела – која, према оригиналу из филма, асоцира на циркус из његове последње сцене – постаје свепрожимајућа нит, препознатљива у свим етапама развоја музичког тока, односно свим варијацијама. Ипак, оно што је специфично, необично и интересантно у процесима унутрашњег креирања музичког тока, у оквирима поменуте форме дела, а одступа од уобичајене „дефиниције" теме за варирање, те очекиваног третмана рада са њом унутар сваке варијације понаособ, јесте управо – концепција, односно базични, иманентни принцип формалног обликовања текста.

С обзиром на неупитни архитектонски принцип изградње музичког субјекта, присутан, генерално, у процесима формалног обликовања теме са варијацијама, може се приметити да концепција саме теме, као и варијације које следе, истичући управо њихов међусобни однос, евидентно „пркосе" основним постулатима поменутог обликотворног принципа – како на појединачном нивоу, тако и векторски, на нивоу целине. У овом Исидорином делу тема се у својој целости, у свом препознатљивом виду у односу на оригиналну појаву из филма, јавља тек на крају композиције, у последњој, четвртој варијацији. С тим у вези, практично се може говорити о присуству потпуно обрнутог процеса развоја и изградње музичког тока, где комплетан дотадашњи музички ток (тема и претходне три варијације), градативно, заправо, најављује финалну варијацију, односно *тему* дела, идентификовану као еквивалент оној из филма (Слика 2).

Слика 2. Структурни приказ композиције *Il Circo*: тема са варијацијама, где она, упркос генералном, иманентном архитектонском принципу у обликовању музичког тока који дефинише поменути формални тип, у својој целини бива препозната тек на крају композиције, у последњој варијацији, док су све претходне варијације, заједно са почетним сегментом музичког тока (темом), заправо, биле само њен наговештај, односно „тема у ницању".

Разматрајући „тему“ дела или прву „припремну етапу“ (т. 1–6) која се, потом, дакле, на веома специфичан начин варира, односно постепено *развија*, може се увидети и сам принцип тзв. „ницања“ теме, као основни постулат еволутивног обликотворног принципа и због тога се може говорити управо о истовременом присуству два – изворно опречна – принципа изградње музичког тока: еволутивном, који подразумева процес „ницања“, односно специфичног, *линеарног* развоја тематског материјала, и архитектонском принципу, који укључује јасну структурираност музичког тока и прецизну унутрашњу организацију музичких сегмената на више структурних нивоа – макро и микро плану. У том смислу, може се рећи да евидентни архитектонски принцип, својствен теми са варијацијама, управо међусобним односом својих варијација, са функцијом „припреме“ теме која се, у својој целости и препознатљивом виду, појављује тек у оквиру последње варијације, практично „пркоси“ самом себи.

Сам поступак „ницања“ теме овог дела („чеона тема“) видљив је кроз све етапе развоја музичког тока: кроз све потпунију појаву сваке наредне варијације којом се постепено долази до финалне, најпотпуније, а која директно фигурира као парафразирани субјект теме из филма (Слика 3, а, б, в, г).

Тема, т. 1–2

Варијација 2, т. 12–13

Варијација 3, т. 18–21

Варијација 4, т. 26–30

Слика 3. Поступак „ницања“ теме: од „чеоне“ теме до „теме“ у пуном облику, у четвртој варијацији

Практично се може закључити да ни сама тема (т. 1–6), у свом најопштијем значењу, не поседује карактеристике какве се од ње очекују (упечатљивост, лака памтљивост), већ је она више „клица“, потенцијал за ницање целе композиције – која ће се заокружити и бити најпотпунија и најпамтљивија управо на свом крају. У питању је, дакле, једновремено дејствовање архитектонског принципа изградње музичког тока, приметног на нивоу макроформе (тема са варијацијама), и еволутивног принципа, препознатог у „клици“/почетној теми композиције. Као још један битан моменат намеће се и сам ефекат варијације која је, у овом делу Исидоре Жебељан, подигнута на ниво принципа, а препозната и у домену односа према првобитном субјекту – музици из филма *Осам и пô*. У том смислу, може се говорити о феномену *двоструке* варијације који је видљив како кроз однос према првобитном субјекту – теми из финалне сцене филма, тако и кроз призму препознавања дела као варијације по себи.

Посматрајући форму дела композиције *Il Circo* са још једног аспекта, може се рећи да је она подједнако одређена и са позиције класичарског и са позиције романтичарског принципа стварања. Класичарски принцип (формула прошлости класицизма) препознат је кроз формални образац теме са варијацијама, као један од репрезентативних формалних типова епохе класицизма, код кога је, међутим, сам начин дистрибуције тематског материјала (у одређеном смислу), као и димензије дела, романтичарски – реферира на тип романтичарске минијатуре, конзистентног расположења, односно јединственог музичког карактера, што је, истовремено, и одредница барокног стила.

Хармонске формуле прошлости у музичком изразу Исидоре Жебељан најприметније су у самим каденцирајућим процесима, а препознате посредством стилске реперкусије традиционалних каденци – класичарских и романтичарских, аутентичних и плагалних – и, уопште, хармонских веза унутар музичког тока. У композицији *Il Circo* могу се, дакле, у свом најтранспарентнијем виду, сагледати репрезентативне хармонске формуле класицизма – каденце јасно исцртаних аутентичних односа, али и типичне романтичарске каденце плагалних односа, као и плагалне везе, генерално (Слика 4). Управо ови најкарактеристичнији и најрепрезентативнији хармонски идиоми поменутих стилова прошлости, у садејству са другим елементима композиторкиног музичког израза експресионистичке провенијенције, звуче посве ново и другачије.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНЕ ХАРМОНСКЕ ФОРМУЛЕ

КЛАСИЦИЗМА **(аутентичне везе)**	**РОМАНТИЗМА** **(плагалне везе)**
$t – D^6_5 – VII_D{}^6_5 – K^6_4 – D – t$ (Варијација 3, т. 23–26)	$t – {}^-VII_D – t$ (Тема + Варијација 1, т. 1–3)
$T – D_D{}^7 – D^7 – T^6$ (Варијација 4, т. 37–39)	$t – {}^-VII_D – II^6_5 – t$ (Тема + Варијација 1, т. 4–6)
	$t – s – D – {}^-VII_D – t$ (Варијација 2, т. 18)
	$VII_D – s – II^7 – D$ (Варијација 4, т. 40–46)
	Интерполација субдоминантне сфере у оквире аутентичне везе
	$D – {}^-VII_D – t$ (Кода, т. 57–крај)

Слика 4. Препознатљиви хармонски идиоми класицизма и романтизма; нуклеус репрезентативног плагалног односа романтизма свакако је веза $t – {}^-VII_D – t$ и она се очитује на најситнијим релацијама унутар музичког тока композиције (и на педалу тоничне функције).

Сагледавајући начине промене тоналитета унутар композиције, истиче се стандардни вид промене са јасно израженом енхармонском модулацијом посредством умањеног четворозвука (Слика 5). Интересантно је нагласити да тоналитети, присутни у моменту модулације, јесу почетни, основни тоналитет дела, цис-мол,

и тоналитет у који се модулира и који се, потом, на исти начин, врло брзо напушта – Ха-дур. Уколико се промисли однос ових тоналитета, може се, такође, закључити постојање извесног плагалног односа међу њима – где је цис-мол, заправо, субдоминантна област Ха-дура, односно тоналитет његовог другог ступња. Другим речима, плагални однос тоналитета, поред поменутих хармонских односа и каденци, такође је прерогатив романтичарског стила. Ово је, уједно, и једини тоналитет који се у читавој композицији, поред основног, појављује и то у последњој, четвртој варијацији, односно употпуњеној „теми" дела.

Варијација 4, т. 35–39

Слика 5. Стандардни вид промене тоналитета: енхармонска модулација посредством умањеног четворозвука

Да је музички израз Исидоре Жебељан, у овом делу, савремен – у оном облику колико то „варијација на прошлост" дозвољава, односно примењени постмодернистички поступци толеришу, говоре у прилог честе промене темпа, метра, динамике, агогике (са помереним акцентима), интервенција на пољу ритма, али и сам карактер дела. Све ово указује на специфичну реторику експресионистичког музичког израза, као и на, у оквиру њега, присутан моменат гротеске – који је, свакако, уско везан за естетику циркуса и битно одређује полазну идеју овог дела.[5] Гротескни моменат очитан је кроз „изломљену" и бројним краћим паузама различитог трајања испрекидану мелодијску линију која се, даље, директно доводи у везу са специфичним третманом клавира као удараљке – што је директна референца на неокласични стилски поступак.[6]

5 Изуетна важност ритма у профилисању наратива гротеске, као нарочитог субјекта овог Исидориног дела, у спрези са неправилним акцентима и различитим, метрички и акцентуално, дефинисаним паузама, додатно би могла бити сагледана (и потврђена) кроз однос перманентог „саплитања" музичког тока: посредством различитих агогичких промена, неправилних акцената и пауза различитог профила са функцијом својеврсног „напора" у наговештају саме Ротине теме која, тек у четвртој варијацији, бива презентована флуентно, метрички и ритмички уједначено. На тај начин, још једном би било могуће потцртати феномен звучног „присећања" на конкретне формуле прошлости – када механички, нестабилни ритам (као да) покушава да, на крају дела, коначно, „сустигне" мелодијску линију те, заједно са њом, зазвучи складно.

6 Корени овога могу се приметити у прошлости, у француској музици XX века, у стваралаштву тзв. француске „Шесторке" (*Les Six*), нарочито Дарију Мијоа (Darius Milhaud), и Ерика

Имајући у виду несумњиву повезаност са поетиком француских композитора XX века неокласичног одређења – француском „Шесторком", а нарочито са медитеранским лиризмом Дариjуса Мијоа, али и, са друге стране, џезом и популарном музиком, онда ни не чуди, практично, чињеница о важности Исидориног одабира варијације, као такве, за принцип изградње овог њеног дела. Варијација је иманентно својство и џез музике, са суштинском одликом идентификованом у самом феномену импровизације. Изузетна важност придата је кластеру, као звучном еквиваленту циркуског жонглирања, али и презентације нечистог тона пијаноле. Управо у вези с тим, важно је истаћи да перманентна употреба кластера који је, на нивоу читавог дела, присутан кроз своје различите видове појавности и нивое сложености – као дијатонска и/или хроматска конструкција, са увек различитим бројем гласова, што додатно поспешује и сам ефекат, односно степен „нечистоће" тона пијаноле – задобија, заправо, статус дистинктивне црте стила овог специфичног дела, додатно га значењски одређујући.

ЗАКЉУЧАК

Резултати поетичких и теоријско-аналитичких проматрања добијени поступком препознавања формула прошлости у делу *Il Circo* Исидоре Жебељан, указују на значај и статус дела као вишеструке реплике, односно „варијације" на различите видове прошлости. Такве формуле у музичком изразу Исидоре Жебељан, у оквирима поменутог дела, могу бити сагледане кроз неколико стожерних пунктова.

Први од њих свакако јесте реплика на минуло доба механичког клавира – пијанолу и естетику циркуса, али и сам третман клавира као удараљке, што указује на још једну формулу прошлости с почетка XX века – неокласицизам који, сам по себи, подразумева окретање обрасцима, односно темама прошлости.

Реплика на формални образац (тема са варијацијама) и формалне принципе изградње музичког дела, такође је показатељ субјекта прошлости, где се *ново* очитава управо у симултаном деловању два опречна принципа обликовања музичког тока – архитектонског и еволутивног. Поменути принципи препознати су у концепцији изградње форме музичког дела на макро и микро плану, али и у концепцији саме „теме" и њеног *развоја* кроз друге варијације – јер је тема, уједно, и развој – све до финалне, четврте варијације која се, заправо, ретроградно ишчитава као реплика на оригиналну тему из филма.

У контексту сагледавања тоналности, композиција Исидоре Жебељан тонално је дело, између осталог јер је и сам субјект који провоцира реплику – тоналан.

Сатија (Eric Satie). Уосталом, сама естетика циркуса управо је код њих и промовисана – кроз циркуске представе с почетка XX века које су се одржавале у Француској. Са друге стране, веза музичког израза Исидоре Жебељан са француском традицијом сасвим је јасна, с обзиром на то да је она, на основним и последипломским студијама Факултета музичке уметности у Београду, композицију учила од проф. Властимира Трајковића (1947–2017), а он, између осталих, и од Оливијеа Месијана (Olivier Messiaen, 1908–1992), на усавршавању на Високом националном конзерваторијуму у Паризу, током 1977–1978. године.

У питању је романтичарски функционални тоналитет и обраћање различитим видовима/ формулама прошлости. Присутни су хармонски идиоми класицизма (класичарска каденца) и романтичарски хармонски гестови – реплика на плагалност романтизма, како у самим хармонским везама, тако и на нивоу тоналне диспозиције дела.

По питању принципа формалног обликовања дела, у композицији *Il Circo* видљиви су елементи више субјеката прошлости: барока (кроз постојање еволутивног принципа изградње музичког тока, „ницање" саме теме и њен потпуни, „заокружени" вид на самом крају); класицизма (сам формални образац теме са варијацијама и, с тим у вези, архитектонски принцип изградње музичког субјекта на више различитих нивоа, као и присуство репрезентативних каденци класицизма); затим романтизма (препознато кроз романтичарску минијатуру, специфичне плагалне везе и диспозицију тоналитета присутних у модулационим процесима); неокласицизма са елементима експресионизма (приметно посредством нарочитог третмана клавира као удараљке те присуством великих скокова у мелодији),[7] што се, даље, директно пресликава на елементе скривене полифоније, односно скривени двоглас као прерогатив барокног полифоног стила, чиме се „круг" затвара (Слика 6), као и постмодернистичких поступака – рада са *узорком* (Veselinović Hofman 1997), *цитатом* (Lissa 1977), односно *парафразирањем* музичког текста у најширем смислу речи (Mikić 2009).[8]

Целокупна идеја успостављања *значења* дела *Il Circo* Исидоре Жебељан, заснована је, дакле, на постмодернистичким гестовима његове изградње: постојањем *узорка* и рада са њим, односно поступком *цитирања* или *парафразирања* почетне идеје – музичке теме филма. Поменути поступци, градивни елементи дела, препознати су као његово иманентно својство те постају и његов препознатљиви *знак*. У том смислу, *Il Circo* обилује различитим формулама прошлости, али је оно, садејством других елемената музичког израза и инвентивном

7 Појам неокласицизма са елементима експресионизма, поменут у контексту француске „Шесторке", те сагледан, између осталог, кроз одредницу клавира као удараљке, свакако може бити (и јесте) препознат и у оквирима шире слике. Наиме, „ударачки" третман овог инструмента, уз неизоставну спрегу са гротеском, као индикативним субјектом овог дела, поред „локалне" географске појаве, може бити и директна референца на музички израз Игора Стравинског (Игорь Фёдорович Стравинский) или Сергеја Прокофјева (Сергей Сергеевич Прокофьев), чиме би се значењски контекст неокласицизма, у овом смислу, још више проширио.

8 Интересантно је на овом месту поново истаћи још једну случајност која се односи на сам тренутак презентовања овог рада на Међународном научном скупу *Српски језик, књижевност, уметност* 2023. године, на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, а која директно реферира на претходна два субјекта прошлости: Фелинијев филм *Осам и пô* и композицију *Il Circo*, Исидоре Жебељан. Наиме, позив на различите прошлости могуће је сагледати управо са позиција двоструког јубилеја: најпре настанка Исидориног дела (1993) у односу на њен референтни субјект, филм *Осам и пô* (1963), а онда и са позиција писаног дискурса који у свом фокусу има управо дело *Il Circo*, односно музиколошко-теоријске „реплике" настале, такође, тридесет година касније (1963–1993–2023). У том смислу и у оваквој временској констелацији, појединачни субјекти, иако на интертекстуалним релацијама, могу бити и јесу део хронолошке варијације.

стваралачком поетиком саме ауторке, увек ново и савремено, а, истовремено, слушљиво и значењски „приступачно“ – што је, свакако, у домену савремене музичке праксе, немерљив квалитет.

Слика 6. Шематски приказ међусобног деловања формула прошлости и „затравање“ круга

ЛИТЕРАТУРА

Barthes 1985: Roland Barthes. „Music, Voice, Language“. *The Responsibility of Forms – Critical Essays on Music, Art and Representation*. New York: Hill and Wang, 278–285.

Veselinović Hofman 1997: Mirjana Veselinović Hofman. *Fragmenti o muzičkoj postmoderni.* Novi Sad: Matica srpska.

Kotevska 2007: Ana Kotevska. „Isidora Žebeljan: transcendentalna putovanja do i od beogradske fantastike“. *Novi zvuk,* 29, 13–21.

Kuk 2007: Dejvid A. Kuk. *Istorija filma I–II*. Beograd: Clio.

Lissa 1977: Zofia Lissa. *Estetika glazbe – ogledi*. Zagreb: Naprijed.

Mikić 2009: Vesna Mikić. *Lica srpske muzike: neoklasicizam*. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.

Novak 2005: Jelena Novak. „Opera *Zora D.* Isidore Žebeljan: ogled o fantazmima tradicije, rodnim identitetima i prikazivanju u muzičkom teatru“. *Novi zvuk*, 25, 49–54.

Стојадиновић Милић 2021: Милана Стојадиновић Милић. „Исидора Жебељан (Београд, 27. септембар 1967 – Београд, 29. септембар 2020)“. *Музикологија,* 30, 199–207.

Hayes 2005: Mark Hayes. *Psychoanalysis & the Films of Federico Fellini*. Honors College Theses 12. New York: Pace University. <https://digitalcommons.pace.edu/honorscollege_theses/12>. [13. 8. 2024].

Čičovački 2023: Borislav Čičovački. „The oeuvre of Isidora Žebeljan – a survey, classification, specificities and significance (II)“. *New Sound,* 61, 139–171.

Isidora Žebeljan 2015: „Isidora Žebeljan“. *24. Tribina kompozitora*. <https://composers.rs/?page_id=4763>. [5. 6. 2024].

Anja Z. LAZAREVIĆ KOCIĆ
Nevena J. VUJOŠEVIĆ

THE REINTERPRETATION OF THE FORMULAS OF THE PAST: *IL CIRCO* BY ISIDORA ŽEBELJAN IN THE POETIC AND THEORETICAL-ANALYTICAL INTERPRETATION

Summary

Il Circo (1993) by Isidora Žebeljan, the piece inspired by Nino Rota's music for the movie *The eight and a half* (1963), is significant because it prejudges the distinctive aspects of the composer's musical expression. With a strong, creatively recognizable impulse, the piece flirts with the cultural heritage of the past, multiple entering into its clearly defined patterns – which in a new constelation become the provocative subjects of the new *meaning*. In the intrinsic game of the formula of the past, Žebeljan provokes the basis of the established meanings, lucidly reinterpreting them through several points: by using a musical quote, associating to the mechanical piano, by a genre of the romantic miniature, by easily noticeable formal pattern whose architectural princip of construction immanently „defies" itself, by contemporary musical expression which rests on the formulas of the past – romantic, but also on the harmonic idiom of classicism and specific postmodernist gestures. In a kind of hypertext form, the piece gets meaning of the double variations – according to the subject of his creative replika, but also according to the way of „sprouting" the matter itself.

Keywords: Isidora Žebeljan, *Il Circo*, reinterpretation, variation, the formulas of the past, poetics.

Рад је предат 30. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА И ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

УДК 393(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61025

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДРВОРЕЗНИ НАДГРОБНИ КРСТОВИ КОД СРБА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ЛЕПОСАВИЋ – ДАР ПОКОЈНИКУ ЗА ЧЕТРДЕСЕТОДНЕВНИ ПОМЕН**

Апстракт: Пажња у раду посвећена је једном до сада недовољно истраженом сегменту народне традиције Срба на Косову и Метохији везаном за посмртне обичајно-обредне праксе, који је данас специфичан посебно за подручје општине Лепосавић. Реч је о постављању великих крстова од дрвета на гроб покојника, које чланови породице и најуже родбине покојнику за четрдесетодневни помен намењују као дар. Карактеристично за наведене крстове, који се у говору Срба на подручју општине Лепосавић зову *крст*, понегде и *крстача*, јесте то да њихова израда подразумева примену богате орнаментике, сходно чему се они, између осталог, могу посматрати као вид традиционалног уметничког стваралаштва локалног становништва. Циљ истраживања презентованог у раду базиран је на покушају приказа неколико главних особина поменутог феномена, у чему је посебна пажња посвећена разумевању симболике проучаване праксе у перцепцији њених непосредних носилаца – Срба на подручју лепосавићке општине, односно сагледавању начина употребе дрворезних надгробних крстова у контексту култа мртвих код припадника истраживане српске заједнице. Резултати представљени у раду добијени су на основу теренског истраживања у Лепосавићу, Лешку и још двадесет пет оближњих села, спроведеног током 2024. и 2025. године.

Кључне речи: дрворезни надгробни крстови, култ мртвих, народна традиција, четрдесетодневни помен, Срби, општина Лепосавић, Косово и Метохија.

Према препоруци др Биљане Сикимић, научног саветника Балканолошког института САНУ у пензији, у пролеће 2024. године започео сам рад на истраживању једног сегмента посмртних обичајно-обредних пракси код Срба на подручју општине Лепосавић,[1] који је спрам својих особина показивао карактер феномена

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-8487-7069, alek.pavlovic@hotmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

1 Општина Лепосавић најсевернија је општина на Косову и Метохији. Обухвата планинску област Копаоника и Рогозне, чијом средином, од југа ка северу, протиче река Ибар. Заузима 539 квадратних километара и има 71 насеље. Према последњем попису који је на Косову и Метохији 1991. године спровео Републички завод за статистику Србије, у општини Лепосавић живело је 16.395 људи, од чега 87,8% Срба и 5,8% Албанаца, док је у општинском административном центру – истоименом градском насељу – било 3.056 становника (Павловић 2003: 11, 16, 75, 269). Релевантних пописа на подручју општине после 1991. године није било, због чега прецизних података о бројности локалног становништва до данас нема. Процена међународне организације ОЕБС за 2018. годину била је да

из корпуса народне традиције, специфичног по томе што је на Косову и Метохији он данас заступљен практично само на северу покрајине, посебно код становништва у Лепосавићу и околини.[2] У питању је израда великих надгробних крстова од дрвета, које, као врсту дара, чланови породице и најуже родбине намењују покојнику, а који се на гроб покојника постављају обично четрдесет дана после његове смрти. Карактеристично за ове крстове, који се у говору локалних Срба зову *крст*, понегде и *крстача*, јесте то да њихова израда подразумева примену богате орнаментике, сходно чему се они, између осталог, могу посматрати као вид традиционалног уметничког стваралаштва српског становништва на подручју општине Лепосавић, односно као израз његове склоности ка испољавању естетике и жеље за лепим.

Наведеном феномену у етнологији, антропологији и сродним наукама до сада није била посвећена одговарајућа пажња. Релативно је мали број дела у стручној литератури чији аутори бележе употребу дрворезних надгробних крстова, и то не само код Срба у Лепосавићу и околини, већ и шире на Косову и Метохији, па и на подручју централне Србије. Овај елемент посмртне обичајно-обредне праксе привукао је пажњу још Петру Ж. Петровићу, који је приликом антропогеографског истраживања области Рашке у периоду између два светска рата фото-апаратом документовао његову присутност у више села на планини Рогозни и у пределима Подгор и Подбуковик (2010: 183, 216, 235, 265).[3] Знатно пре Петровића, међутим, са дрвеним надгробним крстовима сусреће се путописац и етнограф Феликс Каниц, који у свом делу заснованом на путовањима по Србији 1859–1868. године прилаже цртеже ових крстова на које наилази на гробљима у неколико различитих насеља, почевши од Владичиног Хана, преко Мачковца код Куршумлије, до Борача у Гружи. Посебне утиске Каниц је понео из Каменице у ваљевском округу, где је, како је написао, уживао у дрворезачком умећу локалних сељака, проналазећи његов израз „и у најобичнијим предметима у домаћинству, у украшеном оружју, на порталима, капијама и прибору сеоских цркава, а нарочито на високим, чудним надгробним крстовима“ (1989: 429).

Дрвене надгробне крстове помиње и Дена Дебељковић, свештеник, етнограф и фолклориста, родом из Липљана, који описујући цркву у овом месту, подигнуту у 14. веку, наводи да се на гробљу око цркве „налазе каменити и дрвени; велики и мали крстови“ (2010: 25). Да су у време када Дебељковић износи наведено опажање велики крстови од дрвета постојали на гробљу у Липљану потврђује Бранислав Нушић, који је, у време свог конзуловања у Приштини 1893–1897. године, лично направио фотографију поменуте цркве, тако да се на њој, непосредно поред цркве, уочава велики крст од дрвета са карактеристичним горњим делом у облику ромбоидне

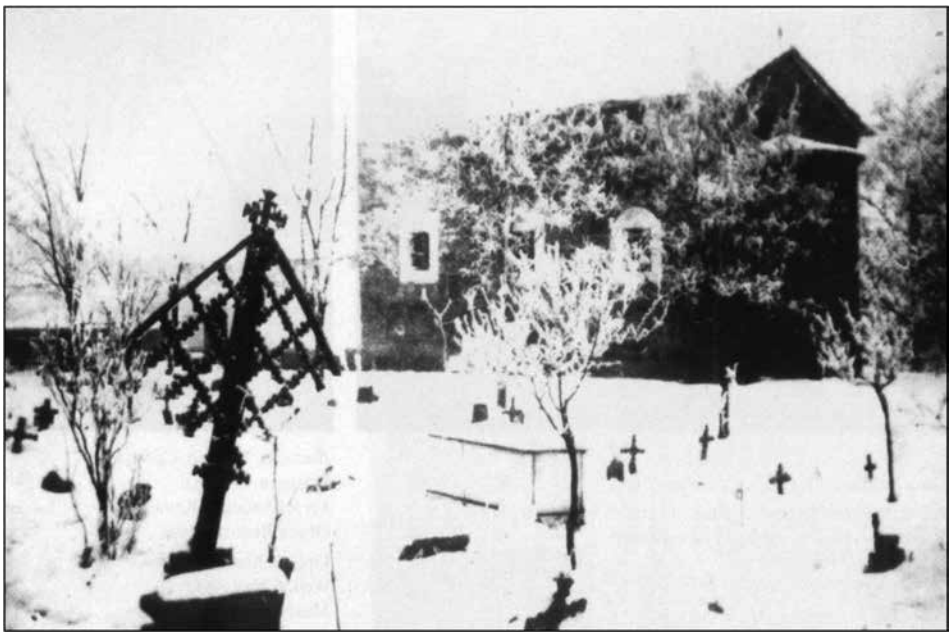
је у општини тада живело 18.635 људи, од чега око 18.000 Срба (*Municipal profile* 2018). У попису који су 2024. године на Косову и Метохији спровеле привремене установе самоуправе са седиштем у Приштини, формиране на основу Резолуције 1244 Уједињених нација од 10. јуна 1999. године, Срби са подручја општине већином нису учествовали, док су уочи локалних избора које су за територију целе покрајине расписале за 12. октобар 2025. године привремене установе самоуправе саопштиле да пунолетних грађана у општини Лепосавић има 12.380 (*Manje birača na spisku za lokalne izbore* 2025).

2 На датој препоруци и указаној помоћи и саветима приликом истраживања чије резултате у овом раду представљам др Биљани Сикимић овде још једном упућујем велику захвалност.

3 Управо је Петар Ж. Петровић ове крстове назвао „дрворезни надгробни крстови“, што је као термин у стручном смислу употребљено за означавање проучаваног феномена и у овом раду.

конструкције и са малим крстом на врху (1986: 241). Године 1912. исту цркву фотографисао је Риста Марјановић, први српски фото-репортер, који је забележио слично што и Нушић, захваљујући чему је до данас остао сачуван вероватно најбољи визуелни приказ једног од дрворезних надгробних крстова на црквеном гробљу у Липљану из периода на прелазу из 19. у 20. век (Слика 1).

Још неколико аутора помиње велике надгробне крстове од дрвета, па тако, рецимо, Милан Ђ. Милићевић на основу својих опсервација из друге половине 19. века каже да је у тадашњој Србији било уобичајено да се најдаље четрдесет дана по укопу над гробом покојника поставља „висок дрвени крст […] који је у горњем крају врло ишаран дрвеном резаријом. О тај крст, ако је покојник био млад, веша се од његовога одела и накита понешто. Поред тога, родице покојникове вешају и мараме, пешкире, гронтуље воћа ком је кад време, орахове јабуке, и друге понуде“ (1984: 348). Тридесетих година 20. столећа Митар С. Влаховић се у Ибарском Колашину сусреће са појавом да на многим гробовима има „по неколико (пет до осам) дрвених крстова, високих два до три метра“ (1939: 104), док Миленко С. Филиповић, у исто време када и Влаховић, у селу Придворици, такође у Ибарском Колашину, бележи да се „дрвени крстови доносе на гроб на четрдесет дана по смрти покојника. Сви крстови које донесу сродници пободу се на гробу изнад главе поред оног крста који је усађен приликом сахране. Ако су ти крстови лучеви, могу да трају деценијама“ (1940: 179). Заступљеност истог феномена у Ибарском Колашину током 20. века региструје и Благоје Божовић, који саопштава да је за четрдесетодневни помен ближа родбина на покојников гроб доносила дрвене крстове. Ови крстови су, како Божовић наводи, били „лепо урађени и ишарани у виду дубореза“ (2005: 60).

Слика 1. Црква у Липљану 1912. године, са гробљем око Цркве и дрворезним надгробним крстом (фотографија преузета из Марковић 2024: 301)

Током скоро тридесетогодишњег истраживања гробаља и надгробних белега у Србији, Никола Дудић је у другој половини 20. века забележио исти феномен, и то у већем броју насеља на подручју земље, укључујући и покрајину Косово и Метохију. На дрворезне надгробне крстове Дудић је наишао у селу Бостане код Новог Брда, где их описује као „високе дрвене стубове (до 2 м)“ са „завршетком у облику круга, у коме је крст мање или више разуђен, а чији су краци обогаћени мањим крстовима“ (1995: 33). Са сличним крстовима од дрвета поменути аутор се сусрео и у Тутину и селима у горњем току Ибра, код Новог Пазара, манастира Студенице, али и код Богутовачке Бање, па и Косјерића, што је документовао цртежима и фотографским материјалом (1995: 322, 328, 400–401, 451, 457–458, 475). У контексту последица проузрокованих крупним друштвенополитичким променама на Косову и Метохији после НАТО агресије на СР Југославију 1999. године и паралелно вођеног оружаног сукоба између српских снага безбедности и албанске паравојне ОВК, Дудић указује на уништавање културног наслеђа Срба на подручју покрајине, посебно гробаља и надгробних знамења, за које каже да доживљавају исто што и живи који су насилно протерани, а то је да буду „део тог погрома“ и „плен сулудог ума и зле руке“ (2005: 243–245). Дудић у том смислу истиче историјску и културну вредност старих српских гробаља и надгробних споменика, посматрајући их као везу „са прошлим и подстрек за будућност“ (2005: 245), сходно чему третира и значај дрворезних надгробних крстова као споменичке традиције коју везује за цело приобаље Ибра, односно северне делове покрајине, али и за област Метохије и околину Новог Брда (2005: 249).

ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Као што се из до сада приложеног види, израда и употреба великих надгробних крстова од дрвета није била непримећена у стручној јавности. Овај феномен привукао је пажњу више истраживача, путописаца, и других, међутим очигледно је да су резултати интересовања које су за њега претходно набројани аутори показали били прилично ограниченог домета. О овом елементу традиционалне културе Срба писано је у форми успутних белешки или краћих саопштења, док је о њему, као визуелни траг, остављено тек неколико цртежа и фотографија. Оно што је код невеликог научног доприноса познавању праксе израде и употребе надгробних дрвених крстова уочљиво јесте да он, по свему судећи, није у сагласју са величином значаја поменуте праксе у животу српског становништва у даљој, али и скоријој прошлости, нарочито ако се посматрају њена некадашња распрострањеност и старина. Гледано у дијахронијској перспективи, како се то на основу опажања поменутих аутора може запазити, посматрани феномен забележен је на релативно широком простору, што значи не само на Косову и Метохији, већ и у другим деловима Србије. При том, он се може уврстити у ред културно-историјских појава са карактером дугог трајања, будући да белешке о великим дрвеним надгробним крстовима код Срба доноси још Каниц средином 19. века, што упућује на претпоставку да су они прављени и коришћени и раније.

Без улажења у разматрање очуваности праксе постављања дрвених надгробних крстова у областима централне Србије за које посматрани феномен везују Каниц,

Милићевић, Петровић и Дудић, ситуација на Косову и Метохији је таква да се дрворезни надгробни крстови до данас још увек могу срести у северном, већински српском делу покрајине, пре свега у насељима општине Лепосавић,[4] док у другим крајевима, у којима њихово постојање документују Дебељковић, Нушић, Марјановић и Дудић, а то су Липљан, Метохија и околина Новог Брда, употребе ових крстова у данашњем времену нема.[5] Иако није могуће потврдити када у поменутим областима Косова и Метохије посматрани сегмент посмртних обичајно-обредних праксе почиње да замире, не треба занемарити претпоставку да је његово нестајање могло бити интензивирано под утицајем крупних друштвено-политичких промена проузрокованих НАТО агресијом на СР Југославију и оружаним сукобом између српских снага безбедности и албанске паравојне ОВК, које су на подручју покрајине резултирале масовним исељавањем српског и другог неалбанског становништва, што је довело до пражњења насеља, запуштања гробаља, али и њиховог скрнављења и уништавања од стране Албанаца.[6] Чињеница да на северу Косова

4 Приликом обиласка гробаља на ширем подручју севера Косова и Метохије, на понеки дрворезни надгробни крст наишао сам још само у неколико села на подручју општине Звечан, као што су Банов До и Жеровница, док сам на подручју општине Зубин Поток, односно у Ибарском Колашину, као области у којој је више аутора поменутих у раду (Влаховић, Филиповић, Божовић, Дудић) забележило да је посматрани феномен током 20. века постојао, по један велики надгробни крст уочио само на гробљима у селима Падине и Брњак. У селу Падине крст је био дариван покојнику који је преминуо још 2008. године, док у Брњаку крст није био направљен од дрвета, већ од гвожђа, и био је у прилично лошем стању, са доста рђе, што је указивало на то да је покојнику на гроб био постављен доста давно, сигурно пре више деценија. Да су дрвени надгробни крстови у Ибарском Колашину у прошлости били познати, а да се на овом подручју они у данашњем, актуелном тренутку практично више не користе, потврдило ми је неколико информаната из Зубиног Потока и неколико колашинских села (Придворице, Падине и Рујишта). Косовску Митровицу у контексту рекогнисцирања локалног гробља нисам узимао у обзир, будући да се Срби из овог града после 1999. године, након његове поделе на делове јужно и северно од Ибра, када је православно гробље остало у јужном, албанском делу града, сахрањују на гробљу у селу Рударе, које се налази у већински српској општини Звечан.

5 У наведено стање једним делом уверио сам се лично, док сам другим делом одговарајуће податке добио од више информаната из неколико различитих крајева покрајине. Да дрворезних надгробних крстова данас нема у употреби лично сам проверио у Липљану и селу Бостане код Новог Брда, док сам одговоре на питања о заступљености ове праксе у данашњем времену и рецентној прошлости добио од информаната из Ораховца и Велике Хоче у јужној Метохији, села Суво Грло и Бање у Метохијском Подгору, Штрпца и села Драјковце у Сиринићу, Шилова, Горњег Кусца и Доњег Кормињана у околини Гњилана, Чаглавице и Батуса код Грачанице, као и лица расељених из Истока и Гораждевца у Метохији која данас живе у Косовској Митровици и Рашки. Према добијеним одговорима, већини информаната није било познато да су се у њиховим срединама дрворезни надгробни крстови користили у прошлости, што је значило да им није било познато да се они користе и данас, док је двоје информаната – из Чаглавице и расељено лице из Гораждевца – саопштило да им је употреба крстова позната. Информант из Чаглавице потврдио је да се дрвени крстови у овом селу и на ширем подручју Грачанице данас не користе, али је изнео претпоставку да је наведена пракса у појединим деловима централног Косова и Метохије у прошлости могла да постоји. Лице расељено из Гораждевца такође је потврдило да му није познато да се надгробни дрвени крстови данас користе у Гораждевцу, или да је то био случај раније, али је нагласило да памти да их је пре више деценија, још пре 1999. године, могло да види на гробљу у Клини, месту удаљеном двадесетак километара источно од Гораждевца.

6 Према Митри Рељић, на Косову и Метохији је почев од 1999. године, па у наредне две деценије, похарано стотине градских и сеоских гробаља, због чега се, како ова ауторка наводи, са сигурношћу

и Метохије Срби до данас представљају компактну етничку целину, због чега од 1999. године нису били изложени већим албанским притисцима усмереним у правцу њиховог исељавања, може да послужи као аргумент у прилог објашњењу зашто је пракса прављења и употребе дрворезних надгробних крстова у овом делу покрајине до данас сачувана.[7]

Посматрајући наведени сегмент посмртних обичајно-обредних пракси као део народне традиције Срба на подручју општине Лепосавић, и узимајући у обзир чињеницу да у домаћој науци до сада није написана практично ниједна студија посвећена употреби великих надгробних крстова од дрвета, подстицај за истраживање представљено у овом раду дошао је управо на основу увиђања потребе да се пружи одређени допринос проучавању посматраног феномена. Циљ истраживања био је усмерен ка настојању да поменута пракса код српског становништва у Лепосавићу и околини буде приказана са становишта неколико њених главних особина, и то кроз емпиријски приступ, што значи на основу етнографске грађе сакупљене непосредно на терену. Нарочита пажња, у том смислу, била је посвећена разумевању симболике проучаваног феномена у перцепцији његових непосредних носилаца – Срба на подручју лепосавићке општине, односно сагледавању начина употребе дрворезних надгробних крстова у контексту посмртних обичајно-обредних пракси припадника истраживане српске заједнице. Имајући у виду ограничен обим рада, презентованим резултатима истраживања нису били обухваћени сви аспекти проучаваног феномена, из чега произлази да је он у раду приказан делимично, без узимања у обзир још неких структурних карактеристика од значаја за његово целовитије разумевање. Овде се превасходно мисли на оне особине дрворезних надгробних крстова које проистичу из њиховог карактера као објекта материјалне културе са израженом компонентом традиционалног уметничког стваралаштва, што значи да резултати презентовани у раду нису укључивали сагледавање естетске димензије проучаваног сегмента посмртних обичајно-обредних пракси, те његову улогу у задовољењу потребе за лепим код припадника истраживане заједнице Срба. У раду, другим речима, није анализирана уметничка вредност дрворезних надгробних крстова, под којом могу да се подразумевају технике њихове израде, варијације облика, орнаментика, ликовни садржај и слично.

Теренско истраживање за потребе рада спроведено је током 2024. и 2025. године, и то у двадесет седам насеља на подручју општине Лепосавић. Осим у Лепосавићу, као административном средишту општине, и Лешку, насељу са статусом варошице,[8]

може тврдити да је на подручју покрајине у поменутом периоду уништено више десетина хиљада надгробних споменика (2020: 281–282).

7 Наведени аргумент, ипак, треба узети са резервом из разлога што се на северу Косова и Метохије поред општине Лепосавић налази и општина Зубин Поток, односно Ибарски Колашин, на чијем подручју су употребу великих надгробних крстова у 20. веку забележили Митар С. Влаховић, Миленко С. Филиповић, Благоје Божовић, напослетку Никола Дудић. Иако је реч о подручју насељеном скоро искључиво Србима, изузев села Чабре кога насељавају Албанци, пракса постављања дрворезних надгробних крстова на гроб покојника у Ибарском Колашину данас практично више није присутна.

8 Иако данас има статус варошице, Лешак је, као и Лепосавић, раније био исто што и сва друга насеља на подручју лепосавићке општине, а то је село. У саставу данашње месне заједнице

истраживање је спроведено у селима Сочаница, Вуча, Кратина, Кајково, Белуће, Борова, Гулије, Остраће, Поткомље, Доњи Крњин, Горњи Крњин, Земаница, Витановиће, Миолиће, Мекиниће, Дрен, Кутње, Јошаница, Придворица, Улије, Ибарска Слатина, Тврђан, Костин Поток, Родељ и Мајдево. У циљу прикупљања чињеничне грађе истраживање је реализовано на основу примене квалитативних истраживачких метода, пре свега вођења разговора са саговорницима – становницима наведених насеља,[9] као и опсервације, приликом које је документовање проучаваног феномена обављено помоћу фото-апарата.[10] Поступак истраживања подразумевао је обилазак гробаља у свим поменутим насељима, са циљем утврђивања заступљености, тј. учесталости постављања дрворезних надгробних крстова на гробовима покојника, али и фотографског документовања бројности и физичког изгледа сâмих крстова. Истраживачким поступком било је обухваћено вођење разговора са четири мајстора са подручја општине Лепосавић, позната по умећу прављења великих надгробних крстова од дрвета, са којима су разговори обављени у селима у којима они живе, а то су Вуча, Земаница и Сочаница.[11] Како би према проучаваном феномену био сагледан однос представника Српске православне цркве разговори су обављени и са двојицом локалних свештеника – на служби у Лепосавићу и Лешку.[12] Истраживањем је, најзад, био обухваћен контакт са више информаната из практично свих српских средина на подручју Косова и Метохије, не рачунајући лепосавићку општину – од општине Зубин Поток, тј. Ибарског Колашина, на северу, до шарпланинске жупе Сиринић, на југу покрајине. Од информаната су тражене само краће информације, углавном од значаја за сагледавање заступљености праксе постављања дрворезних надгробних крстова у прошлости и садашњости на подручјима из којих су информанти родом и у којима данас живе.[13]

и катастарске општине Лешак село Лешак и даље постоји, што његови становници посебно истичу, називајући га „старим" Лешком. Слично је са Сочаницом и још неким другим селима, која су се, услед спуштања становништва из виших у ниже крајеве, током 20. века развила у „друмска насеља" око главног пута који долином Ибра из правца Рашке иде ка Косовској Митровици. У саставу данашње Сочанице, тако, два-три километра источно од насеља које се налази уз поменути пут смештен је део села који локални становници зову „стара" Сочаница.

9 Разговори са саговорницима вођени су уз помоћ упитника полуструктурираног типа, захваљујући чему је саговорницима било омогућено да на постављена питања одговарају према свом нахођењу, без ограничавања или усмеравања. Овакав начин вођења разговора код саговорника је подстицао спонтаност, што је погодовало добијању података од значаја за истраживање до којих се вероватно не би дошло да је од саговорника тражено да одговарају на питања која би захтевала строго прецизиране одговоре.

10 Захваљујући употреби фото-апарата током процеса истраживања формирана је фотографска документација чији је део презентован у раду.

11 Два мајстора су била из Вуче, а по један из Земанице и Сочанице. Реч је о мајсторима који су столари, што значи да поред дрворезних надгробних крстова праве друге различите предмете од дрвета, углавном утилитарног карактера – столове, столице, клупе и слично. На подручју општине Лепосавић данас има још свега неколико мајстора који израђују велике надгробне крстове од дрвета, будући да је у питању занат којим се међу локалним Србима све мање људи бави.

12 Свештеници са којима су разговори вођени на служби у парохијама у Лепосавићу и Лешку налазили су се неколико година, а родом су били из Приштине, односно Ваљева.

13 Тражени подаци добијани су на основу неколико питања која су информантима постављана у кратко структурираној форми. Комуникација са информантима обављана је углавном електронски, помоћу апликација за размену порука и позиве путем интернета.

ЧЕТРДЕСЕТОДНЕВНИ ПОМЕН И СИМБОЛИКА КРСТА У КОНТЕКСТУ ПОСМРТНИХ ОБИЧАЈНО-ОБРЕДНИХ ПРАКСИ КОД СРБА

Пракса постављања великих дрвених крстова на гроб покојника код српског становништва на подручју општине Лепосавић неодвојива је од посмртних обичајно-обредних пракси забележених код свих Срба, које почивају на религијским представама смрти као преломног тренутка у животу појединца, његове породице, али и шире заједнице, односно на схватањима душе као нематеријалног „бића" које након човековог упокојења, тј. завршетка његовог овоземаљског живота, напушта људско тело и наставља да живи у једном другом – оностраном, загробном свету. Према наведеном поимању, сахрана представља централни чин обичајно-обредних пракси везаних за смрт, након ког следе поступци који се предузимају из уверења да ће помоћу њих живи наставити да одржавају контакт са душом покојника на њеном путу ка свом вечном боравишту (Бандић 2004: 246–247, 249, 254, 260–261). У периоду жалости умрлом се посвећују тачно одређени дани, када се, спрам веровања да се са покојниковом душом тада успоставља контакт, приређују даће (помени, подушја, трпезе), или ритуалне гозбе приликом којих се, према замисли, покојнику на његовом путу на други свет допрема помоћ у виду различитих понуда. Приређивањем даћа, уз излазак на гроб покојника, живи испуњавају „своју дужност према мртвима, дарујући им све што им треба: храну, пиће, одећу, светлост или грејање, и то све до оног тренутка када им та помоћ не буде више потребна" (Зечевић 1982: 73). Према веровању, и покојникова душа тежи ка томе да одржи везу са живима, и да им, у зависности од њиховог става, помогне или науди, те да би овакав замишљени узајамни однос био што коректнији, што значи да би избегли могући гнев покојника, живи настоје да душу умрлог умилостиве, да је не увреде и слично (Зечевић 1982: 73).

Код Срба је распрострањено правило да се даје укупно пет даћа, почевши од оне на дан погреба, па до последње која се приређује годину дана после смрти. У најзначајније убрајају се даћа која се даје по истеку четрдесет дана од дана када је умрли преминуо и она која пада на годишњицу смрти, на дан за који се везује веровање да је покојникова душа тада завршила путовање на други свет. Посебно важан је четрдесетодневни помен, будући да он фигурира као тренутак до ког душа умрлог наводно и даље борави на овом свету, крећући се у непосредној близини живих, око куће у којој је покојник боравио, као и гроба у ком је он сахрањен, након чега се одваја од овог света и креће на пут ка другом свету и свом вечном боравишту (Зечевић 1982: 19–20). Колико је код Срба четрдесетодневни помен важан говоре примери из неких крајева Србије у којима је забележено да је уочи овог дана одело покојника стављано на кревет из уверења да ће га покојникова душа пред замишљени растанак са овим светом и полазак на други свет обући или понети са собом. Из истог разлога, поред кревета „су стављали и друге ствари: огледало, сапун, четку, цигарете, шибице и сл. Једном речју, умрлом су слали све што му је потребно а што стицајем околности није понео на свој дуги и напорни пут" (Бандић 2004: 263).

Религијска симболика код Срба доминантно је хришћанска, што се посебно исказује у поштовању најважнијег хришћанског симбола – крста. Као симболична представа Христа, односно његовог распећа, а тиме и као симбол Христове вере, крст код Срба има карактер светог знамења под чијим окриљем појединац започиње и завршава свој животни пут (Бандић 2004: 112–113). Не чуди, стога, што крсту припада изузетно важно место у готово свим обичајно-обредним праксама везаним за живот појединца, па тако и у праксама везаним за смрт, у којима употреба крста означава верску припадност покојника. Крст на гробу указује на припадност умрлог хришћанској вери, односно на то да је човек под крстом хришћанин (Бандић 2004: 115). Семантичко поље крста, са друге стране, у схватању српског становништва често је шире у односу на границе које прописује црква, па се крст код Срба од давнина доживљава као апотропајон који појединцу, домаћинству, па и читавом насељу, или широј заједници, пружа Христову, односно Божју заштиту од нечистих сила и несрећа свих врста (Бандић 2004: 113–115). Осим тога, познато је да је симбол крста старији од хришћанства и да је био присутан у религијама многих древних, нехришћанских народа, па и у религији старих Словена. Сâма именица *крстъ* старословенског је порекла, док се симбол крста у време далеких предака данашњих Срба јављао на разним предметима који су човеку служили током целог живота, па и после смрти (Петровић 1998: 264–265). Отуда, како примећује још Веселин Чајкановић, Срби разликују две врсте крста: први је црквени, хришћански, или „часни", а други „домаћи", или „популарни, простонародни српски крст", за који су, како Чајкановић каже, стари Срби знали „још пре него што су примили хришћанство" (1994: 387).

ДРВОРЕЗНИ НАДГРОБНИ КРСТОВИ У СИМБОЛИЦИ И ПРАКСИ КОД СРБА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ЛЕПОСАВИЋ

У литератури има мало података о томе да су дрворезни надгробни крстови постављани на гроб неке стриктно одређене категорије покојника. Међу раније поменутим ауторима само Никола Дудић наводи да су се ови крстови постављали „на гроб преминулог младића стасалог за војску, кога је смрт спречила да постане војник" (2005: 249). Други аутори не помињу да су се за четрдесетодневни помен дрвени крстови доносили на гроб некој одређеној категорији умрлих лица, већ се на основу саопштења неколико њих може закључити да по том питању међу покојницима није прављена посебна разлика. За више аутора заједничка је једна констатација, а то је да су велике крстове од дрвета на гроб покојника постављале углавном особе из породичног и најближег родбинског окружења. На то указују Миленко С. Филиповић и Благоје Божовић, који су, како је то раније поменуто, забележили да дрвене крстове у Ибарском Колашину на гроб покојника доносе (ближи) сродници, док на слично скреће пажњу и Митар С. Влаховић, који је, исто у Ибарском Колашину, уочио да ове крстове као дар доносе „обично удате одиве: сестра брату, тетка сестрићима и братовљевој деци, зет тасту итд." (1939: 104). И Никола Дудић, напослетку, каже нешто слично, а то је да у приобаљу Ибра и Метохији на гроб преминулог младића „крст постављају заједнички његова браћа и сестре из најближе родбине" (2005: 249).

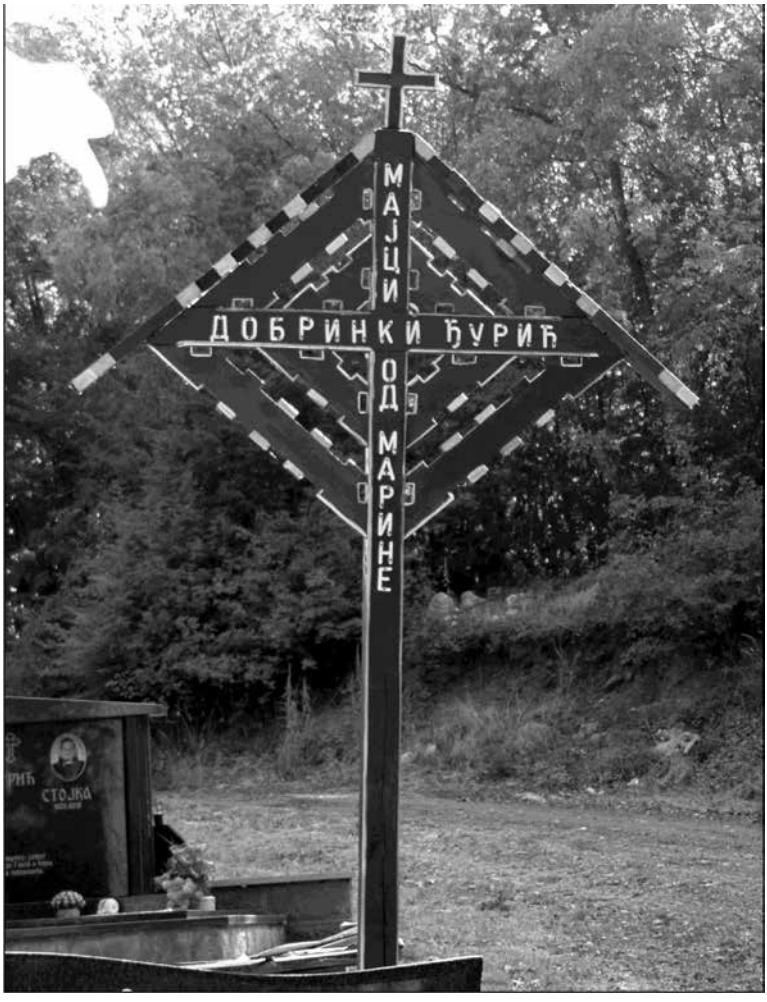
Да дрворезне надгробне крстове на гроб покојника доносе чланови ближе родбине потврдили су сви информанти ван подручја општине Лепосавић укључени у истраживање представљено у раду, којима је било познато да је наведена пракса некада била заступљена у областима одакле су пореклом. Информант из Гораждевца, који данас живи у Рашки, саопштио је да крст „носи неко од родбине кад неко млад умре, као цвеће рецимо. […] Некада се носило, сада не. Неко близак донесе на гроб уместо венца“ (ж. рођ. 1953. год.). Информант из села Придворице у Ибарском Колашину дао је сличан коментар, без сугерисања у прилог томе да се крст на гроб доносио покојнику који је преминуо млад или у неком другом животном добу: „То код нас нема. Раније је било. На гробу преминулог неко од ближе родбине би доносио крст и заставу у знак поштовања преминулог“ (ж. рођ. 1976. год.). Саговорници са подручја општине Лепосавић, где је посматрани феномен до данас заступљен, били су такође једногласни у томе да велике надгробне крстове од дрвета на гроб покојника доноси *својта*, или чланови породице и ближе родбине,[14] при чему се, како су саговорници истицали, не прави разлика у погледу статуса умрлог, што значи да наведена пракса не зависи од тога да ли је покојник био млад или стар, мушког или женског пола:

> „Кад је мој отац умро, његова сестра од стрица … У Америку живи … Она је наручила крстачу тамо у Мекинићне. Звала овде да се наручи и направи. Е кад је она дошла из Америке, дошла ту, и то њему као брату поклонила“ (м. рођ. 1942. год.).
>
> „То донесе брату сестра, или ћерка, или син с породицом, или тако неко из уже родбине наручи. Син оцу, мајци, сестра рођеном брату, и тако … […] Све је исто. Носи се свакоме. Мушко, женско, нема разлике“ (м. рођ. 1963. год.).
>
> „На четрдесет дана то обично носе, тај крст, ко је мало ближи сродник … Не доноси то свак баш, него ко је близак сродник … Није баш одређено ко коме, него неком свом ако хоћеш да се одужиш на неки начин, то се носи, тај крст“ (м. рођ. 1940. год.).

У схватању Срба на подручју општине Лепосавић, судећи према саопштењима практично свих саговорника обухваћених истраживањем, велики надгробни крстови од дрвета фигурирају превасходно као једно, а то је као поклон покојнику. Дрвени крстови који се на гроб умрлог постављају за четрдесетодневни помен у свести припадника истраживане српске заједнице симболизују дар којим се живи опраштају од покојника са којим су били у породичним или ближим сродничким везама. То је, како су саговорници наводили, „једна последња успомена, последњи поздрав том преминулом“ (м. рођ. 1947. год.), „последњи дар томе и томе, од тога и тога“ (м. рођ. 1940. год.), „дар и последњи поздрав од сина, или ћерке, или сестре“ (м. рођ. 1963. год.) и слично. Као дар, дрворезни надгробни крстови се углавном намењују у знак жалости, односно љубави и поштовања према покојнику, међутим даривање крстова може да представља и чин на који се појединци одлучују из уверења да на тај начин од покојникове душе могу задобити опрост у случају да су умрлом за живота нанели какву увреду, причинили неку штету итд.

14 Неки саговорници су саопштавали да дрворезне надгробне крстове покојнику могу да намене и кумови или блиски пријатељи. Међу документованим крстовима у насељима у којима је истраживање спроведено, ипак, забележен је само један крст који је на гроб умрлом лицу донео кум, и то на гробљу у Ибарској Слатини. Покојник је преминуо 2024. године.

Да дрворезни надгробни крстови у свести Срба на подручју лепосавићке општине симболизују дар намењен покојнику посебно је уочљиво захваљујући њиховом физичком изгледу, будући да се они израђују тако да сваки од њих садржи писану посвету састављену од поруке дародавца упућене преминулом лицу. Ове посвете пишу мајстори који велике надгробне крстове праве, а према поруџбини, односно захтеву једног или више чланова породице или ближе родбине који крст покојнику дарују. Посвете се углавном пишу: 1) на горњем делу крста, карактеристичном по својој ромбоидној конструкцији унутар које се обично налазе један велики и више малих крстова, где се посвете исписују вертикално и/или хоризонтално, дуж обе линије великог крста које се секу под правим углом (Слика 2); и/или 2) на четвороугаоној дрвеној плочици, или дашчици, мањих димензија (највише до око 30x20 цм), смештеној на direку или главном стубу крста, обично непосредно испод његовог горњег дела (Слика 3).

Слика 2. Дрворезни надгробни крст на гробљу у Вучи, дариван покојници преминулој 2024. године. Посвета је писана дуж вертикалне и хоризонталне линије крста (фотографисано 24. јула 2025. године)

Слика 3. Два надгробна крста од дрвета на новом гробљу у Лепосавићу, даривана покојницима преминулим 2022. године. На сваком крсту налазе се мање плоче од дрвета са написаним посветама преминулим лицима (фотографисано 14. априла 2024. године)

На основу опсервације укупно 314 великих надгробних крстова од дрвета, извршене на гробљима у насељима лепосавићке општине у којима је истраживање спроведено,[15] могуће је издвојити више садржински различитих написаних посвета, најчешће конципираних истом или сличном текстуалном структуром, које одражавају симболички карактер крста као дара покојнику. Неке од ових писаних посвета су следеће:

Последњи дар оцу од синова Дејана и Бојана (Доњи Крњин).

Брату Вуки последњи дар од сестре Милке (Горњи Крњин).

Последњи дар брату Бранку од сестре и зета Станке и Радише (Јошаница).

Последњи дар од унуке Бојане и унука Ивана (Јошаница).

Последњи дар оцу Радашину од ћерке Марице са породицом (Кајково).

Последњи поклон вољеној мами од ћерки Миљане и Јелене (Лепосавић).

15 Од 314 дрворезних надгробних крстова, у усправном или мање-више накривљеном положају на гробовима покојника стајало је укупно 198, док је 29 било вертикално наслоњено на какво дрво или зид. Осталих 87 крстова, међу којима се могло наћи више поломљених, било је хоризонтално положено поред или у непосредној близини гробног места. Стање у ком су се крстови налазили зависило је од тога колико су они били стари. Дрвени надгробни крстови новијег датума били су добро очувани, да би са повећањем година старости, услед пропадања дрвета, њихово стање постајало лошије.

Тужан дар Милијани од сестре Стајке (Остраће).
Поклон брату Радулу од брата Радуна са породицом (Сочаница).
Последњи дар мајци Цмиљани од ћерке и зета Лиле и Мирка (Сочаница).
Ујаку Радиши од сестрића Драгише и Љубише (Придворица).
Неди од стрица Деса и брата Голуба (Придворица).
Поклон Вукашину од ујака Пера и брата Бранка (Вуча).

Према наведеној селекцији писаних посвета, уочљив је карактер дрворезних надгробних крстова као дара који покојнику намењују чланови породице и најближе родбине. Да је у питању дар јасно је на основу сâмог текста писаних посвета, иако се термини *дар* или *поклон* не помињу експлицитно у свакој посвети. Како се из приложених текстова писаних посвета може видети, велики надгробни крст од дрвета умрлом лицу може да дарује појединац, евентуално са својом породицом, док се, у исто време, крст јавља и као поклон који покојнику могу да дарују две или више особа. У другом случају, крст најчешће заједно поклањају браћа и/или сестре, односно директни потомци преминулог лица, али то може да буде и неко од ћерки или синова умрлог са својим супружницима, затим унуци, такође и побочни сродници млађе генерације, као што су сестрићи или братанци и слично. Уколико дрворезни надгробни крст покојнику дарује више лица, обично међу овим лицима претходно буде постигнут договор, о чему је, на пример, један саговорник рекао ово:

> „Договоримо се сад ја и сестра моја кад је отац умро, или ја и брат, ко ће од нас троје оцу да постави крс. Ондак се договоримо ајде да дамо паре сви троје, и да му подигнемо крс. Или ако неће они, подигнем ја сам: Од сина, име моје и презиме са породицом“ (м. рођ. 1963. год.).

Док покојнику један крст као дар може заједно да намени више лица, није неуобичајено, са друге стране, да једној умрлој особи по један крст дарује више лица засебно, или у групи (обично са члановима породице), што доводи до тога да се за четрдесетодневни помен на гроб покојника могу поставити два или више крстова. Према саопштењима саговорника, наведено превасходно зависи од бројности чланова породице и ближих рођака, што значи да се може очекивати да покојнику као дар на гроб буде донето неколико великих надгробних крстова од дрвета уколико је он иза себе оставио бројну фамилију:

> „Ко има већу родбину, донесу више њих. Може да буде више. Три, четири крста за једног покојника. Ако има већу родбину, онда буде више. Неко је давао и пару, да помогне, уместо крста. Ако већ има много крстова, они се међу собом договоре. Неко да паре да помогне, уместо крста. Неко донесе крст, и тако…“ (м. рођ. 1970. год.).

Иако је раније поменуто да се у погледу статуса умрлог не прави разлика између покојника који је био млад или стар, чиме је указано на то да дрворезни надгробни крстови могу бити даривани било ком умрлом лицу, без обзира на његову

старост, у посмртним обичајно-обредним праксама код Срба на подручју општине Лепосавић даривање више крстова може да представља израз дубоког пијетета, љубави, али и опхрваности болом услед губитка живота управо младе или релативно младе особе, било да је она мушког или женског пола. На наведену констатацију указивали су ставови више саговорника обухваћених истраживањем, као и примери конкретне праксе постављања великих надгробних крстова на гроб покојника, непосредно документовани на терену (Слика 4).

Слика 4. Четири надгробна крста од дрвета на старом гробљу у Сочаници, даривана особи женског пола преминулој 2025. године у својој тридесетој години живота (фотографисано 4. августа 2025. године)

Прецизан одговор на питање зашто се велики крстови од дрвета умрлом лицу дарују баш за четрдесетодневни помен саговорници, међутим, нису имали. Углавном су наводили да је то „традиција", „такав обичај", нешто што су „наследили од предака" и слично. Четрдесетодневни помен, ипак, доживљавали су као једну од најважнијих дања која се покојнику даје након његове смрти. То је, како је један саговорник објашњавао, оно „нај, нај! Све друго може да буде, ал четрес дана мора! Тад се покојникова душа опроштава. Раскрштава се и иде – тамо ил овамо!" (м. рођ. 1954. год.). О самој пракси даривања дрворезних надгробних крстова преминулом лицу, односно њиховог постављања на гроб покојника, саговорници су, са друге стране, били знатно речитији, што значи да су умели прецизно да објасне систем поступака везаних за употребу ових знамења у контексту локалних обичајно-обредних радњи из култа мртвих. Према њиховим тврдњама, велики надгробни

крстови од дрвета обично се праве неколико дана уочи четрдесетодневног помена, не раније, а након што дародавац, одређено време после сахране, израду крста наручи код одабраног мајстора. Том приликом, када се крст наручује, чланови породице или ближе родбине мајстору саопштавају име и презиме покојника, имена лица која крст дарују и њихову сродничку везу са покојником, док у одређеним ситуацијама, према нахођењу дародавца, мајстору може да се скрене пажња на то да „крст буде лепо офарбан, да има лепе летвице са неким украсним дуборезом" (м. рођ. 1963. год.) и слично. У уобичајеним околностима, мајстор спрам добијене наруџбине крст израђује превасходно према свом властитом стилу и умећу, по којима је у локалној средини познат, исто као што према одређеној текстуалној структури, која је међу свим мајсторима мање-више иста или слична, саставља и пише посвету коју дародавци крста – чланови породице и ближе родбине – намењују покојнику.

Велике надгробне крстове мајстори најчешће праве од храстовог дрвета, и то од сржи, или унутрашње зоне стабла поменуте врсте дрвета, коју Срби на подручју општине Лепосавић зову *срчевина*. Од храстовине се праве превасходно главни делови конструкције крста, док се за израду мањих делова, који обично служе у декоративне сврхе, могу користити и друге врсте дрвета – јела, топола итд. Према саопштењима мајстора обухваћених истраживањем, храстово дрво се за израду великих надгробних крстова употребљава из разлога што је у поређењу са другим врстама дрвета његова срж најдуговечнија, што значи да након израде, фарбања и постављања на гроб покојника крстови направљени од храстовине могу да трају деценијама пре него што иструле и пропадну. Пре сâме израде крстова, међутим, потребно је да грађа од које ће он бити направљен буде унапред припремљена, под чиме се подразумева да мајстор приликом наруџбине већ има исечену срчевину која је стајала довољно дуго да би се добро исушила, а како би била погодна за обраду. Док су се некада раније, како су мајстори изјављивали, крстови правили ручно, они се већ дуги низ година, па и деценија, до данас израђују уз помоћ алата на електрични погон, односно струга. По правилу, за израду великог надгробног крста мајсторима је потребно два до три дана, понекад и четири, а у зависности од других обавеза и активности које у датом периоду имају. Поступак израде обухвата обраду суве храстовине на стругу, затим склапање конструкције крста, додавање мањих украса од дрвета, које обично чине мали крстови, на крају фарбање. Комбинација боја коју мајстори користе приликом фарбања не ослања се на неки строго прописани систем или правилник, мада употреба одређених боја може да зависи од особина покојника, пре свега његовог пола. Тако, рецимо, није неуобичајено да се крст који је намењен мушкарцу фарба у плаву, а жени у зелену или браон (кафену) боју, што је један мајстор објаснио тиме да мушкарци за живота „носе плаве кошуље, а жене кафене мараме и зелене блузе" (м. рођ. 1960. год.). Боја крста, са друге стране, понекад зависи и од брачног статуса покојника, па се крст намењен младој женској особи која је била неудата или пред удају може да фарба у белу боју, која симболизује венчаницу. Поред наведених, за фарбање дрворезних надгробних крстова употребљавају се и друге боје, док се често у исто време, у међусобној комбинацији, могу користити црвена, плава и бела, које су поједини саговорници,

па и сâми мајстори, доводили у везу са бојама карактеристичним за српске националне симболе, нарочито за српску националну заставу.

Када је крст направљен, мајстори за његову израду од наручилаца добијају награду у новцу, која у данашње време износи од осамдесет до сто евра, што је око десет хиљада динара или нешто мало више од тога. Наручиоци – чланови породице и најуже родбине покојника – по направљени крст обично долазе на сâм дан четрдесетодневног помена, непосредно пре одласка на гробље, након чега крст односе директно на дању. Приликом доласка ожалошћене фамилије на гробно место у ком је покојник сахрањен, крст се забада у земљу непосредно крај хумке, и то са оне стране на којој се налази глава преминулог. Надгробни крст од дрвета, висине изнад земље најчешће око два и по метра, с тим да висина може да буде и већа – до три, ређе више од три метра, поставља се поред црквеног крста под којим је покојник био сахрањен на дан погреба, као и поред барјака, или заставе, која се на гроб покојника износи *у пр̄во јӯтро*, односно приликом изласка на гроб преминулог лица на дан после сахране.[16] Уколико се покојнику дарује више од једног крста, донети велики дрвени крстови постављају се један поред другог, увек са исте стране хумке – код узглавља покојника.

Постављање крста на гроб покојника није праћено неким посебним ритуалом. Реч је, дакле, о чину који обављају стриктно чланови породице и најближе родбине, углавном пре доласка свештеника који врши парастос за покој душе преминулог лица. Гледано са становишта црквених канона и праксе, даривање великих дрвених крстова покојнику ни у очима представника Српске православне цркве не представља чин који захтева одређени обред. Штавише, судећи према казивању двојице свештеника на служби у Лепосавићу и Лешку, са којима су приликом истраживања вођени разговори, обавезне елементе црквеног парастоса за четрдесетодневни помен чине кољиво, или панаија, са једне стране, и молитва која се упућује за душу покојника, са друге стране, док су сви остали поступци и реквизити споредни. Постављање великих крстова од дрвета на гроб покојника, другим речима, за свештенике на подручју лепосавићке општине не представља чин који потпада под црквену надлежност, нити је то чин који црква прописује као део службе приликом давања четрдесетодневног помена покојнику. Ово, међутим, не значи да наведени свештеници, као представници Српске православне цркве, на поменуту праксу нису гледали благонаклоно, нарочито из разлога што она у себи садржи најважније хришћанско знамење, а то је крст, али и зато што је њено извођење везано за четрдесетодневни помен, који је у хришћанству најважнији, будући да покојникова душа, према хришћанској вери, тада излази пред Божји суд. Полазећи од претходно изнетог становишта, два свештеника у Лепосавићу и Лешку нису крила симпатије према

16 У питању је застава у бојама српске националне тробојке, која на гробу стоји до истека године дана од смрти покојника. На средини заставе обично се налази једноставан крст, са линијама једнаке дужине, који је углавном црне или црвене боје. Карактеристично за заставу која се на гроб покојника поставља *у пр̄во јӯтро* јесте да је распоред боја на њој често обрнут у односу на боје које се налазе на српској тробојци – горе је бела, у средини плава, а доле црвена боја. Иако је реч о феномену који је данас заступљен код Срба на подручју општине Лепосавић, мада га има и код српског становништва шире на северу Косова и Метохије, он је забележен и у другим крајевима покрајине, али и у централној Србији (Више о томе видети у Костић 1970).

пракси постављања великих дрвених крстова на гроб покојника, посматрајући је као традицију локалних Срба која није у супротности са црквеним учењем, чији је значај свештеник у Лешку потцртао увиђањем да осим верске она у себи садржи и естетску компоненту:

> „Не видим ништа лоше у томе. Сама црква почива на крсту, васкрсењу Господњем, тако да свако крсно знамење, православно наравно, које је на прави начин обележено и по православним обичајима направљено је исправно. То је на гробу упокојеног само једна лепа ствар коју баштини наш народ овде. Па ето и тај крсни знак, у бојама наше тробојке заставе се износи у четрдесети дан, кад се молимо за покојникову душу и њено пресељење у царско небеско и улазак у рајско насеље. Ето, народ је имао и симболичку победу над смрти, победу над грехом, и у славу васкрсења да постави овај крсни лепи знак."

Након даривања покојнику за четрдесетодневни помен, велики дрвени крст на гробу умрлог лица стоји до истека године дана од његове смрти. Образложење саговорника зашто је то тако углавном је заснивано на чињеници да на годишњицу од упокојења преминулог на његовом гробном месту породица подиже споменик од чврстог, непорозног материјала, а то је у савременим условима мермер, због чега надгробни крстови од дрвета тада постају знамење које представља вишак. Поједини саговорници, у том смислу, изјављивали су да је улога овог крста управо да он буде привремени белег, који би на гробу покојника требало да стоји од четрдесетодневног помена до обележавања годишњице смрти, све док на месту на ком је преминули сахрањен у знак сећања на њега не буде подигнуто трајно спомен обележје. Неки саговорници, пак, саопштавали су да се велики дрвени крстови после годину дана од смрти покојника са гробног места склањају због тога да услед дужег стајања и изложености временским условима, пре свега јачем ветру, они не би пали и тако оштетили неки од надгробних споменика у непосредној близини гроба у ком је преминули сахрањен. У односу на наведена објашњења, ипак, у реалним посмртним обичајно-обредним праксама припадника истраживане српске заједнице присутна су извесна одступања, у прилог чему говори чињеница да се на гробљима у насељима на подручју општине Лепосавић до данашњег дана може наићи на бројне велике крстове од дрвета који поред гробова покојника и даље стоје, иако је реч о покојницима који су сахрањени пре више година, па и деценија. Разлог овоме вероватно лежи у пијетету живих према својим упокојеним члановима породице и најближе родбине, али он је сасвим извесно утемељен и у перцепцији лепоте крстова у очима локалног становништва као украса на гробовима преминулих. На гробљима чији је обилазак био део истраживања забележени су крстови који су даривани покојницима преминулим 2025, 2024, 2023. године итд., али и они који су на гробове покојника постављени пре десет, двадесет, па и више година. Не рачунајући велике надгробне крстове од дрвета који су поред гробних места били хоризонтално положени, чије је стање било различито – од оних релативно очуваних до иструлелих, па и поломљених,[17] међу крстовима који су и даље

17 Под хоризонтално положеним крстовима подразумевају се они који су после годину дана или више од смрти покојника померени са места на која су били постављени приликом давања

стајали поред гробова, или одмах до њих били наслоњени на какво дрво или зид, два најдуговечнија датирала су из 1980. године и евидентирана су на гробљу у Ибарској Слатини. На истом гробљу забележен је и крст из 1998. године, док је на гробљу у селу Тврђан документован крст из 1992. године. Да ова надгробна знамења нису обавезно уклањана после годину дана од смрти покојника, што значи да су на гробовима преминулих могла да стоје знатно дуже, и поред тога што су у међувремену пропадала и губила свој првобитни изглед, сведочили су и други примери. Тако су, рецимо, поред већег броја дрворезних надгробних крстова старијих од једне или више година на гробљу у селу Вуча забележени примерци чија се старина мери деценијама, а који су датирали из 1991. и 1993. године.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Не улазећи у разматрање евентуалне заступљености праксе постављања великих надгробних крстова о четрдесетодневном помену покојнику код других словенских народа, истраживање чији су резултати у раду представљени имало је за циљ доношење описа главних особина проучаваног феномена на српском простору, конкретно на територији општине Лепосавић, на северу Косова и Метохије. Оно што су резултати истраживања показали јесте да је реч о пракси која је, историјски гледано, забележена шире код Срба на косовскометохијском подручју, али и у централној Србији, а да је до данас, када је реч само о јужној српској покрајини, она сачувана превасходно у насељима лепосавићке општине, због чега се за њу може рећи да у савременом, актуелном тренутку, представља сегмент народне традиције специфичан управо за српско становништво на поменутом простору. На основу анализе главних особина проучаваног феномена, закључак је да у перцепцији носилаца посматраног елемента традиционалне културе – Срба на подручју општине Лепосавић – израда и постављање великих крстова од дрвета на гроб покојника симболизује чин упућивања дара умрлом лицу од стране чланова породице и најближе родбине, чиме се о четрдесетодневном помену исказује жалост за њим, али му се упућује и последњи поздрав, опроштај и слично, након његовог одласка са овог света. Тачан разлог везаности феномена баш за четрдесетодневни помен, међутим, у свести саговорника обухваћених истраживањем био је углавном непознаница. Тек се у ставовима неколико лица, посебно у тумачењима двојице локалних свештеника, који су на целу ствар гледали са становишта црквеног, хришћанског учења, могло чути да се дрворезни надгробни крстови покојнику намењују у четрдесети дан након смрти у знак молитве за његову душу која тада излази пред Божји суд.

четрдесетодневног помена преминулом и стављени да стоје негде са стране, у непосредној близини гроба, обично на земљи или бетону. Ово се чини када живи чланови породице и ближе родбине желе да крст и даље остане крај гроба преминулог, иако је предвиђено да сваки крст после годишњице смрти покојника са гробља пре или касније буде уклоњен. Приликом истраживања на неким гробљима пронађена су места на којима су заједно са другим отпадом од дрвета одлагани стари крстови, који су, иструлели и у лошем стању, чекали да једног дана са гробља буду коначно однети.

Резултатима истраживања представљеним у раду остварен је само први корак у проучавању теме којој до данас у домаћој етнологији, антропологији и другим сродним наукама није била посвећена одговарајућа пажња. Ако се пође од тога да су од седамдесет једног насеља, колико их има на подручју општине Лепосавић, три насеља настањена Албанцима (Кошутово, Церања и Шаљска Бистрица), а да је неколико села мешовито српско-бошњачко (Бербериште, Врачево, Рватска), јасно је да су резултати презентовани у раду базирани на грађи сакупљеној у мање од половине стриктно српских насеља која се налазе на територији лепосавићке општине, због чега се намеће потреба наставка истраживања, односно проширења истраживачког поступка на сва српска села на посматраном подручју, како би о проучаваном елементу посмртних обичајно-обредних пракси локалних Срба могли бити донети обухватнији закључци. Осим тога, посебна пажња у наставку истраживања морала би бити посвећена оном аспекту израде и постављања великих надгробних крстова од дрвета који у овом раду није био разматран, а који се огледа у естетској димензији проучаваног феномена и његовим особинама као елемента традиционалног уметничког стваралаштва српског становништва на подручју општине Лепосавић. То значи да би у анализу требало да буде укључена уметничка вредност дрворезних надгробних крстова, под којом могу да се подразумевају варијације њиховог облика, орнаментика, ликовни садржај и слично, што би могло да буде од значаја за добијање података корисних за сагледавање додатних, дубљих симболичких слојева посматраног елемента обичајно-обредних пракси из култа мртвих код Срба на подручју лепосавићке општине. Имајући у виду да изучавани феномен не припада црквеној традицији, будући да су оба свештеника обухваћена истраживањем истакла да велики надгробни крстови од дрвета не представљају саставни део посмртних обреда прописаних црквеним каноном, претпоставка је да би проницање у значења садржаних у естетици, али и самој физичкој структури проучаваних крстова, могло да буде од помоћи управо у доласку до одговора на питање од несумњиве важности, а то је питање порекла ових надгробних знамења у контексту њихове улоге у народној традицији Срба на посматраном подручју.

Напослетку, иако даривање дрворезних надгробних крстова покојнику представља праксу која је код српског становништва на територији општине Лепосавић витална до данашњег дана, истраживање је показало да је она у извесној мери ипак у опадању. Приликом обиласка гробаља у насељима у којима је истраживање спроведено, наиме, нису била ретка гробна места на којима су покојници били релативно скоро сахрањени, а да крај њих није било великих крстова од дрвета. При том, на неким гробљима – у селима Кратина, Борова, Гулије, Поткомље и Костин Поток – није забележен ниједан крст, док су и сами саговорници обухваћени истраживањем често изјављивали да се у односу на ранија времена велики дрвени крстови у данашње доба покојницима све мање намењују као дар за четрдесетодневни помен. Разлога за наведено, како су саговорници саопштавали, било је неколико, а главни су нестајање мајстора који надгробне крстове од дрвета праве, као и губитак интересовања за ову праксу код самог становништва, које данас, према казивањима саговорника, уместо мајстору за израду крста, новац радије даје члановима породице преминулог на име помоћи за покривање трошкова сахране.

Имајући у виду наведено, евентуалним наставком истраживања проучаваног феномена у обзир би требало узети управо сагледавање узрока његовог опадања, али би пажњу требало усмерити и ка разматрању могућности за његово очување као наслеђа од несумњиво драгоценог значаја за традиционалну културу Срба на подручју општине Лепосавић.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Municipal profile 2018: *Municipal profile Mitrovicë/Mitrovica region – Leposavić/Leposaviq*. <https://www.osce.org/files/f/documents/0/c/13120_1.pdf>. [10. 7. 2025].

Manje birača na spisku za lokalne izbore 2025: *Manje birača na spisku za lokalne izbore: CIK objavio preliminarne podatke i broj biračkih centara*. <https://alternativna.com/33841-2/>. [10. 7. 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Бандић 2004: Душан Бандић. *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.

Божовић 2005: Благоје Божовић. *Живот и обичаји народни у Ибарском колашину*. Зубин Поток: Стари Колашин.

Влаховић 1939: Митар С. Влаховић. „Неки погребни обичаји у Ибарском Колашину". *Братство*, књ. XXX, 103–106.

Дебељковић 2010: Дена Дебељковић. *Моје Косово*. Прир. Владимир Бован. Косовска Митровица: Лествe, 21–65.

Дудић 1995: Никола Дудић. *Стара гробља и надгробни белези у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: Просвета.

Дудић 2005: Никола Дудић. „Стара гробља и надгробни белези Косова и Метохије". *Лицеум*, књ. 9, Живот у енклави. Ур. Биљана Сикимић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета Крагујевац, 243–262.

Зечевић 1982: Слободан Зечевић. *Култ мртвих код Срба*. Београд: „Вук Караџић": Етнографски музеј.

Каниц 1989: Феликс Каниц. *Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. Београд: Српска књижевна задруга.

Костић 1970: Петар Костић. „Обичај постављања застава на гроб". *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 33, 9–28.

Марковић 2024: Марко Марковић. *Градови Косова и Метохије 1878-1941*. Грачаница: Архив Косова и Метохије.

Милићевић 1984: Милан Ђ. Милићевић. *Живот Срба сељака*. Београд: Просвета.

Нушић 1986: Бранислав Нушић. *Косово. Опис земље и народа*. Београд: Просвета.

Павловић 2003: Благоје Павловић. *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Петровић 1998: Петар Ж. Петровић. „Крст". *Српски митолошки речник*. Ур. Никола Пантелић. [Друго, допуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ: Интерпринт, 264–271.

Петровић 2010: Петар Ж. Петровић. *Рашка. Антропогеографска истраживања*. Књ. II. Нови Пазар: Музеј „Рас".

Рељић 2020: Митра Рељић. *Српска гробља на Косову и Метохији: уништена споменичка и језичка баштина*. Нови Сад: Матица српска.

Филиповић 1940: Миленко С. Филиповић. „Неки погребни обичаји у Ибарском Колашину". *Етнологија*, год. I, св. 3, 178–179.

Чајкановић 1994: Веселин Чајкановић. *Студије из српске религије и фолклора 1910-1924. Сабрана дела из српске религије и митологије*, књ. 1. Прир. Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга: Београдски издавачко-графички завод: Просвета: Партенон.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

WOOD-CARVED GRAVE CROSSES AMONG THE SERBS IN THE MUNICIPALITY OF LEPOSAVIĆ – A GIFT TO THE DECEASED FOR THE FORTY-DAY COMMEMORATION

Summary

The author of this paper focuses on a hitherto insufficiently researched element of the folk tradition of Serbs in Kosovo and Metohija related to posthumous customary and ritual practices. It's about placing large wood-carved crosses on the grave of the deceased for the forty-day commemoration, which is a practice that, historically speaking, was recorded more widely among Serbs in Kosovo and Metohija, but also in central Serbia. When it comes to the southern Serbian province, that practice till today has been preserved mostly in the territory of the Leposavić municipality, which is why it can be said that in the modern, current moment, it represents the element of traditional culture specific to the Serbian population in the aforementioned area. What is characteristic of observed wood-carved crosses is that their creation involves the use of rich ornamentation, which means that they can be viewed as a form of traditional art of the local Serbian population. Based on the analysis of the main features of the studied phenomenon, the conclusion of the research is that in the perception of the bearers of the studied element of traditional culture – Serbs in the area of the Leposavić municipality – the placing of large wooden crosses on the grave of the deceased symbolizes the act of sending a gift to the deceased by family members and closest relatives, which is the way to express grief for the deceased on the forty-day commemoration, but also to send him/her a final greeting, farewell, and the like, after his/her departure from this world.

Keywords: wood-carved grave crosses, the cult of the dead, folk tradition, forty-day commemoration, Serbs, Leposavić municipality, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 20. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 398(497.11)
271.222(497.11)-523.6-9
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59644

Оригинални научни рад

*Бињана М. АНЂЕЛКОВИЋ**
Етнографски институт САНУ, Београд

ОДРЖИВОСТ ОБИЧАЈА КРОЗ РЕЛИГИЈСКУ МОБИЛИЗАЦИЈУ ЛОКАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ: ПРИМЕР ПРИЛАГАЊА РАТАРСКИХ СВЕЋА МАНАСТИРУ ТРОНОША**

Ајстракт: Овај рад се бави анализом одрживости обичаја изливања и паљења ратарских свећа као елемента нематеријалног културног наслеђа, са посебним освртом на савремене облике мобилизације заједнице и улогу православне цркве у очувању ове праксе. Истраживање се ослања на анализу релевантне етнолошке литературе, као и на теренске податке прикупљене током 2022. године у околини манастира Троноша. Посебна пажња посвећена је промени улога унутар локалне заједнице, при чему се наглашава активна иницијатива представника цркве у организацији и одржавању обичаја. У раду се разматрају стратегије адаптације обичаја савременим условима, као и механизми који омогућавају његово трајање. Циљ рада је да укаже на значај институционалне и симболичке подршке верске институције у процесу очувања одређених елемената нематеријалног културног наслеђа у савременом контексту.

Кључне речи: ратарске свеће, манастир Троноша, одрживост, обичај, нематеријално културно наслеђе.

УВОД

У савременим друштвеним и културним условима очување нематеријалног културног наслеђа (НКН) представља један од кључних изазова за локалне заједнице, научну јавност, као и институције културе. Очуване ритуалне праксе које припадају аграрној магији постају предмет интересовања не само због своје симболичке и историјске важности, већ и због начина на који опстају, трансформишу се и добијају нове друштвене функције у 21. веку. Један од таквих примера представља обичај прилагања ратарских свећа у манастиру Троноша, који је кроз свој значај за локалну заједницу и виталност довео до његовог уписа у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије 2012. године.[1]

* Научни сарадник, ORCID 0000-0001-9889-5719, andjelkovicb@gmail.com

** Рад је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години, број: 451-03-136/2025-03/200173, од 4. 2. 2025. године.

1 Овај обичај је у Национални регистар Републике Србије уписан као четврти елемент под називом *Обичај изливања и паљења ратарских свећа*. Регистрован је као део ускршњих обичаја из

Овај обичај, чији се корени могу поуздано пратити до средине 19. века, дуго је припадао корпусу локалних пракси које су се одвијале ван оквира званичних верских институција. Међутим, током последњих деценија може се приметити активнија улога Српске православне цркве (СПЦ), то јест њених представника у овом крају (првенствено монаштва из манастира Троноша) у обнови и одржању овог обичаја. Мобилизација локалне заједнице, организовање изливања свећа, као и укљученост црквених представника, указују на нови модел функционисања у коме црква преузима улогу чувара не само националног, већ и локалног идентитета. Овај пример отвара комплексна и важна питања о посредном и непосредном утицају представника цркве на народне обичаје, као и значењу самог ритуала и одржања континуитета у савременом друштвеном контексту.

У једном од претходних радова указала сам на то да незаинтересованост или критички однос представника цркве могу утицати на сузбијање и нестанак народних обичаја у локалним заједницама (в. Анђелковић 2023). Насупрот томе, постоје примери позитивног и подржавајућег односа према елементима традиционалне културе. Такви примери заслужују пажњу стручне и научне јавности, не само као примери добре праксе, већ и као основа за разумевање значаја који ангажовање представника цркве на терену може имати за одрживост одређених елемената НКН-а.

Један од главних циљева рада био је да се кроз студију случаја изливања и паљења ратарских свећа у манастиру Троноша анализирају механизми и услови очувања једне локалне праксе као облика НКН-а. Посебна пажња посвећена је улози православног монаштва у креирању нових оквира за очување традиције, као и трансформацији значења и функције самог обичаја.

ОДРЖИВОСТ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА И УЛОГА „ЧУВАРА“ НАСЛЕЂА

Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (УНЕСКО, 2003) представља кључни међународни правни оквир за разумевање и промовисање одрживости НКН-а.[2] Она уводи концепт *живог наслеђа* и ставља посебан нагласак на улогу заједнице као носиоца наслеђа. Према одредбама Конвенције очување подразумева обезбеђивање преношења знања, оснаживање заједнице и омогућавање услова за наставак одређене праксе уместо њеног музеализовања или комерцијалне експлоатације без учешћа локалних актера.[3] Концепт очувања подразумева да се

западне Србије и припада домену друштвених обичаја, ритуала и свечаних догађаја (више о томе в. https://nkns.rs/cyr/popis-nkns/izlivanje-i-paljenje-ratarskih-svetsha).

2 У овом раду концепт нематеријалног културног наслеђа неће бити шире разматран, с обзиром на то да је током последње две деценије велики број страних, као и домаћих радова био посвећен различитим аспектима унутар овог поља (в. на пример неке: Kirshenblatt-Gimblett 2004; Smith, Akagawa 2009; Muñoz-Viñas 2023; Gavrilović 2010; Гавриловић 2011; Matić 2011; Лукић Крстановић, Радојичић 2015; Миленковић 2016; Ćuković 2019; Ćuković 2023; Milenković 2024 и др.).

3 Више о питањима одрживости, очувању и критичним местима заштите елемената нематеријалног културног наслеђа в. у: Церибашић 2022; Лајић Михајловић 2022; Ђорђевић Белић 2022; Сикимић 2022. Неки примери односа локалне заједнице и НКН-а обрађени су у: Ђорђевић 2021а; Ђорђевић 2021б.

ова врста наслеђа преноси с генерације на генерацију, да се непрестано обнавља у интеракцији са окружењем и доприноси изградњи осећаја припадности и идентитета (УНЕСКО, 2003). У том контексту, НКН се схвата као динамичан процес сталног обнављања, преношења и адаптације у складу са савременим условима, о чему је већ писано (Гавриловић 2011; Matić 2011; Миленковић 2016 и др.).

Посебну пажњу Конвенција посвећује активној укључености заједница у идентификацију и очување НКН-а, како је дефинисано у члановима 2.1, 11 и 15. У њима се истиче потреба да локалне „заједнице, групе и, у крајњем случају, појединци који стварају, одржавају и преносе такво наслеђе" учествују у процесима инвентарисања и предлагања елемената наслеђа, те да се обезбеди њихов претходни пристанак. Притом се наглашава да сами процеси инвентарисања и номинације могу утицати на то како заједнице доживљавају и практикују сопствено наслеђе.[4]

Иако се Конвенција превасходно позива на заједнице и групе, појединци такође имају значајну улогу, посебно уколико делују као преносиоци колективног памћења и заједничког искуства. У том контексту, појам „чувари наслеђа" обухвата појединце и групе који располажу специфичним знањима, вештинама и искуствима везаним за одређену праксу (више у: Blake 2019; Urbinati 2015).[5] Они нису само пасивни носиоци традиције, већ су и активни учесници у процесима преношења и трансформације културног наслеђа. Због тога је њихова улога кључна у ситуацијама у којима формалне институције изостају, али где постоји јака симболичка и идентитетска повезаност са културним наслеђем.[6] С тим у вези, прилагање ратарских свећа тумачи се као пракса која не представља само реликт прошлости, већ и прежитак традиционалне културе који се одржава институционалном и симболичком подршком Српске православне цркве. Овакво разумевање је у непосредној вези са питањем које је покренуо Данијел Синани, а тиче се статуса и заштите претхришћанских тј. „паганских" елемената и начина на који се они уклапају у оквире црквене религиозности. Синани је указао на сложеност односа Српске православне цркве, то јест њених представника према овом културном наслеђу (Синани 2011: 55).

Досадашња литература и највећи део стручне јавности ратарске свеће и даље перципира искључиво као народни обичај који одржава локална заједница. Та перспектива представља редукционистички приступ, јер своди обичај на његову историјску или фолклорну димензију, занемарујући сложене процесе његове савремене актуелизације и трансформације. Овим радом се настоји указати управо на те промене и на потребу да се НКН сагледа не само као *жива*, већ и као контекстуално условљена пракса.

---

4 У случајевима у којима наслеђе обухвата духовне или сакралне аспекте, може бити препоручљиво ограничено уписивање таквих елемената, како би се сачувала њихова аутентичност и значење у оквиру заједнице (UNESCO ICH Reports, 2006).

5 B. Criteria for Inscription on the Lists Established by the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Paris 5–6 December 2005; Expert Meeting on Community Involvement in Safeguarding Intangible Cultural Heritage: Towards the Implementation of the 2003 Convention 13–15 March 2006, Tokyo, Japan.

6 Однос нематеријалног културног наслеђа и идентитета био је предмет више радова у домаћој науци (више о томе в. Срећковић 2012; Матић 2022 и др.).

На потребу да се превазиђе редукционистички приступ НКН-у као „прежитку“ прошлости и да се уместо тога препозна његова локализована динамика, указала је још Љиљана Гавриловић (2011). Она наводи да:

> „Како је култура целовит систем, јасно је да није могуће очувати један њен део као живо, функционално наслеђе, док су се сви остали елементи променили; односно – могуће их је очувати *само* уз потпуну промену културног контекста и уз проналазак неке нове функције. […] Но, иако формално у потпуности очувани, такви елементи нематеријалног културног наслеђа више нису оно што су били некада, пре свега за саму заједницу. Они постају у потпуности испражњени од значења која им је придавала култура у којој су настали, што им мења и место у структури културе у којој их чувамо“ (2011: 232).

У том смислу рад усмерава пажњу на појединце који играју кључну улогу у одржавању континуитета и редефинисању значења обичаја ратарских свећа. Свештеници и монаси као носиоци религијског ауторитета препознати су као медијатори између традиционалне праксе и верске институције, чиме се осигурава релевантност и трајност обичаја у новим околностима. Овом перспективом се такође афирмише схватање да обичај не може опстати уколико се не прилагођава савременом друштвеном и културном контексту. То потврђује и становиште Ерика Хобсбома да „обичај не може да приушти да буде непроменљив“ (2011: 7), што је у овом раду узето као полазиште за анализу механизама који обезбеђују не само континуитет традиције већ и њену легитимизацију у новим друштвеним условима.

Ратарске свеће се стога посматрају не само као традиционална форма аграрно-магијске заштите већ и као ритуализовани културни симбол чија је функција преобликована унутар институционалног и идентитетског оквира. Посебно се анализира начин на који овај народни обичај постаје саставни део црквене праксе, што пружа увид у сложене процесе узајамног утицаја између индивидуалних актера, заједнице и институција.

Истраживање обичаја изливања и паљења ратарских свећа у манастиру Троноша ослања се на квалитативну методологију са нагласком на теренски рад, дубинске интервјуе, посматрање, као и на анализу етнолошких и антрополошких радова о овом обичају. Етнографска грађа представљена у раду прикупљена је током теренског истраживања спроведеног у априлу 2022. године, у периоду изливања ратарских свећа. Истраживање је вршено у манастиру Троноша и Цркви Светог великомученика Георгија у селу Зајача, где се паралелно одвијала израда свећа. Полуструктурирани интервјуи су обављени са свештеником, монаштвом и мештанима који активно учествују у процесу израде свећа и преношењу свеће од Зајаче до манастира Троноша. У току истраживања, присуствовала сам пратећим дешавањима, како у Троноши, тако и у Зајачи, што је омогућило дубље разумевање локалног контекста и мотивације учесника.[7]

7 Огромну захвалност за помоћ у организацији истраживања дугујем мср Ани Чугуровић, која ради као кустос – етнолог-антрополог у *Музеју језика и писма* у Тршићу и која последњих десетак година прати и снима овај обичај (в. Чугуровић 2021; Чугуровић 2023). Посебно захваљујем архимандриту Николају, духовнику Манастира Троноша и протојереју Милану Андрићу, старешини

Овако постављен теоријско-методолошки оквир омогућава анализу ритуалне праксе не као статичне форме, већ као простора у којем се преговарају и обликују друштвене вредности и континуитет. Истовремено, отвара се простор за разумевање улоге појединца у контексту одржавања и трансформације колективних обреда у условима смањене функционалности традиције и опадајућег интересовања за њено очување.

ИСТОРИЈАТ И ДОКУМЕНТОВАЊЕ ОБИЧАЈА: РАТАРСКЕ СВЕЋЕ У ЕТНОЛОШКОЈ ЛИТЕРАТУРИ

Ратарске свеће представљају обредне свеће које сваке године на Велики четвртак мештани неколико села прилажу манастиру Троноша. У прошлости је у прикупљању прилога за израду свећа учествовао већи број села, док данас једну свећу прилажу села Коренита и Тршић, а другу Зајача, Пасковац и Горња Борина.[8] Две велике свеће, тешке око педесет килограма, израђују се од чистог воска током недеље пред Ускрс.[9] Оне се на Велики четвртак доносе у манастир, где се постављају испред олтара и пале у току читаве године. Обичај прилагања ратарских свећа манастиру Троноша представља важан пример вишевековне ритуалне праксе која је интегрисала елементе аграрног календара, народне религиозности и локалног идентитета.[10]

Храма Светог великомученика Георгија у Зајачи који су ми дозволили да снимам и истражујем обичај у њиховим храмовима. Посматрање, снимање и истраживање овог обичаја, чије су се фазе у једном тренутку одвијале истовремено на две локације (Коренити и Зајачи) не би било могуће без помоћи Ане Чугуровић и Саше Недељковића, због чега сам им неизмерно захвална.

8 Када је пре више од три деценије Најић Марковић (2001: 207) истраживала овај обичај утврдила је да су за рађевску свећу прилог скупљали Тршић, Коренита и Костајник, а за јадарску Зајача, Пасковац и Вођњак. За зајачку свећу данас дају прилог и мештани села Вођњак, мада не масовно као некад када су парохијски припадали манастиру. Данас припадају Лозници, али појединци и даље учествују давањем прилога. Слична ситуација је и са троношком свећом, за коју прилоге скупљају и поједини мештани села Козјак, али и верници који спорадично скупљају прилог из Босне, Горњег Милановца, Крагујевца, Лознице и других места. За троношку свећу прилог прикупља о. Николај у периоду ускршњег поста, док је за прикупљање прилога за зајачку свећу задужен неко од мештана у Зајачи. Прилог се сакупља у новцу или у воску.

9 Године 2021. у новоизграђеној цркви у Горњој Борини постављена је знатно мања свећа која је такође смештена испред олтара. С обзиром на то да се тамо ређе пали, она се не излива сваке године.

10 Прилагање ратарских свећа манастиру Троноша на Велики четвртак по мишљењу једног броја аутора повезано је са светковањем четвртка. Овај дан је у традиционалној култури заузимао изразито важно место у аграрном календару, при чему се његово обележавање није сводило само на веровање у „срећан дан", већ и на везу са култом плодности и заштитом усева од временских непогода. У многим крајевима Србије, посебно у периоду између Великог четвртка и духовског четвртка, овај дан се бирао за почетак сетве, орања и других важних радњи у годишњем циклусу обраде земље. Аграрно-магијском значењу доприноси и назив „ратарски пир", који Вук Караџић бележи за Велики четвртак у неким крајевима (1818: 556). Такође, Милан Ђ. Милићевић у „Живот Срба сељака" бележи да „у све четвртке од Васкрса до Тројица сељаци не ору, нити хоће да хватају волове у јарам. Те дане многи зову Зелени четвртци" (према Кулишић 1939). Са једне стране, дан је сматран погодним и „срећним" за аграрне активности, али су истовремено постојале табуисане радње појединим четвртцима – нарочито уочи великих хришћанских празника

Сличних обичаја прилагања свећа црквама и манастирима било је и на простору Босне („тежачке", „еснафске" свеће) и Црне Горе („рабацијске", „земљорадничке" свеће).[11] Према запажању Пајић Марковић сличност обичаја прилагања ратарских свећа манастиру Троноша са обичајима у Босни може бити повезано са досељавањем становништва са простора Босне и Херцеговине, које је у првим деценијама 19. века досељено у рађевска и јадарска села (2001: 206).

Премда се порекло обичаја губи у предању, доступна етнолошка и историјска грађа омогућава праћење овог обичаја од средине 19. века. Иако нема поузданих података о почетку ове праксе, народно предање везује њено увођење за долазак светогорских монаха у овај крај у 15. веку (Пајић Марковић 2001: 205). Према другим изворима, обичај се доводи у везу са завршетком живописа и израде иконостаса манастира Троноша 1843. године (Живојиновић 1969).

Први писани траг о свећама које се прилажу овом манастиру потиче из „Новина читалишта београдског" из 1847. године, где се помињу као *орачке свеће* (в. Дробњаковић 1932: 116; Живојиновић 1969). Овај назив се изгубио до краја 19. века када је Сима Тројановић вршио истраживање. Он их помиње као *општинске свеће* (1930: 204). Тројановић још бележи да се у Јадру лепо изливена воштана свећа намењена цркви или манастиру назива *саливорка* (Тројановић 1930: 205). Када је у лето 1932. године Боривоје Дробњаковић вршио истраживање није забележио ниједан од ова два назива, већ различите називе у зависности од села – у Тршиһу *спасителеве свеће*, у Зајачи *манастирске свеће*, а у Коренити *свеће пред олтаром* (1932: 117). Недуго након Дробњаковића, Миленко С. Филиповић бележи називе *рађевска* и *јадарска* свећа (1933: 96), док Гордана Пајић Марковић користи назив *коренитска* и *зајачка* (2001: 206).

Један од најранијих записа о ратарским свећама оставио је Милан Ђ. Милићевић у књизи *Манастири у Србији*:

> „У Троноши има обичај који нисам опазио ни у ком манастиру нашем. Не зна се од када се то уобичајило, али бива сваке године: да се манастиру на Велики Четвртак, донесу две свеће, од којих свака мора бити већа од два хвата. Једну донесе народ из среза јадранског, а другу из среза рађевског. Долазак тих свећа прати пуцањ из пушака а предсрета лупа манастирских звона и тако се унесу у цркву и поставе: јадранска с десне а рађевска с леве стране. Сад те свеће горе од Вел. Четвртка једне до Вел. Четвртка идуће године и колике бивају може се судити по томе, што се од њихових остатака, на концу године, може да натопи по 10–12 ока чистог воска" (Милићевић 1867: 55).

– како би се избегле временске непогоде попут града или суше, што упућује на симболичну везу између четвртка и митског реда природе (више в. у: Кулишић 1939; Петровић 1998). Уз аграрни аспект, четвртак је често довођен у везу са фигурама громовника – божанстава као што су Перун, Илија и др. Прилагање ратарских свећа је према мишљењу Пајић Марковић (2001) било један од начина да се силе које изазивају временске непогоде умилостиве.

11 Сличан обичај изливања тежачких, орачких, еснафских и других свећа као вида прилога који одређене друштвене групе или заједнице дају цркви или манастиру постојао је у различитим деловима Босне (више о томе в. у: Бошковић 1932; Дробњаковић 1932; Тројановић 1930: 203–206; Филиповић 1933). Такође, о симболици свеће у народној култури Срба више в. у: Раденковић 2022.

На основу доступне литературе уочљиво је да је обичај током деценија доживљавао промене у погледу назива свећа, њихове величине и тежине, у погледу дана изливања, броја учесника, као и технике израде.

Сима Тројановић, на пример, бележи да је 1891. године свећа тежила 38 кг, док је 1893. године пала на 16 кг: „зато по тежини непрестано опадају уколико се и пчеларство умањава". У старије доба свеће су биле још веће, јер је једну даривао цео Јадар, а другу свећу цела Рађевина (Тројановић 1930: 204).

Осим тежине, разликују се записи о томе којим данима се свеће изливају. Најчешће се помиње Велики уторак или Велика среда. Тројановић бележи да рад почиње на Велику среду (1930: 204).

Антрополошки значај ових промена огледа се у флексибилности обреда и његовој способности да се прилагоди друштвеним и економским условима. Смањење броја учесника, као и села која прилажу свеће, указује на слабљење обредне солидарности, али и на покушај одржања форме упркос друштвеним променама.

За овај рад је од нарочитог значаја запажање Боривоја Дробњаковића који је током једног теренског рада забележио следеће:

> „У лето 1932. год. путовао сам по Јадру, и у манастиру Троноши видео пред олтаром, постављене на чираке, две велике свеће. […] Пошто у манастиру о њима нисам могао ништа детаљније сазнати, распитао сам се у селима, која су те свеће приложила" (1932: 117).

Овај навод нам показује да се о обичају старала сеоска заједница у којој су представници села били задужени за организацију изливања. Такође видимо да је обичај функционисао као израз народне религиозности, у којој је сакрално било интегрисано у аграрну цикличност, без директног учешћа цркве. Ово раздвајање световног и сакралног указује на некадашњи капацитет локалне заједнице да одржава обичај без потребе за спољном интервенцијом цркве. Поједини записи јасно показују да је манастир некада био релативно пасиван учесник и да се његова улога сводила на прихватање ратарских свећа као прилога који се стављао у простор цркве. Потврду оваквог тумачења даје и Тројановић који бележи да су саме (сеоске) општине именовале десетину угледних мештана задужених за изливање свећа (1930: 204). То указује на високи степен аутономије села као обредно-религијске заједнице, што је важна карактеристика традиционалних друштава.

У таквом контексту, улога локалне заједнице није била споредна, већ централна: мештани неколико села организовали су све – од прикупљања воска, преко избора оних који ће изливати свећу, до одлуке ко ће је унети у манастир. Црквени представници, ако су уопште били присутни, у том процесу нису имали активну улогу, што додатно потврђује да је иницијатива потицала од заједнице, а не представника верске институције. На тај начин успостављена је јасна граница између сакралног и профаног. Иако је обичај схватан као „прилог Богу", његова организација и реализација остале су у потпуности ослоњене на друштвене структуре ван верске институције.

Оваква организација обичаја рефлектовала је не само обичајну културу заједнице, већ и њену унутрашњу друштвену структуру и вредности. Стога, обичај

не треба посматрати искључиво као форму традиционалног понашања, већ као „огледало“ друштва које га спроводи, у којем се огледају улоге, одговорности, механизми одржавања колективног идентитета, као и то колика је способност заједнице да се самоорганизује у измењеним друштвеним околностима. Управо у том контексту, обичај не само да рефлектује постојеће друштвене односе и структуре, већ их кроз ритуалну праксу активно утврђује, репродукује и преноси на нове генерације.

Међутим, стабилност и континуитет таквог друштвеног поретка нису остали неоштећени пред таласима модернизације и друштвених промена. Друга половина 20. века донела је са собом бројне изазове за традиционалну културу и сеоске заједнице. Друштвене и политичке промене које су наступиле након Другог светског рата условиле су постепено смањење броја учесника у обичајним праксама, као и интензивне миграције, урбанизацију и значајне демографске промене у селима. Све то довело је у питање не само функцију обреда, већ и његову дугорочну одрживост. У последњим деценијама 20. века, међутим, обичај добија нову димензију – ратарске свеће се све чешће тумаче као симбол локалног идентитета и постепено бивају интегрисане у институционални верски оквир.

РАТАРСКЕ СВЕЋЕ У САВРЕМЕНОМ ПЕРИОДУ: ПОСТУПАК ИЗРАДЕ СВЕЋА И УЛОГЕ УЧЕСНИКА

У циљу бољег сагледавања улоге монаха и свештеника у овом делу рада биће изложени резултати теренских истраживања прикупљених током изливања свећа у манастиру Троноша и цркви у Зајачи. Обичај изливања ратарских свећа односи се на изливање две велике свеће. Једна од њих се излива у манастиру Троноша, а друга у цркви у Зајачи.[12] Поступак изливања ратарских свећа подразумева више корака, а који се последњих неколико деценија одвија у простору који припада манастирској, то јест црквеној економији (у помоћним зградама, порти).

У процесу настанка ових свећа могу се издвојити три фазе – *изливање*, *доливање* и *обливање*. Оне се надовезују једна на другу у периоду од Великог понедељка до Великог четвртка. Године 2022. када је вршено истраживање, изливање у Зајачи је обављено на Велики понедељак, док је троношка свећа изливана у Велику среду.[13]

Ујутру, пре почетка изливања свећа, ливачи у Троноши су најпре присуствовали литургији, након које су имали заједнички доручак у манастирској трпезарији.[14]

12 У Зајачи се од преосталог воска излила свећа за цркву посвећену Св. Јустину Ћелијском у селу Горња Борина. Она је по величини знатно мања у односу на троношку и зајачку.

13 У време када је Пајић Марковић (2001) вршила истраживање свеће су се још увек изливале у уторак у Страсној седмици. Зајачка се изливала у приватним домаћинствима до изградње цркве у Зајачи 1995. године, а троношка се већ тада изливала у манастиру Троноша. У међувремену је из организационих и практичних разлога изливање обављано у периоду од понедељка до среде. Данас се свеће изливају раније него што би требало из предострожности, јер се дешавало да свећа остане у калупу или да напукне. Некада је израда трајала дуже с обзиром да се фитиљ потапао у восак па хладио, што је продужавало поступак у односу на новији период.

14 Обичај је одувек био, а и даље је родно детерминисан, с обзиром да у њему не учествују жене. Оне се прикључују тек последњег дана, у поворци, када се зајачка свећа носи до Троноше, и у литији, пре него што се свеће унесу у цркву.

Ливачи су особе које архимандрит Николај, духовник манастира Троноша, позива неколико дана раније како би се договорили када ће изливати свећу.[15] Већина ливача учествује у изливању много година, али ипак свако од њих учествује у обичају у договору са о. Николајем.[16] Њихово присуство служби у цркви пре почетка изливања отворило је питање њихове партиципације у литургијском животу и показало се да су сви ливачи литургијски верници. Од седам ливача који су тог јутра присуствовали, готово сви су били из Коренитe и један ливач је био из Крушња.[17]

Током доручка ливачи се међусобно договарају ко ће формално бити „главни" и обично се бира најстарији учесник.[18] Након доручка је о. Николај позвао два ливача да скину прошлогодишње свеће са постоља како би се исекле и претопиле.[19] Ово је важан део процеса, јер се преостали део свећа уграђује у нову и на тај начин се наставља континуитет дуг пар векова.[20]

Изливање свећа је најважнија фаза овог процеса, која уједно има највише учесника. Током ове фазе се восак прикупљен као прилог верника, восак од прошлогодишњих свећа, као и купљени восак, загрева и топи у казану (Слика 1).[21] Отопљени восак се пропушта кроз сито (Слика 2) које задржава све крупне, неотопљене комадиће воска, као и друге честице прљавштине које су се нашле у воску. Процеђен восак се потом сипа у метални калуп (Слика 3) који је о. Николај претходно подмазао уљем и кроз који је провучен фитиљ.[22] Овај калуп је у моменту сипања воска постављен вертикално.[23] Читав поступак изливања траје око три сата,

---

15 У Зајачи, где се свећа излива на Велики понедељак договор се прави на недељној служби када се прецизира време, тако да нема посебног позивања.

16 Најстарији учесник у изливању учествује од 1975. године, други су се прикључили осамдесетих година, док су најкраће укључени они који су у изливању почели да учествују почетком двехиљадитих. Ливачи су искључиво мушкарци, међу којима нема млађих учесника.

17 Број учесника варира од године до године и у Троноши и у Зајачи. У Зајачи је у време истраживања било десет учесника, али је претходне године било знатно више, чак 17 ливача. То је можда било повезано са жељом мештана за дружењем и окупљањем с обзиром да је томе претходила пандемија.

18 Те године је то био Б. С. (1941).

19 Восак се сече секиром и ставља у казан у коме се претапа заједно са новим воском. Након загревања, а пре стављања у метални калуп восак се просипа кроз сито које задржава све крупне комаде воска и различитог трења.

20 Један од њих је желео да носи остатак свеће до казана, али му је други рекао да је он добио *послушање* и да не може да га препусти другоме. Стриктно придржавање речи о. Николаја и употреба црквене реторике јасно упућује на закључак колико је црквено православље као оквир посматрања важно за разумевање овог обичаја у данашњем периоду као и за његову одрживост.

21 Прикупљање воска се некада одвијало током читаве године, док је оно данас сведено на неколико месеци или недеља пре Ускрса. Мештани села прикупљају восак или новац који прилажу за куповину воска. Сваке године се део ратарских свећа који није изгорео изнова топи у казану и користи при изливању.

22 Данашњи калуп има висину око 170 цм, пречник 18 цм на врху и 22 цм на дну. Од када је први пут употребљен, калуп је прошао кроз неколико промена, док нису нађене адекватне димензије и поуздан начин да восак не цури ван њега.

23 Метални калуп је, по речима Брана Стевановића (рођ. 1941) из Коренитe, први пут употребљен крајем седамдесетих година двадесетог века, највероватније 1979. године. Од тада је калуп прошао кроз неколико прерада, јер је из првобитног калупа („који је личио на цев") било

након чега се свећа хлади. Свако од учесника сипа део воска у калуп, чиме свако од њих даје допринос изливању троношке свеће.[24]

Убрзо након изливања воска у калуп и након што се договоре када ће бити обливање свеће, ливачи одлазе из манастира. Међутим, обавезе око израде свеће се ту не завршавају, јер се восак при хлађењу спушта у калуп, због чега је неопходно више пута у току дана доливати нови восак како би свећа имала одређену висину. *Доливање* (Слика 4) је фаза коју обавља свештеник у Зајачи, док у Троноши ту улогу има о. Николај, како учесници који су отишли не би морали да долазе више пута.[25]

Свећа се дан или два касније, када се охлади и постане чврста, вади из калупа (Слика 5). Пре него што започну отварање калупа, присутни се помоле, јер је увек неизвесно како ће се свећа извадити из калупа.[26] Након тога, уклањају се неравнине које настају вађењем свеће, струже се и равна сваки недостатак.

Код ратарских свећа је веома битан облик и боја. Свећа мора бити без удубљења и ситних несавршености због чега је веома важан последњи корак – *обливање*.[27] Након што се извади из калупа свећа се подиже у усправан положај како би се облила новим, жутим воском. Обливање се врши тако што се нови восак топи у казану, након чега се у течном стању сипа на врх свеће (Слика 7) која је окачена у вертикалном положају за фитиљ.[28] Један од учесника брзо окреће свећу око њене осе како би се восак равномерно сливао и обливао је подједнако са свих страна. Циљ обливања је да се отклоне евентуални недостаци или оштећења свеће која могу настати приликом вађења свеће из калупа, да се уједначи боја и да се добије већи сјај.[29]

веома тешко извадити свећу без оштећења. Наредни калуп се састојао из два дела, па је било једноставније извадити свећу, међутим восак је цурио из њега, што је некад представљало проблем. Данашњи калуп на саставу има филц који спречава цурење воска, мада и он некада може да створи проблем ако се превише увуче у свећу. Калуп је знатно скратио процес изливања свећа и убрзао поступак. Пре калупа свећа се изливала тако што се фитиљ умакао у восак, а потом хладио, па поново умакао, док се не добије жељена дужина свеће. Опис изливања свећа без калупа в. у: Пајић Марковић 2001.

24 Поред изливања велике свеће, од тог воска о. Николај израђује мале свеће које потом даје учесницима у поступку изливања.

25 У Зајачи практикују да у току два дана, колико протекне између изливања и обливања, свако ко дође у цркву у том периоду, долије мало воска у калуп, чиме у изливању учествује цела заједница.

26 Током истраживања се догодио пех приликом вађења свеће из калупа у Зајачи. Филц који се налази на спојевима калупа је превише дубоко ушао у свећу због чега није могла да се извади. То је значајно продужило посао јер су морали да скидају део свећа на којој је филц. Те рупе су потом морале бити попуњене новим воском. Након тога следи глачање како би се изравнала површина свеће.

27 Свештеник у Зајачи је објаснио да се обливање врши из естетских разлога како би свећа имала лепу жуту боју: „Ми користимо стари восак од старе свеће, претапамо са новим и онда свећа ипак добије ту тамну боју".

28 Један од проблема који прати поступак обливање је пуцање фитиља. То овај процес значајно отежава. Свећа приликом откачињања може да падне и да се поломи. Такође, свећу није могуће поново закачити и окретати што значајно отежава процес обливања.

29 Восак од кога се изливају свеће претапан је много пута због чега има тамнију боју него нови восак.

Након што се заврши израда, свећа се одоздо пробуши ужареним металним шиљком како би могла да се постави на постоље (Слика 6).[30]

С обзиром да се све фазе израде свећа спроводе радним данима, није увек лако организовати људе који могу да учествују. Велики број младих и запослених мештана није у могућности да учествује у процесу израде.[31] Када се процес израде свећа заврши, оне се доносе код чесме Девет Југовића која се налази недалеко од манастира. Након тога, литија на чијем су челу обе свеће и барјак креће ка манастиру, где их дочекују сестринство манастира и свештеник (јеромонах).[32] Потом се свеће уносе у цркву и постављају се испред иконостаса, где се током литургија пале до наредне године и поновног изливања свећа (Слика 8).[33]

Након завршеног посла ливачи се међусобно договарају ко ће уносити свећу у манастирску цркву. Ово је посебно осетљиво питање зато што се код њега преплићу различити критеријуми – године учешћа у изливању, актуелне заслуге, социјални капитал, блискост са црквом и др.

Припадност црквеној заједници и редовно учешће у литургијском животу постављају се као неформални критеријуми за учешће. Ливачи са којима сам разговарала то виде као нешто што се подразумева. С тим у вези нарочито је важан исказ ливача, који у изливању учествује током последње четири деценије:

> „Видели сте да прво идемо на литургију, причестимо се сви. Духовни смо људи, нисмо ми сад неки који су дошли само да учествују. Ми смо везани за цркву. Нама је једина припрема за изливање пост и литургија" (З. Ђ. 1959).

Показује се да за многе учеснике учешће у изради свећа често има значење „духовног послушања". Гордана Пајић Марковић је током својих истраживања такође приметила да су:

> „данашњи учесници у овом обичају у потпуности прихватили црквено објашњење и искључују могућност да је он (обичај) много старији, па га објашњавају речима да је свећа бескрвна жртва и да се њеном величином симболизује величина захвалности Богу" (2001: 207–208).

Религијске интерпретације присутне су и у разумевању тога чији је подвиг већи и испитаници из Коренице и Тршића били су сагласни да је чињеница да је ношење зајачке свеће на раменима, по брдовитом терену, који је некад врло клизав, већи подвиг. Један од испитаника је такође изнео закључак: „Они можда то и не виде као теже. То је жртва пред Богом. А што је већа жртва то је благодат већа".

---

30 Постоји мерач уз помоћ кога се одређује адекватна дубина.

31 Неки од испитаника су навели да узимају слободан дан с посла или мењају смену са колегама како би могли да учествују. Промена друштвених околности који су млађе генерације које живе на селу кроз послове везале за град одражава се и у многим примерима обредног живота заједнице.

32 На капији манастира литију је дочекао архимандрит Николај са сестринством. Затим је на једну свећу поставио икону Богородице, а на другу икону Исуса Христа.

33 Свеће се запале одмах након постављања испред олтара након чега следи *вечерња*.

Разговори који су вођени са учесницима показали су да обичај своју одрживост у данашњим условима добрим делом дугује равнотежи између индивидуалне религиозности, колективне мобилизације и координације представника цркве. Очигледно је да је обичај изгубио своју функцију као део аграрне магије за плодност и заштиту усева, али и да континуитет обичаја успева да се одржи захваљујући институционалној подршци и личној религиозној мотивацији учесника.

УЛОГА СВЕШТЕНИКА И МОНАХА СПЦ У ОЧУВАЊУ ОБИЧАЈА РАТАРСКИХ СВЕЋА

Као што је поменуто у претходном поглављу, обичај прилагања ратарских свећа преживео је вишевековне друштвене и културне промене, делимично захваљујући важности за локалну заједницу, а делимично захваљујући подршци представника манастира Троноша. Шездесетих година 20. века, доласком монашког братства предвођених игуманом Антонијем у манастир Троноша, долази до анимирања сеоске заједнице да очува обичај који је постепено почео да замире. Захваљујући његовом ангажовању, као и његових наследника, о. Авакума и о. Николаја, обичај траје до данас.

Антоније (Ђурђевић) рођ. 1917. године био је игуман манастира Троноша од шездесетих година 20. века.[34] У тренутку његовог доласка 1962. године манастир је био спаљен и порушен. Са троношким братством је 1964. године започео велику обнову манастира Троноша који је значајно оштећен током Другог светског рата. Он је показао велики интерес за локални обичај прилагања ратарских свећа са којим су га упознали мештани околних села. На игуманском трону га је наследио о. Авакум (Ђукановић) рођ. 1932, који је 1960. године дошао као искушеник у манастир Пустиња код Ваљева, одакле је заједно са о. Антонијем прешао у Троношу. Заједно са оцем Антонијем дао је огроман допринос обнови манастира, као и обнови духовног живота овог краја. Као и о. Антоније имао је подржавајућу улогу у очувању обичаја ратарских свећа. Свој однос и поштовање овог обичаја исказао је и по преласку у манастир Лелић 2001. године, где је био игуман до своје смрти 2018. године. По доласку у Лелић излио је велике свеће које су се годинама палиле, мада није било организованог свечаног дочека и пратећег садржаја какав постоји у Троноши.[35] Након његовог одласка, манастир Троноша постаје женски, а од некадашњег братства остаје архимандрит Николај, као духовник манастира. Он је у Троношу дошао 1967. године када је имао свега 16 година. Сведочио је како су о. Антоније и о. Авакум заједно са мештанима неколико околних села очували традицију прилагања ратарских свећа у чему их је следио и сам Николај.

Оваква континуирана укљученост троношког братства указује на снажну повезаност између манастира и локалне заједнице, при чему су духовни ауторитети

34 Широј јавности о. Антоније је постао познат као монах који је након смрти патријарха Германа извукао коверту са именом епископа Павла приликом избора новог патријарха.

35 Изнети подаци добијени су из исказа о. Николаја као и из емисије „Духовници“ која је доступна на: https://www.youtube.com/watch?v=jaHk0xVD9dY.

одиграли пресудну улогу не само у очувању обичаја, већ и у његовој адаптацији новим условима. Управо кроз ову сарадњу можемо пратити и шире механизме мобилизације заједнице који се одвијају на два нивоа. Један је партиципација у изради свећа, а други у прилагању свећа, организацији литије око манастира и свечаном бдењу када се окупља знатно више учесника. Улога монаха и свештеника је такође вишеструка и може се разумети у неколико кључних димензија:

1. Тумачење обреда и религијска легитимизација

Захваљујући монаштву из Троноше обичај који има аграрне и претхришћанске корене нашао је своју нову религијску легитимацију у православној традицији тако што се светлост свећа тумачи као „Христова светлост која обасјава вернике" или као „молитвени дар манастиру". Поред тога, паљење свећа у цркви за време верских празника редефинише њихову функцију као магијског предмета и везује их за молитву за „здравље и благостање сеоске заједнице". На тај начин обичај прилагања ратарских свећа удаљава се од сујеверја и приближава се литургијском оквиру.

2. Мобилизаторска улога монаха/свештеника у заједници

Током последњих неколико деценија углед и утицај који монаси и свештеници имају у многим срединама је у сталном порасту. Њихово присуство, њихове интерпретације, као и прилагођавање обичаја савременом друштвеном контексту допринели су очувању овог обичаја. Отац Николај, као и његови претходници, има важну улогу у прикупљању воска, донација и организацији изливања, чак и онда када се економски или друштвени услови мењају. Захваљујући мобилизаторској улози представника цркве, учесници у изливању често добијају објашњења, савете и поуке о значају обичаја, што нам показује да трансфер знања данас иде од монаха ка мештанима, а не обрнуто.

3. Монаси као чувари нематеријалног културног наслеђа

Препознатљивост и репрезентативност монаха као чувара НКН-а огледа се у њиховој способности да обичају дају и духовну и културну валоризацију, у складу са савременим оквирима заштите наслеђа. Бројни прилози у медијима и документарне емисије доказују да представници манастира Троноша активно учествују у репрезентацији обичаја као важног дела локалног и духовног идентитета. Манастир Троноша је, заједно са Центром за културу „Вук Караџић" у Лозници, један од иницијатора кандидатуре за упис овог обичаја у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа.[36] Њихова активна партиципација у обичају омогућава наставак традиције, даје институционалну стабилност која омогућава одрживост обичаја и на крају, али од изузетног значаја, пружа духовну мотивацију верницима да праксу наставе у измењеном друштвеном контексту унутар кога су у огромној мери разбијени традиционални модели функционисања сеоских заједница.

Видимо да у савременом контексту обичај више није у потпуности у домену локалне заједнице, већ централну улогу преузимају представници цркве који

36 Више о томе в. на: https://nkns.rs/cyr/popis-nkns/izlivanje-i-paljenje-ratarskih-svetsha.

мобилишу заједницу. Манастир Троноша, као просторно и духовно средиште, постао је и организационо средиште процеса израде троношке свеће. Архимандрит Николај делује као кључни актер у логистичкој и симболичкој артикулацији обичаја – он позива ливаче, организује прикупљање прилога, складишти восак, одређује време и редослед ритуалних радњи, као и учеснике који носе свећу, у координацији је са свештеником у Зајачи, набавља сав неопходан материјал (филц, конац за фитиљ).[37] Његова улога није само координативна, већ и духовно легитимизујућа, јер сваки поступак добија значење тек након његовог благослова.

Интензивније укључивање представника цркве довело је до тога да се ранија магијска и аграрна пракса постепено интегрисала у литургијски оквир. Свећа више не представља симбол заштите усева и стоке, већ „молитвени дар" манастиру, прилог за здравље породице и сеоске заједнице, друштвено благостање и духовно заједништво. Учешће у изради свећа, као и у литији, доживљава се као акт духовног послушања и личне побожности.

Институционализација је видљива и у коришћењу црквене инфраструктуре. Све фазе израде свећа и у Троноши и у Зајачи данас се одвијају у оквиру манастирске или црквене економије, користе се алати и материјали које набавља или чува у оквиру манастирске економије архимандрит, а сам ритуал почиње литургијом. Учесници су најчешће активни литургијски верници, што додатно учвршћује идеју да се обичај више не доживљава као „народна традиција", већ као црквени обичај специфичан за одређену духовну заједницу.

Иако се представници цркве формално не представљају као значајни актери у одржању обичаја, њихова улога у свести учесника је пресудна. Изрази попут „отац одлучује", „ако Бог да" или „по промислу Божјем" показују колико је симболичка моћ и контролна функција пребачена са локалне заједнице на институцију.[38]

Такав развој доводи до амбивалентних ефеката. Са једне стране, оцрковљење обичаја пружа стабилност, континуитет и симболичку валоризацију праксе, што је нарочито важно у условима крупних друштвених промена које су доживела села у последњим деценијама 20. века, а поготову почетком 21. века.[39] Са друге стране,

37 Ливачи са којима сам разговарала кажу да чак и не знају „где отац Николај набавља канап и филц јер он то све ради сам"; „некад се набављао конац у Зајачи, а сад не знам". Размишљање једног од ливача о одрживости обичаја се види и у његовој изјави: „Док је Николај жив ове свеће ће се изливати. Од ових младих ретко ко хоће. А и ови неки свештеници има који су против старих обичаја".

38 Интерпретација учесника да је само ношење свеће *Божја благодат* говори о перцепцији самог обичаја као црквеног, о његовом значају за појединца који живи црквеним животом, али и указује на трансформацију обичаја који је у прошлости започео као аграрно-магијски да би се данас углавном перципирао као прилог „за здравље и благостање" манастира и заједнице.

39 Термин *оцрковљење* користим за процес у којем народни обичаји бивају интегрисани у црквену праксу, при чему добијају ново значење и тумачење. Тај процес подразумева институционално посредовање Цркве у обредној пракси, кроз присуство свештенства, употребу црквених симбола и теолошког оправдања. Иако има преплитања и сличности са процесом *христијанизације*, треба поменути да извесне разлике постоје. Христијанизација обичаја представља процес у коме се елементи народне религиозности, паганских веровања или локалних традиција преобликују, преосмишљавају или замењују у складу са хришћанским учењем, често у раним фазама ширења хришћанства. То је историјски процес наметања или прихватања нове религијске парадигме,

овакав модел може довести до губитка аутономије локалне заједнице и сужења простора за интергенерацијски пренос ванинституционалних канала.

Случај ратарских свећа показује да се традиција може одржати кроз процес трансформације, али да је за дугорочну одрживост неопходно изградити институционалну структуру уз активност саме заједнице као носиоца значења и праксе. Такође, показало се да су потребе и мотиви данашњих учесника за одржавање обичаја нешто другачији у односу на њихове претходнике и да је данашњи обичај лишен одређених функција и веровања која су постојала до пред крај 20. века. Данашњи учесници углавном нису ратари, не баве се сточарством и земљорадњом, већ су запослени у државним институцијама, приватним предузећима или су у пензији.[40] Показало се да је обичај изливања ратарских свећа данас важан, пре свега, за интеграцију и мобилизацију локалне заједнице.

То се види и у броју младих који присуствују у цркви у Зајачи, пре него што зајачка свећа крене на пут ка манастиру Троноша.[41] Поворку, у којој учествује између педесет и сто учесника, чине углавном припадници млађе и средње генерације, понеки старији учесник који не жели да прекине ову традицију, који прелазе брдовит и местимично врло неприступачан терен.[42] Они носе свећу на раменима, смењујући се на сваких педесет до сто метара. У поворци учествују припадници оба пола, мада у великој несразмери у корист мушкараца, док у самом изливању учествују искључиво мушки чланови заједнице. Са друге стране брда, код манастира Троноша, велики број младих дочекује зајачку свећу код чесме Девет Југовића и учествује потом у литији.[43] За мештане Зајаче, Пасковца и Горње Борине важност

при чему обичаји губе или трансформишу своја првобитна, нехришћанска значења. У том смислу, оцрковљење је процес унутар већ христијанизованог друштва, у коме Црква накнадно усваја, преузима или формално прихвата обичаје који су до тада били део народне традиције, не увек у сагласју са званичном литургијском праксом.

40 Један од испитаника је прокоментарисао да међу данашњим ливачима, као и приложницима, готово да нема ратара: „Овде је некад било свакојаког воћа и поврћа, њиве, виногради… Ратарске свеће су се прилагале да не би било грмљавине и поплаве, да не би град потукао. Ја сам почео седамдесетих година да учествујем, али ја сам радио у фабрици. Они што су били пре мене, они су сви били земљорадници. Али, данас нема баш земљорадника. Углавном раде". Други је приметио да су и мотиви за давање прилога другачији него некад: „Ја знам много људи који данас дају новац као оно за напредак куће. Људи који уопште немају земљу. То је прилог који дају да се куши восак".

41 Испраћај зајачке свеће ка манастиру Троноша је изузетно свечан тренутак за читаву заједницу. Деца из цркве ходају са поворком која носи свећу до последњих кућа у селу. Један мештанин (рођ. 1934) испред куће при крају села износи ракију и послужење за носаче који настављају пут од око сат времена ка манастиру Троноша. Тамо их дочекују окупљени мештани Коренте и Тршића, медији, као и други окупљени поштоваоци овог обичаја. Поворка се среће код чесме Девет Југовића у непосредној близини манастира са носачима троношке свеће, а потом заједно уносе свеће у манастирску цркву.

42 Поворка прелази пут који је дуг око пет километара. Носачи се смењују на десетак минута. У поворци доминирају мушкарци, али учествују и девојке и жене.

43 У изливању ратарске свеће у Зајачи, поред мештана Зајаче, учествују и мештани села Горња Борина и Пасковац. На Велики четвртак мештани ових села окупљају се у поподневним сатима у цркви, из које након заједничке молитве крећу у поворци ка манастиру Троноша. Током пута, на челу колоне се смењују они који носе свећу умотану у платно које се годинама користи искључиво за ту намену, док остали који иду на крају колоне певају или пуштају музику са мобилних телефона.

очувања традиције преношења свеће на раменима види се и у томе што већ годинама одбијају предлоге да свећу превезу колима од Зајаче до манастира Троноша.

Оцрковљење овог обичаја у последњим деценијама двадесетог века учитало је нове карактеристике обичају, који је иницијално потекао „из народа" као магијска радња чија је примарна функција била заштита усева од временских непогода. Учешће монаха из Троноше у изливању свећа довело је до измештања обичаја из оквира народне религије у оквире црквене традиције. Ова промена, у којој се очувала форма, али му је приписано ново значење, није подразумевала искључење локалне заједнице, већ супротно – ослањање на њено учешће. То потврђује и свештеник у Зајачи, који наводи: „Они све то знају. То је њихова традиција коју је Црква прихватила". Његова изјава, као и изјаве других учесника и чланови локалне заједнице, показују да су сви свесни да обичај, иако јесте „народни", не би опстао до данас да му најпре игуман Антоније, а потом и други представници цркве, нису придали значај и духовну легитимизацију и на тај начин успоставили модел коегзистенције традиционалног и црквеног ауторитета.

Истовремено, овај пример показује како се традиција не мора нужно супротстављати институционалном оквиру, већ се може успешно уткати у њега, при чему се значења ритуала прилагођавају савременом друштвеном контексту. Концепт чувара наслеђа, у том смислу, треба разумети као динамичну категорију – која обухвата и формалне представнике институција и неформалне актере који имају капацитет да осмисле и одрже континуитет праксе.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Обичај изливања и паљења ратарских свећа у манастиру Троноша представља пример успешне трансформације традиционалне ритуалне праксе у условима савременог друштва. Од локалне, аграрно засноване магијске праксе до институционално подржане религијске праксе, овај обичај осликава сложену динамику између континуитета и промене, заједнице и институције, колективне меморије и духовне мобилизације.

У анализи је показано да је одрживост обичаја у великој мери условљена активношћу појединаца из редова СПЦ који делују као чувари наслеђа. Њихова способност да организују, протумаче и духовно легитимишу ритуал омогућава очување форме самог обичаја. Ова трансформација донела је нова значења, јер свећа више није само средство обредне заштите, већ прилог за здравље и израз духовне припадности манастиру.

Иако Конвенција наглашава улогу заједнице као носиоца наслеђа, теренска пракса показује да у процесу очувања проучаваног обичаја доминирају *појединци* снажног духовног тј. црквеног ауторитета, пре него *заједница*. Поставља се онда питање да ли је обичај и даље у рукама (сеоске) „заједнице" у оном смислу у ком га дефинише УНЕСКО или је реч о постепеном преузимању улоге носиоца и интерпретатора наслеђа од стране представника верске институције. Уколико је одрживост везана за харизму или личну иницијативу једног духовника, такође се поставља питање шта се дешава са праксом након његовог одласка. Стога је

неопходно критички преиспитати моделе очувања који се ослањају искључиво на представнике СПЦ, без укључивања млађих генерација и нецрквених сегмената заједнице.

Од тридесетих година прошлог века до данас, поред промена које су видљиве у називу свећа, њиховој величини и тежини, дану када се изливају, броју села која дају прилог, броју учесника, технологији израде свеће итд., чини се да се променио и главни носилац. То више није само локална заједница, већ и црквена заједница – заједница која је под чврстим духовним утицајем представника цркве. Отац Николај, као и претходни игумани манастира Троноша, о. Антоније и о. Авакум, представљају појединце који личним, духовним ауторитетом и залагањем мобилишу сеоске заједнице да одрже континуитет и очувају обичај који би се под бројним утицајима савремености изгубио вероватно пре више деценија, као што се догодило са сличним обичајима у другим местима. То би могао да буде показатељ да локална заједница више нема инструменте који би од ње чинили самодовољну или независну целину, која се ослања на сопствену традицију, већ да је она сав свој интегративни и ритуални потенцијал, који није у стању да наративизује, стандардизује и нормативизује, инвестирала у цркву од које очекује да то учини уместо ње. Са друге стране, наративи представника цркве показују да они формално не желе да преузму одговорност за обичај, те да своју улогу приказују само као саветодавну и покровитељску, не желећи да заједницу лишавају онога што она сама сматра битним. У том смислу можемо говорити о делимичном губитку контроле локалног становништва над обредно-религијском праксом сопствене заједнице.

Овакав модел одрживости носи одређене ризике. Ослањање на црквене актере може довести до маргинализације учешћа шире заједнице и смањења могућности за интергенерацијски пренос унутар заједнице. Питање одрживости тако постаје не само питање форме, већ и питање односа моћи и симболичке контроле над наслеђем. Са друге стране, постоји могућност да неки каснији представници цркве, са другачијим односом према овом наслеђу, утичу на његову одрживост услед другачијег разумевања везе између овог обичаја и црквеног православља.

Будућност обичаја зависиће од способности да се у тај процес укључе нове генерације, да се прошири учешће заједнице и очува флексибилност симболичке интерпретације. Само тако ће овај обичај наставити да живи – не као музеализована традиција, већ као динамичан део културног живота локалне заједнице.

ИЗВОРИ

UNESCO 2003: Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris: UNESCO. <https://ich.unesco.org/en/convention>. [4. 4. 2023].

UNESCO 2022: Basic Texts of the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2022 Edition.

Центар за нематеријално културно наслеђе Србије 2021: Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Србије. <www.nkns.rs /cyr/elementi-nkns>. [7. 4. 2025].

UNESCO ICH Reports 2006: Expert Meeting on Community Involvement in Safeguarding Intangible Cultural Heritage: Towards the Implementation of the 2003 Convention 13–15 March 2006, Tokyo, Japan. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ich.unesco.org/doc/src/00034-EN.pdf>. [20. 5. 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић 2023: Биљана Анђелковић. „Утицај црквеног православља на нематеријално културно наслеђе: редукција, трансформација и губљење народних обичаја". *Зборник Матице српске за друштвене науке* 188 (4/2023). Нови Сад: Матица српска, 587–606.

Blake 2019: Janet Blake. „Engaging 'Communities, Groups and Individuals' in the International Mechanisms of the 2003 Intangible Heritage Convention". *International Journal of Cultural Property* (2019) 26, 113–137.

Бошковић 1932: Душан Бошковић. „Тежачка свијећа". *Гласник Етнографског музеја у Београду* VII, 113–115.

Gavrilović 2010: Ljiljana Gavrilović. „Nomen est omen: Baština ili nasleđe – (ne samo) terminološka dilema". *Etnoantropološki problemi* 5(2), 41–53.

Гавриловић 2011: Љиљана Гавриловић. „Потрага за особеношћу: изазови и дилеме унутар концепта очувања и репрезентовања нематеријалног културног наслеђа". *Етноантрополошки проблеми* год. 6, књ.1, 221–234.

Дробњаковић 1932: Боривоје Дробњаковић. „Неколико података о прилагању свећа црквама на Велики четвртак". *Гласник Етнографског музеја у Београду* VII, 115–118.

Ђорђевић 2021а: Биљана Ђорђевић. *Ражањско црепуљарство: израда црепуља у Рујишту код Ражња*. Ражањ: Туристичка организација; Београд: Етнографски музеј.

Ђорђевић 2021б: Биљана Ђорђевић. *Злакуско лончарство: нематеријално културно наслеђе човечанства*. Београд: Етнографски музеј.

Живојиновић 1969: Слободан Живојиновић. *Манастир Троноша*. Београд: Српска патријаршија.

Kirshenblatt-Gimblett 2004: Barbara Kirshenblatt-Gimblett. „Intangible Heritage as Metacultural Production". *Museum International* 56(1–2), 52–65.

Кулишић 1939: Шпиро Кулишић. „О светковању четвртка". *Гласник Етнографског музеја у Београду* XIV, 93–96.

Лајић Михајловић 2022: Данка Лајић Михајловић. „Очување музичког наслеђа у Србији: компетенције, менаџмент и мониторинг". *Савремена српска фолклористика XI*. Ур. Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић и Биљана Сикимић. Београд: Удружење фолклориста Србије – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић"; Лозница: Центар за културу „Вук Караџић"; Тршић: Научно-образовно културни центар „Вук Караџић", 97–116.

Лукић Крстановић, Радојичић 2015: Мирослава Лукић Крстановић, Драгана Радојичић. „Нематеријално културно наслеђе у Србији: праксе, знања и иницијативе." *Гласник Етнографског музеја* 79, 165–178.

Matić 2011: Miloš Matić. „Konceptualizacija kulture u heritološkoj paradigmi: Muzejsko nadmudrivanje s materijalnim". *Antropologija* 11(1), 117–142.

Матић 2022: Милош Матић. „Проблем идентитета заједница у домену нематеријалног културног наслеђа". *Савремена српска фолклористика XI*. Зборник радова. Ур. Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић, Биљана Сикимић. Београд: Удружење фолклориста Србије: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић": Центар за културу „Вук Караџић": Научно-образовно културни центар „Вук Караџић", 33–48.

Миленковић 2016: Милош Миленковић. *Повратак наслеђу. Оглед из примењене хуманистике*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду – Досије.

Milenković 2024: Miloš Milenković. *Intangible Cultural Heritage and Reconciliation in the Western BalkansAn Anthropological Perspective*. New York: Routledge.

Милићевић1867: Милан Ђ. Милићевић. *Манастири у Србији*. Београд: Дружтво српске словесности.

Muñoz-Viñas 2023: Salvador Muñoz-Viñas. *A Theory of Cultural Heritage: Beyond The Intangible*. New York: Routledge.

Пајић Марковић 2001: Гордана Пајић Марковић. „Ратарске свеће из Манастира Троноша". *Museum* 2, 205–213.

Петровић 1998: Петар Ж. Петровић. „Четвртак". *Српски митолошки речник*. Ур. Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић и Никола Пантелић. [Друго опуњено издање.] Београд: Етнографски институт САНУ – Интерпринт, 463–465.

Раденковић 2022: Љубинко Раденковић. „Симболика свеће у народној култури Срба у општесловенском контексту". *Глас*, год. CDXXXII, књ. 32, 11–41.

Сикимић 2022: Биљана Сикимић. „Критична места заштите нематеријалног културног наслеђа Србије". *Савремена српска фолклористика XI*. Зборник радова. Ур. Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић и Биљана Сикимић. Београд: Удружење фолклориста Србије: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић": Центар за културу „Вук Караџић": Научно-образовно културни центар „Вук Караџић", 277–292.

Синани 2011: Данијел Синани. „Религија, идентитет и нематеријална културна баштина". *Културни идентитет као нематеријална културна баштина*. Ур. Бојан Жикић. Београд: Филозофски факултет Универзитет у Београду и СГЦ, 43–56.

Smith, Akagawa 2009: Laurajane Smith, Natsuko Akagawa (eds.). *Intangible Heritage.* New Yort: Routledge.

Срећковић 2012: Саша Срећковић. „Идентитет у контексту разумевања културног наслеђа". *Гласник Етнографског музеја* 76, 175–182.

Стефановић Караџић 1818: Вук Стефановић Караџић. „Пир". *Српски рјечник*. Прир. Павле Ивић. [Фототипско издање.] Београд: Просвета – Нолит.

Тројановић 1990: Сима Тројановић. *Ватра у обичајима и животу српског народа*. Српски етнографски зборник XLV. Друго одељење: Живот и обичаји народни, књ. 19. Београд: Српска краљевска академија.

Ćuković 2019: Jelena Ćuković. *Nematerijalno kulturno nasleđe iz antropološke perspektive*: *Reprezentativnost, selektivnost, instrumentalizacija*. Beograd: Filozofski fakultet: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Centar za antropologiju nauke i obrazovanja, Dosije studio.

Ćuković 2023: Jelena Ćuković. *Diskursi kulturnog nasleđa u Vojvodini*. Beograd: Filozofski fakultet: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Dosije studio.

Urbinati 2015: Sabrina Urbinati. „Communities, Groups and Individuals: the Bearers of the Intangible Cultural Heritage. What is the Role Attributed to These Subject in the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage". *Public Low and Regulation*. Anna Cicchetti, Justin Orlando Frosini and Marcella Gola (eds.). Rimini: Maggioli Editore, 163–189.

Филиповић 1933: Миленко С. Филиповић. „Тежачке свеће и слични обичаји у неким крајевима". *Гласник Етнографског музеја у Београду* VIII, 95–98.

Hobsbom 2011: Erik Hobsbom. „Uvod: Kako se tradicije izmišljaju". *Izmišljanje tradicije*. Ur. Erik Hobsbom i Terens Rejndžer. Beograd: Biblioteka XX vek, 5–26.

Церибашић 2022: „Наила Церибашић. Музика као *Aide-mémoire* програма нематеријалног културног наслеђа: питања репрезентације, поседовања, одрживости и експертизе". *Савремена српска фолклористика XI*. Зборник радова. Ур. Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић и Биљана Сикимић. Београд: Удружење фолклориста Србије: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић": Центар за културу „Вук Караџић": Научно-образовно културни центар „Вук Караџић", 81–96.

Чугуровић 2021: Ана Чугуровић. *Приче о нематеријалном културном наслеђу: (Дис)континуитети у нематеријалном културном наслеђу Јадра*. Лозница: Центар за културу „Вук Караџић" Лозница.

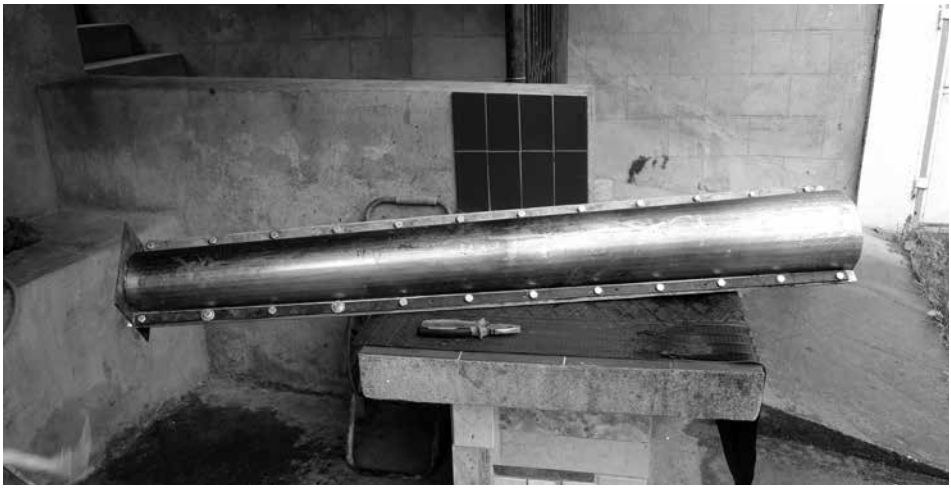
Чугуровић 2023: Ана Чугуровић. *Изливање и паљење ратарских свећа у манастиру Троноша*. Лозница: Центар за културу „Вук Караџић" Лозница.

Слика 1. Топљење воска у манастиру Троноша пред изливање ратарске свеће, април 2022. године

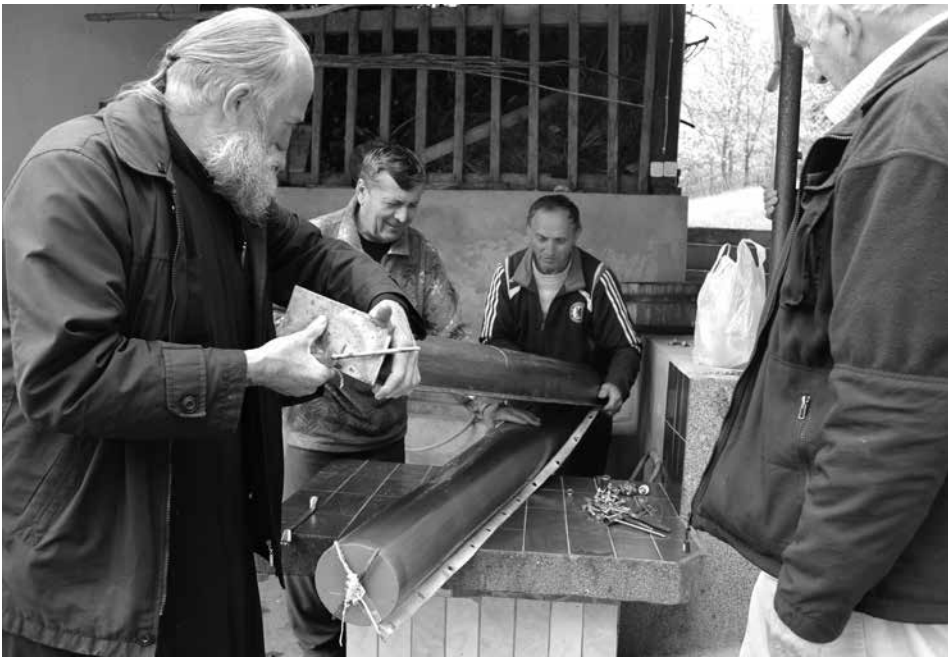
Слика 2. Цеђење воска кроз сито пред изливање свеће у манастиру Троноша, април 2022. године

Слика 3. Метални калуп за ратарску свећу у манастиру Троноша, април 2022. године

Слика 4. Доливање свеће у Цркви Светог Великомученика Георгија у Зајачи, април 2022. године. На фотографији је Милан Андрић, парох

Слика 5. Отварање калупа и вађење изливене свеће у манастиру Троноша, април 2022. године. На фотографији су архимандрит Николај, духовник манастира Троноша и ливачи свеће

Слика 6. Дрвено постоље на коме се носи свећа приликом уношења у цркву

Слика 7. Обливање свеће у манастиру Троноша, април 2022. године. На фотографији Брано Стевановић (лево) и Зоран Ђурић (десно)

Слика 8. Уношење ратарске свеће у манастирску цркву, април 2022. године

Biljana M. ANĐELKOVIĆ

SUSTAINABILITY OF CUSTOMS THROUGH RELIGIOUS MOBILIZATION OF THE LOCAL COMMUNITY: THE EXAMPLE OF CANDLE OFFERINGS TO THE MONASTERY OF TRONOŠA

Summary

This paper we analyzed the sustainability of the custom of offering farmers' candles (*ratarske sveće*) to the Tronoša Monastery as an element of intangible cultural heritage. The research shows that, in the past, this tradition was entirely under the authority of the local community, which independently organized all related activities. However, in recent decades, representatives of the Serbian Orthodox Church – primarily the monks from the Tronoša Monastery – have assumed a significant role in preserving the custom, acting as custodians and organizers of the ritual.

During field research conducted in 2022, it was established that the custom, although stripped of its former magical and agrarian functions, continues to exist as a religious ritual, primarily due to the institutional support of the Orthodox Church and the spiritual motivation of the participants. It has also been established that church authorities, in addition to organizing customs, also contribute to the interpretation of customs in a religious context and provide religious legitimation to the entire ritual.

At the same time, the paper highlights certain risks associated with this model of sustainability. Reliance on the personal authority of individual clergy members' raises concerns about the future of the custom. Although institutional support enables the preservation of the form, the paper problematizes the possible loss of control of the local community over its own heritage and the narrowing of space for intergenerational transmission without the help of representatives of the Serbian Orthodox Church.

The paper concludes that ensuring the sustainability of the custom requires a balance between institutional authority and active local community participation, along with the involvement of younger generations. The ritual of making and lighting farmers' candles stands as an example of successful cultural transformation, but also as a reminder of the complex power dynamics embedded in the processes of safeguarding intangible cultural heritage.

Keywords: farmers' candles, Tronoša Monastery, sustainability, custom, intangible cultural heritage.

Рад је предат 16. јуна 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 398.34(=163.41)(497.115)
271.222(497.11)-565.79
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-62041

Оригинални научни рад

*Верица Р. ГРБОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СЛАВСКИ ОБИЧАЈИ И ПЕСМЕ У СЕЛУ ГРАНИЧАНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Слава је јединствен обичај заступљен код српског православног народа који је као културно добро из Србије уписан у UNESCO Регистар нематеријалног културног наслеђа. Од великог је значаја за сваки народни обичај да се проучава на нивоу појединачних локалитета услед своје специфичности, јер би генерализовање превидело огромну шароликост српске народне традиције у којој се у највећој мери огледа њено богатство. Хомогеност није одлика српске народне традиције. Подручје Косова и Метохије је нарочито важно услед геополитичких прилика које су узроковале расељавање великог процента српског становништва. Стога је од кључног значаја забележити што више локалних специфичности ради њиховог очувања, макар у писаном облику. Јасно је да се све више губе бројни традиционални ритуали услед политичких дешавања, али и глобалне модернизације и западних утицаја. Овај рад је фокусиран на описивање славе у селу Граничане на северу Косова и Метохије, наравно у ширем контексту *славе* као феномена у Србији кроз одређене аналогије.

Кључне речи: слава, крсна слава, крсно име, Косово и Метохија, народна традиција.

Један од јединствених српских обичаја по којем се српски народ разликује од свих народа, па чак и на Балкану, јесте *слава*, светковина коју свака породица или шира фамилија прославља као лични празник. Иако постоји више назива за ову светковину (крсна слава, крсно име, светац), под обједињујућим називом „слава" ово културно добро из Србије уписано је 2014. године у Регистар нематеријалног културног наслеђа UNESCO. Ту је слава описана као „важан празник у част свеца заштитника" (*Slava, celebration of family saint patron's day* 2014).

Иако потпуно аутономан обичај српског народа, укључује бројне елементе који повлаче аналогије са класичним народима, пре свега старим Римом. Ове аналогије, као и многи други елементи, указују на дефинитивно нехришћанско порекло славе око којег се већина аутора слаже. Чајкановић сматра да је слава помен прецима, и као таква базирана на изразито нехришћанским веровањима и пракси. „Обред је врло прост, и састоји се у жртвовању кољива и колача, и напијању вина („устајање у славу"). Жртву приносе само мушки потомци, и то по правилу домаћин куће, дакле, најстарији мушки потомак. […] У култу предака, крсно име најважнији је

* Стручни сарадник, ORCID 0000-0002-9978-8138, vericamihajlovic86@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

жртвени датум" (Чајкановић 2003: 150). Сам обичај се посматра као приношење жртве прецима једне породице, братства или племена (Чајкановић 1922: 336), што је уско везано за паганске ритуале.

Срби су пре примања хришћанства били многобожачки народ и сваки дом је имао своје божанство кога су се најтеже одрицали у сусрету са хришћанством. У претхришћанском добу поједине породице, тачно одређеног дана, славиле су једно биће као свог патрона, кога су сматрале узвишенијим од људских створова. Приносиле су му се жртве, палиле су се ватре и заклала би се нека животиња у славу патрона, обично блага и мирна овца. На основу свих аналогија, Митровић истиче да постанак данашњег крсног имена не треба тражити ни у српском ни у православном извору, већ у овом паганском верском обичају прослављања бога – патрона (Митровић 2023).

У настојањима да се хришћанство приближи народу на овим просторима, „мудри Немањин син, Свети Сава, је бесловесне многобожачке кумире и идоле, заменио великим светитељима Цркве Христове, који постадоше заштитници српских домова, породица и огњишта. Тако је настала крсна слава" (Ранковић 1989: 181). Иако се данас прослављање славе уско везује за цркву, јасно је да је ово само још једна адаптација цркве на стару паганску праксу народа у циљу привлачења што више људи цркви.[1] Први хришћани су славили славу, „уз свету водицу, свећу и тамјан, затим се благослови свето жито и преломи и прелије вином свети Колач" (Поповић 1995: 69). Дакле, на начин аналоган данашњем, „иако се поуздано зна да ниједан од ових елемената није био присутан у богослужењима Цркве у првих неколико векова" (Стаменковић 2012: 282–283).

У претхришћанском добу слични обичаји могли су се пронаћи код Грка и Римљана, што је за Скарића јасан доказ нехришћанског порекла славе. Аутор сматра да је слава врста гозби за мртве, које су наслеђене од Римљана преко религиозних братовштина, најпре у нашем приморју, одакле су, потом, раширене у унутрашњости Балканског полуострва (Скарић 1920). Код Римљана је постојао и *Dei lares* који се може поистоветити са крсном славом, не само по слављењу породичног божанства, већ и по самим ритуалним елементима: 1) стари Римљани су палили свећњаке, Срби пале свеће на дан славе; 2) код Римљана су сви гости јели благословеног хлеба, код Срба је обавезан славски колач; 3) Римљани су славећи свог патрона кадили и своју кућу тамјаном, што Срби и данас раде (Митровић 2023).

Неки аутори сматрају да слава није изворно ни искључиво српска ни православна. Трухелка сматра да православна није због тога што „претежни део присташа православне вјере, Руси, Грци, Бугари и Румуни ту славу уопће и не познају" (Трухелка 1911: 370), а српска није зато што је не славе сви Срби у источном делу Краљевине Србије, док је у Босни славе и Каравласи, племе романског порекла (Исто). До сличних закључака долази и Скарић, примећујући да је крсно име „обичај католичких и православних Срба, само што су га католички Срби дјеломично већ занемарили и искоријенили […] у задњих сто година […]. Осим православнх и католичких Срба, славе данас крсно име и Власи у Србији и неки у Малој Влашкој до Крајога. На другоме крају […] славе у сјеверној Арбанији католички Арбанаси" (Скарић 1920: 245–246).

1 Слично је и са култом дрвета и симболом крста које је црква пригралила у циљу придобијања следбеника (Михајловић 2021: 422).

Дакле, крајем деветнаестог и почетком двадесетог века слава није била нераскидиво везана ни за националност ни за верску припадност, јер су је славили и православци и католици. Међутим, треба приметити да је овај обичај био распрострањен целом територијом Србије, а да су је од „осталих" нација практиковали народи насељени у непосредном суседству. Свакако, временом се слава изгубила код католичких Срба, као и код северних Арбанаса, те се у двадесетом веку дефинитивно локализовала и ограничила на православне Србе. Управо на основу познате географске раширености крсног имена/славе, као и аналогија овог обичаја са обичајима у старом Риму и Грчкој, Скарић изводи закључак о томе да је крсно име настало у српском приморју, одакле се ширило, захватајући поменуте територије (Скарић 1920: 261–262).

Када је у питању назив крсно име/крсна слава који је најчешће коришћен за именовање ове светковине, неки аутори имају различита тумачења. Неки аутори реч „крсно" везују за крштење, сматрајући да је крсно име постало „од имена које се у првом крштавању народа нашега надјенуло коме" (Караџић 1867: 69), или пак да је крсно име успомена на дан када су преци породица прешли из паганизма у хришћанску веру, када су се „крстили" (Митровић 2023). Дакле, ако неко слави Светог Николу, верује да су његови преци баш на тај дан прешли у хришћанство.

Са друге стране, јавља се мишљење да назив крсна слава потиче од славе или прослављања дрвеног крста којим је био представљен митски предак или неко од старинских божанстава (Чајкановић 2003: 155). Ово тумачење је знатно утемељеније, имајући у виду порекло самог обичаја и сличности са обичајем гозбе у част мртвих у старом Риму. Бројни аутори су сагласни са мишљењем да је крсно име светковина сећања на покојне претке (Лилек 1899; Васић 1901). И Трухелка, препознајући у обичају крсне славе постепено одомаћивање некадашњег култа лара[2] (Трухелка 1930: 2–3), додатно поткрепљује ову премису о пореклу славе.

Без обзира на порекло или семантичко значење крсног имена/славе, овај обичај је данас јединствен за православне Србе и цркву, иако га је она пригрлила у покушају придобијања следбеника. Услед бројних метанастазичких кретања, историјских и политичких прилика током времена, обичај прослављања крсне славе се мењао, еволуирао, модификовао и надограђивао, као, уосталом, и сваки народни обичај. Поред тога, позната је разноликост сваке народне праксе у зависности од дела земље, округа, па чак и посебног села или засеока. Чак се на почетку двадесетог века примећује како су „туђи утјецаји, разлике у привреди, удаљеност од српске језгре и други непознати узроци створили неједнакост у начину прослављања" (Скарић 1920: 246).

Ипак, треба издвојити најосновније елементе, главне означитеље овог јединственог обичаја у свим крајевима у којима се практикује – ломљење колача и дизање у славу (Скарић 1920: 246). Истиче се да свако мора „барем крсну свијећу запалити и свога светитеља споменути, свештеника позвати и крсну панаију прелити, а својим прецима, од којих му је крсно име предано, да га чува, помен учинити"

2 Скраћено од *Familiai Lar pater*, опште име које се односило на *родоначелника*, мушког претка који се, након смрти, уврштује у ред кућних богова.

(Трифковић 1887: 184). Изузимајући спомен свеца, сви други елементи су присутни и у обичајима који се изводе мртвима за душу, што додатно оснажује теорију да је крсно име помен прецима. Треба, пак, поменути да се у оквиру ових основних означитеља прослављања крсног имена издваја једна елементарна разлика која је примећена почетком двадесетог века. Наиме, код народа приморских области (у Црној Гори и доњој Херцеговини) не припрема се кољиво/жито/панаија (Скарић 1920: 246), што се може приметити и у неким деловима Косова и Метохије, као и локалитету изабраном за овај рад (село Граничане).

Од великог је значаја за сваки народни обичај проучавање на нивоу појединачних локалитета, јер генерализовање често превиђа управо оне филигранске нијансе и огромну шароликост српске народне традиције у којој се огледа њено богатство. Данас се крсно име узима као нешто „најсрпскије" и најсветије и чак и при селидби српске породице задржавају праксу да га макар обележе уз славски колач и свећу. Често је пракса да се при информацији да нека фамилија слави исту славу додатно испитује да нема неких далеких родбинских веза, јер наш народ (барем на северу Косова и Метохије) свеца који се слави сматрају поузданијим показатељем потенцијалних родбинских веза од презимена.[3] Овај рад је фокусиран на описивање слављења славе/крсног имена у селу Граничане на северу Косова и Метохије.

СЕЛО ГРАНИЧАНЕ – КРАТАК ОСВРТ НА ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ИСТОРИЈУ И СТАНОВНИШТВО

Село Граничане припада општини Лепосавић, лоцирано десет километара источно од места Лепосавић. Разбијеног је типа, смештено на брдима по чијим обронцима су груписане и размештене куће. Историја указује на вишеструку промену становништва. Село се први пут помиње почетком XIV века у Повељи краља Милутина, и тада је било насељено српским живљем које је ту боравило до турске власти. Турци су до 1879. године протерали остатке првобитних фамилија и родова. Од 1883. године на територији села Граничане турске власти насељавају бошњаке из црногорског Колашина, који су током Првог балканског рата побегли на Косово (Павловић 2003: 216–217). Међутим, по сведочењима старијих мештана они су заправо отишли у Србију, велики део у Нови Пазар, неки су се доселили у околину Ниша, а неки су само прешли у оближње село Рватска.

Данашње становништво потиче од досељеника који су подручје села Граничане населили после балканских ратова. Поједине породице које се налазе у селу Граничане, сматрају се пак староседеоцима, тачније повратницима из Топлице („Дамићи" и „Бајићи"). Треба објаснити неке врло специфичне „географске одреднице" мештана, који преко непостојећих „презимена" означавају групације

3 Тако у селу Граничане, које је тема овог рада, фамилија „Ристићи" чува сећање на давну родбинску повезаност са краљевском фамилијом Карађорђевић, управо на основу даљег порекла са Опленца код Тополе, а највише на основу исте крсне славе (Св. Андреја) која је, како истичу, једна од ретких слава у Србији.

кућа, односно фамилије у селу. Тако, поменути „Дамићи“ се односе на фамилију која се заправо презива Милутиновић, док „Бајићи“ означавају фамилију Симић и једну кућу у којој се презивају Милановић (то је, заправо, домаћин који се удао у „Бајиће“, дакле дошао на земљу Симића, придошлица).[4] Земљу на коју се староседеоци нису вратили населиле су фамилије из суседних села, Борчана („Бушићи“, „Кулићи“, „Гајићи“ и две породице „Савића“) и Јелакца („Дишићи“, „Ристићи“[5] и четири породице „Савића“). Поред тога, постоје и три породице у којима домаћин доноси своје презиме, јер је оженио девојку из села Граничане и остао на њеној земљи („призетко“) – поменути Милановићи (из Слатине) и две породице Исаиловића (из Лаба на Косову). Ради лакшег сналажења приказаћемо становништво села Граничане са аспекта специфиче одреднице, презимена и славе које славе:

1. „Дамићи“ – презиме Милутиновић (слава Свети Ђирик/Ђирило, а летња Свети Ђирило и Методије);

2. „Бајићи“ – презиме Симић (слава Никољдан/Свети Никола) и Милановић – („призетко“, слава Спасовдан);

3. „Савићи“ – презиме Вукојевић (слава Никољдан/Свети Никола);

4. „Дишићи“ – презиме Тошковић и Јевтић (слава Стевањдан/Свети Стефан);

5. „Бушићи“ – презиме Радојичић (слава Томиндан/Свети Тома);

6. „Ристићи“ – презиме Михајловић, Мијајловић, Мијаиловић[6] (зимска слава Андријевдан/Свети Андреј, летња Петровдан/Свети апостоли Петар и Павле);

7. Мишковићи – презиме Мишковић (слава Свети Врачи) и Исаиловић (два „призетка“, један преузео Свете Враче, други донео своју Свети Ђорђе);

8. Гајићи – презиме Гајић (слава Аранђеловдан).

Село је данас знатно малобројније него раније. Од некадашњих 180 душа (половином XX века), до пре десет–петнаест година остало је једва 60, услед одласка превасходно младих људи у потрази за послом. Индустријализација је у највећој мери утицала на смањен број становника, а готово сви мештани памте отварање Заставе, фабрике аутомобила у Крагујевцу, као догађај који је донео најосетнији

4 За сваку одредницу постоји легенда зашто се тако зову, често по неком истакнутом претку. На пример, „Дамићи“ по жени коју су звали дама, „Ристићи“ по претку Ристи, „Бушићи“ по човеку којег су везали за уво када је била нека слава, а желели су да га спрече да иде јер је волео да пије, и који се од силне жеље, на крају, отргао и пробушио уво и слично.

5 Треба нагласити да су „Ристићи“ у Јелакце такође дошли из села Борчане, па се као закључак изводи да је већина становништва села Граничане заправо из села Борчане. Још даља историја ове фамилије указује на Тополу у Шумадији.

6 Искључиво последица варијација при уписивању, ради се о истој фамилији. Наиме, док у Србији нису уведена презимена постојала је пракса „распознавања“ по личним именима и имену оца. Стога се ова фамилија назвала по Ристи – оцу четири брата од којих су три 1912. године (Милун, Милентије и Цветко) прешла у Граничане, док је један (Сретко) остао у Јелакцу. Мијајле (Ристин отац) је, у моменту увођења правила о јединственом презимену за сваку фамилију, био деда по којем су три брата која су се преселила у Граничане одлучила да фамилија добије презиме. Постоји, међутим, документ (заробљеничка књижица) у којој је један члан фамилије (Недељко, Милунов син), заведен под презименом Ристић, иако је у матичним књигама заведен као Михајловић.

одлив становништва. Данас, међутим, ситуација је још лошија. Готово сва омладина је напустила село, а умирањем старије популације додатно се смањио број становника, тако да их је данас једва 31.

ПРИПРЕМЕ ЗА ПРОСЛАВЉАЊЕ СЛАВЕ У СЕЛУ ГРАНИЧАНЕ

У селу Граничане се овај обичај напросто назива *слава,* иако се *крсно име* провлачи кроз неке ритуале. Свака кућа се у периоду пре прослављања славе припрема са неколико аспеката. Домаћица је задужена за припрему славског колача, једног од најбитнијих елемената обичаја, али и за припрему гозбе за госте и лежаја за оне који ће да „ноћевају". Домаћин обезбеђује пиће, размешта просторију намењену за прослављање славе и поставља столове за госте који долазе.

Црква се, као што смо навели, давно инфилтрирала у овај обичај, па је битна и у току припреме. У периоду пре славе свештеник долази у сваку кућу да „свети водицу", што је уобичајена пракса у читавој Србији. Освештана водица се чува јер домаћица од ње прави славски колач. У Граничану се меси округли славски колач са једноставним украшавањима – крст преко целог колача (некада се тесто „уплете" да колач делује лепше, а некад само „изрола" као ваљкасто, али је битно да се тим тестом направи крст).[7] Како неки аутори тумаче, округли облик колача симболише сунце, а крст је обележје хришћанства (Ивковић 2011: 60). Поред тога, често се стављају четири слова „С" ћирилична – што се не сматра традиционалним симболом, али, ипак, широко је прихваћено као истакнуто национално обележје. Дакле, славски колач илуструје и јасно истиче то да је слава искључиво српска и православна. Тесто је најобичније тесто за хлеб, меси се од брашна, воде, мало соли и квасца.

Поред славског колача, од истог теста месе се и три *ѿоскуре/ѿоскурице* – хлепчићи. Две су округлог облика, а једна у облику крста, и све три имају куглицу од теста на средини. Овај обичај је врло специфичан, јер је његова примена за славу јединствена у односу на остале крајеве Србије. Ови мали обредни хлепчићи се појављују и у неким другим местима у Србији, али су најчешће везани за покојнике. Наиме, *ѿоскурице* су у неким крајевима хлепчићи „у част умрлог" (Куљанин 2021: 51) или „мале земичке (лепиње) на поменима" (Плотникова 2009: 121).[8] Једини крај где се јављају *ѿоскури* везани за славске обичаје је Велика Плана, где се месе ови посебни колачићи за слање гостима. С обзиром на то да се славски колач не износи из куће, улога ових *ѿоскура* је да замене парче славског колача који би био ред да се пошаље. Праве се од истог теста као и главни колач и округлог су облика (Селенић 2020: 86). Разлика у односу на *ѿоскурице* које се праве у селу Граничане

7 У Србији су данас познати бројни орнаменти којима се домаћице „доказују", па се стављају разне фигуре – „славска слова", голубови и сл.

8 У Србији се среће и сличан назив *ѿоскурник* који не треба мешати са овим хлепчићима, јер се односи на славски печат који је служио за украшавање божићних и погребних колача. Његов отисак ставља се на средину колача, а често и са стране, у пару. Најчешће је квадратног облика с урезаним мотивом крста и словима ИС ХС НИ КА, која представљају скраћеницу од грчког израза Исус Христос победник. Назив поскурник, поскурњак, поскура изводи се од грчке речи просфора, што значи обредни хлеб, односно посвећени хлеб, али и принос, што одговара улози славског колача (Ивковић 2011).

је у томе што су ови хлепчићи/*ѿоскуре* предвиђени за изношење из куће, што немају другу значајну улогу у славским обичајима и што се прави неодређен број њих у зависности колико се гостију очекује. Док у селу Граничане поскурице имају исти „значај" као славски колач – саставни су део резања славског колача и не износе се из куће, већ су намењене за укућане.

Поред ових обредних хлебова, домаћица припрема и гозбу за госте, свега што има и може у зависности од економске ситуације. Ту су спадале разне салате, пите, некада и кувана јела, кисело млеко, колачи, хлеб. Док је у готово свим другим крајевима Србије, као саставни део славског обичаја, присутно *кољиво/ѿанаија/славско жиѿо*, у селу Граничане се оно никада није спремало, и овде је *ѿанаија* искључиво везана за ритуале посвећене покојницима. Међутим, с обзиром на то да се у другим крајевима управо *ѿоскурице* припремају у тим приликама, може се приметити готово размена ових елемената у односу на те крајеве Србије према њиховој везаности за одређени ритуал. Већ је било речи о томе да је порекло славе заправо помен прецима и уско везан за култ предака/покојника, те инкорпорирање ових елемената у оквиру славских обичаја може бити управо директна посвета прецима која се задржала.

Домаћин је задужен за пиће и *ѿечење* – месо од животиње испечене на ражњу, најчешће прасета, некада јагњета а некада и оба (у богатијим кућама). Понекад су и од свиње када се коље остављали плећку коју су пекли у рерни, јер им је било превише да остављају цело прасе. Врста *ѿечења* је најчешће зависила од тога које животиње домаћин гаји. Готово свака кућа је имала свиње, те је најчешће на славској трпези било прасеће печење. Некада су се сеоска домаћинства издржавала од пољопривреде, сточарства и трговине/размене тих производа. Када се свиња „опраси", пракса је била да се обавезно одвоји прасе за славу и за Божић, једно или два се остављало за товљење и клање, а остало се продавало. Исто тако и за јагње, уколико је та кућа гајила овце. Када би се десило да у кући нема адекватних прасића или јагњића (није било окота или се десио у погрешно време, па би младунци или били премали или прерасли жељене тежине – што би утицало на другачији квалитет меса, „не би било младо") домаћини су прибегавали куповини или позајмици (узму од комшије или неког другог из села прасе или јагње, а када они имају младунце врате том домаћину). Дан пред славу би мушкарци из куће, или сам домаћин, заклали животињу, очистили јој утробу и натакли на ражањ, лепо усолили и пекли. Често су се суседне куће (које славе исту славу) и заједно организовале, па би печење на ражњу постало једна друштвена активност која је укључивала и ракију и, наравно, смех, песму и дружење. Деца (а и старији) би уживала у томе да парчиће хлеба натопе машћу која се сливала, али је то некада било врло ограничено јер домаћини нису желели да на печењу остају мрве, да не буде „ружно за госте".[9] Када би се испекло, оставило би се да се охлади у некој просторији у којој је хладније (подрум или остава/*бачевина*) и секло у фазама како затреба за служење. Ради заштите

9 То је заправо чувени „претоп" из ужичког и златиборског краја, али се у селу Граничане није скупљао па касније користио већ се конзумирао искључиво тако директно – или мазањем хлеба директно на животињу која се окреће на ражњу или постављањем плехане тепсије са хлебом испод па непосредним конзумирањем тог хлеба.

од мува завијали би печење у папире од папирних џакова који би им остајали од искоришћеног брашна и које су чували баш за те прилике.

Иако је данас постала пракса да славе које падају у пост или у среду/петак буду спремљене посно, то у селу Граничане није пре практиковано. Чак се и Свети Никола прослављао *мрсно*, дакле служило би се печење и мрсна храна. Једино што је указивало на прихватање црквене праксе, када је у питању пост, јесте елемент током „подизања славе". Пост се поштовао тиме да се поред славског колача и свеће постави тањир нечега посног (најчешће паприика), а када је мрсно стављало се нешто мрсно (најчешће тањир сира).

Поред печења, домаћин је био задужен за обезбеђивање пића, што је углавном подразумевало ракију, пре свега шљивовицу. Некада у селу у Граничане (до негде седамдесетих година 20. века) нису производили ракију па су куповали, најчешће из Бруса. Касније су почели сви да саде шљиве и свако је имао своју ракију. У касније пракси, када је ракија домаће производње (и када су се већ побољшали економски услви у селу), пракса је била да се служи старија ракија, никако млада, јер „лоше удара и боли глава од ње". Дакле, када би домаћин испекао ракију, он би је оставио у дрвеним бурадима да одстоји, макар годину дана, где би она и добила боју коју би упила од дрвета. Некада би се у ракију и убациле гране неког дрвета, уколико је домаћин желео „јачу боју". Избегавало се да се служи бистра и млада ракија, осим ако није било могуће другачије (на пример, није преостало старије ракије).

На северу Косова и Метохије праве се две врсте ракије – *љута* и *мека*. Разлика је у јачини. Док се љута прави јача, око 40 степени, одосно 20 *ӣради*, мека ракија је слабија, отприлике упола (20 степени, 10–11 *ӣради*). Пију се из различитих чаша. Љута се пије из уобичајених малих *ракијских* чаша, док се мека пије из *чајне* чаше, капацитета један децилитар, најчешће наискап. У периоду када у селу Граничане домаћини нису имали своју ракију, дешавало се да се на слави служи само мека ракија која се, у различитим фазама славља, пила из различитих чаша. Разлог је што је љута ракија била скупа, а у селу се, како мештани сведоче, „тешко живело".

Дан пред славу домаћин и домаћица би спремили просторију у којој су дочекивали госте – поставили столове, клупе, домаћица би очистила. Обавезно изнад „чела совре" би требало да постоји слика свеца који се слави. Тиме би се припреме за славу завршиле, и остало би само да се дочекују гости који се некада нису позивали. Сви су знали који домаћин коју славу слави и долазиле би комшије, рођаци, кумови и пријатељи из тог и суседних села, па чак и даљих крајева.

ПРОСЛАВЉАЊЕ СЛАВЕ У СЕЛУ ГРАНИЧАНЕ

Уочи славе

Гости који се окупе вече пред празник свеца који домаћин слави су обавезни и на дан славе. Окупљање креће предвече, када већ пада ноћ. Окупљени гости се најпре окаде – устану, домаћин у *кадионици* запали тамјан и најпре се он окади, а потом носи кадионицу од госта до госта, прво на десно па унакрст, док се сви не окаде и прекрсте. Када је кађење готово, заједно се помоле, понављајући три пута:

Го̄сйоди йомилуј, го̄сйоди йомилуј, го̄сйоди йомилуј,(3х)
Го̄сйоду се Бо̄гу молим и свим свецима Божјим.

Након сваке молитве се сви крсте и спуштају обе руке на сто са длановима окренутим на горе. По навршеној молитви домаћин пожели добродошлицу свим гостима, са сваким се три пута изљуби и замоли их да седну.

Послужење започиње кувањем кафе и служењем ракије (најчешће љуте) у малим (*ракијским*) чашама. Када се попију три *мале*, прелази се на *меку*, служену у *чајним* чашама (један децилитар). Увођење меке ракије увек је праћено домаћиновом здравицом. Он одржи кратак говор добродошлице и наздрави меком ракијом најчешће надесно првом госту (први комшија обично је смештен ту у чело, па њему и иде прва здравица) са „здрав'се". Потом се здравица преноси тако да сви попију по једну „за ред",[10] а након тога могу и више „по вољи".

Дочекивање крсне славе наступа у поноћ када се служи „вечера" и прелази се на *īрећу* ракију. Вечера је најчешће кувано јело попут купуса или сарме, уз које се често служила и проја. *Трећа* је, у ствари, још већа чаша, обично капацитета око три децилитра. Чест назив за ову ракију је био *дршкача* због изгледа (као кригла за пиво, са дршком), јер нису сви имали чашу која изгледа као *чајна*, већ ту другачију, са дршком.

Увођење треће ракије такође прати домаћинова здравица, а потом сваки гост пије по једну за домаћиново здравље. Она се прво мало отпије, па домаћин досипа „за омлатка и припатка" (за подмладак у кући и обнављање стоке). Допуњена чаша се испије до дна. Прву сваки гост треба да попије целу, а после како ко може. Ову здравицу домаћину обично прати песма „Домаћине све у твоје здравље". Одлике мелодије ове песме су потпуно у складу са поднебљем, и сличне свим песмама записаних у овом крају – узак опсег, изразити хроматски украси који су типични за извођење на гуслама.[11]

Славска песма „Домаћине све у твоје здравље", село Гранчана, записала Верица Грбовић

10 Ово се заправо тумачи и као здравица за домаћиново здравље. И у другим крајевима Косова на слави гости испијају по једну велику чашу за домаћиново здравље и здравље свих укућана, а исто тако за беричет и за напредак сваке врсте стоке. Гост каже: „Ову коленицу ћемо да пијемо за домаћинско здравље, Бог нека да њему и његовим синовима, ћеркама, снахама, унуцима, унукама и свему породу његовом здравље и срећу… сваки беричет у пољу и дому, да су му пуни амбари са житом, гувна са сламом и сеном, торишта са овцама и говедима, кравама и кобилама, биволицама и воловима, тејацима и ждребанцима…" (Дебељковић 1907: 237).

11 Ове одлике су детаљније образложене у: Михајловић 2014.

Од увођења меке се све *здрави* (наздравља), једна чаша (*мека* или *трећа/дршкача*) кружи од госта до госта који међусобно једни другима наздрављају и пију за здравље. Последња етапа послужења је изношење домаће пите (најчешће са сиром) и киселог млека, које се служило у тањирима са кашикама којима су гости себи сипали у тањире. Славље је увек пратила песма, и славило се некад и до јутра па се и дан славе надовезивао на дан уочи славе.

Дан славе

На дан славе у кућу домаћина долази свештеник да сече колач.[12] Упали се свећа и на сто изнесе славски колач, поскурице и тањир неке хране. Када слава пада у среду или петак, или „у пост", на тањир се ставља нешто посно (најчешће паприка), у супротном мрсно (занимљиво ретко печење, обично је у питању сир који је свака кућа у селу производила).

Уз читање молитве свештеник сече славски колач тако што ножем уцрта крст по средини колача. Потом те разрезе залива вином, сипајући одозго, а дочекујући чашицом вино са доње стране разреза да не капне на под „да род током године не опада на земљу пре него сазри" (Дебељковић 1907: 225). Колач који је тако пресечен и преливен вином потом свештеник и домаћин окрећу три круга на десно, преламају, свако пољуби свој део и подижу ка небу. При том, свештеник три пута изговара „Христос посреди нас", а домаћин љубећи колач сваки пут одговара „јесте и биће". Понекад се дешавало да домаћин и сам пресече колач (било је ситуација да свештеник не може да дође) и то се обављало на исти начин као што се за Божић сече колач у овом селу. Дакле, домаћин би, попут свештеника, узео колач, пресекао га и преливао вином, изговарајући „овај колач прелисмо вином, амбар пшеницом а кућу мушком дечицом".[13]

Након сечења колача секу се три поскуре тако што се издуби троуглић у коју се сипа вино и свештеник даје домаћину да попије. Када се секу три поскуре из сваке се испије по једном, а када је само једна, испија се три пута. Некада се деци давало да испију вино из поскурица, најчешће најстаријем мушком детету, а понекад и свој деци.

Када се заврши део са свештеником следи „дизање славе". Обавезно је присуство првог комшије који се увек на слави (и уочи славе) смешта „у чело астала". Он мора да се појави пре подне, јер ритуал мора да се обави до тада. Свећа је и даље упаљена, а поред ње на столу стоји пресечен колач, вино, поскурице и поменути тањир хране, и износи се више чашица које су потребне.

Потом сви устају, домаћин пали тамјан у кадионици, окади се икона и сви присутни (на десно као и обично) – принесе им се кадионица, замахну руком ка себи и прекрсте. Када сви заврше домаћица окади остале просторије у кући, а посебно шпорет (огањ) и кревет најстаријег домаћина. Сви се прекрсте и креће „господање", које започиње понављањем исте молитве од вечери пре (три пута *Го̀спо̀ди*

12 Касније су свештеници почели да секу колаче у цркви, што се и данас одржало.

13 Сличан обичај се бележи и у другим местима на Косову и Метохији. На пример Дебељковић бележи да се у Косову Пољу приликом преливања колача изговара: „Ми прелисмо колач вином, а Бог да преспе здравље у људе и стоку и сваки берићет у дом и у поље" (Дебељковић 1907: 225), а врло слично се изговара и у Метохији око Призрена: „Нека се прелију бачве с вином, домови с житом и здрављем, а поља родом и берићетом" (Костић 1931: 30).

йомилуј).[14] Домаћин узима вино, сипа у мале чашице (најчеше три) где се пије „за једине славе“ и креће певање. Вино у првом (и сваком) кругу не добијају сви гости, само пар (колико чашица је изнешено на сто). Док они испијају вино остали им певају:

Го̄сйодање, прва „песма“, Село Граничане, забележила Верица Грбовић

На крају сваког певања изговори се: „Е, наздравље ко је пио“. Ово се изводи барем три пута док сви не испију вино, а може и више, зависи од броја присутних. Битно је да се задржи непаран број. Присутни пију и за одсутне укућане уколико неко није ту. Потом домаћин пије једну чашицу за животиње (волове, краве, овце, свиње…), на исти начин – уз певање.

Посебна чаша пије се за пчеле уколико их домаћин гаји. То пије неко од укућана, врло често дете. Док је још у кући окрене се ка истоку, клекне и отпије мало, а певање („господање“) почиње. Док још траје песма, онај који пије вино иде код пчела, и испред кошница (*ӣрмки*) клекне, отпије и остатком вина из чашице попрска кошнице. Клечање током испијања за пчеле је зато да „пчеле кад се *ӣусйе* не беже високо већ ниско, да се лако ухвате“.

Након првог дела прелази се на већу чашу, капацитета један децилитар отприлике. Домаћин пуни једну такву чашу изговарајући: „Ово пи’смо за једине славе, ово пијемо за свеце Боже и крсно име. Где се слава славила, ту испомагала рода и берићета, а највише живота и здавља, среће и напретка“. Домаћин први испија док остали то прате песмом.[15]

Го̄сйодање, друга „песма“, село Граничане, забележила Верица Грбовић

14 Обичај „дизања славе“ бележи и Ранковић али без специфичних ритуала испијања вина и „господања“. Он препознаје моменат када се сви, попут почетка обичаја у селу Граничане, окупе око стола и стоје. Након што се домаћин прекрсти, помене Бога и светитеља који се слави, он пољуби славску свећу и упали. Свештеник или домаћин ломе или режу славски колач у облику крста, преливајући га вином. После тога, један од гостију („долибаша“) се прекрсти и почиње да изговара молитву у част „дизања славе“ и тиме се овај обичај завршава (Ранковић 1989: 182–183).

15 Слична здравица се бележи и у Левчу и Темнићу, где пре ломљења колача колачар (човек који са домаћином ломи колач) благосиља: „Где се света слава славила, ту Бог помогао. Нека света слава овоме дому подарује здравље и живот, род и берићет“, а затим се здравице мењају и накрст „да би година укрстила берићетом“. Чак је једна варијанта текста који се пева врло сличан: „Кој’ вино пије за Славе Боже, помоз’ му Боже и Слава Божа“ (Мијатовић 1907: 59–60).

Он потом уз уобичајен поздрав „здрав' се" наздравља првом с десне стране, првом комшији и отпије (најчешће не до краја). Отпијено вино досипа да допуни чашу и предаје комшији, па се понавља певање. Комшија здрави првом са десне стране, најчешће мушком наследнику, који из опет допуњене чаше испија уз певање осталих. И иако он такође симболично здрави даље, ту се песма и испијање вина завршава. Тиме се заокружује дизање славе, сви се потом прекрсте три пута и међусобно изљубе, честитајући једни другима славу.

Остатак дана протиче као уочи славе – дочекују се гости, домаћин уводи једну по једну чашу здравицом и гости једу и пију до дубоко у ноћ. Славе у селу Граничане су веселе, доста се пева, и дан-данас се на славама певају традиционалне славске песме.

Специфичан тип славских песама су „здравице", које су најчешће прозивке за домаћина и госте, а тичу се ракије. Ове песме се углавном певају на две мелодије, над којима се ређају текстови:

Славска песма – „здравица", први тип мелодије, село Граничане, записала Верица Грбовић

Славска песма – „здравица", други тип мелодије, село Граничане, записала Верица Грбовић

Обе мелодије се подједнако третирају, дакле исти текст се може певати на било коју од њих, све зависи од онога ко „заподене" песму, за коју се определи. Обе песме се изводе тако што појединац започне и отпева први стих, а потом се сви укључују и понове заједно за њим. С обзиром на шаљиви карактер песама, често се смењују водећи певачи, како ко има инспирацију, па се остали прикључују при понављању стиха. Наводимо још неколико варијанти текстова који се певају кроз здравице:

„Ој ракијо, слаба јака, сад си пала пред јунака",

„Ој да ми је пити воде што шљивове гране роде",

„Од ракије ништа није само друштво веселије",

„Нема песме нема пића док не пева домаћица",

„Ој ракијо слатко пиће за девојке и младиће,
Ни за старе није лоше само жале да потроше".

У околним местима на Косову и Метохији било је неколико записа славских песама, али треба приметити да се мелодије разликују, док се неки од текстова понављају, и то прилично указује на изразит значај проучавања врло уских и специфичних локалитета. Свакако да порекло становништва утиче на карактер мелодије, јер су мелодије које су записане у селу Граничане у неким елементима јединствене. Свакако да се могу наћи аналогије са мелодијама неких околних села па и даљих крајева,[16] али не могу бити занемарљиве ни врло јасне разлике које могу много говорити, превасходно о пореклу становништва. На пример, записи славских песама из Сочанице, места које је од села Граничане удаљено само десет километара (два, два и по сата хода), показују велики степен разлика, и у мелодијама и у текстовима:[17]

Молитва у току дизања славе, Сочаница
Записала Биљана Павловић (Павловић и Тракиловић 2014: 116)

Славска песма, прва верзија, Сочаница
Записала Биљана Павловић (Павловић и Тракиловић 2014: 116)

Славска песма, друга верзија, Сочаница
Записала Биљана Павловић (Павловић и Тракиловић 2014: 117)

Домаћине води реда, овако ти не изгледа.
Овако ти не изгледа,
Неко пије, неко гледа.

Последњи дан славе, „окриље“, не везује се за неке посебе обичаје. Углавном се заснива на испраћању родбине („својте“) која је остала да преноћи. Обавезан је и „послатак“, спакована јела која су била спремљена. Тиме се прослављање славе у селу Граничане завршава.

16 Аналогије неких мелодија које су овде дате са песмама црногорских крајева и сличност певаних украса са гусларским су истакнуте током проучавања вокалне музичке традиције Лепосавића (Михајловић 2014).

17 Поредити са претходним записима из села Граничане: 1) Прва мелодија са: *Госйодање* – прва „песма“; 2) Друга мелодија са: Славска песма – „здравица“, други тип мелодије.

Детаљно проучавање како обичаја тако и песама који су саставни део прослављања славе у селу Граничане на северу Косова и Метохије врло је илустративан пример јединствености сваког уско одређеног локалитета по питању свих елемената народне традиције. Стога је важност таквих проучавања од изразитог значаја за очување српске народне традиције на Косову и Метохији. То може остати као, нажалост, једно од ретких сведочења постојања српског народа на просторима јужне покрајине Србије, услед политичких околности које су утицале на масовно расељавање српског народа из бројних крајева на југу Косова и Метохије, нарочито након 1999. године. Скорашња дешавања указују на потенцијал исте судбине и других крајева и села покрајине, те је записивање сведочења становника са свих аспеката истраживања од огромне важности. Овај рад је само један од радова са таквим циљем и показује како се на јединствен начин у једном селу на северу Косова и Метохије прославља светковина која је, сама по себи, јединствена за српски православни народ.

ЛИТЕРАТУРА

Васић 1901: Милоје *Васић. Слава – Крсно име*. Београд: Просветни гласник.

Дебељковић 1907: Дена Дебељковић. „Обичаји српског народа на Косову Пољу". *Српски етнографски зборник књ. VII – Обичаји народа српскога*. Београд: Српска краљевска Академија, 171–332.

Ивковић 2011: Магдалена Ивковић. *Погача за 'у торбу': обредни хлебови у младеновачком крају*. Београд: Музеј града Београда.

Јефтић 1995: Атанасије Јефтић. „О крсној слави". Јустин Поповић. *Свечарска житија*. Манастир Хиландар.

Караџић 1867: Вук Стефановић Караџић. *Живот и обичаји народа српскога*. Беч.

Костић 1931: Петар Костић. „Светога – крсно име – Слава у Призрену". *Гласник Етнографског музеја у Београду VI*, 28–34.

Куљанин 2021: Сања Куљанин. „Хљеб и егзистенција". *Значај српског језика за очување српског културног идентитета II – Хљеб у српском језику, књижевности и култури* (Радови са научног скупа „Српска књижевност као основа српског језика", одржаног у Андрићграду 2–4. октобра 2020). Андрићград–Вишеград: Андрићев иситутут, 49–68.

Лилек 1899: Емилијан Лилек. „Етнолошки набирци по Босни и Херцеговини". *Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, XI, 699–721.

Мијатовић 1907: Станоје Мијатовић. „Обичаји српског народа из Левча и Темнића". *Српски етнографски зборник књ. VII – Обичаји народа српскога*. Београд: Српска краљевска академија, 1–170.

Митровић 2023: Александар Митровић. „Пагански коријени: Поријекло крсне славе и имена". <https://dijak.online/paganski-korijeni-porijeklo-krsne-slave-imena/>. [20. 3. 2025].

Михајловић 2014: Верица Михајловић. „Лепосавић – вокална традиција као сведок етничког порекла становништва". *Баштина*, св. 37, 221–234.

Михајловић 2021: Верица Михајловић. „Култ дрвета као остатак паганизма у народној традицији Косова и Метохије (Сећање на 'Свети бор' у Горњем Неродимљу у традицији саборовања)". *Баштина*, св. 55, 421–434.

Павловић 2003: Благоје Павловић. *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Павловић, Тракиловић 2014: Биљана Павловић, Десанка Тракиловић. „Народна музичка традиција северног Косова у функцији наставе музичке културе у основној школи". *Узданица XI/1*, 111–125.

Плотникова 2009: Ана Плотникова. *Материалы для этнолингвистического изучения балканославянского ареала (Материјали за етнолингвистичко проучавање балканско–словенског ареала* / Превод М.Илић). Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН.

Ранковић 1989: Љубомир Ранковић. *Живоū срūске цркве*. Ваљево: Глас Цркве.
Селенић 2020: Катарина Селенић. „Обредни хлебови у великоплањанском крају“. *Гласник Еūноīрафскоī музеја у Беоīраду*, књига 84, 75–102.
Скарић 1920: Владислав Скарић. „Постанак крсног имена“. *Гласник земаљскоī музеја у Босни и Херцеīовини*, XXXII, 245–272.
Slava, celebration of family saint patron's day. <https://ich.unesco.org/en/RL/slava-celebration-of--family-saint-patron-s-day-01010>. [21. 4. 2025].
Стаменковић 2012: Ивица Стаменковић. *Православље обасјано еванūељем*. [Треће исūрављено и доūуњено издање.] Београд: Ауторско издање.
Трифковић 1887: Стево Трифковић. „Крсно име у околини сарајевскоj“. *Босанска вила* 1, 183–249.
Трухелка 1911: Ћиро Трухелка. „Тестамент госта Радина“. *Гласник Земаљскоī музеја у Босни и Херцеīовини*, XXIII, 355–375.
Трухелка 1930: Ћиро Трухелка. „Ларизам и крсна слава“. *Гласник Скоūскоī научноī друūшва*, VII–VIII, 1–34.
Чајкановић 1922: Веселин Чајкановић. „О крсном имену“. *Гласник Срūскоī īеоīрафскоī друūшва*, 7–8, 336–338.
Чајкановић 2003: Веселин Чајкановић. *Сūара срūска релиīија и миūолоīија*. Ниш: Просвета.

Verica R. GRBOVIĆ

SLAVA CUSTOMS AND SONGS IN THE VILLAGE OF GRANIČANE IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

One of the unique Serbian customs that distinguishes the Serbian people from all other nations, even within the Balkans, is the *slava* (patron saint celebration). This cultural heritage from Serbia was inscribed in 2014 in the UNESCO Register of Intangible Cultural Heritage. This paper focuses on describing the celebration of slava in the village of Graničane, in northern Kosovo and Metohija, naturally within the broader context of the slava as a phenomenon in Serbia through certain analogies. A detailed study of both the customs and the songs that form an integral part of the slava celebration in Graničane provides a very illustrative example of the uniqueness of each specific locality in regard to all elements of folk tradition. It is of great importance that every folk custom be studied at the level of individual localities due to their specific features, since generalizations could overlook the diversity of Serbian folk traditions, which are most strongly reflected in their richness. The homogeneity of certain traits of Serbian folk tradition makes Kosovo and Metohija especially important, due to geopolitical circumstances that have caused the displacement of a large percentage of the Serbian population. Therefore, such studies are of particular significance for preserving Serbian folk traditions in Kosovo and Metohija. Unfortunately, this may remain one of the rare testimonies of the presence of the Serbian people in the southern province of Serbia, given the political circumstances that have led to the mass displacement of Serbs from many areas in southern Kosovo and Metohija, especially after 1999. Recent events suggest the possibility of a similar fate for other regions and villages of the province, which makes recording the testimonies of the inhabitants from all aspects of research extremely important. This paper is one among such works, showing how in one village in northern Kosovo and Metohija a patron saint's day is celebrated in a unique way, a celebration that itself is distinctive to the Serbian Orthodox people.

Keywords: slava, patron saint celebration, patron saint's name, Kosovo and Metohija, folk tradition.

Рад је предаū 30. сеūембра 2025. године, а након мишљења рецензенаūа, одлуком одговорног уредника *Башūине*, одобрен за шūампу.

УДК 373.2:781.7
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59480

Оригинални научни рад

*Тамара Д. ЈЕРНИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Академија уметности
Музички департман

НАЦИОНАЛНА КУЛТУРА У ПЕСМИ И ИГРИ: ФУНКЦИЈЕ МУЗИЧКОГ ФОЛКЛОРА У РАНОЈ ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОЈ ПРАКСИ

Апстракт: Музички фолклор представља значајан облик нематеријалне културне баштине и вредан васпитни ресурс у раном детињству. Рад истражује педагошки и културолошки потенцијал традиционалних дечјих песама, бројалица и игара у контексту предшколског васпитања, с акцентом на развој говора, ритма, моторике, социјалних вештина и културног идентитета. Анализирано је преко три стотине јединица музичког фолклора из литературе објављене од 1928. до 2022. године, намењене раду са децом предшколског и млађег школског узраста, уз жанровску и функционалну класификацију садржаја. Посебна пажња дата је значају матерње мелодије, као и улози породице и васпитача у очувању и преношењу традиције. Истраживање указује на потребу за методичком интеграцијом фолклорних садржаја у предшколске програме и значај интердисциплинарног приступа у афирмацији културног наслеђа и јачању националне свести код деце.

Кључне речи: детињство, традиционалне песме, културна баштина, матерња мелодија, предшколско васпитање, етномузикологија, музичка педагогија, национални идентитет.

УВОД

Преношење културних вредности, обичаја и колективног идентитета, музички фолклор као облик нематеријалне културне баштине представља дубоко укорењену и трансгенерацијску праксу која повезује појединца са културним идентитетом заједнице. У васпитно-образовном контексту предшколског узраста овај тип културне продукције добија посебну васпитну и образовну функцију, будући да се кроз песму, игру и ритам код деце подстичу основни облици комуникације, социјализације и културне афирмације. У том смислу, музички фолклор у предшколском узрасту постаје активни носилац баштине. Његова улога се огледа не само у културолошком, већ и у педагошком домену.

* Докторанд студијског програма Етномузикологија, ORCID 0009-0007-8049-0693, tamaraindjic@gmail.com

Посебно значајан елемент музичког фолклора у раном детињству представљају такозване матерње мелодије, односно музички и ритмички обрасци који кореспондирају са звучним и језичким особеностима матерњег језика. Ови обрасци, које дете у најранијем узрасту усваја кроз вокалну интеракцију са мајком и блиским члановима породице, представљају интуитивни музички израз са снажним афективним и стимулативним ефектом на психофизички развој детета.

Полазећи од корпуса од 343 примера музичког фолклора, преузета из стручне литературе намењене раду са децом предшколског и млађег школског узраста, овај рад има за циљ да анализира примере музичког фолклора прилагођене предшколском узрасту, с фокусом на њихове жанровске, образовне и комуникацијске вредности. Посебна пажња посвећује се матерњој мелодији и њеном утицају на развој говора, емоција и социјалне повезаности код деце. Истраживање полази од претпоставке да музички фолклор као део културног наслеђа има значајну улогу у целокупном развоју детета и може бити вредан ресурс у васпитно-образовном раду и неговању културних вредности.

У анализирани корпус укључене су разноврсне форме народних песама за децу предшколског узраста: бројалице као најзаступљенија форма, затим песме различитих тематских целина, песме-обрасци, песме уз игру и покрет, песме за подстицање ходања, као и песме у форми кола. Поред тога, корпус садржи обредне песме, тактилне и моторичке „игре рукама", брзалице, набрајалице, успаванке, песме повезане са дечјим пузањем и проходовањем, као и неколико епских песама.

Музички фолклор представља више од естетске категорије – он је живо и динамично средство васпитног деловања, са значајном улогом у процесу изградње културног идентитета и подстицању свеукупног развоја детета у најранијем узрасту. Сагледан из тог угла, овај рад настоји да осветли образовни и културни потенцијал музичког фолклора у контексту раног детињства.

МАТЕРЊА МЕЛОДИЈА И РИТМИЧКИ ОБРАСЦИ

Музика представља важан и незаобилазан сегмент свакодневног живота детета у предшколском узрасту, вишеструким утицајем на његов когнитивни, емоционални, социјални и психомоторни развој. Укључивањем музичких активности у дневне рутине подстиче се целокупан, уравнотежен развој детета, који се огледа и у његовом спонтаном и стваралачком изражавању (Матић, Мирковић Радош 1986: 3; Ђурковић Пантелић, 1998: 58–59). Традиционалне песме, бројалице, игре рукама или у виду кола, као део музичког фолклора, у том контексту имају изузетну васпитну и културну вредност. Њихов садржај, базиран на музичко-језичком наслеђу, подстиче не само музички развој већ и изградњу културне припадности и идентитета. Према речима Граорца и Манчић (2006), матерње мелодије имају утицај који превазилази сферу уобичајених музичких форми, јер су прожете емоционалним и културолошким значењем. Певање мајке својим емотивним и звучним карактером представља основну подршку развоју музичких и комуникацијских способности детета. Овај аспект певања има значајан подстицајни утицај на развој припадности културном наслеђу. Матерња мелодија садржи елементе традиционалног фолклора различитих

региона Србије и ширег подручја, што јој пружа додатни едукативни потенцијал, нарочито у савременим васпитно-образовним контекстима. Кроз певање, игру, плес и интензивно излагање традиционалној музици, деца развијају музичке и говорне способности, уз постепено усвајање елемената културног идентитета.

Рано излагање детета музичким искуствима, структурисаним кроз народне мелодије, ритмове и покрет, омогућава не само стицање музичких вештина, већ и спонтано усвајање културних образаца. На тај начин фолклорна музика делује као инструмент афективне и социјалне интеграције.

Истраживања потврђују да су основне способности за музичку перцепцију (препознавање висине, ритма и боје звука) присутне већ у првим месецима живота. Родитељи и окружење својим музичким активностима, певањем, ритмичким њихањем, игром, пружају иницијалне стимулансе за развој музичке сензитивности. Посебно је значајна улога музике у раном развоју говорне комуникације. Успаванке и кратке песмице развијају чулну осетљивост за ритам, интонацију и динамичко нијансирање, што су основни предуслови за развој језичке свести (Матић, Мирко-Trehub 2003; Brandt et al. 2012). Посебно, истраживања *motherese*-а указују на значај мелодијских контура у комуникацији између мајке и детета (Papoušek et al. 1991) за ритам, интонацију и динамичко нијансирање, што су основни предуслови за развој језичке свести (Матић, Мирковић Радош 1986: 8–9).

Брбљање и прве вокализације често се јављају као одговор на музичке подстицаје, због чега се препоручује да се говорне активности реализују након музичких, у тренуцима повећане емотивне и перцептивне отворености детета (Матић, Мирковић Радош 1986: 56). У том смислу, музички фолклор има функцију посредника између културног наслеђа и раног искуства деце. Кроз игру, ритам и звук дете не само да гради говор и слух већ улази у културну матрицу заједнице, чиме се фолклор афирмише као снажан носилац културног идентитета у најранијем узрасту.

МУЗИЧКИ ФОЛКЛОР И КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ У ВАСПИТНОЈ ПРАКСИ

Савремена васпитна пракса би требало да тежи повезивању институционалног и породичног простора у циљу очувања матерњих мелодија, јер је, како истиче (Радош 1998: 102 према Граорац, Манчић 2006: 532), певање мајке незаменљиво у раном развоју детета.

Средина у којој дете одраста има кључну улогу у формирању његовог музичког развоја, при чему су породично окружење, као и васпитачи и стручни сарадници, важни посредници у овом процесу. Начин на који одрасли утичу на дете кроз музичке активности огледа се у музичким реакцијама и осетљивости детета, што јасно указује на то да чак и културна и образовна атмосфера у предшколским установама директно обликује музичко искуство детета. Музички фолклор, као део националне културе, када се систематски уводи у васпитни рад, не само да подстиче развој музичких способности, већ и јача везу детета са његовом културном заједницом (Матић, Мирковић Радош 1986: 12).

Иако се раније сматрало да музички развој код деце нужно прати одређене узрасне фазе, савремена истраживања указују на то да је овај процес знатно сложенији

и пре свега индивидуалан. Стриктно придржавање узрасних норми може чак ограничити развој музичких способности, јер занемарује специфичне потенцијале сваког детета. Уместо тога, препознаје се значај интеракције између детета и музичког окружења, што подразумева да музички напредак није само питање биолошке зрелости, већ и резултат утицаја културе, породичне средине и васпитно-образовног контекста. Управо у томе лежи важност квалитетне музичке атмосфере, како у породичној атмосфери, тако и у предшколској установи, јер она обликује начин на који дете доживљава, усваја и изражава музику (Матић, Мирковић Радош 1986: 8–9).

Утицај говорног ритма и музичке структуре у српском језику такође је значајан за разумевање функције фолклорних садржаја у васпитању. Зорислава Васиљевић (1999) разликује ритмички говор као текст испод нотних вредности и природни говорни ритам који варира код појединаца и дијалеката. Истраживања показују да српски језик карактеришу дводелни и троделни ритмички обрасци који се огледају у традиционалним песмама и говору (Vasiljević 1999: 46–51). Такође, речено је да је говорни ритам утицао на обликовање традиционалне музике и одабрних форми у народној лирици, чиме музички фолклор постаје природан наставни и васпитни ресурс у развоју језика и артикулације код деце.

С обзиром на то да је музички фолклор један од најрепрезентативнијих облика нематеријалне културне баштине, његова улога у раном детињству посебно је значајна у формирању основа културног идентитета. Наслеђе које се преноси кроз песму, бројалицу, уз дечју игру или у форми кола, није само облик традиционалне уметничке праксе, већ активан васпитни и комуникацијски ресурс у савременој образовној реалности (Campbell 1998). У том светлу музички фолклор постаје нераскидиви део баштине коју дете не усваја као апстрактан концепт, већ као живо и доживљено искуство.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Полазиште овог рада представља анализа корпуса дечјег музичког фолклора прикупљеног из релевантне литературе објављене у периоду од 1928. до 2022. године, са посебним фокусом на издања намењена раду са децом предшколског узраста. Циљ истраживања био је да се тематском и функционалном анализом утврде најзаступљеније жанровске категорије и осветле њихове васпитно-образовне и културне функције.

Корпус обухвата 343 примера музичког фолклора, класификована у следеће жанровске категорије, на основу одредница наведених у изворној литератури: бројалица; песма уз дечју игру; песма – образац; песма у колу; песма различите тематике; обредна песма; успаванка; игре рукама; бројалица-набрајалица; епска песма; брзалица; песма да дете прохода; песма да дете пузи.

Сви примери преузети су из педагошке, етномузиколошке и методичке литературе која обрађује традиционалне дечје песме и музичке игре. Извори обухватају радове аутора као што су Васиљевић, Домоњи, Милијевић, Ђурковић Пантелић, Петровић и други, чији приручници, уџбеници и збирке представљају

репрезентативан узорак фолклорне грађе адаптиране за рад у предшколским установама. У овом раду, извршена је минимална адаптација предложене класификације, ради уједначавања терминологије и прегледнијег представљања садржаја.

Анализа је спроведена у више фаза. У првој фази је извршено жанровско груписање примера на основу података из изворне литературе (начин извођења, текстуалне и контекстуалне информације). Потом је испитана учесталост појединих жанрова у укупном корпусу. Најзаступљеније форме додатно су функционално интерпретиране у контексту раног васпитања, са акцентом на њихову васпитно-образовну вредност, улогу у афирмацији нематеријалног културног наслеђа, развоју културне свести, националног идентитета и језичке компетенције деце.

ЖАНРОВСКА СТРУКТУРА И ФУНКЦИОНАЛНА АНАЛИЗА МУЗИЧКОГ ФОЛКЛОРА У ПРЕДШКОЛСКОМ ВАСПИТАЊУ

Истраживање дечјег фолклора, као аутентичног израза културе детињства, представља значајну област унутар етномузиколошке, етнолингвистичке и антрополошке науке. Ова врста фолклора, дубоко укорењена у усменом предању, одражава истовремено традицију и њену адаптацију у дечјем свету. Према Султоновој (Abduganievna 2022), академско проучавање дечјег фолклора започето је у 19. веку и развијало се кроз различите парадигме: од историјскогенетских и митолошких приступа до функционалнопедагошких и филолошких анализа. У овом процесу значајне су доприносе дали руски истраживачи као што су Вера Харузина (Вера Николаевна Харузина, 1866–1931), Виктор Василенко (Виктор Антонович Василенко, 1913–2006) и Владимир Аникин (Влади́мир Проко́пьевич Ани́кин, 1924–2018), који су истицали ритуалне, играчке и едукативне функције дечјег усменог стваралаштва.

У савременом контексту посебну пажњу заслужују интердисциплинарни приступи који спајају етнографију, педагогију, лингвистику и музикологију. Такође, како показују истраживања Биљане Сикимић (2013), у фокус је све више долазио тзв. „аутономни дечји фолклор", онај фолклор који деца стварају, користе и трансформишу у оквиру сопствених социјалних интеракција, чиме се фолклорна традиција посматра као жив и динамичан процес. Савремени концепти указују да текст дечјег фолклора више није репродукција, већ интерактивна, комуникационо-креативна пракса. У том контексту, анализом и избором фолклорне грађе прилагођене предшколском узрасту може се открити сложена мрежа жанрова, функција и културних значења који обогаћују васпитно-образовни рад.

Анализом грађе музичког фолклора утврђена је доминантна заступљеност бројалица, као и велика разноврсност песама различитог тематског и функционалног карактера. Избор литературе на којој је засновано истраживање почива на њеној практичној примени у развоју говора и образовним активностима, као и на утицају на наставне програме у Србији. Аутори као што су Зорислава Васиљевић, Милка Ђурковић Пантелић, Иванка Домоњи, Слободанка Милијевић и други, оставили су значајан траг у области музичког васпитања у вртићима и школама, као и у едукацији васпитача и стручних сарадника.

Анализа корпуса дечјег музичког фолклора, који обухвата 343 примера, указује на изразиту жанровску разноврсност, али и на статистичку доминантност појединих облика који имају кључну улогу у дечјој култури и предшколском васпитању. Најзаступљенију категорију у корпусу чине бројалице (104 примера), што представља 30% укупног корпуса. Њихова учесталост и распрострањеност указују на дубоку укорењеност у дечјој усменој култури. Ове форме служе пре свега као средство за структурисање игре, расподелу улога у игри или увођење правила, а њихов ритмички карактер, честа употреба риме и лакоћа памћења омогућавају деци да их интуитивно усвајају и преносе. Бројалице тиме постају не само лингвистички стимуланс, већ и важан елемент колективног усменог наслеђа, као и медиј за развој говора, социјалних односа и когнитивних способности. Њихова вишеслојна васпитна функција чини их незаменљивим у раном образовном контексту, што ће бити детаљније размотрено у наредном поглављу.

Одмах по заступљености следе песме уз дечју игру, где се издваја 101 пример и оне чине 29% корпуса. Ове песме су тесно повезане са активностима игре и носе јасне инструкције за покрет, што их чини значајним средствима за развој моторике, координације и социјалне интеракције код деце. Њихова музичка и ритмичка структура подстиче телесни израз и омогућава интеграцију музике, покрета и говора у синкретичком васпитно-образовном приступу. Песме уз игру одликује јасан перформативни карактер, подразумевајући телесну акцију, кретање и међусобну интеракцију деце. Често су интегрисане у структуру саме игре, са прецизно дефинисаним покретима, што их чини изузетним средствима за подстицање моторичке координације, социјализације и телесног израза. Учествовање ових садржаја у породичном, предшколском и неформалном контексту илуструје значај синкретичког приступа у васпитању и образовању, где говор, музика и покрет представљају нераздвојне компоненте целовитог и функционалног искуства учења.

Трећу најбројнију групу чине песме-обрасци, са 39 јединица или 11% укупног анализираног корпуса. Ове песме се темеље на понављајућим ритмичким и лексичким шаблонима, често обликованим кроз имитацију, ономатопеју и ритмизовано понављање. Тематски су усмерене на животињски свет, природне појаве или елементе дечје свакодневице. Њихова функција у усменој традицији огледа се у могућности лаког памћења и преношења. Према Плањанин (2016) многе од ових песама чувају остатке архаичних ритуала, мада у савременом контексту доминирају као средство игре и музичке разоноде. Етномузиколошка вредност песама-образаца огледа се у њиховој способности да задрже стилске и мелодијске обрасце традиционалне културе, али и да се трансформишу у складу са савременим потребама деце и васпитно-образовним моделима.

Следи група песама у колу, које обухватају 30 примера и чине 9% корпуса. Ове песме спајају музику, ритам и колективни плесни израз, чиме представљају снажан медијум за телесну експресију и развој ритмичке свести. У васпитној пракси, њихова примена може знатно допринети социјализацији и развоју осећаја припадности групи, посебно кроз заједничко кретање, држање за руке и колективни гест.

Песме различите тематике, које се не односе директно на игру или покрет, али својом музичком структуром омогућавају инкорпорирање телесног израза, чине 8% корпуса (26 песама). Оне показују да чак и жанрови који у својој основи нису замишљени као перформативни, могу постати основ за дечју креативност и покрет. Управо ова отвореност и флексибилност чини их вредним ресурсом у планирању активности у предшколском узрасту.

Обредне песме чине 4% корпуса (13 примера) и представљају остатке ритуалних пракси које се, упркос временској дистанци од њиховог оригиналног значења, преносе кроз дечји фолклор. Њихово присуство у дечјој култури сведочи о важности међугенерацијског преноса знања, вредности и обичаја, као и о способности усмене традиције да се одржи кроз прилагођавање новим културним контекстима.

Слично обредним, успаванке такође чине 4% корпуса (12 песама). Оне имају изразито емотивну функцију. Њихови ритмични обрасци, лагани темпо и понављање утичу на смиривање детета.

Следи категорија игара рукама и прстима, која броји 11 јединица (3%). Ове песме подстичу фину моторику, координацију покрета и развој сензомоторичких вештина. Њихова структура је обично кратка, са јасним покретима који прате текст, чиме постају изузетно корисне у раду са млађом децом, укључујући и логопедску праксу.

Бројалице-набрајалице (7 примера, 2%) представљају посебну поткатегорију у којој се спајају елементи бројања, римовања и набрајања, често у функцији артикулационих и когнитивних вежби. Иако ређе заступљене, оне имају значајну лингвистичку вредност и подстичу развој ритма говора и језичке свести.

На крају, мање заступљене категорије укључују епске песме (5 примера, 1%), брзалице (4 примера, 1%), песме за подстицање ходања (3 песме, 1%) и једну песму за подстицање пузања (0, 29%). Ове форме, иако бројчано маргиналне, сведоче о дубокој функционалности и прилагођености фолклора развојним потребама деце. Брзалице, на пример, служе као изразито ефикасне артикулационе вежбе, док су песме за ходање и пузање детета повезане са конкретним развојним фазама, пружајући емоционалну и сензорно-моторичку подршку детету у процесу одрастања. Епске песме, с друге стране, иако ређе у дечјем корпусу, уносе елементе нарације, јунаштва и симболичког мишљења, те могу служити као увод у шири културни и морални контекст, развијајући код деце способност праћења радње, емпатију и осећај за вредносне системе.

Присуство жанрова као што су питалице, загонетке, набрајалице и језичке игре у укупном проценту од око 3%, указује на важност говорне и когнитивне стимулације у дечјој култури, иако су ове форме у савременој предшколској пракси недовољно заступљене. Њихова ограничена присутност може бити последица смањене употребе у музичким активностима деце.

У целини посматрано, корпус анализиране грађе дечјег усменог фолклора показује изразиту функционалност у области предшколског васпитања. Разноврсне фолклорне форме прате развојне фазе детета и одговарају његовим комуникацијским, когнитивним, емоционалним и моторичким потребама. У прилог томе говори и структура корпуса, приказана у табели испод.

Табела 1: Заступљеност жанрова у анализи корпуса

Категорија	Број	Проценат (%)	
Бројалица	104	30	30.32
Песма уз дечију игру	101	29	29.45
Песма – Образац	39	11	11.37
Песма у колу	30	9	8.75
Песма различите тематике	26	8	7.58
Обредна песма	13	4	3.79
Успаванка	12	4	3.50
Игре рукама	11	3	3.21
Бројалица – Набрајалица	7	2	2.04
Епске песме	5	1	1.46
Брзалица	4	1	1.17
Песма да дете прохода	3	1	0.87
Песма да дете пузи	1	0	0.29

ФУНКЦИЈЕ МУЗИЧКОГ ФОЛКЛОРА У РАНОЈ ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОЈ ПРАКСИ

Музички фолклор представља значајан васпитно-образовни ресурс у раду са децом предшколског узраста. Као део нематеријалне културне баштине, он обухвата жанровски разноврсне и функционално вредне усмене форме – бројалице, песме и музичке игре, чија се примена у васпитној пракси показује као најучесталија. У наставку текста биће приказан кратак осврт на развојни потенцијал ових форми, са посебним нагласком на подстицање говора, музичких и психомоторичких способности кроз игру, музику и покрет.

Бројалице (или бројенице, разбрајалице) представљају карактеристичан облик ритмичког говора, који се традиционално користи у дечјим играма ради праведног избора учесника. Одликују се кратком и ритмизованом структуром, често са мелодијским елементима (Fracile 1987), што их чини блиским кратким народним песмама и значајним чиниоцем фолклорне традиције.

Захваљујући својој формалној флексибилности, бројалице се могу прилагодити различитим узрастима и когнитивним могућностима деце. Употреба покрета (пљескање, тапкање, њихање) у комбинацији са говорним исказом подстиче моторички развој и социјалну интеракцију (Милијевић 2014: 25; Bašić 1958: 246; Planjanin 2017: 165; Jernić 2025: 349). У исто време, оне омогућавају усвајање ритма, темпа и паузе као основних елемената музичког израза, што представља један од циљева музичког васпитања (Domonji 1986: 14–15).

Иако су бројалице некада биле незаобилазан део породичне и вршњачке комуникације, у савременој васпитно-образовној пракси често су маргинализоване. Њихов потенцијал за говорни, музички и социјални развој деце остаје недовољно искоришћен, упркос истраживањима која указују на њихову вредност. У поређењу са сродним фолклорним жанровима, као што су брзалице, ругалице и ређалице (Милијевић 2014: 27–28).

Певање, као један од најзначајнијих облика музичког изражавања у предшколској пракси, такође доприноси развоју дечјих говорно-музичких способности. Оно ангажује слушне, гласовне и когнитивне капацитете детета, доприносећи развоју музичког слуха, ритма, меморије и пажње, а посебно гласа, интонације и дикције (Domonji 1986: 22; Lazarević 2005: 49). Да би певање било функционално у раном узрасту, неопходно је прилагодити га дечјем гласовном опсегу, амбитусу и разумевању, користећи песме једноставне мелодије, јасне структуре и прилагођеног текста (Manasteriotti 1969: 69). Интерпретација песама често обухвата и покрет, што омогућава интегрисано ангажовање говорно-језичких и моторичких капацитета. Истраживања указују да певање утиче на развој артикулације, интонациону правилност и говорну експресију (Lazarević 2005; Maričić, Purić 2010; Bjelobrk 2017; Anufrieva 2020).

Када се певање комбинује са визуелним, драмским и моторичким елементима, повећава се емоционална ангажованост деце, што активности чини дубљим и дуготрајнијим искуствима учења (Ђурковић-Пантелић, Пантелић 2022: 130). У том контексту музичке игре представљају комплексну образовну форму која синтетише музику, покрет, говор и драмску радњу у јединствену активност.

Кроз различите облике, од певања уз инструменталну пратњу до плеса и драматизације, деца имају могућност да на спонтан и креативан начин усвајају основне музичке појмове, као и да развијају телесну координацију, слух, пажњу и самосталну експресију (Domonji 1986: 41; Lazarević 2005: 39). Унутар музичких игара дете доживљава песму као јединствену синкретичку целину у којој се текст, мелодија и покрет прожимају (Ђурковић Пантелић, Пантелић 2022: 131). Додавањем плесних елемената уз инструменталну пратњу, као у примерима песама: *Ја ћосејах лан*; *Дуње ранке*; *У Милице*; *Дивна, дивна* итд, деца унапређују осећај за темпо, динамику и карактер музике. Према речима Станчић и Драгић, кретање уз музику има кључну улогу у развоју музичке перцепције, јер повезује аудитивно искуство са телесним изразом (Stančić, Dragić 1970: 18–19).

Музички фолклор, као наслеђени модел дечје комуникације и игре, више од једног века служи као вредан инструмент у васпитању и образовању деце, али и у едукацији будућих васпитача и наставника (Кодела, Николић 2022: 25). Његова примена омогућава развој деце у складу са њиховим потенцијалима, у духу традиције и заједништва, и доприноси изградњи културног идентитета од најранијег узраста.

Савремена васпитна пракса, усмерена ка интегративном приступу, треба да препозна педагошку вредност ових фолклорних форми и омогући њихову систематичну и креативну примену. Стварањем простора за бројалице, певање и музичке игре у свакодневном раду са децом, подстиче се како говорно-музички развој, тако и неговање културне традиције као живе и функционалне компоненте за образовање.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Музички фолклор у формама као што су бројалице, песме уз покрет, песме-обрасци, као и композиције праћене покретом, колом, ташунаљкама и другим играма, представља не само значајан израз националне културе него и важан васпитно-образовни ресурс у предшколском узрасту. Ове форме, дубоко укорењене

у традицији, имају вишеструке функције: од музичко-естетских до језичких, моторичких, социјалних и емоционалних.

Истраживање спроведено на корпусу од преко три стотине примера музичког фолклора, уз његову селективну примену у васпитној пракси, потврдило је њихову високу функционалну вредност. Посебно се издвајају бројалице и песме уз игру као облици који истовремено подстичу артикулацију гласова, фонолошку свест, социјализацију, моторичку координацију и изградњу културне припадности. Њихови музички и наративни обрасци делују као медијатори између дечјег индивидуалног искуства и колективног културног наслеђа, подстичући афективну, језичку и социјалну интеграцију.

Савремена предшколска пракса, заснована на интердисциплинарним теоријским приступима, препознаје потенцијал фолклора као средства интегративног васпитања. У том контексту фолклорна песма и игра добијају место не само у музичком васпитању већ и у логопедској пракси и језичкој стимулацији.

Зато је неопходно да се интеграција музичког фолклора у програме раног васпитања и образовања стратешки унапреди кроз системску подршку, развој методичких модела, као и креирање адекватних наставних и логопедских материјала. Посебну пажњу треба посветити оспособљавању родитеља, васпитача и стручних сарадника за компетентну и креативну примену ових садржаја.

Укупан резултат указује да је музички фолклор неопходан елемент у процесу изградње културног идентитета нових генерација. Његовом применом у предшколском узрасту негује се жива веза са нематеријалним културним наслеђем, а васпитање и образовање добијају дубљу, холистичку димензију у складу са савременим дечјим искуствима и културним наслеђем Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Abduganievna 2022: Sultonova Nigora Abduganievna. „The History of Collecting and Studying Children's Folklore". *Miasto Przyszłości,* 26, 218–221.

Anufrieva et al. 2020: Natalia Ivanovna Anufrieva, Aleksandr Vlavlenovich Kamenets, Marina Viktorovna Pereverzeva, Marina Gennadievna Kruglova. „Features of the Application of Art-Therapeutic and Gaming Technology Based on Folk Music in Rehabilitation and Socialization of Children with Health Limitations". *Open Access Macedonian Journal of Medical Sciences*, 8(E), 373–381.

Bašić 1958: Elly Bašić. „Brojalica, melografski problem dječjeg poetskog stvaralaštva". *Zbornik radova trećeg kongresa folklorista Jugoslavije SUFJ*. Ur. Miodrag S. Lalević. Cetinje, 241–253.

Bjelobrk Babić 2017: Ozrenka Bjelobrk Babić. „Brojalice u funkciji razvoja ritmičkih i govornih sposobnosti dece predškolskog i ranog školskog uzrasta". *Artefact,* 3(1), 45–54.

Богавац, Бојовић 2010: Драгана Богавац, Душанка Бојовић. *Читанка са појмовима о језику: од I до III разреда основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.

Brandt et al. 2012: Annett Brandt, Michael Gebrian, Laurel R. Slevc. „Music and Early Language Acquisition". *Frontiers in Psychology*, 3, Article 327.

Вакић 2007: Милица Вакић. *Изговарајмо правилно: приручник за корекцију и увежбавање правилне артикулације гласова српског језика*. Београд: Штампарија Загорац.

Васиљевић 1970: Зорислава М. Васиљевић. *Музичко васпитање: за 1. разред учитељске школе*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Васиљевић 1991: Зорислава М. Васиљевић. *Музички буквар*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Васиљевић 1996: Зорислава М. Васиљевић. *Српско музичко благо: цветник српских народних песама, књ. 1*. Београд: Просвета.

Vasiljević 1999: Zorislava Vasiljević. *Teorija ritma sa gledišta muzičke pismenosti*. Beograd: Univerzitet umetnosti.

Васиљевић и др. 2000: Зорислава Васиљевић, Гордана Стојановић, Татјана Дробни. *Музичка радионица – водич за наставнике и ученике у првом и другом разреду основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Вујчић 2006: Никола Вујчић. *Српска народна књижевност за децу*. Београд: Завод за уџбенике.

Vukomanović, Komnenić 1981: Nadežda Vukomanović, Olga Komnenić. *Muzičke igre*. Gornji Milanovac: Dečje novine.

Vukomanović 1984: Nadežda Vukomanović. *Rastimo s pesmom: zbirka pesama i igara za decu predškolskog i školskog uzrasta*. Gornji Milanovac: Dečje novine.

Граорац, Манчић 2006: Исидор Граорац, Јана Манчић. *Матерња мелодија и образовање: Материјал са другог међународног конкурса литерарних и ликовних радова предшколске деце и ученика и ученица основне и средње школе*. Нови Сад: Пријатељи деце Војводине.

Грујић и др. 2022: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Музичка култура: уџбеник за 1. разред основне школе*. Београд: Клет.

Domonji 1986: Ivana Domonji. *Metodika muzičkog vaspitanja u predškolskim ustanovama: priručnik za vaspitače*. Sarajevo: Svjetlost.

Ђорђевић 1928: Владимир Р. Ђорђевић. *Певанка: за ученике основних и учитељских школа у Краљевини СХС*. Београд: Издавачка књижица Геце Кона.

Ђурђев, Лукач 2013: Мирјана Ђурђев, Весна Лукач. *Музичко васпитање: збирка активности за рад у припремној групи – приручник за васпитаче*. Нови Сад: Stylos art.

Ђурковић Пантелић 1998: Милена Ђурковић Пантелић. *Методика музичког васпитања деце предшколског узраста*. Шабац: Виша школа за образовање васпитача.

Ђурковић Пантелић, Пантелић 2022: Милена Ђурковић Пантелић, Катарина Пантелић. *Методика музичког васпитања*. Шабац: Академија струковних студија, Одсек за васпитаче и медицинске сестре васпитаче.

Jernić 2025: Tamara Jernić. „Body percussion workshop for children: Activities of the music-theatre troupe Alice in Wonderband". *Proceedings of the First International Conference CALT: Creative Approaches to Learning and Teaching,* vol. 2 (pp. 327–342). Eds. Vesna Svalina, Alma Škugor, Jelena Martinović Bogojević, Anica Bilić. Osijek: Faculty of Education and Rehabilitation Sciences in Osijek and the Croatian Academy of Sciences and Arts, Center for Scientific Work in Vinkovci.

Кодела, Николић 2022: Слободан Кодела, Игор Николић. „Применљивост мелодија фолклорних игара у настави солфеђа". Зборник радова 24. Педагошког форума сценских уметности. *Фолклор у музичкој педагогији.* Ур. М. Петровић. Београд: Факултет музичке уметности, 11–26.

Lazarević 2005: Dimitrije Dimo Lazarević. *Muzička kultura u razrednoj nastavi*. Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Љубинковић 1976: Ненад Љубинковић. „Усмено дечје народно стваралаштво". *Неговање изворног фолклора у раду са децом*. Београд: Савет за васпитање и бригу о деци СР Србије.

Manasteriotti 1969: Višnja Manasteriotti. *Zbornik pjesama i igara za djeca: priručnik muzičkog odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.

Марковић 1997: Мирјана Марковић. *Корак по корак 2: васпитање деце од три до седам година – приручник за родитеље и васпитаче*. Београд: Креативни центар.

Марковић 2015: Мирјана Марковић. *Мудрост преци остављају деци: народне умотворине*. Београд: Отворена књига.

Матић, Мирковић Радош 1986: Емилија Матић, Ксенија Мирковић Радош. *Музика и предшколско дете*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Милијевић 2014: Светозар Милијевић. *Бројалице у васпитно-образовном раду са дјецом предшколских установа и ученика раног школског узраста*. Бања Лука: Комесграфика.

Паладин, Михајловић Бокан 2022: Александра Паладин, Драгана Михајловић Бокан. *Музичка култура 5 – Уџбеник за пети разред основне школе*. Београд: Нови Логос.

Papoušek et al. 1991: Mechthild Papoušek, Hanus Papoušek, David Symmes. „The Meanings of Melodies in Motherese in Tone and Stress Languages". *Infant Behavior & Development*, 14(4), 415–440.

Петровић 1996: Тихомир Петровић. *Народна књижевност за децу код Срба*. Врање: Учитељски факултет.

Плањанин Симић 2015: Кристина Плањанин Симић. „Тајна бројалица: Повезаност свакодневне употребе бројалица са упознавањем и савладавањем основних математичких функција код даровите деце". *21. Округли сто о даровитима, „Даровити и дидактичка култура": Зборник резимеа са међународног научног скупа*. Вршац: Висока школа струковних студија за васпитаче „Михајло Павлов", 82–83.

Planjanin 2017: Kristina Planjanin. „Tajna brojalica: Povezanost svakodnevne upotrebe brojalica sa upoznavanjem i savladavanjem osnovnih matematičkih funkcija kod darovite dece." Tematski zbornik 22. *Intrapersonalna darovitost – mogućnosti razvoja*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače „Mihajlo Pavlov", 164–178.

Purić, Maričić 2010: Daliborka Purić, Sanja Maričić. „Savremenost i funkcionalnost bajke u razvoju govora i početnih matematičkih pojmova". *Savremeni trenutak u književnosti za decu u nastavi i nauci*. Vranje: Učiteljski fakultet, 467–476.

Rakijaš 1971: Branko Rakijaš. *Muzički odgoj djeteta: priručnik za nastavnike*. Zagreb: Školska knjiga.

Сикимић 2013: Биљана Сикимић. „Савремена истраживања дечијег фолклора". *Савремена српска фолклористика I*. Ур. Зоја Карановић, Јасмина Јокић. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност, Центар за истраживање српског фолклора, 269–281.

Stančić, Dragić 1970: Božidar Stančić, Aleksandar Dragić. *Male muzičke radosti: priručnik za muzičko vaspitanje u I i II razredu osnovne škole, pripremnim razredima i predškolskim ustanovama*. Knjaževac: Nota.

Trehub 2003: Sandra E. Trehub. „Musical Predispositions in Infancy: An Update". *The Cognitive Neuroscience of Music*. Eds. Isabelle Peretz, Robert Zatorre. Oxford: Oxford University Press, 3–20.

Fracile 1987: Nice Fracile. *Vokalni muzički folklor Srba i Rumuna u Vojvodini, komparativna proučavanja*. Novi Sad: Matica srpska, Udruženje folklorista Vojvodine.

Campbell 1998: Patricia Shehan Campbell. *Songs in Their Heads: Music and Its Meaning in Children's Lives*. Oxford: Oxford University Press.

Чаленић 1972: Момир Чаленић. *Сео цар на кантар: народна књижевност за децу*. Београд: Научна књига.

Tamara D. JERNIĆ

FUNCTIONS OF MUSICAL FOLKLORE IN EARLY CHILDHOOD EDUCATION: A REFLECTION OF NATIONAL CULTURE THROUGH SONG AND PLAY

Summary

Musical folklore constitutes a crucial component of intangible cultural heritage and functions as a potent pedagogical medium within the context of early childhood education. This study investigates the educational potential of traditional children's songs, counting rhymes, and music-based games in preschool environments, with particular emphasis on their contribution to the development of cultural identity, language acquisition, rhythmic awareness, motor coordination, and socio-emotional

competencies. Drawing upon a curated corpus of 343 folklore units sourced from educational and ethnomusicological literature published between 1928 and 2022, the research undertakes a genre-specific and functional taxonomy of the most prevalent forms. These encompass counting-out rhymes, movement-based songs, patterned songs, lullabies, and ritual songs. The findings indicate that the most recurrent forms – particularly counting rhymes and songs involving physical activity – offer multifaceted developmental advantages. These include the facilitation of articulation, enhancement of phonological awareness, promotion of group cohesion, and reinforcement of a sense of cultural belonging. Special attention is given to the pedagogical significance of the "mother tongue melody" – musical structures that reflect the phonetic and rhythmic characteristics of the native language – as a key factor in early speech development and emotional attachment. The study underscores the collaborative role of both families and educators in the preservation and intergenerational transmission of musical folklore, asserting that traditional songs and games transcend mere entertainment to serve as culturally and educationally substantive practices. The integration of folklore into preschool curricula is thus advocated as a means of providing authentic cultural experiences that support identity formation and holistic child development. Situated within an interdisciplinary framework that draws from ethnomusicology, pedagogy, and cultural studies, this research argues that the systematic incorporation of musical folklore into early childhood education is not only pedagogically advantageous, but essential for fostering cultural continuity and cultivating national consciousness among emerging generations.

Keywords: childhood, traditional songs, intangible cultural heritage, other tongue melody, preschool education, ethnomusicology, music pedagogy, national identity.

Рад је предат 2. јуна 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баш̄тине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КУЛТУРОЛОГИЈА

УДК 791.229.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61094

Оригинални научни рад

*Ивана М. РАЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Невена С. ПЕТКОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЕКРАНИЗАЦИЈА СЕЋАЊА НА ДАНЕ ДЕТИЊСТВА: МЕТОХИЈА КАО ПРАДОМ***

Апстракт: Рад представља филмолошко-антрополошку анализу средњеметражног документарног филма *А Исток река тече* (2023) ауторке Јелене Раденовић. Уочавањем различитих наративних слојева о дому и средстава његове метафоризације, разматра се начин на који одабрани садржај доприноси уобличавању трагике расејања Срба са Косова и Метохије. Циљ рада је анализа средстава помоћу којих изабрана поетичка филмска слика уобличава носталгичну екранизацију породичног фолклора о губитку завичаја, чија је улога друштвено-интегративна.

Кључне речи: документарни филм, дом, завичај, Метохија, носталгија.

„Могу ли речни токови представљати дом? Или, када бисмо то питање одмакли још даље од наше хегемоне зоне комфора – могу ли реке имати дом?“ (HadžiMuhamedović, Grujić 2019: 20).

У ТРАГАЊУ ЗА ИЗГУБЉЕНИМ ВРЕМЕНОМ, ПРОСТОРОМ И ПРАДОМОМ

Скоро три деценије након последњег боравка у завичају својих предака, редитељка Јелена Раденовић[1] упушта се у авантуру силаска са Проклетија и потрагу за прадомом. То искуство резултирало је средњеметражним документарним остварењем

* Научни сарадник (ментор), ORCID 0000-0002-4487-2199, ralovic@gmail.com
** Истраживач-сарадник, ORCID 0000-0001-7341-9345, nevena5co9@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

1 Након студија глуме, Јелена Раденовић (1979) магистрирала је и докторирала у области теорије филма. После редитељског документарног првенца *Куда даље/Turning point* (2015, 58’) који тематизује дилеме младих у Србији о одласку из земље, снимила је у оквиру истог жанра *Уметност сећања/Milestones* (2019, 62’) о монументалним споменицима подигнутим у периоду социјализам на тлу бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, а након филма *А Исток река тече/And the River Still Flows* (2023, 31’), потписује режију још једног средњеметражног остварења – *Joymakers* (2024, 46’) о животу ромских трубача.

А Исток река тече (2023), уметничким откривањем хармоније између унутрашњег стања и околине и надвладавањем пукотине између спољашње и унутрашње реалности (Гидион 2002: 278–279). Овом поетски интонираном наслову филма, прилагодили смо и наслов прилога употребом термина *прадом*, који користимо у значењу дома и домовине предака. „Предметком *пра-* у научним сложеницама означавамо нешто што спада у прошлост с ону страну наших позитивних знања", пише Александар Лома (2002: 7), уз подсећање на условност ознака са *пра*. Префикс *пра-* додат именици дом, сугерише и наглашава везаност за порекло и претке, за завичајност и простор породичне историје. У фигуративном смислу, овај појам могао би бити коришћен и као ознака за архетипску постојбину, скоро митску или сакралну територију порекла, који кореспондира са Ломиним појмом *Пракосово*.

Трагање за старом породичном кућом, домом предака и домом порекла, реализује се као путовање, као исповест о сопственом детињству те је овај филм уједно слојевит аутобиографски израз. Позивањем на теоријске разраде Била Николса (Bill Nichols), који поделе одлика документарног филма не заснива толико на теоријској агенди, колико „na gledaočevom praktičnom doživljajnom /iskustvenom/ efektu" (Daković 1998: 68), документарно дело *А Исток река тече* примарно је смештено у категорију *перформативног* стила. *Перфоматривни* приступ приказу реалности одликује то што редитељ преузима улогу актера самог филма, директно утичући на одвијање радње, а сама екранизација постаје искуство редитеља као актера (Nichols 2001: 99). Будући да класификације документарних филмова имају условни карактер, јер се стилови често „преклапају и укрштају", како Николс потцртава (Nichols 2010: 32), могло би се навести и да је реч о комбинацији *поетско-рефлексивног* документарног филма, који карактерише лични и естетски приступ реалности (Bondebjerg 2008), и мањим делом документарног филма *опсервационог* стила, који користи етнографски и отворени приступ реалности у циљу приказа текућих околности у датом окружењу и често приповеда паралелно развијајући више заплета у мозаичној или тематској структури. У складу са Николсовим описом, ауторкин *перформативни* израз поседује одлике *аутоетнографског* приказа културе из перспективе њеног члана, заокретом ка *утеловљеном* искуству и емоцијама лишеним историографије (Nichols 2001: 130–137). На тај начин: „Перформативни документарни филм поновно доноси осећај величине локалном, специфичном и утеловљеном. Он активира лично тако да оно може постати наш прозор у политичко" (Nichols 2001: 137).

Чежњивом ауторефлексијом ауторка проговара о односу између прошлости, садашњости и будућности, њиховом укрштању и мимоилажењу. Згуснуто у получасовну форму, издвојено остварење пружа богату грађу за истраживање из различитих перспектива, а овај текст биће допринос филмолошком и антрополошком читању, које ће се ослањати на сродне дисциплинске области – најпре филологију.

Преовлађујућа поетска (естетска) функција (језика) у наслову филма[2] постигнута је посезањем за употребом инверзног реда речи и онеобичавањем.

2 Јакобсон је довољно опрезно објаснио да поетска функција није једина, већ само доминантна функција поетских текстова, као и то да њен делокруг није ограничен искључиво на поетске текстове, већ може чинити значајно својство наратива друге врсте, као што су политичке пароле (Jakobson 1991: 529–530).

Његова поетичност, зачудност, уводи носталгичан тон и отвара хоризонт очекивања у правцу поетизовања приче. Истраживачи и научници сагласни су да „nasuprot našoj intuiciji, nostalgija potiče iz medicine, a ne iz poezije ili politike" (Bojm 2005: 30), ипак, творац термина, швајцарски лекар Јоханес Хофер, 1688. године када је термин сковао од два грчка корена, био је уверен да је „zahvaljujući njenoj izrazitoj zvučnosti, reč̌ju nostalgija […] moguće definisati ono tužno raspoloženje koje stvara želja za povratkom u otadžbinu" (Hofer према Bojm 2005: 30). Носталгија, међутим, није само израз чежње за одређеним местом, она је плод новог схватања времена. У анализираном филму, простор и време се савршено надопуњују, те се чежња за завичајем преиначава и своди на чежњу за детињством, што је још једна од одлика носталгије (Bojm 2005: 106).

> „Na prvi pogled nostalgija predstavlja čežnju za mestom, ali zapravo, ona je žudnja za nekim drugim vremenom – za vremenom našeg djetinjstva, za sporijim ritmom naših snova. U širem smislu, nostalgija predstavlja pobunu protiv modernog poimanja vremena, vremena oličenog u istoriji i progresu. Nostalgičar želi da poništi istoriju i da je pretvori u privatnu ili kolektivnu mitologiju, da putuje unatrag kroz vreme kao što može ponovo da otputuje do neke tačke u prostoru; on odbija da se prepusti ireverzibilnoj prirodi vremena koja zagorčava ljudski život" (Bojm 2005: 18–19).

Документарним жанром уобличена, чежња за завичајем истовремено постоји кроз три типа приповедања, сликовног, вербалног и музичког (звучног) карактера, који остварују веома сложене односе, као што је Лотман и предвидео градећи *семиотику филма* (1976: 67). Приповедање је остварено сменом филмских секвенци и седам пута уметнутих текстуалних додатака, то јест интертитлова. Ови међутекстови поседују литерарни квалитет по себи и испрва доносе породичну причу из угла одрасле жене у форми прозне исповести, смештајући је у историјски контекст:

> „Кад смо биле мале, сестра и ја смо сваког лета одлазиле на Косово код дединог брата, који је остао да живи у старој породичној кући.
>
> Након што је почео рат у бившој Југославији средином деведесетих, на Косову су избили нови сукоби између Срба и Албанаца и није више било безбедно одлазити тамо.
>
> Српски народ је био приморан да напусти своје домове. Куће су им углавном порушене. Од 2004. године Срби који су остали на Косову живе у неколико енклава. Манастире и даље чувају страни војници КФОР-а да би се избегло њихово даље уништавање" (00:00:19 – 00:00:50).

Одмах потом, уз звуке реке, интертитлови добијају поетску димензију: „Чак и када их више нема, куће из детињства настављају да живе у нашим сећањима … " (00:00:52 – 00:00:56), а поетска функција остаће доминантна у њима до краја. Од почетног филмског натписа, филм кореспондира са замислима Гастона Башлара да је:

> „[k]ућа наш кут у svetu. […] Kad nam se u novoj kući vrate uspomene na stare domove, mi odlazimo u zemlju Nepokretnog Detinjstva, nepokretnog kao što je nepokretan Praiskon, i doživljavamo fiksaciju sreće. Okrepljujemo se doživljavajući ponovo sećanje na zaštićenost. […] Evocirajući sećanje na kuću, mi sabiramo valere snova. Nikad pri tom nismo pravi istoričari, uvek smo pomalo pesnici, a naša emocija možda je samo izraz izgubljene poezije“ (2005: 29).

Ауторка креће у земљу Непокретног Детињства, у потрагу за коренима и породичном кућом, преко Проклетија:

„Проклетије. Проклете планине.
Венац који је окружио причу моје породице.
Чујем како ме стално дозивају.
И идем да видим ко сам и одакле сам“

(00:05:11 – 00:05:25).

Слика снегова на обронцима Проклетија и младог жита у пољима, звуци природе и звуци различитих култура, спретно су испреплетани у сетној евокацији света детињства и сливају се у одгонетање интерсубјективних понора сећања. Силазак са Проклетија, чија неприступачност ипак захтева водича, уједно је и унутрашњи спуст ка исходишту порекла:

„Фуат ће ми показати
Пут до Доброг Дола“

(00:10:10 – 00:10:25).

Улога пратиоца завршава се са уласком у простор породичне интимности, кад на сцену ступају отац и посредством сећања призван, насмејани, високи, танки деда Радојко, „са великим белим брковима“ (00:15:54 – 00:16:10), старе породичне фотографије и успомене на догодовштине, стид, укусе, утиске:

„Моја сестра и ја чувамо с њим овце.
Кад прођемо поред баште, убере нам паприке
и смеје се кад нам подметне љуту.
Сандалице су нам стално блатњаве,
па их перемо на чесми“

(00:15:54 – 00:16:10).

„Немирно ждребе
умало да шутне у стомак моју сестру.
Купамо се напољу, иза штале.
Гледају ме краве па ме је срамота.
Чим кока снесе јаје, трчимо до Рабије
која нам мути жуманце са шећером.
Једном је пробила дно шоље,
толико је била снажна“

(00:24:26 – 00:24:48).

У контексту теорије емоционалног и стратешког простора који играју главну улогу у обликовању наративног садржаја, препознаћемо да Метохија постаје *емоционални простор* (Ryan et al. 2016: 39), због искуства, естетских осећања која надахњују и успомена призваних посредством сећања ауторке и њеног оца. *Емоционални простор* подразумева проживљено, оваплоћено искуство, а у филму је представљен кроз контраст између бајковите сеоске идиле која живи у сликама прошлости (безбрижне дечје игре са даровима и лепотом природе и лета) и слика садашње празнине.

Екранизација носталгије састоји се од двоструког приказа, или од слагања слика сећања и слика реалности. То што је простор попримио нове облике омогућило је ауторки да суочи затечени поредак ствари са простором сећања, да укрсти планове који се у свакодневици потиру, а у сећањима срећно надопуњују.

„Чак су и темељи куће извађени, а бунар затрпан" (00:23:41 – 00:23:54), и кућа из детињства, речима Гастона Башлара, постаје „oniričkа kuća, kuća sećanja-sna, izgubljena u senci nečeg daljeg od prave prošlosti" (2005: 37). Потрага за прадомом донела је мотив изгубљеног, изобличеног, разглобљеног завичаја који наставља да траје у новим координатама.

> „Ne mogu se ponovo doživeti ukinuta trajanja. Ona se mogu samo zamisliti, i to zamisliti na liniji apstraktnog vremena, lišenog svake dubine. Samo pomoću prostora i u prostoru mi još pronalazimo lepe fosile trajanja, konkretizovane dugim boravcima. Podsvest boravi. Sećanja su nepokretna, i utoliko solidnija ukoliko su utvrđena u prostoru" (Bašlar 2005: 37).

Најзад, искуство избрисаног прадома и (поновног) напуштања завичајног простора ауторка прихвата као духовни путоказ и ствара у језику израженом кроз последњи текстуални додатак визуелној причи:

> „Брашно с воденице, картон јаја
> Манастирско вино из Дечана,
> Кеса трешања и каменчић у џепу
> Да увек нађем пут назад"
>
> (00:26:28 – 00:26:37).

Доминантни звук филма је жубор воде, којим је аудитивни слој уоквирен, уз допунску мелодију – отвара га и затвара музичка тема „Јечам жела" данашњем слушаоцу позната као севдалинка, а препозната кроз различите варијанте у различитим усменим врстама. Једна од вероватно најстаријих варијанти забележена је пре 1801. године у рукописној песмарици Николе и Павла Лукића, а налазимо је у збирци *Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века* (Клеут 1995: 128) као „Јечам жела млада Вла'иња". Песму затичемо и код Вука под насловом „Ђевојка је јечам жито клела" (Вук, СНП, I, 1975: 404), у једној верзији из *Виле* (1865–1868) под насловом „Девесиље, моје рано цвеће" (Матицки 1985: 100), а најприближнију варијанту песми из филма, под насловом „Гружанка девојка" („Гружанка девойка"), за коју стоји да је записана „У Шабцу", у *Летопису Матице*

сриске 1861. године, међу лирским, посленичким, народним песмама, као једну од дванаест народних лирских песама објавио је Корнелије Станковић (1831–1865) (видети: Станковић 1861: 138–139), „најпознатији по својим настојањима да негује народне мотиве у уметничкој композицији и по својим записима народних мелодија“ (Клеут 1983: 45). Иако пажњу завређују процеси трансформације народне лирике у правцу нама познатих изведбених музичких формација које укључују *косовку* девојку, у тај истраживачки домен овом приликом нећемо залазити, али ћемо подвући да овако укомпонована варијанта песме не резонује само са филмском сликом житног поља, традицијом и топосом Косова на које стихови указују, већ исијава жудњу за сватовским слављем, напретком, животним током који се наставља, онако како то чине бројне усмене варијанте песме, без обзира на њихове разлике – стихови се односе на идеју да живот, у свим својим облицима, није прекинут, већ да се преноси из једне генерације у следећу.

КОНТЕКСТУАЛНА АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА ТЕМАТСКИХ СЛОЈЕВА ДОКУМЕНТАРНОГ ФИЛМА

На визуелном плану емотивно интонирани филмски приказ своју бајковитост дугује природним богатствима Метохијске котлине, која чине окосницу метафоризације реконструкције сећања на изгубљени завичај. У склопу опште равни он наликује *фиѣури расељенишѣва* у косовскометохијској књижевности Срба (Денић 2011), будући да, поредбеним техникама и текстуализацијом садржаја, етничке поделе метафорички приказује као неприродне и пролазне, апострофирањем трајности физичких, природних граница. На пример, чак и у ангажованим записима Пере Стефановића описују се реке у Косовској котлини као тачке континуитета завичаја које надилазе међуетнички сукоб, трагику и отуђење (Стефановић 2007: 48, 67).

Екранизација личних успомена, у вези са тим, јавља се као још један од медија значајних за конфигурацију колективног репозиторијума *сећања* (Kuljić 2006; Раловић 2022: 109). Важност филма за уобличавање меморије прогона Срба са Косова и Метохије у јавном простору може се посматрати и са аспекта његовог приказивања на фестивалима као што су *Белдокс* и *Графесѣ* – на којем је филм издвојен као првонаграђени (’A Istok reka teče’ 2023; Film ’A Istok reka teče’ 2023). У склопу бројних медијских извештаја сазнајемо то да филм, изван српских средина, ипак није приказиван на Косову и Метохији у склопу културних активности албанске заједнице.

Филм нуди три тематска низа, испољена приповедањем о природним и културним богатствима, као и о друштвенополитичкој проблематици. Одабиром локација снимања издваја се Метохија као „типска котлина“, њен водени ток, чија је највећа река Бели Дрим; док се као топоним помиње село Добри До, затим се наводи и извор Бинџа, а у захвалници ауторке може се приметити да је део материјала снимљен у Великој Хочи. Одабир није насумичан, јер на Балканском полуострву, како истичу Милорад Васовић и Слободан Касалица – „нема области богатије текућом водом но што је Метохија“ (1994: 10). Насловом је фокус постављен

на притоку Белог Дрима – реку Исток (Источка река), снажног извора (Васовић, Касалица 1994: 10), по којој је место Исток, 1924. године проглашено за варошицу, добило име (Марковић 1972: 399; Тешић 2020: 647; Стијовић 2021: 95). Проклетије, чија грандиозност заокупљује пажњу посматрача, налазе се у првом плану крупног кадра.

У оба случаја изабране су географске појаве које представљају *природне границе*, речне, између воде и копна (Ђурић 2023: 217), или, у случају Проклетија, између територијалних граница (Ђорђевић, Красуља 2003: 318). Границе распростирања Проклетија (алб. Bjeshkët e Nemuna), као „групе планинских венаца" која је означавана и другим народним или стручним називима („Проклете, Забрањене планине, Врагобије", затим „Црногорски Алпи, Северноалбански Алпи, Северноалбанске планине" и сл.), географи нису једнозначно посматрали (ур. Амицић и др. 2003; Белиј 2003: 12–14; Васовић, Касалица 1994: 8). Белиј наводи да „Планински систем Проклетија, масиван и маркантан, лежи на крајњем југозападу Србије, на тромеђи са Црном Гором и Албанијом" (2003: 21). Најзначајнија истраживања овог предела везују се за Јована Цвијића и његово, шире одређење Проклетија (Белиј 2003: 13) – пишући о Цвијићевом доприносу у том погледу, Васовић и Касалица истичу да је он, одређујући њихов распон, „[…] увео у науку и образложио ново, народно име за те планине, по суштинском значењу истоветно за Србе и Албанце" (1994: 10).

Приказ културне баштине, као други ниво филмске тематике везује се за манастир Високе Дечане из 14. века, чије зидно сликарство је подељено у више циклуса, при чему ауторка врши фокусирани, сужен избор јединствених фресака. У питању је *Циклус Страшног суда* – фреска *Христ Пантократор са мачем* (Давидов Темерински 1995), као и део фреске *Лоза Јесејева* (Милановић 1995). Наведеним одабиром симболички се алудира на ишчекивање Христовог доласка и његово коначно разграничење грешника од праведника. Раван симболике манастира везује се и за култ Светог Стефана Дечанског, базиран „на чврстом веровању у исцелитељску моћ његових моштију", који је временом постао заступљен и међу муслиманским становништвом (Батаковић 1998: 11). Манастир се исто тако издваја и по заштитничкој настројености према Албанцима у време НАТО бомбардовања (Златановић 2018: 92).

Религијским сегментом материјала доминира и безлични приказ војничке униформе и чизама које прекорачују манастирски праг. Наведени елементи начелно се могу анализирати посредством модела *антагонистичке толеранције* Роберта Хејдена, усмереног на објашњења религијских пракси у етнички мешовитим срединама, где долази до појава налик религијском синкретизму, уз низак степен међуетничких бракова. Модел појашњава вероватноћу појаве насиља услед поремећаја у етничкој доминацији, који се одражава и кроз борбу за превласт над религијским институцијама (Hayden et al. 2002; Hayden et al. 2016; Дражета 2017: 228). Сведени визуелни аспекти манастирског амбијента представљају зону преговарања доминације у ишчекивању хришћанског разрешења, те се градом реконфигурише као вечни, посредством религијског дискурса (Ристић 2013), чему додатно доприноси приказ гробова предака ауторке.

Ниво проблематизације српско-албанских релација, представља засебан тематски одељак о околностима које су довеле до исељавања Срба и њиховог груписања у изоловане средине, попут метохијских села, где се процењује да живи до две хиљаде Срба (Милосављевић и др. 2023: 255).

Уз први план скице дворишта на филмском материјалу напомиње се обичај посећивања најстаријих чланова породице по мушкој линији: „Он је био најстарији брат и то је такав обичај да се код најстаријег увек долази" (00:01:18 – 00:01:23), што је део праксе гостопримства, која је једнако заступљена код Срба, Црногораца и Албанаца (Pavlović 2019: 25). Помиње се и стара сеоска кућа са локалним називом – кула. У прецизно одређеној терминологији, кула је типски објекат у метохијском пределу – „утврђена стамбена зграда", најчешће двоспратна или троспратна, чији су изглед и функције временом претрпели значајне промене, док је њена првобитна основа најчешће била квадратног облика, са дебелим зидовима и темељем од камена (Краснићи 2015: 311, 319, 325–336). На приземном нивоу ових кула чувана је стока у просторијама без прозора, које су имале отворе у форми пушкарнице (Краснићи 2015: 320). На другом спрату главна је била гостињска соба, а такође су својевремено изграђиване и осматрачнице на крову (Краснићи 2015: 320–321). У поседу описаних зграда, које су у Метохији постале заступљене у 19. веку, а чија је изградња престала након Првог светског рата, налазило се имућније становништво (Краснићи 2015: 311, 325–326). Зграде овог типа биле су заступљене међу албанском популацијом, од које су Срби некада куповали ове објекте, а када су их сами градили њихов изглед могао је значајно варирати, мада је поседовање кула у традиционалном друштву увек симболизовало престиж (Краснићи 2015: 324–326). У другим српским срединама у центру Косовске котлине такође се задржао локални назив кула за старе стамбене објекте, од којих су многи порушени.

Опис објекта у самом филмском материјалу је следећи: „Постојала је стара кућа, стара кућа, коју смо звали кула, кула, она је била направљена од непечене цигле и камена, слаганог један на други. На њеном месту је направљена оваква нова кућа, савременија" (00:01:27 – 00:01:45).[3] „Кућа као завичај, као дом, за Косовце је слика урушене куле. Као да су одбегли Косовци бића уништене куле, тј. уништене душе" (Денић, Михајловић 2011: 53). Речима Гастона Башлара, кула и недостајућа кућа у филму, постају „обитавалиште незаборавне прошлости" (2005: 23).

Изоловано приказане, универзалне компоненте завичајности резонују тако са искуствима гледалаца одраслих у селу; звук реке, кокошке, овце, краве, врапци, ливада, мачка и бројни призори околине, функционишу као архетипска визура дома у коју је могуће усидрити разнородна искуства, без посебног локалног етнографског спецификума (Наумовић 2017; Наумовић 2024).

Упркос томе што поступак анализе није заснован на аутобиографском методу, карактеристичном за поједина антрополошка тумачења филмских дела (Augé 2009), њиме се указује на значај опажања „да филмом покренути садржаји истовремено остају несводиво лични", како наводи Слободан Наумовић, будући да се

3 Понављање речи у опису праћено је њиховим записивањем на очевој скици некадашњег изгледа имања и завичаја, насталој по сећању.

издвојено остварење користи готово универзалним евокативним симболима завичајности (2017: 1015; 2024: 1069). Описујући успешност ауторског израза, пре свега у контексту анализе играног филма, са којим може бити направљена паралела за потребе овог рада, Наумовић тако напомиње да:

> „Он [филм] постиже да за њега раде трезори личних сећања његових гледалаца, о којима аутор филма не мора ништа да зна унапред, а којих ни сам гледалац не мора бити свестан, барем не до оног тренутка када се деси њихова провала у процес гледања и доживљавања филма“ (2017: 1043).

У овом случају, каналисање таквих сећања, карактеристично за перформативни стил (Nichols 2010: 32), посебно је важно за гледаоце који су искусили живот на Косову и Метохији или миграције са ових простора. Додатно, перспективи посматрача сугерише се визура детињства кроз уобичајене кадрове завичајног амбијента (Augé 2009: 39). Меандрирање сећањима, на тај начин, постаје носеће за филмску слику, у чију конструкцију је уписан и заборав као опозит, будући да ауторка не успева да пронађе прадом без очеве помоћи (Augé 2009: 72). Лишен других културних одредница у дијалогу сећања и заборава, садржај је омеђен значењским границама оронима Проклетије и хидронима Исток (који се губи у енглеском преводу наслова), омогућавајући функцију политичке коректности. Пролазности сећања, на тај начин, једино трајно упориште јесте просторност наглашена приказивањем старих фотографија у амбијенту њиховог оригиналног настанка који је ишчезао. *Спацијализација сећања* упризорена је наведеним поступком и гради поетску слику неизрецивости губитка (Bašlar 2005), унутар којег фотографије служе као једини путокази за савладавање измењеног простора детињства.

Поетски приказ гради ток сећања чија је носталгија *рефлексивног* типа, услед индивидуализације приче (Bojm 2005: 99), готово измештене из ширег низа догађаја, искључиво уз наглашавање губитка прадома, чији су темељи ишчупани, а бунар затрпан. Филмска слика припада наведеном типу чежње будући да „refleksivna nostalgija ne pretenduje na to da iznova izgradi mitsko mesto zvano dom, ona je 'zaljubljena u udaljenost, a ne u sam prostor na koji se odnosi'“ (Susan Stewart према Bojm 2005: 99). Услед наведеног карактера, приступ измиче стилу опсервационог жанра. Носталгија рефлексивног типа наговештава нову флексибилност, контемплира о историји и пролазности времена, у њој „čežnja i kritičko mišljenje nisu međusobno suprotstavljeni“, она се држи детаља, фрагмената сећања и овремењује простор (Bojm 2005: 98–99). Насупрот томе, *рестауративна* носталгија завршава „rekonstrukcijom zavičajnog znamenja“ (Bojm 2005: 98–99). *Рефлексивности* доприноси визуелизација границе као места сусрета, тако се ауторка, на граници Метохије и Црне Горе, среће са туристичким водичем Фуатом на Проклетијама.[4]

4 У српском тексту напомене аутора филма истиче се искључиво име водича, док је у енглеском тексту наглашено његово албанско порекло, што може бити последица потребе за аутоцензуром из различитих мотива, или за разјашњењем, када су у питању гледаоци којима локални контекст није познат. Такође, у енглеском преводу, сусрет ауторке са албанским водичем лоциран је и географски, помиње се „граница Црне Горе и Косова“ („The border between Montenegro and Kosovo“).

Интеракционистички приступ етницитету посматра границе као места сусрета и преговарања значења, посредством којих долази до диференцијације култура, процесима унутрашње идентификације и спољашње категоризације (Kokoović, Ristić 2012: 1516), како истиче Сања Златановић:

> „Процеси групне идентификације подразумевају да се *ми* у односу на *њих* разграничимо или контрастирамо, и свакако се једним делом одвијају преко позитивног или негативног категорисања *других*. Осим тога, спољашња дефиниција, она коју дају други, може значајно утицати на *нашу* унутрашњу дефиницију" (2018: 51).

Категорисање Албанаца као других на филмском материјалу има позитиван предзнак, јер се оно везује за природна и културна богатства које могу имати заједничке тачке, било у погледу значења (назив Проклетије), веровања (култ Светог Стефана Дечанског) или обичаја (гостопримство). Припадност је осликана као процесуална, чиме се филм издваја као подстицајан за антрополошку анализу. Појам дома у овој области, у склопу студија о идентификацији, често се примењује зарад превазилажења семантичког вакуума генерисаног теоријама о идентитету (HadžiMuhamedović, Grujić 2019: 15). Бројне антрополошке студије разматрају најразличитије сегменте личне фамилијаризације и идентификације са простором, посредством материјалне, спацијалне, социјалне и симболичке равни (Yi-Neumann 2023; Davidović 2024). Дом се дефинише као појам који не мора нужно означавати место сигурности, уз напомену да може чинити и поље опресије, или пак отпора (Beeckmans et al. 2022: 13). Политичка артикулација припадности простору, у склопу које се исказује *мултискаларност* концепта, то јест веза дома са ширим окружењем, локалном заједницом или државом (Blunt, Dowling 2006: 27; Brujić 2020: 28; Davidović 2024: 96), такође се јавља као значајна, како наводи Стеф Јансен, наглашавајући констатацију да се посредством нарације конституишу заједнице сећања метафоризацијом дома:

> „U nekadašnjoj se Jugoslaviji dogodio sukob oko prava na dom u ime različitih 'mi'. Suprotstavljene vizije 'doma' bile su temelj krvavog sukoba, nakon kojeg je za sve stanovnike republika nekadašnje Jugoslavije značenje 'doma' pretrpjelo značajne promene" (2020: 180).

Наведени резон значајан је и за анализу одабраног материјала који има генерацијску компоненту, будући да ауторка сећањем захвата миграционе токове предака по очевој линији. Ауторка врши рефлексиван осврт на чињеницу да се сусреће са нераспознавањем простора детињства, при чему у помоћ призива оца: „Хеј, тата … само да видим кад стижеш. Ма, схватила сам да нема шансе да нађем кућу без тебе" (00:12:12 – 00:12:20). Таква врста измештености у измењеном простору показала се као карактеристична и у истраживањима о расељеништву Срба са Косова и Метохије, независно од генерацијског фактора.

Посредством фокуса на поимање припадности у контексту анализе појаве измештености, која не мора подразумевати искључиво принудну релокацију,

већ може бити изазвана и бурном друштвенополитичком променом (Jansen 2020: 196), управо концепт *постдома* разјашњава дијалектику бездомности и поновног стварања дома, који остаје у спони са губицима (HadžiMuhamedović, Grujić 2019).[5] Приступ таквим облицима припадности захтева одустајање од једностраних и статичних схватања поимања дома, при чему се *постдом* дефинише као „време-простор, стање и процес дезоријентације и оријентације", чије конфигурације преиспитују устаљене идеале дома (HadžiMuhamedović, Grujić 2019: 22).

У визуелној реконфигурацији прадома ауторка задржава обрисе значаја међуетничког контакта, где се позиција другог узима као конститутивна за дом (Ahmed 1999: 340; Златановић 2018: 54). Одабир албанског водича, носталгично озвучено сећање на посластицу детињства – умућена жуманца са шећером, коју је правила снажна Рабија, као и селекција приказаних културних и природних богатстава наглашавају тачке међуетничких сусрета, помоћу којих се превазилази изолација изазвана губитком дома, оличена у запуштеном гробљу, чији простор приликом посете уређује породица ауторке, као и о учесталим, појединачним кадровима природе, изолованим од друштва. Ауторка приказује гробове предака, што у датом контексту представља изузетно одважан поступак, када се у обзир узму могућности рецепције филма, које у погледу одабира материјала некада могу довести до аутоцензуре у документарном филмском изразу.

Завичај је приказан у контексту потребе за дијалогом о сећањима и за међуетничким контактом. Визуелним планом истакнута безмерна лепота Проклетија и обавештење да је ауторка са собом за успомену на место порекла, између осталог, понела и каменчић, као траг и амајлију сачувану за неки од наредних доласка, поновно упућују на окосницу сакрализације и *антропоморфизације* приказаног природног окружења. Поступак *антропоморфизације* карактеристичан је и за друге случајеве измештених заједница (HadžiMuhamedović, Grujić 2019: 6; Joshi 2019: 96), а стилска фигура персонификације косовскометохијског наслеђа такође је уобичајена у поетици духовности овог простора, што је најснажније осликано у стиховима Десанке Максимовић, или Дејана Медаковића. Централна окосница дома у контексту породичних миграција, што потврђују и друге студије, тиме постаје кретање (Jansen 2020: 204, 206), а на индивидуалној равни, стваралаштво чини усидрење у дом (Jansen 2020: 184, 204), медијум баштињења *породичног фолклора* о губитку и његовом превазилажењу (Antonijević 2009a; Antonijević 2009б).

Филм *А Исток река тече* издваја се као јединствено поље трансгенерацијске полемике, при чему се као централна одлика аутобиографског сећања јавља одстојање ка историјским догађајима услед усмеравања пажње посматрача на фасцинантне призоре Проклетија чија грандиозност у приказ *прадома* уноси космополитску димензију (Kortti 2022: 94).

5 Цртица која се са интенцијом користи у енглеској верзији овог концепта (енг. *post-home*) да означи међузависност прошлости и садашњости приликом поновног стварања дома по његовом губитку (HadžiMuhamedović, Grujić 2019: 15), изостављена је због правописних правила српског језика.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Асоцијативно поље које се отвара већ насловом и траје кроз слику и звук до самог краја, везујемо и за изреке *тиха вода брегі рони, све тече* или *не може се два пута ући у исту реку*, али ни у асоцијативном смислу није реч о пукој метафоризацији колико о историјској неумитности и њеном току. У симболичком кључу, између осталих својих значења, „voda je očigledno znak rađanja u nekim Pudovkinovim i Bergmanovim filmovima" (Bart 1978: 418), а умивање водом са завичајне реке врста је афирмације припадности. Овај чин ауторке метафоричка је представа „умивања" својим коренима, прихватања оног што јесте, и потврђивање идентитета, наслеђа, културе и духовне припадности. Редитељка је нежно, поетски и интимно проговорила о смени генерација, миграцији и повратку коренима.

Опозиција природе и културе не испољава се као есенцијалистичка у филму Јелене Раденовић (Banić Grubišić 2018: 98), при чему се кадрови различитих призора уплићу у њено преиспитивање (Descola 2013; Ђурковић 2025: 308). У склопу приказа издвојена подела превазилази се на метафоричком плану посредством изолованих кадрова ширег окружења ауторке, према којем се усмерава идентификација посматрача.

Значај филмског материјала описане врсте огледа се у функцији дијалога о сећању уписаном у званичне националне наративе. Издвојени приказ, на тај начин, третира се као формативан са аспекта националне *идентификације* (Sremac, Liere 2024). Теоријска појашњења визуелне творбе носталгије и њене споне са трауматском садржином, значајна су за разумевање издвојене поетске слике, јер како истичу Срђан Сремац и Лусијен ван Лир:

> „Визуелни садржаји и филтери у стварању филма креирају сензације као и искуства губитка и чежње, повезана са културним оквирима и заједничким репрезентацијама. Носталгични начини приказивања прошлости сугеришу да је она у дијалектичком односу са садашњошћу (местом *алīије*). Носталгија, на тај начин, означава сложена преплитања трауматичних прошлости, политике сећања и заборава, као и сензација облика, звука и боје" (Sremac, Liere 2024: 22).

Сви анализирани сегменти документарног филма, од централне тематике губитка, уопштених мотива завичаја, до специфичних просторних одредница чине компоненте конструисања носталгичне слике, која је додатно подржана филтерима и наглашена музичком потпором. Критичком дистанцом ка изостанку међуетничког дијалога, оствареном кроз сусрет хијерархизован позицијама водича и туристе, филм указује на то да је и *рефлексивна* носталгија, упркос различитој идеолошкој основи од *рестауратīивне* идеологизације прошлости (Sremac, Liere 2024: 24), носилац политичке садржине, будући да захтева позиционирање у идентитетском пољу. Носталгији се у том смислу, у складу са општеприхваћеним закључцима, не приписује искључиво негативан или позитиван предзнак, већ се издваја њен друштвено-интегративни значај (Zhang, Wang 2025: 1–2). Направљен искорак ка међуетничком дијалогу, као и у случајевима других остварења (Наумовић 2017: 1041), ипак није праћен и прихватањем у албанским културним круговима, чиме политичка порука садржана у делу не допире до свих реципијената са којима би филм могао да комуницира, тако и наведена

одлика перформативног стила документарног израза, да лично искуство постаје канал за политичко, наилази на своја ограничења (Nichols 2001: 137).

У погледу теме, у различитим географским и историјским контекстима, у вишеструким форматима и стиловима, филмови о потрази за прадомом и повратком у завичај појављују се као кратки и дугометражни, поетски и директни, визуелни мозаици и емоционалне исповести. Овде бисмо споменули да је исте године када и анализирано остварење, фестивалски живот отпочео и високобуџетни норвешки документарни биографски филм-дневник *Песме планете Земље/Songs of Earth* (2023, 90'), осмишљен у продукцији Вима Вандерса и Лив Улман (Wim Wenders, Liv Ullmann), који представља верзију посете пределима порекла и завичајности, са оцем као водичем. Ово путовање кроз природу и сопствену прошлост редитељке Маргрет Олин (Margreth Olin) (1970) нуди меланхоличан и поетичан портрет *прадома* у долини реке Олдедален, са којим филм Јелене Раденовић дели мноштво мотива. Личне приче о посети земљи предака постају универзалне – кроз појединачне судбине откривамо дубље историјске, културне и емоционалне слојеве повратка.

ИЗВОРИ

A Istok reka teče. 2023. Jelena Radenović. Beograd: Filmski centar Srbije; Špica.

„A Istok reka teče". *Beldocs* 2023. <https://www.beldocs.rs/product/a-istok-reka-tece/>. [10. мај 2025].

Fedrelandet [*Songs of Earth*]. 2023. Margreth Olin. Norway: Speranza Film AS.

„Film 'A Istok reka teče' Jelene Radenović odneo pobedu na dvanaestom 'Grafestu'". *Kosovo Online*, 6. decembar 2023. <https://www.kosovo-online.com/vesti/kultura/film-istok-reka-tece-jelene-radenovic-odneo-pobedu-na-dvanaestom-grafestu-7-12-2023>. [8. мај 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Амицић и др. (ур.) 2003: Лидија Амицић, Милорад М. Јанковић, Предраг Јакшић (ур.). *Метохијске Проклетије: Природна и културна баштина.* Београд: Завод за заштиту природе Србије.

Antonijević 2009a: Dragana Antonijević. „Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu". *Етноантрополошки проблеми*, св. IV, бр. 1, 13–35.

Antonijević 2009б: Dragana Antonijević. „Poraženi od sistema: struktura i značenje ličnih priča o gubitnicima hibridne tranzicije". *Етноантрополошки проблеми*, св. IV, бр. 3, 47–65.

Ahmed 1999: Sara Ahmed. „Home and Away: Narratives of Migration and Estrangement". *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 2, No.3, 329–347.

Banić Grubišić 2018: Ana Banić Grubišić. „Između prirode i kulture – antropološka analiza filma 'Ničije dete'". *Antropologija*, br. XVIII, sv. 3, 87–99.

Bart 1978: Rolan Bart. „Problem značenja u filmu". *Teorija filma*. Ur. Dušan Stojanović. Prev. Mihailo Vidaković. Beograd: Nolit, 417–423.

Батаковић 1998: Душан Батаковић. *Дечанско питање*. Београд: Просвета.

Bašlar 2005: Gaston Bašlar. *Poetika prostora*. Prev. Frida Filipović. Ur. Branko Kukić. Beograd; Čačak: Gradac.

Beeckmans et al. 2022: Luce Beeckmans, Ashika Singh, Alessandra Gola. „Introduction. Rethinking the Intersection of Home and Displacement from a Spatial Perspective". *Making Home(s) in Displacement: Critical Reflections on a Spatial Practice*. Eds. Luce Beeckmans, Alessandra Gola, Ashika Singh, and Hilde Heynen. Leuven: Leuven University Press, 1–42.

Белић 2003: Срђан Белић. „Географски положај и границе“. *Метохијске Проклетије: Природна и културна баштина*. Ур. Лидија Амицић, Милорад М. Јанковић, Предраг Јакшић. Београд: Завод за заштиту природе Србије, 11–23.

Blunt, Dowling 2006: Alison Blunt, Robyn Dowling. *Home (Key Ideas in Geography)*. London New York: Routledge.

Bojm 2005: Svetlana Bojm. *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.

Bondebjerg 2008: Ib Bondebjerg. „A poetics for the Documentary – basic genres and formats“. Allan Berg Nielsen, *Articles/Reviews English, Poetics*. 18. November 2008. <https://filmkommentaren.dk/ib-bondebjerg-a-poetics-for-the-documentary/>. [11. мај 2025].

Brujić 2020: Marija Brujić. „'There's No Place Like Home': Female EU Migrants in Belgrade“. *Dve domovine/Two Homelands*, Vol. LII, No. 1, 25–41.

Васовић, Касалица 1994: Милорад Васовић, Слободан Касалица. „Јован Цвијић и регионално-географска испитивања Проклетија“. *Јован Цвијић и Проклетије*. Ур. Стеван М. Станковић. Београд: Српско географско друштво, 7–13.

Вук, СНП I, 1975: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме, I*. СД, IV. Прир. В. Недић. Београд.

Gidion 2002: Sigfried Gidion. *Prostor, vreme i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.

Давидов Темерински 1995: Александра Давидов Темерински. „Циклус Страшног суда“. *Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*. Књ. DCXXXXII. Ур. Војислав Ђурић. Београд: Српска академија наука и уметности, 191–212.

Davidović 2024: Lara Davidović. „Kod kuće u međuvremenu: prakse proizvodnje doma među studentima u Beogradu“. *Antropologija*, god. XIV, br. 3, 91–116.

Daković 1998: Nevena Daković. „Istinite laži“. *Dokumentarni film/studije, polemike, ogledi, razgovori*. Prir. Milan Knežević. Beograd: Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, 63–79.

Денић 2011: Сунчица Денић. *Пролон и завичај: српска књижевност Косова и Метохије*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.

Денић, Михајловић 2011: Сунчица Денић, Сена Михајловић. „Српски писци са Косова и Метохије крајем XX и почетком XXI века“. *Баштина*, св. 30, 49–56.

Descola 2014: Philippe Descola. *Beyond Nature and Culture*. Trans. Janet Lloyd. Chicago: The University of Chicago Press.

Дражета 2017: Богдан Дражета. „Етнологијата и антропологијата во Босна и Херцеговина: минато, сегашност, иднина“. *ЕтноАнтройоЗум*, 16, 208–248.

Ђорђевић, Красуља 2003: Зоран Ђорђевић, Слађана Красуља. „Споменичко наслеђе“. *Метохијске Проклетије: Природна и културна баштина*. Ур. Лидија Амицић, Милорад М. Јанковић, Предраг Јакшић. Београд: Завод за заштиту природе Србије, 317–375.

Đurić 2023: Drago Đurić. „Tradicionalna i savremena razmatranja problema granice“. *Arhe: časopis za filozofiju*, god. XX, br. 39, 209–227.

Ђурковић 2025: Урош Ђурковић. „Прилог екокритичком читању српског превода 'Хипнополиса' Владе Урошевића“. *Македонско-српски књижевни контакти (1944–2024)*. Ур. Катица Ќулавкова, Михајло Пантиќ. Скопје: МАНУ, 299–316.

Златановић 2018: Сања Златановић. *Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница југоисточног Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Jakobson 1991. Roman Jakobson. „Lingvistika i poetika“. Prev. R. Bugarski. *Teorijska misao o književnosti*. Ur. Petar Milosavljević. Novi Sad: Svetovi, 523–531.

Jansen 2020: Stef Jansen. *Razlog za dom*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Yi-Neumann 2023: Friedemann Martin Yi-Neumann. *Homes Translated Dispossessions, Belongings, and the Materiality of Lives in Asylum Reception and Exile* [PhD thesis]. Göttingen: Faculty of Social Sciences of the Georg August University Göttingen.

Клеут 1983: Марија Клеут (прир.). *Лирске народне песме у* Летопису Матице српске. Нови Сад: Матица српска.

Клеут 1995: Марија Клеут (прир.). *Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века.* Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.

Koković, Ristić 2012: Dragan Koković, Dušan Ristić. „Kulturne razlike, etničke granice i etnička distanca: istraživanje u Vojvodini". *Теме: часопис за друштвену теорију и праксу*, год. XXXVI, бр. 4, 1507–1534.

Kortti 2022: Jukka Kortti. „War, transgenerational memory and documentary film: mediated and institutional memory in historical culture". *Rethinking History*, Vol. 26, No. 1, 93–112.

Краснићи 2015 [1958]: Марк Краснићи. „Кула у Метохији. (Примљено на седници Савета Етнографског института 3 XI 1958)". *Косово и Метохија у издањима Етнографског института САНУ (1951–1998)*. Београд: Етнографски институт САНУ; Службени гласник; Музеј у Приштини, 311–334 [47–70].

Kuljić 2006: Todor Kuljić. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja stampa.

Лома 2002: Александар Лома. *Пракосово: словенски и индоевропски корени српске епике*. Ур. Љубинко Раденковић. Београд: САНУ, Балканолошки институт.

Lotman 1976: Jurij Lotman. *Semiotika filma i problemi filmske estetike*. Prev. Mitar Popović. Beograd: Institut za film.

Марковић 1972: Јован Ђ. Марковић. *Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства Србије.

Матицки 1985: Миодраг Матицки. *Народне песме у 'Вили'*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Милановић 1995: Весна Милановић. „Старозаветне теме и Лоза Јесејева". *Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*. Књ. DCXXXXII. Ур. Војислав Ђурић. Београд: Српска академија наука и уметности, 213–242.

Милосављевић и др. 2023: Саша Милосављевић, Јово Медојевић, Александар Ваљаревић. „Промене у етничкој структури становништва насеља АП Косово и Метохија у периоду од 1948–2022. године". *Гласник Српског географског друштва*, бр. CIII, св. 1, 237–256.

Наумовић 2017: Слободан Наумовић. „Оглед о филму 'Енклава' Горана Радовановића: шта проживљавамо и чега се сећамо размишљајући о искуству гледања једног савременог историјског кинематографског дела". *Етноантрополошки проблеми*, год. XII, св. 4, 1013–1062.

Наумовић 2024: Слободан Наумовић. „'Резонанца' унутар и између генерација у доба 'друштвеног убрзања': трагања за 'добрим животом' у ТВ серији 'Јутро ће променити све'". *Етноантрополошки проблеми*, год. XIX, св. 4, 1063–1112.

Nichols 2001: Bill Nichols. *Introduction to Documentary*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.

Nichols 2010: Bill Nichols. *Introduction to Documentary. Secon Edition*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.

Augé 2009: Marc Augé. *Casablanca: Movies and Memory.* Trans. Tom Conley. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Pavlović 2019: Aleksandar Pavlović. *Imaginarni Albanac: simbolika Kosova i figura Albanca u srpskoj kulturi*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Раловић 2022: Ивана Раловић. „Памћење страха: Други светски рат од књижевности до филма". *Страх у научном и уметничком стваралаштву*. Зборник радова. Ур. Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 93–113.

Ристић 2013: Стана Ристић. „Концепт дома у религијском дискурсу". *Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Ур. Јасмина Грковић-Мејџор, Ксенија Кончаревић. Београд: Српска академија наука и уметности, Одбор за српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија: Службени гласник, 293–313.

Ryan et al. 2016: Marie-Laure Ryan, Kenneth Foote, Maoz Azaryahu. *Narrating Space / Spatializing Narrative: Where Narrative Theory and Geography Meet*. Columbus: Ohio State University Press.

Sremac, Liere (eds.) 2024: Srdjan Sremac, Lucien van Liere. „Time Will Bury in Oblivion: An Introduction to Trauma and Nostalgia". *Trauma and Nostalgia: Practices in Memory and Identity*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 11–38.

Станковић 1861: „Србске народне песме скупіо Корнилїе Станковићъ". Дигитална Библиотека Матице српске. *Летопис Матице српске*. Год. 35, књ. 103, 138–139. <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=3649&m=2#page/145/mode/1up>. [8. мај 2025].

Стефановић 2007: Пера Стефановић. *Мирис дома*. Приштина: Панорама.

Стијовић 2021 [1981]: Светозар Стијовић. „Метохијски (Пећки) Подгор средишњи део". *Метохија II*. Ур. Борисав Челиковић. Београд: Службени гласник; Српска академија наука и уметности, 83–156 [197–336].

Тешић 2020 [1954]: Ђорђе Тешић. „Воденице и ваљавице у Истоку". *Метохија I*. Ур. Борисав Челиковић. Београд: Службени гласник; Српска академија наука и уметности, 673–688 [186–200].

HadžiMuhamedović, Grujić 2019: Safet HadžiMuhamedović, Marija Grujić. „Thinking Post-Home: An Introduction". *EthnoScripts. Post-Home: Dwelling on Loss, Belonging and Movement*, Vol. XXI, No. 1, 5–31.

Hayden 2002: Hayden M. Robert. „Antagonistic Tolerance. Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans". *Current Anthropology*, Vol. XLIII, No. 2, 205–231.

Hayden et al. 2016: Robert M. Hayden, Aykan Erdemir, Tuğba Tanyeri-Erdemir, Timothy D. Walker, Devika Rangachari, Manuel Aguilar-Moreno, Enrique López-Hurtado, Milica Bakić-Hayden. *Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites and Spaces*. London; New York: Routledge.

Zhang, Wang 2025: Qian Zhang, Yao Wang. „Exploring Nostalgic Narrative Patterns in Documentaries: An Emotion Computing-Based Analysis". *Advances in Management and Intelligent Technologies*, vol. I, No. 2, 1–9.

Joshi 2019: Saakshi Joshi. „'From Mangoes to Apples': Exploring Belonging in New Tehri". *EthnoScripts. Post-Home: Dwelling on Loss, Belonging and Movement*, Vol. XXI, No. 1, 91–111.

Ivana M. RALOVIĆ
Nevena S. PETKOVIĆ

SCREEN ADAPTATION OF CHILDHOOD MEMORIES: METOHIJA AS AN ANCESTRAL HOMELAND

Summary

After shooting documentaries with genre-based approaches directed at social issues and memory (youth and migration, socialist monuments in post-Yugoslav region), Jelena Radenović has further enriched her oeuvre with another documentary named *And the River Still Flows* (*A Istok reka teče*, 2023). The translation of the film's poetic title into English, however, loses part of its meaning which is directed towards the geographical region of the Metohija valley, since the river's name, whose literal meaning is East, is left out of title. Following the meandering flow of her early memory, this film nostalgically portrays the homeland of her ancestors that she used to visit as a child before the breakup of Yugoslavia. The paper analyzes this documentary from the angle of film studies and anthropology by categorizing its mode of representation, using Bill Nichols' classification, primarily as performative, given that the author of the film is present in the material and that the embodied memory is used as an evocative source that directs the observer's involvement with the topic, emptied of historical details. The film's influence on cultural frames of representation of the tragedy of the exodus of Serbs from Kosovo and Metohija after the NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia and the March

Pogrom, is analyzed by delineating various narrative layers of symbolism referring to the meaning of home and its loss. Our goals are to outline visual and poetic sources through which reflexive nostalgia is achieved in the portrayal of memory which is being reassembled based on a personal family story about loss, through which belonging and national identification are reaffirmed. A summary of key geographical and cultural elements in the film reveals its underlying political message, which is directed towards a desire for multiethnic dialogue among Serbs and Albanians, affirming the capacity of the performative documentary mode to serve as a visual space for reflexive rethinking of ideological standpoints, as well as locating its constraints. Applied visual styles of nature's anthropomorphization are compared with similar poetical formulations in art and are explained in relation to the documentary's transformation of loss by means of figurative questioning of the opposition between nature and culture; therefore, the documentary is singled out as a unique transgenerational ecranization of home loss, thematically devoted to the question of Serbs in the disputed post-war region.

Keywords: documentary, home, ancestral land, Metohija, nostalgia.

Рад је предат 26. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 73/76.038
316.754.6:7
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60986

Оригинални научни рад

*Оливер М. ТОМИЋ**
Академија техничких струковних студија, Београд

*Ненад Н. ПЕРИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УМЕТНОСТ И ТАБУ – ПРЕСЕК КРОЗ ИСТОРИЈУ И КОМУНИКАЦИЈА СА ДРУШТВОМ***

Апстракт: Рад се бави табуом као неодвојивим својством ликовних уметности кроз историју, који често пресудно одређује карактер појединачне епохе, културе или стила. На одабраним примерима из више стваралачких раздобља, религија и цивилизација, показује се да је рушење табуа саставни део развојног процеса у уметности и начина комуникације уметности са окружењем, тј. друштвом у ширем смислу, а не само делом друштва које је заинтересовано за уметност. Представљени примери табуа односе се како на одабир тема и мотива, тако и на сам креативни процес у његовим различитим фазама. Такође, указује се на развој свести о постојању табуа закључно са (пост)модерном уметношћу, где су њихово негативно вредновање и рушење на известан начин постали обавезе стваралаца.

Кључне речи: табу, уметност, хришћанство, друштво, комуникација, провокација.

УВОД: ПОЈАМ ТАБУА

Уметност је дуго служила као медиј за истраживање, изазивање и комуникацију друштвених табуа – теме које се сматрају забрањенима, увредљивима или друштвено неприхватљивима. Кроз визуелне, перформативне и симболичне представе уметници се баве табу темама као што су сексуалност, смрт, политика и религија, често провоцирајући емотивне и интелектуалне реакције. Овај рад испитује како уметност функционише као средство за комуникацију табуа, где се издвајају социолошке, антрополошке, религиозне и психолошке перспективе.

Данас је појам *табу* универзално раширен, прихваћен и разумљив, иако је његово порекло више него локално: са полинезијског острва Тонга, где га је 1771. године забележио енглески морепловац Џејмс Кук (James Cook). Тада и тамо, табу је значио „нешто што је забрањено" (Cook 1821). Отац психоанализе, Сигмунд Фројд (Sigmund Freud), често се бавио темом табуа, а понајвише у својој књизи *Тотем и табу*. Иако је његов приступ широк, из споменуте књиге издвајамо Фројдово виђење табуа: „Главна карактеристика табуа је забрана: оно што је забрањено (табуирано) привлачи и

* Виши предавач, ORCID 0009-0004-6264-5610, oltomic@gmail.com
** Виши научни сарадник и редовни професор, ORCID 0000-0002-8332-0805, nesaperic777@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

одбија у исто време. Суштина табуа лежи у несвесним нагонима и жељама, а његова моћ произилази из амбиваленције (двојности) људских осећања" (Фројд 2014: 10). Емил Диркем (Émile Durkheim) то потврђује, али за угао гледишта узима друштво, а не појединца. Иако не даје егзактну дефиницију, сумирањем његових ставова долазимо до закључка да је табу је забрана која штити свето од опасног додира са профаним – то је систем правила којим се религија спроводи у праксу, а његова улога је да осигура да свето не изгуби своју моћ и да профано не буде уништено том моћи, јер су то два потпуно одвојена света. Табу, дакле, није само забрана; оно је и заштитнички механизам (Dirkem 1982). Дакле, табу је вековима актуелна тема у свим областима живота: у религији, обичајима, друштвеном понашању, законодавству и – у култури и уметности.

ТАБУ ПРЕДСТАВЕ ЧОВЕКА У ПРАИСТОРИЈИ

Заправо, питање табуа актуелно је у стваралаштву чак и пре почетка историје. Наиме, већ најстарија позната уметничка дела врло јасно сведоче о једном табуу. У пећинском сликарству и ситној скулптури палеолита, фауна је представљана веома реалистично (Gray 2010), уз минимално свођење, а и оно је делимично изнуђено ограниченим ликовним средствима и својствима коришћених материјала. Насупрот томе, људска фигура је свесно крајње стилизована, а често сасвим геометризована, како на зидним сликама, тако и у скулптури (Soffer et al. 2000). Сва је прилика да је разлог избегавања да се човек прикаже другачије, а не тачно и детаљно следећи – животиње су схватане генерички, а људи лично.

Слике мамута, рунастих носорога или пећинских лавова, односно скулптуре бизона јесу представе мамута, рунастог носорога, пећинског лава или бизона *уопште*, какви год да су били место тих животиња у тадашњој религији, њихово симболично значење или улога њихових слика у магијским радњама (Leroa-Guran 1991). Са друге стране, реалистично представљен човек увек би личио на конкретног појединца, те је такво „удвајање сликом" систематски избегавано намерном стилизацијом и геометризацијом. Тај табу натуралистичког представљања људских бића важи на неким местима у свету чак и данас, почевши од раширеног сујеверја да фотографија „узима душу", или њен део, од оног ко је на њој приказан (Marr 1990).

ТАБУ НАГЕ ЖЕНЕ У АНТИЧКОЈ ГРЧКОЈ УМЕТНОСТИ

У античкој грчкој уметности је дуго постојао *табу наготе женског тела*, иако нису позната писана сведочанства о забранама које би то спречавале. Култура мушке голотиње је била раширена у разним областима живота, ратници су на себи носили само делове оклопа и оружје, а атлетичари ни то, па је од архајског периода и најранијих *куроса* мушки акт био нормална ствар. Док су жене, тзв. *коре*, увек биле одевене од главе до пете, током више од два века, све до позног класичног периода (Dillon 2002; Stieber 2004). А онда се Праксител (Πραξιτέλης) одважио да прекрши тај табу са својим представама богиње Афродите (Corso 2007: 9). За тај преседан нађено је згодно оправдање (какво је понудио и Ботичели много касније): Афродита се родила нага из морске пене „небеског" порекла, као последица кастрирања Урана од стране сина Крона (Цермановић Кузмановић, Срејовић 1992).

Праксителова Афродита није била само статуа; била је друштвени и културни земљотрес. Статуа је изазвала велику контроверзу у старогрчком друштву, али је представљала и прекретницу за постепено прихватање женског акта који постаје део уметничког канона, али често са мање или више отворено комуницираном еротском нотом.

Ова еволуција савршено осликава промене у грчком друштву: од строге јавне моралности класичног периода ка већој индивидуалности и отворености хеленистичког доба, елементе који су у одређеној мери утицали на даљи развој уметности код народа који су били под утицајем хеленистичке културе. А тај утицај се осећао све до раног средњег века.

РАСПЕЋЕ И ОТКРОВЕЊЕ

У наредним епохама постојали су неки табуи привременог трајања, који су потом потпуно уклоњени, па се данас ретко и спомињу. На пример, *Распеће* је вековима у хришћанству не само један од кључних новозаветних догађаја него и најзначајнији симбол, а ипак, током читавог столећа после Миланског едикта (313. година) чини се да га нико није приказао у ликовним уметностима. По свој прилици је Константину Великом и потоњим владарима, као изасланицима Божјим на Земљи, изазивала нелагоду конкретна визуализација централне хришћанске идеје: да сâм Бог може скончати у мукама на крсту. Када су се прва *Распећа* појавила, добро се пазило да Христос на њима ничим не изражава патњу. Онај на слоноваči из 420. из Британског музеја више личи на Да Винчијевог *Универзалног човека* неголи на Исуса који умире у патњи (Foletti, Gianandrea 2017: 139). Било је потребно доста времена да се прекрши тај неписани табу и представи сав бол Сина Човечијег на Голготи.

Један сличан табу је у хришћанској средњовековној уметности трајао много дуже. Ради се о Откровењу Јовановом, последњој књизи Светог писма (али и последњој која је укључена у Канон, након периода оклевања од два-три века). На Западу се оно илуструје током зрелог и позног средњег века, иако не у потпуности пре него што је Албрехт Дирер начинио своје бакрорезе (Grotte 1999). У православној уметности, пак, *Апокалипса* је илустрована први пут у Русији, тек крајем 15. столећа (Смирнова 1988), мада ни после тога није стекла популарност у црквеном сликарству. Поставља се оправдано питање због чега се то није догодило раније и зашто се феномен потом није нарочито проширио? Одговор на њега налази се у чврстој и органској спрези између источнохришћанске, православне уметности и литургије. Наиме, ниједан део из књиге *Откровења* не чита се на литургији и не комуницира са верницима. Текст *Откровења* није (био) део црквених служби због исувише фантастичних слика које нуди и због којих *Апокалипса* ни до данас није до краја протумачена.

МОДЕЛИ ПОЗНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

У средњем веку, и на Истоку и на Западу, постојао је портрет, углавном ктиторски, али га је познавала и сакрална уметност: ликови Христа, Богородице и светитеља су у својој суштини портрети. Приликом њиховог извођења, мозаичари, живописци, иконописци, скулптори и илуминатори рукописа следили су осведочене

узоре, понављајући, уз мање (и махом спонтане) варијације решења својих претходника. Идеја да би жив човек могао да позира као модел за икону светитеља била је незамислива, све док тај табу изненада није прекршен. Чешки сликар Теодорик (Theodorik) је између 1360. и 1365. године сликао панеле са представама светитеља за цара Карла IV у његовој Капели Светог Крста у Карлштејну (Fajt 1998). Они се одликују до тада невиђеним реализмом, каткад на граници натурализма. Сачувани су и неки Теодорикови цртежи, студије за финалне верзије, између осталог и необично упечатљиви апостол Петар. Претпоставка је да је чешки мајстор, пењући се ка замку са сликарским прибором срео успут кршног седог дрвосечу са секиром на рамену, зауставио га и скицирао, јер му је јако „личио" на Светог Петра (с тим што је сликар секиру заменио великим кључем, атрибутом овог апостола). За неке од довршених панела претпоставља се да би могли представљати аутопортрет самог уметника, што је у дотадашњој уметности такође било незамисливо. Но, ако су ове Теодорикове новине и кршења табуа ипак у домену вероватноће, нема никакве сумње да је француски сликар Жан Фуке (Jean Fouquet) 1452. године за једну олтарску представу Богородице Млекопитателнице као модел узео лепотицу Ањес Сорел (Agnès Sorel), љубавницу краља Француске, Шарла VII (Charles VII). Овде не само што је потврђено да је за израду ове „иконе" послужила конкретна особа, него су и избор модела и избор иконографије, без свесне намере наручиоца и уметника, закорачили у домен провокације (Üstünipek 2015: 268).[1] Чини се, стога, да је средином 15. века срушено више од једног табуа, чиме је практично обзнањен нестанак веродостојне *иконе* у уметности римокатоличког Запада.[2] Фуке је овиме поставио темеље реализму, као и новом приступу портрету на европском тлу који је владао током ренесансе.

ТАБУИ У ИСЛАМСКОЈ УМЕТНОСТИ

Овом приликом не може, а да се макар не помене табу којим се у погледу представе људске фигуре одликују традиционална јеврејска и исламска уметност (Wolfram 2011). Он се суштински заснива на дословној забрани прављења ликова из Друге од десет Божјих заповести, које је Мојсије (у исламској традицији Муса) донео изабраном народу (*Излазак* 20: 2–17). У обе традиције степен спровођења овог табуа је варирао кроз историју и у различитим областима, у зависности од тумачења поменуте заповести и од, у случају ислама, хадиса који су је детаљније коментарисали. Тако су, на пример, у оквиру Римског царства настале и неке синагоге са фигуралним представама (Hachlili 1997: 221).

1 Иако је избор да Богородица добије лик Ањес била жеља да се овековечи успомена на недавно пре тога преминулу лепотицу, остају две проблематичне чињенице: 1) де факто, као модел за Девицу послужила је блудница (иако је била „званична" краљева љубавница); 2) избор Богородице типа Млекопитателнице сигурно је имао за циљ да разголити (и овековечи) Ањесино порцје, при чему је фигура Младенца намерно потиснута у страну како призор на њене груди не би био ничим заклоњен.

2 Још у XIV веку неки мајстори италијанске интернационалне готике знали су да „прекину визуелну комуникацију" између погледа свете личности на слици и погледа човека испред слике. На скоро свим представама Богородице Амброја Лоренцетија, на пример, Девица је усмерила сву пажњу на малог Христа у наручју, практично се одвраћајући од верника и претварајући га у пасивног посматрача призора мајке са дететом.

Исламска, нарочито арапска уметност, према сликама се односила са неповерењем, често и отворено непријатељски (Terry 2016), што је компензирано изузетно богатим развојем орнаментике. Но, постојали су изузеци, као што је уметност Ирана, тј. Персије, свакако због постојања више од хиљаду година предисламске ликовне традиције са фигуралним представама, које су биле разрађене и често комунициране са посматрачима и друштвом. На неким иранским минијатурама је чак и сам пророк Мухамед приказан, мада је његово лице остало табу (уместо њега се приказује круг светлости). Слично кршење исламског табуа аниконичности запажа се и у стваралаштву неких других области, попут Источне Анадолије у Турској и Могулске Индије (Heilbrunn 2000).

ТАБУ БОГОБОРСТВА: ДЕСАКРАЛИЗАЦИЈА НОТР ДАМА

Револуције по дефиницији преокрећу постојећи систем вредности, па самим тим и многе табуе који су за њега били везани. Главне мете Француске буржоаске револуције биле су монахрија и римокатоличка црква, чије су сакросанктност и сакралност морале бити срушене: крунисане главе пале су на гиљотини, свештенство је прогањано, црквена имовина опљачкана, а храмови оскрнављени. У тој деструкцији, међутим, уочен је један занимљив, штавише креативан пример обрачуна са табуизираним црквеним простором. Наиме, пошто су Робеспијер (Robespierre) и јакобинци схватили да народу треба понудити нешто конкретно, уместо дотадашње хришћанске религије, уведен је тзв. „Култ Највишег Бића", а за његову инаугурацију искоришћен је простор опустошене катедрале Нотр Дам у Паризу. За ту прилику у храму је начињена сложена сценографија са вештачким брдом и вегетацијом, и изведена псеудорелигиозна представа са разрађеном кореографијом, костимима и реквизитом (Ozouf 1988: 83; Kennedy 1989: 197). Поред рушења табуа у погледу коришћења сакралног простора може се рећи да је читава ова церемонија на неки начин најавила појаву перформанса и хепенинга. Но, реакција француског друштва је била веома подељена – углавном негативна. Уместо да уједини нацију, култ је постао симбол Робеспијерове отуђености од реалних проблема народа и значајно је допринео његовом свргавању и погубљењу месец дана после извођења представе.

МАНЕ: ТАБУ И СВЕСНА ПРОВОКАЦИЈА

Едуар Мане (Édouard Manet) већим делом своје каријере није сликао у импресионистичком маниру,[3] али је одиграо кључну улогу у настанку импресионизма (због своје дефиниције *импресије*), па и више од тога – његови јавни наступи

3 Мане се превасходно сматра припадником реализма, чији је најистакнутији представник, Гистав Курбе (1819–1877) и сам претходно срушио један табу. Наиме, дотадашње „историјско" сликарство великог формата подразумевало је достојне теме из религије, митологије, класичне књижевности и историје. Курбе је, пак, отворено изјавио да се може сликати било шта и на опште запрепашћење излагао дела врхунске израде и огромних димензија која представљају, на пример, сеоске сахране или шумске пејзаже са срндаћима.

омогућили су том покрету (а касније стилу) да ухвати замах и да данас буде углавном општеприхваћен као почетак модерне уметности (Cachin 1990). Наиме, Мане је својим „Доручком на трави" из 1863. (Tucker 1998: 25) изазвао својеврсни скандал у академским и грађанским круговима француске престонице. Већ би и сама представа две наге жене у друштву двојице обучених мушкараца у екстеријеру могла произвести довољно нелагоде,[4] али је сликар, поврх тога, централну женску фигуру поставио у изазовну позу, погледа пркосно упућеног посматрачу слике.

Слика је изазвала скандал у француском друштву, превасходно због контекста голе жене окружене мушкарцима. Критичари су замерали аутору што је одбацио идеализацију. Његове фигуре нису лепе, митолошке нити грациозне, док је његов сликарски стил сматран грубим и недовршеним. Оштре контуре, равна светлост и недостатак класичног моделовања (сфумато) доживљавани су као невештина, а не као уметнички избор.

Друштво је реаговало тако жестоко, јер је уметник погодио у срж његових вредности: привидну моралност, традицију и доминантни приступ уметности. Оно што се данас сматра ремек-делом модерне уметности, тада је било симбол свега што је било погрешно и опасно у новој уметности. А управо тај скандал ће учинити Манеа једним од родоначелника модерне уметности. Може се рећи да је Мане овим делом у сликарство увео *отворену провокацију* као средство за померање граница, односно за кршење табуа.[5] Као последица тога, од њега и импресиониста, већина значајних уметника ће табуе кршити свесно и са намером, тј. одређеним циљем.

МОДЕРНА: РУШЕЊЕ ТАБУА И ПОМЕРАЊЕ ГРАНИЦА

Већ кроз прве покрете и правце модерна уметност је изразила своје настројење да се удаљи од дотадашњих уметничких и естетских норми, да их порекне и да поставља нове. У том процесу неминовно су рушени и неки табуи кроз психолошке механизме *сублимације* и *катарзе*, које је Фројд објаснио кроз своју теорију да уметност омогућава сублимацију потиснутих жеља и страхова у друштвено прихватљиве форме (Фројд 1908). Показујући табу теме индиректно – као што су експлицитни наговештаји Егона Шилеа или мрачне и пламене представе рата Франсиска Гоје (Francisco de Goya) – уметници и публика доживљавају катарзу, ослобађање потиснуте емотивности. Истраживања у неуростецистици (Chatterjee, Vartanian 2014) сугеришу да провокативна уметност активира области мозга које су повезане са емотивним обрађивањем (амигдала) и моралним расуђивањем (префронтална кора), стварајући тензију између привлачења и одбијања.

4 На „Концерту у пољу" (1509) Ђорђонеа (или Тицијана), којим се Мане за своју слику надахнуо, такође су присутне две наге жене и два обучена мушкарца, али се ради о алегоријској композицији која прославља хармонију Четири Елемента (Вода, Ватра, Земља и Ваздух) од којих је свет састављен.

5 Манеова слика „Олимпија" такође припада категорији провокативних. И она је заснована на низу класичних лежећих женских актова, од „Венера" Ђорђонеа и Тицијана, преко Веласкесове „Венере са огледалом" и Гојине „Наге Маје", до Курбеових нагих жена у маниру реализма. Ако се некако и апстрахује голотиња, успостављање комуникације погледом са посматрачем на „Олимпији" крши табу грађанске пристојности.

Уметност комуницира табу кроз психолошку сублимацију, социјалну критику и културну трансгресију. Учествујући у забрањеном, уметници не само да одражавају друштвене анксиозности већ и проширују границе дискурса. Тако су аутопортрети Фриде Кало (Frida Kahlo) открили бол и сексуалност жена на начине који су се супротстављали културним очекивањима. Социолог Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu) сматрао је да уметност функционише као област културне продукције, где се преговарају динамике моћи, где уметност која је табу често покреће јавну дебату, откривајући скривене идеолошке сукобе (Bourdieu 1993). Антрополог Мери Даглас (Mary Douglas) је сматрала да табуи дефинишу културне границе, а да уметност која крши ове границе (нпр. дадаизам и антиратни апсурдизам) постоји да би допринела да се друштво суочи са својим контрадикцијама (Douglas 2002).

Апстрактно сликарство је у великој мери допринело рушењу табуа кроз форму која је друштвено прихватљива. Њени први примери потичу из друге деценије 20. века. Апстракција одбацује оно што се до тада подразумевало – да слика треба да приказује нешто конкретно из постојећег света или имагинације изражене фигурацијом. Већ на акварелима и платнима Василија Кандинског (Василий Кандинский) срушен је табу обавезног предмета (а и садржаја у конвенционалном смислу те речи) и створен особени свет слике, који са постојећим, спољашњим нема јасне и недвосмислене везе. После три деценије постојања апстракције Клемент Гринберг (Clement Greenberg) је као њене главне циљеве навео елиминацију „несуштинских конвенција", а то су илузионизам, дескрипција, репрезентација и нарација. Али, то је био само почетак померања граница, освајања слобода и рушења табуа.

Наведени примери слика Фриде Кало и Кандинског се данас сматрају светским културним наслеђем, иако су у доба настанка углавном добијали негативне критике (а ретке позитивне су углавном биле из ускоуметничких кругова). Надаље ћемо се бавити примерим савремене (уметничке) праксе која испитује табу и кокетира са њим, а њихову (уметничку) вредност ћемо препустити суду времена.

Виљем Морис (William Morris) и његов Покрет уметничких и занатских радова (Arts & Crafts Movement), као и Бечке радионице (Wiener Werkstätte) Климта (Gustav Klimt), Хофмана (Josef Hoffmann) и Мозера (Koloman Moser) настојали су да се ручном израдом уникатних предмета за свакодневну употребу боре против обезличене индустријске производње (Blakesley 2006; Witt-Dörring, Staggs 2017: 12–19). Међутим, Марсел Дишан (Marcel Duchamp) је својом „Фонтаном" срушио устаљено мишљење *да индустријски произведени предмет не може бити уметничко дело*: довољно је само извадити га из контекста и учинити неупотребљивим да би он као већ спреман (*readymade*) постао уметничко остварење (Lund, Wamberg 2019: 57–58). Уследио је низ сличних експеримената од дада до неодаде, да би све кулминирало шездесетих година прошлог века у бизарном обожавању „Стрмог степеника" као предмета непознате и мистериозне намене (Wilmot 2019). На крају је ипак утврђено да је реч о постољу за ноге док се седи на клозетској шољи (Knight 2014). У овом процесу, систематски је демонтиран *табу смисла* – уметност, дакле, може да буде бесмислена, чак и потпуно апсурдна. Као пример могу се навести и „паковања" различитих објеката (немачког Бундестага или Тријумфалне капије) и стварања пара од Христа и његове жене Жан-Клод (Baal-Teshuva 2001: 7–8),

где чак и сам процес стваралаштва може имати апсурдни карактер. Отприлике у исто време срушен је и *табу разликовања уметника од дела*, стваралаца од материјала, захваљујући „телесној уметности", чему су понајвише допринели Марина Абрамовић (Westcott 2010), и „бечки акционизам" (Badura-Triska, Klocker 2012).

САВРЕМЕНИ СВЕТ И ЈЕДИНИ ТАБУ

Рушење табуа је наставило да живи и делује и током XX века, али сада у рукавицама левичарског интелектуализма и либерализма и постало својеврсна опсесија (као што је то у уметности присила на „оригиналност"). За цркву и хришћанство се сматрало да су поражени и на издисају, па су мета рушења табуа постале оне вредности и институције секуларног друштва које своје порекло имају у хришћанском или било ком традиционалном погледу на свет: љубав, част, лепота, породица, отаџбина, деца.

Ликовна уметност је постала и домен и копрофилије средином прошлог века, када је Пјер Манцони (Piero Manzoni) направио чувени антирад *Уметников измет*[6] за који се и данас не зна од чега је направљен, док је 1987. Андрес Серано (Andres Serrano) скулптуру Распетог Христа ставио у сопствени урин и ту акцију забележио фотографијама (Casey 2000: 1–6), Марк Квин (Marc Quinn) слика по платну изметом и од истог материјала прави скулптуре, поред тога што је серију својих скулптура направио по одливку заснованом на остацима мртвих животиња, и више фигура своје главе од сопствене крви,[7] док Мили Браун (Millie Brown) повраћа у бојама и тако ствара своја дела (Eralab 2019). Некрофилија је већ широко заступљена тзв. пластинацијом – излагањем у виду музејских експоната делимично препарираних тела правих људи (Fonseca, Kliche 2007). Маја Смрекар (Maja Smrekar) је добила престижну награду Golden Nica for Hybrid Art na Prix Ars Electronica за свој пројекат – вештачко изазивање лактације, дојење штенета и, коначно, оплођавање своје јајне ћелије ћелијом пса (Smrekar 2016), што би се могло подвести под појам *зоофилије* или бестијалности. А Рон Мук (Ron Mueck) већ годинама прави хиперреалистичке скулптуре у којима са беспримерним натурализмом „демистификује" тајне трудноће, рађања, па и саму одојчад (Hurlston 2011). Све ове теме су до пре неколико деценија били табуи.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Историја уметности показује да су различити табуи били препрека за развој друштва, културе и уметности, али исто тако и интегрални део креативног процеса многих уметника, па и уметничких покрета. Стваралаштво појединачних култура, цивилизација и стилова не вреднује се само оним што је у њима реализовано и постигнуто, него и оним што је било *табуизирано* у случају сваке конкретне цивилизације и културе, односно одређеног стила.

6 https://www.tate.org.uk/art/artworks/manzoni-artists-shit-t07667
7 http://marcquinn.com/artworks

Мишел Фуко (Michel Foucault) сматра да уметност која провоцира може да послужи као простор отпора против доминантних дискурса. Она нарушава устаљене истине и открива механизме моћи који управљају друштвом. Провокативна уметност није само естетски чин, већ политички чин који доводи у питање оно што се сматра нормалним, природним или истинитим. Провокативна уметност открива невидљиве границе друштвено прихватљивог. Када се уметник оглуши о табуе, он заправо исцртава контуре доминантне моралности и тиме је доводи у питање. Провокација у уметности је, према Фукоу, резултат сукоба између уметничког дела и друштвених очекивања. Дакле, провокација није у самом делу, већ у одговору друштва на њега (Фуко 1997).

Из неколицине наведених примера види се да је рушење табуа од друштва и критичара доживљавано као нешто лоше, увредљиво и скарадно. Но, исто тако је било цењено од стране уметничких кругова. Па ипак, убрзавање времена у којем живимо и хиперпродукција уметности намећу питање круцијалне природе: шта је преостало? Да уметничко дело у потпуности нестане? Па и то се догодило – италијански уметник Гарау (Francesca Garaua) изложио је и чак продао невидљиву (то јест, непостојећу) скулптуру, а потом и слику (Bamidele 2021). После свега, може се рећи да *у савременој уметности постоји само један табу*, а то је *обавеза рушења табуа*. Овај табу се на неки начин етаблирао као доминантан, а они који су га дефинисали и комуницирали у негативном контексту су проглашавани ретроградним, конзервативним, заосталим и штетним. Јер, ако не постоје табуи, онда се битно ограничава преиспитивање различитих друштвених норми и елемената размишљања и понашања, које права (и ангажована) уметност мора да има.

Сагледавање табуа као простог ограничења које треба превазићи по сваку цену својствено је једино оптици модерне (и постмодерне) епохе. На први поглед, ово схватање пружа велику предност и омогућава неспутану слободу стварања. Истовремено, међутим, оно је и највећа слабост (пост)модерне уметности, коју је из тог разлога немогуће синтетички обухватити и целовито представити. Јер, свако кршење табуа је релативна негација, а рушење свих – апсолутна. А такав приступ нужно ограничава стваралаштво предметом сопственог оспоравања. Стога, будућа интердисциплинарна истраживања би могла да истражују како дигитална уметност (нпр. вештачком интелигенцијом генерисане табу слике) наставља да преобликује ове динамике.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Baal-Teshuva 2001: Jacob Baalz-Reshuva. *Christo and Jeanne-Claude*. Köln: Taschen.

Badura-Triska, Klocker 2012: Eva Badura-Triska, Harold Klocker. *Wiener Aktionismus – Kunst und Aufbruch im Wien der 1960er-Jahre*. Wien: MUMOK.

Bamidele 2021: Michael Bamidele. „Italian Artist Salvatore Garau Sells 'Invisible' Sculpture For $18,000". *The Guardian,* 3. 6. 2021.

Bourdieu 1993: Pierre Bourdieu. *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. New York: Columbia University Press.

Blakesley 2006: Rosalind Blakesley. *The Arts and Crafts Movement*. London: Phaidon Press.

Westcott 2010: James Westscott. *When Marina Abramović Dies: A Biography*. Cambridge: Cambridge MA.

Wilmot 2019: Faith Wilmot. *Slant Step Book: The Mysterious Object And The Artworks It Inspired*. Sacramento: Verge Center for the Arts.

Witt-Dörring, Staggs 2017: Christian Witt-Dörring, Janis Staggs. *Weiner Werkstätte 1903–1932: The Luxury of Beauty*. Prestel: München.

Wolfram 2011: Dorothea Wolfram. „Jewish or Islamic Influence? The Iconoclastic Controversy Dispute". *Cultural Transfers in Dispute. Representations in Asia, Europe and the Arab World since the Middle Ages*. Ed. Hoffmann, F., Yun, B. Frankfurt: Frankfurt Middle Ages.

Gray 2010: Margaret Gray. *Cave Art and the Evolution of the Human Mind*. Doctoral disertation. University of Wellington.

Douglas 2002: Mary Douglas. *Purity and Danger*. Londond and New York: Routlege Classics.

Dillon 2002: Matthew Dillon. *Girls and women in classical Greek religion*. London: Routlege.

Quinn 1988: Marc Quinn. *Artworks.* <http://marcquinn.com/artworks>. [23. 2. 2025].

Kennedy 1989: Emmet Kennedy. *A Cultural History of the French Revolution*. New Haven: Yale University Press.

Knight 2014: Chrisopher Knigh. *Has art's Slant Step mystery finally been solved?* Los Angeles Times, June 09 2014.

Lund, Wamberg 2019: Jacob Lund, Jacob Wamberg. „Introduction: Duchamp's Readymades – a Reevaluation". The *Nordic Journal of Aesthetics*, 28(57–58), 5–9. <https://doi.org/10.7146/nja.v28i57-58.114846>.

Marr 1990: Carol Marr. „Taken Pictures: On Interpreting Native American Photographs of the Southern Northwest Coast: Motivation and Responses". *Arctic Anthropology*, 27(2), 13–26.

Manzoni 1961: Piero Manzoni. *Artist's Shit.* <https://www.tate.org.uk/art/artworks/manzoni-artists-shit-t07667>. [23. 2. 2025].

Ozouf 1988: Mona Ozouf. *Festivals and the French Revolution*. Cambridge: Harvard University Press.

Смирнова 1988: Эмилия Смирнова. *Московская икона XIV-XVII веков*. Ленинград: Аврора.

Smrekar 2016: Maja Smrekar. *Post n5: Birth of the Kennel*. <https://www.majasmrekar.org/p-o-s-t-n-o-5-b-i-r-t-h-o-f-t-h-e-k-e-n-n-e-l>. [24. 2. 2025].

Soffer et al. 2000: Olga Soffer, James Adovasio, David Hyland. „The 'Venus' figurines". *Current Anthropology*, 41(4), 511–537. <DOI:10.1086/317381>.

Stieber 2004: Mary Stieber. *The poetics of appearance in the Attic korai*. Austin: University of Texas Press.

Terry 2016: Allan Terry. *Aniconism and Figural Representation in Islamic Art*. San Francisco: Fine Arts Museums of San Francisco.

Tucker 1998: Paul Tucker. *Manet's Le Déjeuner sur l'herbe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Üstünipek 2015: Meliha Üstünipek. „Resim çözümlemesi üzerine: Jean Fouquet (1420–481)'nin Melun diptiği'nde 'güzel kadin' Agnes Sorel". *Journal of the Fine Arts Institute*, 35, 268–302.

Fajt 1998: Jiří Fajt. *Magister Theodoricus, Court Painter to Emperor Charles IV: The Pictorial Decoration of the Shrines at Karlstejn Castle*. Prague: National Gallery.

Foletti, Gianandrea 2017: Ivan Foletti, Manuela Gianandrea. „The British Museum Casket (The Maskell Passion Ivories) with scenes of the Passion: the Easter Liturgy and the apse of St. John Lateran in Rome". *The Fifth Century in Rome: Art, Liturgy, Patronage, Rome.* Ed. Foletti, I., Gianandrea, M. Rome: Viella, 139–159.

Fonseca, Kliche 2007: Luis Fonseca, Thomas Kliche. *Verführerische Leichen – verbotener Verfall. „Körperwelten" als gesellschaftliches Schlüsselereignis. Perspektiven Politischer Psychologie*. <https://www.aerzteblatt.de/archiv/55358/Verfuehrerische-Leichen-verbotener-Verfall>.

Freud 1908: Sigmund Freud. *Creative Writers and Day-Dreaming*.

Hachlili 1997: Rachael Hachlili. *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*. Leiden: Brill.

Heilbrunn Timeline of Art History 2000: *Figural Representation in Islamic Art*. New York: Metropolitan Museum. <http://www.metmuseum.org/toah/hd/figs/hd_figs.htm>.

Hurlston, Mueck 2011: David Hurlston, Ron Mueck. *National Gallery of Victoria (Exhibition Catalog)*. Melbourne: National Gallery of Victoria.

Цермановић Кузмановић, Срејовић 1992: Александра Цермановић Кузмановић, Драгослав Срејовић. *Речник ӣрчке и римске митолоӣије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Cachin 1990: Françoise Цацхин. *Manet*. Paris: Editions du Chene.
Casey 2000: Damien Casey. „Sacrifice, Piss Christ, and liberal excess". *Law, Text, Culture*, 5(1), 154–173.
Cook 1821: James Cook. *A voyage to the Pacific Ocean: undertaken by command of His Majesty, for making discoveries in the Northern Hemisphere: performed under the direction of Captains*.
Corso 2007: Antonio Corso. *The Art of Praxiteles, II, The Mature Years*. Roma: L'ERMA di Bretschneider.
Chatterjee, Vartanian 2014: Anjan Chatterjee, Oshin Vartanian. „Neuroaesthetics". *Trends in Cognitive Sciences*, Volume 18, Issue 7, 370–375.

Oliver M. TOMIĆ
Nenad N. PERIĆ

ART AND TABOO – A CROSS-SECTION THROUGH HISTORY AND COMMUNICATION WITH SOCIETY

Summary

The paper deals with taboo as an inseparable feature of the visual arts throughout history, which often decisively determines the character of an individual epoch, culture or style. Selected examples from several creative periods, religions and civilizations show that breaking taboos is an integral part of the development process in art and the way art communicates with its environment-society in general, not just the part of the society that is interested in art. The presented examples of taboos relate both to the selection of themes and motifs, and to the creative process itself in its various phases. It also points to the development of awareness of the existence of taboos in conclusion with (post)modern art, where their negative evaluation and breaking have in a certain way become the obligations of creators.

Keywords: Taboo, art, Christianity, society, communication, provocation.

Рад је предат 10. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРАВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 305:342.726-054.73(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60987

Оригинални научни рад

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Иīор Љ. НЕДЕЉКОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

РОДНА ПЕРСПЕКТИВА УСТАВНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ ИНТЕРНО РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ***

Ајстракт: Интерно расељена лица са Косова и Метохије представљају једну од најрањивијих друштвених група у постконфликтном периоду, а међу њима жене се суочавају са посебно сложеним и често невидљивим облицима правне и социјалне искључености. Иако Устав Републике Србије гарантује равноправност и заштиту основних права свих грађана, у пракси се уставноправна заштита расељених жена показује недовољно делотворном. У овом раду анализира се правни положај интерно расељених лица кроз родну перспективу, са фокусом на приступ правди, имовинска и породична права, заштиту од насиља, социјалну сигурност и право на повратак. Циљ рада је да се, кроз уставноправну анализу и модел родне осетљивости, допринесе разумевању положаја интерно расељених лица као кључног питања у оквиру укупне политике према Косову и Метохији.

Кључне речи: уставноправна заштита, интерно расељена лица, Косово и Метохија, жене, родна равноправност, друштвена маргинализација.

Проблем интерно расељених лица са Косова и Метохије један је од најдуготрајнијих и најосетљивијих аспеката постјугословенског правно-политичког простора. Иако је о њиховом положају у различитим правним, друштвеним и политичким контекстима већ писано, родна димензија расељености, нарочито положај жена, остаје потиснута у другом плану научних и институционалних анализа. У фокусу овог рада је управо то место, маргина унутар маргине, где се прожимају уставноправна недореченост и родна невидљивост. Расељене жене, било као самохране мајке, удовице, жртве ратних или постконфликтних облика насиља, или као носиоци породичне и економске стабилности у расејању, суочавају се са препрекама које нису само социјалне, већ и правне природе (Krasniqi et al. 2020: 462–463). Формално, Устав Републике Србије гарантује једнакост, достојанство и правну

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-4370-7690, marina.mijatovicc@gmail.com
** Стипендиста, ORCID 0009-0004-4332-5996, igornedeljkovic1234@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

заштиту свих грађана, али се у пракси показује да жене у расељеничком положају често остају недовољно обухваћене правним механизмима, било због нормативних празнина, било услед институционалне инерције. Оне се налазе у зони између државног и недржавног, личног и политичког, нормативног и стварног. Посматрано из уставноправне перспективе, питање расељених жена захтева вишеслојни приступ, потребно је преиспитати у којој мери постојећи уставни оквир препознаје и штити њихов положај, али и како се та заштита спроводи у контексту институционалне ограничености примене српског правног поретка на територији Косова и Метохије. Родна анализа овде није само друштвени коректив, већ постаје нужан алат за разумевање уставног система који жели да буде праведан, али ризикује да остане формалан уколико не уважава различите нивое угрожености (Webster et al. 2019: 260–261).

У том смислу, овај рад настоји да понуди синтезу уставноправне анализе и родне перспективе, усмерене ка бољем разумевању правне стварности расељених жена. Полазећи од нормативног оквира, разматрају се конкретни изазови са којима се оне суочавају: остваривање имовинских и породичних права, приступ социјалној заштити, правна помоћ, институционална подршка и заштита од насиља. Питање није само у томе шта им припада по закону, већ и у томе зашто су те гаранције често недоступне или неостварене. Истраживање се заснива на анализи правних извора, као и доступних емпиријских података и извештаја организација које се баве интерно расељеним лицима и женским правима. Циљ је да се покаже да је уставноправна заштита расељених жена са Косова и Метохије не само питање права већ и огледало степена социјалне правде у савременом српском друштву.

ПРАВНИ И ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Проблем интерно расељених лица са Косова и Метохије представља једно од најосетљивијих питања у постконфликтној стварности Србије. Више од две деценије након оружаног сукоба и унилатералног проглашења независности Косова, хиљаде грађана Републике Србије налазе се у статусу унутрашње расељених лица. Ова категорија становништва обухвата појединце који су напустили своје домове услед оружаних сукоба, етнички мотивисаног насиља и институционалне несигурности, без могућности да се безбедно врате, а да притом нису прешли међународно признату државну границу. Иако формално уживају заштиту унутар правног поретка Србије, у пракси су изложени бројним препрекама, правним, социјалним и институционалним. Значајан број интерно расељених лица са Косова и Метохије од почетка је као пожељно трајно решење препознавао интеграцију у средине у којима су се нашли након напуштања својих домова. Ипак, у званичним политикама и јавном дискурсу, повратак на Косово и Метохију остаје примарно заговарано решење. Та опција, међутим, у садашњем друштвено-политичком и безбедносном контексту показује се као веома отежана, а у бројним случајевима и потпуно неодржива. Оклевање да се интеграција третира као равноправна могућност често произлази из чињенице да је њено прихватање у Србији повезано са сложеним

и осетљивим питањем коначног статуса Косова, што ову тему премешта из домена социјалне и правне заштите у сферу високо политизованих одлука (Шљивић 2005: 176). Са становишта позитивног права, интерно расељена лица у Републици Србији имају право на једнак приступ образовању, здравству, социјалној заштити и правосуђу. Међутим, проблеми у вези са реституцијом имовине, недостатак механизама за ефикасан повратак, као и ограничен приступ правној заштити на територији Косова и Метохије, додатно усложњавају њихов положај. Катастарски систем Косова,[1] изграђен након конфликта 1998–1999. године, и даље је непотпун услед значајног броја оригиналних евиденција које су, приликом повлачења српских снага, пренете у Београд. Једна од кључних тачака Бриселског дијалога између Београда и Приштине било је питање катастарских записа, што је резултирало Споразумом из 2011. године. Према овом документу, Србија је преузела обавезу да изврши дигитализацију свих оригиналних катастарских књига насталих пре 1999. године и да их, у скенираном облику, упореди са обновљеним катастром на простору Косова. Циљ споразума био је успостављање поузданог и правно ваљаног катастарског система на Косову, који би могао да обезбеди заштиту легитимних својинских права грађана и допринесе решавању дуготрајних имовинских спорова насталих у ратном контексту. Међутим, имплементација је напредовала веома споро (Simić i dr. 2022: 97–98). Као одговор на обавезе из споразума, институције образоване на простору Косова припремиле су Предлог закона о Агенцији за поређење и верификацију катастарских записа. Ова агенција би имала задатак да у случајевима неслагања између катастарских евиденција и појединачних имовинских захтева утврди која је документација веродостојна. Поступак би подразумевао да се власници, или њихови законски наследници, обавесте директно на пријављеној адреси или путем службеног гласила Секретаријата Агенције (Matijević 2015: 107–108). Институционална подељеност правног система, односно одсуство примене српских закона у делу територије Косова и Метохије, доводи до правне несигурности која директно погађа расељене, нарочито када је реч о женама, старима и самохраним родитељима.

У друштвеном смислу, расељена лица се суочавају са дугорочним последицама дислокације, социјалном искљученошћу, економском нестабилношћу, проблемима у интеграцији у нове заједнице, као и са психолошким и културним последицама губитка домовине. Њихова маргинализација се често манифестује у отежаном приступу тржишту рада, образовању, али и у слабом представљању у јавним политикама. Подаци о просечној старости показују да је популација интерно расељених лица у целини млађа у односу на општу старосну структуру становништва централне Србије и Војводине, где је и највећа концентрација ових лица. Према брачном статусу, расподела међу расељенима је приближно уравнотежена и не показује значајнија одступања у односу на становништво ових региона. Са етничког аспекта, расељено становништво одликује релативно висок степен хомогености, будући да већину чине Срби, док Роми представљају другу по бројности групу, са уделом од око 11% (UNHCR 2001: 24–25). Расељене жене, посебно оне које су биле жртве ратног или постконфликтног насиља, додатно су изложене дискриминацији,

1 Овај назив не прејудицира ставове о статусу и у складу је са Резолуцијом СБ УН 1244/99 и мишљењем Међународног суда правде о проглашењу независности Косова и Метохије.

сиромаштву и институционалној невидљивости. Проблем ограничености улоге жене у оквиру породице представља феномен који је присутан у свим савременим друштвима, без обзира на степен њихове економске или културне развијености, што бива наглашено у процесу интерног расељавања. Жене често за исти посао добијају мању новчану накнаду у односу на мушкарце и неретко се посматрају као резервна радна снага, будући да чине значајан удео у укупној незапослености. У економски неразвијеним срединама оне су изложене вишеструкој експлоатацији, обављају тешке послове, раде дуже радно време и за то примају минималну зараду. Неравноправан положај жена наставља се и у сфери политичког живота. Недовољна и несразмерна заступљеност у партијским структурама, парламенту, извршној и управној власти указује на трајну неједнакост. У јавности је и даље присутно неповерење у капацитет и намеру жена да обављају функције од ширег друштвеног значаја (Шијаковић 2005: 330). Одсуство јединствене и дугорочно одрживе стратегије интеграције или повратка, представља кључни изазов интерно расељених лица. Политике које се односе на расељена лица често су фрагментарне, пројектно оријентисане и зависне од међународних донација, без дубље структуралне подршке. Положај расељених жена са Косова и Метохије у значајној мери одређује степен остваривања њихових социјалних и економских права. Право на социјалну интеграцију, уз могућност запослења и обезбеђивања адекватног животног стандарда, представља један од најважнијих предуслова њихове пуне друштвене укључености. Недовољно остваривање ових права често доводи до сужавања друштвених мрежа, смањења броја блиских контаката и ограниченог учешћа у културним и спортским активностима. На тржишту рада расељене жене се понекад суочавају са дискриминаторним поступањем, било у процесу запошљавања, било на самом радном месту, а слични проблеми јављају се и приликом коришћења здравствених услуга. Ове препреке додатно продубљују социјалну искљученост и смањују могућности за економску самосталност. Старија популација расељених жена нарочито је погођена проблемима у остваривању права на пензију и здравствену заштиту. Најчешће се ради о потешкоћама са непотпуном или непостојећом документацијом, непризнавањем радног стажа, дуготрајним административним процедурама или последицама уништених архива у појединим срединама. Пензије се, уобичајено, одређују на основу радних књижица, али у њиховом одсуству Фонд за пензијско и инвалидско осигурање додељује привремене износе који су значајно нижи од законом предвиђених. Посебно је неповољан положај жена које су највећи део живота провеле као домаћице, јер не испуњавају услове за стицање права на било какву пензију, што их чини изразито социјално и економски рањивом групом (Павлов и др. 2006: 45–46). Иако су постојали покушаји да се кроз законодавне и институционалне мере побољша положај ових лица, стварни напредак је ограничен. Поред тога, сложена политичка ситуација на Косову и Метохији отежава било какву координисану међународну акцију усмерену на решавање питања интерно расељених. Овај период обележен је и слабљењем друштвених норми и померањем вредносних оквира, што се посебно одразило на односе између генерација. Ауторитет старијих је све чешће био довођен у питање услед масовних миграција, осећаја несигурности, неизвесне будућности и брзе појаве нових друштвених вредности. У таквом амбијенту,

старији су истицали да млади делују без обзира на мишљење окружења, живе „од данас до сутра“, док се све чешће запажа занемаривање савета старијих и промена у традиционалним обрасцима понашања (Zlatanović 2022: 15–16).

Неопходно је, стога, развити мултидисциплинарни приступ који ће, поред уставноправне анализе, укључити и друштвене аспекте расељавања, и то, родне, економске, психолошке и културолошке. Проблем интерно расељених лица са Косова и Метохије није само питање повратка или имовине, већ је то питање очувања идентитета, заштите основних људских права и обезбеђивања правне сигурности за један значајан, али често запостављен део становништва.

РОДНА ПЕРСПЕКТИВА УСТАВНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ

Родна равноправност представља један од темељних принципа савременог уставноправног система и саставни део концепта људских права. Она не подразумева само формалну једнакост пред законом, већ и стварање услова за суштинско уживање права без дискриминације по основу пола. Устави већине демократских држава, па и Устав Републике Србије, садрже одредбе које гарантују једнаку заштиту и једнаке могућности за све, али питање родне перспективе захтева дубље разматрање, нарочито у контексту њене примене у пракси. Један од кључних изазова је разлика између формалне и стварне једнакости. Формална једнакост значи да су права и слободе гарантоване свим грађанима без обзира на пол, али у стварности постоје бројне препреке које онемогућавају жене и мушкарце да једнако остварују та права. Ове препреке могу бити правне, институционалне, културолошке или економске природе. Због тога је уставноправна заштита ефикасна само онда када препознаје родно засноване неједнакости и предвиђа механизме за њихово отклањање. Концепт родне равноправности у савременој правној и политичкој теорији не посматра се искључиво као питање заштите основних људских права, већ и као кључни предуслов одрживог економског развоја и друштвене кохезије. Управо из тог разлога, родна перспектива је системски интегрисана у све јавне политике и програмске активности Европске уније, укључујући области економије, социјалне политике, образовања и запошљавања. Република Србија, као држава у процесу приступања Европској унији, усвојила је обавезу хармонизације свог правног и институционалног оквира са релевантним стратешким документима ЕУ, те се обавезала на имплементацију циљева и мера усмерених ка унапређењу родне равноправности у складу са европским стандардима (Štrbac, Janković 2019: 112). Родна перспектива у уставноправној заштити подразумева системско разматрање утицаја сваке уставне норме на положај жена и мушкараца. То значи да приликом креирања закона, јавних политика или судске праксе, држава мора водити рачуна о томе да ли предложена решења равноправно користе свим грађанима. Случај Србије јасно илуструје како државни органи могу прилагођавати представљање својих одлука различитим друштвеним и политичким актерима, чиме се ствара утисак усаглашености са принципима родне равноправности. Међутим, овакав приступ често производи унутрашње противречности, док се у јавности промовишу мере које формално подстичу једнакост полова, у исто време се спроводе поступци

и доносе одлуке које у пракси ограничавају или успоравају њено пуно остварење. Ова двострука динамика открива јаз између нормативних оквира и стварне примене права (Lončar 2024: 15). У том смислу, појам родно осетљивог тумачења права добија све већи значај. Он подразумева да судови, уставни судови и друга надлежна тела приликом тумачења уставних норми узимају у обзир и специфичне потребе и положај различитих родних група. Практична искуства указују на то да механизми судске заштите у области остваривања родне равноправности и даље не пружају задовољавајући ниво ефективности. На то у значајној мери утичу бројне препреке у остваривању приступа правди, дуготрајни структурни проблеми у функционисању правосудног система, као и ограничено разумевање друштвених и правних аспеката родне неравноправности. Додатни изазов представља недовољно познавање њених узрока и последица, као и комплексних правних стандарда и концепата утврђених међународним инструментима и националним прописима (Пајванчић, Петрушић 2014: 39) У пракси, родна перспектива уставноправне заштите најчешће се испитује кроз три кључна сегмента:

1. Заштита од дискриминације – Уставне гаранције забране дискриминације по основу пола морају бити пропраћене ефикасним правним средствима, укључујући могућност поништавања дискриминаторних аката и санкционисања починилаца.

2. Позитивне мере – Ради постизања стварне равноправности, држава има обавезу да примењује посебне мере које привремено дају предност мање заступљеном полу у појединим областима, као што су запошљавање, учешће у политичком животу или приступ образовању.

3. Институционални механизми – Успешно спровођење родне равноправности захтева постојање независних тела, омбудсмана, савета или комисија које надзиру примену закона и уставних норми у овој области.

Посебну пажњу треба посветити чињеници да уставноправна заштита није изолована од друштвеног и културног контекста. Чак и када су правне норме у потпуности усклађене са међународним стандардима, родни стереотипи, патријархални обрасци и дубоко укорењене предрасуде могу значајно умањити њихов ефекат. Посматрано из историјско-правне перспективе, обичајно право представља најранији облик регулисања међусобних односа унутар људских заједница, који је постојао много пре појаве писаних законских норми. Често се наглашава да сваки правни систем своје корене налази у обичају, јер су управо неписана правила понашања била први инструмент уређивања социјалних односа. Писани закони су се касније развили као вид формалног кодификовања и институционалног утврђивања већ постојећих обичајних правила, чиме је обезбеђена њихова шира примена и већи степен правне сигурности (Мијатовић, Сарафова 2025: 386). Због тога је неопходно да се уставноправни оквир допуни образовним, културним и економским мерама које подстичу родну равноправност у свим сегментима друштва. Међународни документи, попут Конвенције о елиминацији свих облика дискриминације жена (CEDAW) и Европске конвенције о људским правима, имају значајан утицај на развој уставноправне заштите у овој области. Они не само да постављају обавезујуће стандарде, већ и дају смернице државама како да унапреде постојеће

механизме. Уставно право, уколико се тумачи у складу са овим инструментима, постаје моћан алат за отклањање родних неједнакости. У последњим закључним запажањима упућеним Републици Србији (2019), Комитет за елиминацију свих облика дискриминације жена указао је на потребу за систематским мерама усмереним ка унапређењу положаја маргинализованих група жена, са нагласком на жене из руралних подручја. Једна од кључних препорука односила се на израду детаљне и свеобухватне анализе распрострањености и структурних узрока родно заснованог насиља према женама и девојчицама, уз обавезно укључивање података који обухватају сеоске средине. Поред тога, наглашена је неопходност спровођења процене потреба и обезбеђивања адекватног приступа правној заштити, здравственим услугама и психосоцијалној подршци свим жртвама насиља повезаног са оружаним сукобима, при чему је потребно посебно водити рачуна о положају жена и девојчица из руралних области и других друштвено осетљивих категорија, као што су интерно расељена лица. Комитет је такође препоручио доношење и спровођење циљаних, родно сензитивних и временски одређених мера, укључујући и привремене посебне мере, које би омогућиле проширење могућности за образовно, професионално и економско оснаживање жена, посебно младих жена, Ромкиња, жена са инвалидитетом и жена из руралних средина. Истовремено, Комитет је изразио забринутост због постојања високе стопе незапослености међу Ромкињама, женама са инвалидитетом и женама у руралним подручјима, као и због изражене родне неравнотеже на тржишту рада међу младима, где младе жене у просеку бележе већу стопу незапослености од младих мушкараца. Додатно је указано на недовољно учешће жена у програмима припреме за родитељство, што се препознаје као сегмент који захтева додатну пажњу и усмерене јавне политике (Beker i dr. 2023: 32). Још један важан аспект је заштита права жена и мушкараца у специфичним ситуацијама, као што су рат, постконфликтни периоди, масовне миграције или ванредна стања. Тада често долази до појачане рањивости појединих група, а уставноправни механизми морају бити довољно флексибилни и ефикасни да одговоре на такве изазове. У домену управљања у условима оружаних сукоба, најзначајнији међународни механизми који регулишу положај и заштиту жена садржани су у резолуцијама Савета безбедности Уједињених нација из оквира агенде *Жене, мир и безбедност*. Међу њима, посебно место заузима Резолуција 1325, усвојена у октобру 2000. године, која се у међународноправној теорији и пракси препознаје као преломна тачка у развоју стандарда за заштиту жена од насиља у контексту оружаних сукоба и унапређење њихове улоге у процесима мира и постконфликтне обнове. Ова резолуција темељи се на три кључна принципа деловања:

1. превенцији оружаних сукоба и родно заснованог насиља,
2. свеобухватној заштити жена од свих облика насиља,
3. њиховом активном и равноправном учешћу у питањима мира, безбедности и управљања кризама.

Као четврти елемент издваја се сегмент хуманитарне подршке и опоравка, који обухвата посебне мере усмерене на задовољавање потреба жена и девојака у избегличким и расељеничким заједницама (Holzner 2021: 4). У јавној перцепцији,

иако то није утемељено у нормама међународног хуманитарног права, жене се у оквиру цивилног становништва често сврставају у заједничку категорију „жене и деца", док се мушкарци, посебно они у узрасту погодном за борбу, неретко посматрају искључиво као потенцијални борци, чиме се занемарује чињеница да међу њима има великог броја цивила, укључујући младе који нису узели оружје, као и дечаке и старије мушкарце који, због година или других околности, не би смели бити регрутовани (Lindsey 2001: 28). Савремени трендови у овој области усмерени су ка интегрисању родне перспективе у све сегменте уставноправне праксе, од тумачења основних права, преко законодавних иницијатива, до праћења и евалуације примене уставних норми. То подразумева и редовно прикупљање података раздвојених по полу (UN WOMEN 1989). Уставноправна заштита из родне перспективе, дакле, није статичан појам, већ динамичан процес који се стално развија у складу са променама у друштву и међународним стандардима. Њена сврха није само да гарантује једнакост на папиру, већ да створи реалне услове у којима ће свако, без обзира на пол, моћи да оствари своја права у пуној мери.

ПОЛОЖАЈ ИНТЕРНО РАСЕЉЕНИХ ЖЕНА: ИМОВИНСКА, ПОРОДИЧНА И СОЦИЈАЛНА ПРАВА

Проблематика положаја интерно расељених жена отвара низ правних и друштвених питања од изузетне важности и друштвене осетљивости. Оно је у својој суштини вишеслојно јер га прожимају последице оружаних сукоба, политичких криза, природних катастрофа, али и структурне родне неједнакости које постоје и у мирнодопским условима. Када жена постане расељено лице, она се суочава са истовременим губитком физичке сигурности, социјалне подршке и приступа економским ресурсима. Ови губици имају директан утицај на остваривање њених имовинских, породичних и социјалних права, која би, према међународним и уставним стандардима, морала да буду једнако заштићена без обзира на њен статус. За разлику од жена избеглица, које имају могућност регистрације код УНХЦР-а и приступа помоћи различитих хуманитарних субјеката, интерно расељене жене остају у границама своје државе, због чега је управо на националним властима главна обавеза да им обезбеде заштиту и неопходну подршку (Brookings-Lse 2014: 4). Након престанка сукоба на Косову и Метохији 1999. године и успостављања КФОР-а и Мисије Уједињених нација на Косову (*UNMIK*), имовина припадника неалбанских заједница постала је честа мета напада, што је довело до значајне штете или потпуне уништености имовине (Volš 2017: 5). У марту 2004. године, упркос присуству снага КФОР-а, дошло је до масовних напада албанских екстремиста током којих је у периоду од два дана спаљено или у потпуности разрушено 35 православних храмова и манастира, протерано више од четири хиљаде припадника српске заједнице и уништено на стотине српских стамбених објеката широм Косова и Метохије (Stevanović 2021: 310). Међународно право људских права (IHRL)[2] може се сматрати кључним полазиштем за анализу норми које подржавају концепт трајних

2 IHRL – International human rights law.

решења за интерно расељена лица, и то из више разлога. Прво, стандарди међународног права људских права видљиво су интегрисани у нормативне оквире и саветодавне су природе, који се баве трајним решењима у контексту интерног расељавања. Друго, за разлику од неких других грана међународног права, ови стандарди се примењују на све облике и узроке расељења, без обзира на специфичне околности настанка. Треће, посматрано кроз призму приступа заснованог на људским правима, управо овај правни оквир нуди најсистематичнију и најсвеобухватнију основу за утврђивање правне и нормативне легитимности трајних решења за интерно расељене особе (Casalin 2023: 14). Срби који су расељени са Косова и Метохије чине једну од најосетљивијих друштвених група, живећи већ више од деценије далеко од својих домова и лишени могућности да користе своју имовину. Њихов положај у многим аспектима одражава проблеме са којима се сусрећу и Срби који су остали да живе на простору Косова и Метохије, ограничена слобода кретања, дискриминација, угрожена безбедност, недоступност тржишта рада и отежан приступ основним јавним услугама. Међутим, статус интерно расељених лица додатно погоршава ове околности. Могућност њиховог повратка у родна места и даље је неизвесна, како због политичке нестабилности у вези са статусом Косова, тако и због недовољно развијених механизама за повраћај имовине и подршке у процесу повратка. Недостатак неопходне документације често онемогућава упис некретнина у катастар, а финансијске тешкоће и осећај несигурности додатно ограничавају њихову способност да путују на Косово и Метохију ради прибављања докумената или обиласка имовине (Tawil 2009: 18). Расељене жене често губе фактички приступ својој имовини, било услед уништења, заузимања или незаконите пренамене, било због административних и правних препрека у доказивању власништва. Посебно је проблематично када је власништво било уписано искључиво на мушке чланове породице, што је у појединим срединама и даље доминантна пракса. У таквим случајевима, жена не само да губи дом, већ и правни капацитет да потражује накнаду или враћање имовине. Интерно расељена лица са Косова и Метохије имају право да остварују своја имовинска права под истим условима као и остали становници тог подручја, што подразумева заштиту по основу српског националног правног система, као и специфичних прописа који важе на територији Косова и Метохије. Међутим, правни оквир који се тренутно примењује карактерише сложена и неуведена комбинација норми које потичу из различитих правних извора. Рано решавање стамбено-имовинских питања представља значајан корак ка постизању трајног мира, али иницијативе за решавање других кључних изазова, као што су спорови у вези са нестамбеном имовином, још увек нису адекватно развијене. Проблем додатно отежава промена катастарске евиденције која је на снази након 1999. године, при чему није сва документација у потпуности пренета услед услова успостављања Кумановског споразума.[3] Ова непотпуност катастарских података доприноси појави бројних случајева незаконитог присвајања имовине, посебно у областима

3 Војно-технички споразум, познатији под називом Кумановски споразум, 9. јуна 1999. године, потписан је на војном аеродрому у близини Куманова и означио је престанак НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије. Овим споразумом заустављени су ваздушни напади НАТО-а, а већ следећег дана Савет безбедности усвојио је Резолуцију 1244.

где је стара евиденција некомплетна или недоступна. Иако су правни механизми омогућили подношење захтева за упис права, проблеми у вези са признавањем и приступом документацији и даље су значајна препрека. Јављају се и бројне злоупотребе у виду преварних трансакција које укључују продају стамбене, пољопривредне и пословне имовине интерно расељених лица. Ове злоупотребе подразумевају коришћење фалсификованих пуномоћја, неважећих уговора о купопродаји и лажних личних докумената. Дуго трајање статуса расељености, који се протеже на скоро две деценије од завршетка сукоба, створило је повољне услове за такве незаконите активности и додатно отежало заштиту имовинских права ове рањиве групе (Volš 2017: 13–14, 18). Имајући у виду да сва интерно расељена лица поседују право на повраћај имовине која им је незаконито одузета или, у случају да повраћај није изводљив, на одговарајућу надокнаду, мора се нагласити да остваривање ових права захтева снажну и сталну подршку нарочито у облику правне и институционалне заштите коју у поступцима реституције пружају представници међународне заједнице. Без такве подршке механизми за повратак или компензацију често остају формалне претензије без практичне реализације (Перић 2025: 103).

Расељавање често доводи до разарања породичних веза. У пракси, многе расељене жене немају документацију којом би доказале брачни или родитељски статус, што отежава или онемогућава коришћење породичних права. Овај проблем је посебно изражен у ситуацијама када су матичне књиге уништене, непотпуне или недоступне, а поступци обнове докумената компликовани и дуготрајни. У таквом контексту, држава има позитивну обавезу да обезбеди флексибилне процедуре које ће омогућити женама да остваре своја породична права без непотребних административних баријера. Увођењем новог поступка за утврђивање времена и места рођења, предвиђеног изменама и допунама Закона о ванпарничном поступку, омогућено је да велик број лица која су раније остајала ван матичних евиденција коначно стекну право на упис и добијање извода из матичне књиге рођених. Иако је на овај начин значајно смањен број особа без основне личне документације, и даље постоје појединци који нису успели да прибаве неопходне изводе или да региструју пребивалиште, што остаје важан изазов за приступ њиховим правима (Трифковић 2018: 14–15).

Социјална права интерно расељених лица обухватају приступ здравственој заштити, образовању, запошљавању, социјалним давањима и програмима подршке. Иако формално држављани, интерно расељени често се у пракси третирају као грађани с умањеним правима, стога њихова могућност остваривања основних грађанских и социјалних права значајно је ограничена. Када се говори о квалитету живота, далеко је испод стандарда општег друштвеног благостања, јер се живот одвија у условима продужене економске неизвесности и друштвене маргинализације. Поред честог недостатка стабилних прихода, ове групе се сусрећу и са ограниченим приступом трајним пословним приликама и адекватном тржишту рада. Такав економски положај прати дубок осећај понижења и слабљење капацитета за планирање будућности (Bobić 2009: 106). Нижа стопа економске активности жена на тржишту рада често је последица утемељених патријархалних норми. У традиционалним друштвеним моделима рад жене у великој мери се подразумева у оквиру домаћинства, док се ангажмани у јавној сфери увелико препуштају мушкарцима

(Владисављевић 2011: 18). Такав распоред улога ограничава могућности жена за запошљавање и економско осамостаљивање, али и ојачава језгро родне неједнакости у друштву. Додатни изазови јављају се у области здравствене заштите, нарочито када је реч о репродуктивном здрављу и психосоцијалној подршци. Жене са искуством насиља, нарочито интерно расељене, често нису системски препознате као специфична корисничка група, нити им се обезбеђују услуге које адекватно одговарају њиховим потребама. Услуге социјалне и правне подршке неретко нису правовремене нити прилагођене специфичном контексту њиховог живота, што резултира ниским степеном задовољства корисница пруженом помоћи. Поред психолошке и правне заштите, женама изложеним насиљу неопходна је и финансијска подршка, посебно у случајевима када немају сопствене приходе, како би им се омогућило да остваре економску независност и безбедан живот (Пешић 2015: 36). Од 2000. године број повратника српске и других неалбанских заједница у АП Косово и Метохија остао је скроман. Многи који су се привремено вратили, убрзо су донели одлуку да поново напусте покрајину због нарочитих безбедносних ризика. Повратак у пракси блокира низ структурних и непосредних препрека, што свеопште гледано подрива могућност одрживог и сигурног повраћаја становништва у њихова места порекла (Krstić 2012: 17–18). Положај расељених жена представља показатељ колико је једно друштво спремно да у пракси примени начело једнакости и поштовања људских права. Оснаживање расељених жена, и расељених лица у целини, кроз пуно уживање имовинских, породичних и социјалних права није само питање правде и законитости, већ и предуслов за одрживи мир, стабилност и развој заједница које су погођене расељавањем.

ЗАКЉУЧАК

Анализа положаја интерно расељених лица са Косова и Метохије показује да правни и институционални оквир у Србији формално препознаје њихова права, али да у пракси постоји низ структурних препрека које онемогућавају њихово пуно остваривање. Родна перспектива уставноправне заштите у овом контексту добија посебну тежину, јер указује на потребу да се уставом гарантована права, попут једнакости, достојанства, права на безбедност и правну заштиту, тумаче и примењују на начин који одговара специфичним искуствима и потребама жена у условима дуготрајне расељености. Говори се о вишеслојном проблему у којем се преплићу правни, друштвени, економски и безбедносни фактори. Правни и друштвени контекст интерно расељених лица са Косова и Метохије обележен је дугорочном несигурношћу, економском нестабилношћу и ограниченим приступом јавним услугама. Жене су унутар ове групе у двоструко маргинализованој позицији, као жртве родно заснованог насиља и као расељена лица. Губитак имовине, расељавање из домова, дуготрајна несигурност у погледу статуса и ограничене могућности за економску интеграцију чине ове жене посебно рањивим. Стигма, страх од одмазде, неповерење у институције и недовољна информисаност додатно умањују вероватноћу да ће жене потражити или користити расположиве облике подршке. Недостатак финансијских ресурса, који је чест међу женама без сопствених прихода, чини их

зависним од породице или локалне заједнице. Социјална искљученост у овом контексту није само последица економске зависности, већ и географске изолованости. Узимајући у обзир све наведено, јасно је да је неопходан холистички приступ заштити и оснаживању жена које живе у условима безбедносне нестабилности. Природно је да жене, као особе које се традиционално перципирају као нежнији пол и које често носе већи терет емоционалне бриге за породицу, у кризним ситуацијама показују повећан осећај страха и настоје да остану у оквиру дома, водећи рачуна о деци и домаћинству. Међутим, у таквим околностима, од суштинске је важности да буду свесне могућности тражења подршке и изван оквира породице или локалне заједнице, како би се обезбедила њихова лична безбедност и очувало њихово психолошко благостање. Унапређење положаја жена у оваквим околностима не може се свести само на формално усвајање стратегија и акционих планова. Потребно је системско јачање институција, боља координација међу актерима, адекватно финансирање програма и континуирана обука професионалаца који раде са интерно расељеним лицима а нарочито са женама. Истовремено, важно је радити на промени друштвених ставова и смањењу толеранције на дискриминацију и деградацију, јер без промена у културном и друштвеном контексту институционалне мере могу имати ограничен ефекат.

Закључно, свеобухватан приступ који повезује безбедносну, правну, социјалну и економску димензију, уз поштовање уставних гаранција и међународних стандарда заштите, представља једини одржив начин за побољшање положаја жена из реда интерно расељених лица у условима нестабилности. Интегрисано деловање државних институција, локалних заједница, цивилног друштва и међународних организација треба да обезбеди не само ефикасну правну заштиту већ и стварање услова за њихово пуно и равноправно учешће у друштвеном, економском и политичком животу заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

Beker i dr. 2023: Kosana Beker, Biljana Janjić, Andrijana Čović. *Izveštaj o pravima žena i rodnoj ravnopravnosti u Srbiji za 2023. godinu*. Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz.

Bobić 2009: Mirjana Bobić. *Forced Migrants in Serbia: Refugees and Internally Displaced Persons – Facts and Figures, Coping Strategies, Future*. Refuge: Canada's Journal on Refugees in cited, Vol. 26. No. 1.

Brookings-Lse 2014: *Improving the protection of Internally Displased Woman: Asssesment of Progress and Challenges*. Project on Internal Displacement, Washington D. C. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Improving-the-Protection-of-Internally-Displacement-Women-October-10-2014.pdf>. [7. 8. 2025].

Владисављевић 2011: Марко Владисављевић. *Положај интерно расељених лица на тржишту рада у Србији – Предлог смерница за нову политику подстицања активног тражења посла и запошљавања*. Фонд за развој економске науке: Група 484.

Volš 2017: Meri Marta Volš. „Zaštita i unapređenje imovinskih prava interno raseljenih lica, izbeglica i povratnika na osnovu sporazuma o readmisiji". Tematski izveštaj na temu *Prevarne transakcije imovine*.<https://pravnapomoc.org/wp-content/uploads/2017/08/Tematski-izvestaj-o-prevarnim-transkacijama-imovine.pdf>. [9. 8. 2025].

Zlatanović 2022: Sanja Zlatanović. „Everyday Practices of Gender in the Serbian Community of Post-War South-East Kosovo", *Genealogy*, 6(4), 78. MDPI. <https://doi.org/10.3390/genealogy6040078>.

Krasniqi et al. 2020: Vjollca Krasniqi, Ivor Sokolić, Denisa Kostovicova. *Skirts as Flags: Transitional Justice, Gender and Everyday Nationalism in Kosovo*. Nations and Nationalism, journal of the Association for the Study of Ethnicity and Nationalism (ASEN). London: GB.

Krstić 2012: Ivana Krstić. „Zaštita prava migranata u Republici Srbiji – Priručnik za državne službenike i službenike u lokalnim samoupravama". Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji Projekat *Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije za upravljanje migracijama i reintegraciju povratnika*. Beograd.

Lindsey 2001: Charlotte Lindsey. *Women Facing War.* ICRC Study on the Impact of Armed Conflict on Women. Geneva: International Committee of the Red Cross. <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/icrc_002_0798_women_facing_war.pdf>. [5. 8. 2025].

Lončar 2024: Jelena Lončar. „Autocratic Genderwashing: Gender-Equality Reforms in Serbia". *Politics and Governance*, vol 12. <https://doi.org/10.17645/pag.8204>.

Matijević 2015: Milica Matijević. „The consolidation of cadastre records in Kosovo* and property rights of internally displaced persons". *Strani pravni život*, br. 4. Beograd: Institut za uporedno pravo.

Мијатовић, Сарафова 2025: Марина Мијатовић, Наташа Сарафова. „Утицај културних традиција на остваривање породичних права на Косову и Метохији". *Баштина* св. 65, вол. 35, 385–400.

Павлов и др. 2006: Тања Павлов, Синиша Воларевић, Владимир Петронијевић. *Студија о женама у избеглиштву и расељењу*. Београд: Група 484.

Пајванчић, Петрушић 2014: Маријана Пајванчић, Невена Петрушић. *Значај институционалних механизама за остваривање родне равноправности*. Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 67. год. LIII. Ниш: Правни факултет.

Перић 2025: Слободанка Перић. „Остваривање социјално-економских права Срба и неалбанског становништва на Косову и Метохији – између идеје и идеологије". Научни пројекат *Праћење стања људских права на Косову и Метохији за период март 2024 – март 2025. године*. Приштина: Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици; Косовска Митровица: Правни факултет.

Пешић 2015: Данијела Пешић. „Услуге подршке за жене са искуством насиља у Републици Србији – достигнути стандарди и (не)задовољство корисница". *Социјална политика*, год. 50. бр. 3, 33–59.

Simić i dr. 2022: Marina Simić, Alisa Berezina, Nataša Ivaneža, Stamatis Psaroudakis, Veronika Vasilić. *The socioeconomic status of internally displaced people in South East Europe: The cases of Serbia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo*. 6 Global Campus Human Rights Journal. <http://doi.org/10.25330/2503>.

Stevanović 2021: Miroslav Stevanović. „Odgovornost za uništavanje srpske nacionalne baštine tokom međunarodog mandata na KiM". *Megatrend revija*, Vol. 18, br. 4, 303–322.

Tawil 2009: Edward Tawil. *Imovinska prava na Kosovu: Ukleto nasleđe jednog društva u tranziciji*. Međunarodni centar za tranzicionu pravdu.

Трифковић 2018: Милијана Трифковић. *Остваривање економских и социјалних права интерно расељених лица у Србији*. Београд: Иницијатива за економска и социјална права.

UNHCR 2001: Visoki komesarijat Ujedinjenih Nacija za izbeglice, Komesarijat za izbeglice Republike Srbije. *Registracija lica raseljenih sa Kosova i Metohije*. Humanitarna kancelarija Evropske zajednice. <https://kirs.gov.rs/media/uploads/Interno-raseljena-lica/Registracija-IRL-2001-pdf.pdf>. [26. 7. 2025].

UN WOMEN 1989: United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women. *General recommendations made by the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, No 9.* <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/recomm.htm>. [9. 8. 2025].

Holzner 2021: Brigitte Holzner. *Engendering Governance After Armed Conflict: Observations from Kosovo*. Frontiers in Sociology, Policy and Practice reviews. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.574225>.

Casalin 2023: Deborah Casalin. *Durable Solutions for IDPs: Normative Anchors in International Human Rights Law,* Working Paper No. 37. University of Antwerp Belgium.

Шијаковић 2005: Иван Шијаковић. „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене". *Теме*, вол. 29. бр. 3, 323–336.

Шљивић 2005: Милена Шљивић. „Расељена лица са Косова и Метохије као предмет истраживања". *Баштина* св. 38, 175–182.

Štrbac, Janković 2019: Katarina Štrbac, Brankica Janković. *Gender equality in the institutional framework of the EU and the Republic of Serbia*, Facta Universitatis, Law and Politics, Vol. 17, No 2. <https://doi.org/10.22190/FULP1902101S>.

Webster et al. 2019: Kaitlyn Webster, Chong Chen, Kyle Beardsley. *Conflict, Peace, and the Evolution of Women's Empowerment*. International Organization 73. Cambridge: University Press.

Marina D. MIJATOVIĆ
Igor Lj. NEDELJKOVIĆ

THE GENDER PERSPECTIVE OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL PROTECTION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS FROM KOSOVO AND METOHIJA

Summary

Internally displaced persons from Kosovo and Metohija represent one of the most vulnerable social groups in the post-conflict period, with women among them facing particularly complex and often invisible forms of legal and social exclusion. Although the Constitution of the Republic of Serbia guarantees equality and the protection of fundamental rights for all citizens, in practice, the constitutional protection of displaced women proves to be insufficiently effective. This paper analyzes the legal status of internally displaced persons from a gender perspective, focusing on access to justice, property and family rights, protection from violence, social security, and the right of return. The aim of the paper is to contribute, through constitutional analysis and a gender-sensitive model, to understanding the position of internally displaced persons as a key issue within the overall policy towards Kosovo and Metohija.

Keywords: constitutional protection, internally displaced persons, Kosovo and Metohija, women, gender equality, social marginalization.

Рад је предат 14. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 342.828.2(497.115)"1992/2024"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59887

Прегледни рад

*Петар М. МАТИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Марко Р. МИЈАТОВИЋ***
Институт за политичке студије, Београд

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У ОПШТИНИ ЛЕПОСАВИЋ ОД 1992. ДО 2024. ГОДИНЕ

Апстракт: Циљ овог рада је да се представи, колико је могуће, целовита слика локалних избора у општини Лепосавић од обнове вишепартијског система у Републици Србији почетком деведесетих година. Општина Лепосавић има занимљиву политичку историју. Од 1912. године ослобођен је турске власти и постао је део српске државе, а од 1953. године ова општина је припојена Аутономној косовскометохијској области, и дуго времена фактички била једина искључиво српска средина у АП Косово и Метохија. Након доласка међународне управе 1999. године, општина Лепосавић, као и друге српске средине на Косову и Метохији, нашле су се у специфичној ситуацији у којој је постојала дуалност власти све до потписивања „Бриселског споразума" 2013. године, који је и ову локалну самоуправу сврстао у ред средина које припадају, још увек неформираној, Заједници српских општина. До нових напетости долази 2022. године кад српски представници напуштају локалне институције привремених органа самоуправе администрације у Приштини, услед упорних и поновљених претњи да неће бити формирана Заједница српских општина. У складу са наведеним чињеницама, несумњива важност Лепосавића даје нам повода да испитамо изборну вољу њених становника, сходно често промењеним контекстуалним условима.

Кључне речи: Лепосавић, Република Србија, Косово и Метохија, локални избори, политичке партије.

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ: ИЗБОРИ ПРВОРАЗРЕДНОГ ИЛИ ДРУГОРАЗРЕДНОГ ЗНАЧАЈА?

Локални избори по свом карактеру представљају изборе за институције на најнижој лествици у вретикалној организацији власти. У литератури која захвата питање избора, они се неретко третирају као другоразредни, односно рефлекс или полигон избори (Јовановић 2008; Матић 2012). Међутим, они неретко могу сигнализирити и промене које ће уследити на централном нивоу, а у нашој политичкој пракси је присутно и пресликавање парламентарних коалиција у локалне скупштине (Стојановић 2022). Специфичности овог случаја се огледају првенствено

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-0205-9762, pmatic75@gmail.com
** Научни сарадник, ORCID 0009-0008-9948-2287, markomijatovic78@gmail.com

у чињеници да за локално становништво ови избори свакако нису другоразредни, већ прворазредни и много важнији него избори за привремене органе власти са седиштем у Приштини, јер репрезентују политичку вољу грађана у средини која се противи њиховим једностраним акцијама.

Циљ овог рада је да укаже на динамику локалних избора и последице у Лепосавићу, једној од општина са српском већином на територији АП Косово и Метохија, пре и након једнострано проглашене сецесије од стране привремених органа у Приштини. Сложене околности функционисања локалних власти у срединама са српском већином, присуство сталних тензија и покушај привремених власти у Приштини да упркос постојећим споразумима укину надлежности наведених општина, указују на значај који локални избори имају у овим заједницама.

Методи који се користе у раду су компарација, како би се тумачили резултати локалних избора у Лепосавићу током протекле три деценије и последице које они производе. Рад је заснован на дескриптивној статистици, пошто се пружају увиди у кључне резултате, односе снага у локалној политичкој арени, излазност и генералне тенденције.

Структура рада обухвата демографске карактеристике општине Лепосавић, преглед локалних избора до агресије НАТО пакта и Кумановског споразума, затим период до потписивања Бриселског споразума и, на крају, период до данашњих дана. На крају следи закључак у коме су наглашене тенденције и политичке последице у овој општини на територији јужне српске покрајине.

ОПШТИНА ЛЕПОСАВИЋ – ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Општина Лепосавић налази се у долини реке Ибар и њена површина је 750 км^2 са око 20 хиљада становника. Данашња општина је формирана 1960. године, од некадашњих општина Лешак, Лепосавић и Слатина. Законом о подручјима, општинама и срезовима у Народној Републици Србији, објављеном у Службеном гласнику 12. децембра 1959. године, општини је припало двадесет катастарских општина, односно насељених места. Ове катастарске општине су припадале Дежевском срезу са средиштем у Новом Пазару (Бербериште), Копаоничком срезу са седиштем у Брусу (Земаница, Црнатово, Бело Брдо, Миоковиће) и Студеничком срезу, са седиштем у Рашкој (сва остала насеља). Како је првобитна општина Лепосавић била део Аутономне косовскометохијске области од 1953. и проширена општина остала је у њеном саставу, доцније у саставу АП Косово и Метохија. Општина Лепосавић има седам месних заједница – Лешак, Лепосавић, Сочаница, Бело Брдо, Врачево, Бистрица и Шаљска Бистрица.

У економском погледу, поред пољопривреде и дрвне индустрије, у општини Лепосавић налазили су се бројни индустријски погони изграђивани од почетка шездесетих, који су се налазили у систему компаније „Трепча“ и сарађивали су са другим економским гигантима као што је Термоелектрана „Обилић“.

Према попису из 1991. године Лепосавић је имао 16.291 становника, од чега су Срби чинили 87,7%, Албанци 6,7% и Муслимани 3,7%. Касније пописе које су организовале привремене институције самоуправе на Косову и Метохији Срби су

бојкотовали. Ратна догађања и успостављање међународне управе условило је померање становника, и према одређеним проценама у општини се налази преко две хиљаде интерно расељених лица из осталих делова Косова и Метохије (Секулић 2003: 137–150). Уједно, дошло је и до дислокације образовних и научних институција у Лепосавић из других делова покрајине, и ту припадају – Учитељски факултет из Призрена, Факултет за физичку културу из Приштине, Висока економска школа из Пећи, Виша саобраћајна школа из Урошевца, као и Институт за српску културу из Приштине.

Привремене институције самоуправе у Приштини, које су организовале попис становништва, дали су оквирну процену броја „становника у општини Лепосавић 2011. и по њој у општини живи 13.712 становника, од чега Срби чине између 90 и 95% становништва (Estimation of Kosovo population 2011). Албанци углавном живе у три национално мешовита села – Кошутово, Бистрица и Церање.

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У ОПШТИНИ ЛЕПОСАВИЋ У ОКВИРУ ПРАВНОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 1992–1999. ГОДИНЕ

Уставно решење из 1990. године поништио је деформације Устава Србије из 1974. године и повратио српску државност на целој њеној територији. То је наишло на одобравање укупне јавности Србије, а посебно косовскометохијских Срба који су трпели последице насилне албанизације покрајине, нарочито видљиве у периоду од средине шездесетих година XX века. Са друге стране, косовскометохијски Албанци почињу да одричу било какав легитимитет српској држави. Насупрот ранијем агресивном наступу, почетком деведесетих Албанци се окрећу „мирном отпору" под руководством политичара и писца Ибрахима Ругова и Демократског савеза Косова, што је заправо представљао својеврсни предах за припрему оружаног устанка који је у организацији Народног покрета Косова и тзв. Ослободилачке војске Косова започео са припремама још од почетка деведесетих, интензивније 1994–1996. и коначно отпочео 1997, а ескалирао 1998. године. У неповољним међународним околностима приступило се преговорима у Паризу, где је обема странама понуђен на усвајање Споразум из Рамбујеа („Привремени споразум о миру и самоуправи на Косову и Метохији"). Према наведеном споразуму Косово и Метохија поседују широку аутономију у оквиру Србије и СР Југославије, док су заједничке остале функције – територијални интегритет, заједничко тржиште, монетарна политика, одбрана и спољни послови, царина, савезни порези и савезни избори. Косовом и Метохијом би управљали скупштина и председник. На Косову и Метохији је предвиђено и ограничено војно-полицијско присуство Србије и Југославије у пограничним гарнизонима, као и у унутрашњости покрајине („Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo", 22 February 1999, интегрални текст у: Симић 2000: 275–325).

За српску страну политички део споразума је био прихватљив, али војни је био споран јер је предвиђао несметано кретање НАТО трупа на целој територији СР Југославије. У наставку преговора, средином марта 1999. године, албанска страна

(иако без јасних гаранција о референдуму о независности, што је био њихов основни захтев) прихватила је споразум, док га је српско-југословенска одбила. То је био увод у НАТО агресију.

Агресија НАТО пакта трајала је 78 дана и завршена је преговорима УН, ЕУ, Руске Федерације, САД, НАТО и СР Југославије и разговорима председника СР Југославије Слободана Милошевића, председника Финске и представника ЕУ Марти Ахтисарија и специјалног изасланика Руске Федерације Виктора Черномидина. Они су резултирали потписивањем Војно-техничког споразума или тзв. Кумановског споразума и усвајањем Резолуције СБ УН 1244, којим је окончана агресија, а којом је планирано и касније реализовано повлачење војно-полицијских снага Србије и СР Југославије са Косова и Метохије, при чему је Резолуцијом СБ УН 1244 Косово и Метохија остао део Србије под међународном управом Уједињених нација, и о чијем се коначном статусу тек требало преговарати.

Усвајањем новог Устава 1990. године и неколико месеци касније одржаним вишестраначким изборима, у децембру исте године у Србији почиње процес политичке плурализације и демократизације. Вишестраначки политички систем значио је укидање монолита Савеза комуниста, али је услед популарности њеног наследника – Социјалистичке партије Србије, посебно међу Србима на Косову и Метохији, бар на самом почетку тог процеса, обезбеђена доминантна позиција наследника Савеза комуниста – Социјалистичка партија Србије. Па ипак, нове политичке опције које су имале своју прву промоцију на националним изборима 1990. године имале су предуслове за ширење политичког деловања и градњу мреже локалних подружница широм Србије, па самим тим и на Косову и Метохији, и општини Лепосавић. Међу њима је била водећа опозициона странка Српски покрет обнове, која у октобру 1990. године оснива Обласни одбор за Рашку област (Нови Пазар, Сјеница, Тутин, Пријепоље, Прибој, Зубин Поток и Лепосавић), на чије чело је постављен Раденко Јоковић (Минић 2023: 259). У наредном периоду долази до формирања и огранака Српске радикалне странке, Демократске странке, а након раскола у Демократској странци 1992. и Демократске странке Србије. Оснивањем Југословенске левице и она добија свој огранак у Лепосавићу.

Локални избори 1992. и 1996. године одржани су по одредбама Закона о територијалној организацији (ЗТО) из 1991. године (Службени гласник Републике Србије бр. 47/91), по већинском, двокружном принципу. Председник Скупштине општине бирао се посредном већином у локалном парламенту.

У први вишестраначки састав Скупштине општине Лепосавић после избора одржаних у децембру 1992. године на којима је учествовало 86,49% бирача и од 89 кандидата ушло од укупно 31 одборника – 23 одборника СПС, 3 одборника СРС, 2 одборника ДЕПОС (коалиције окупљене око СПО), те три одборника група грађана. По националној припадности, 30 одборника су биле српске, а један муслиманске националности (Избори за одборнике скупштина општина града Београда и града Ниша, 1992; Републички завод за статистику, Београд, 1993).

Избори су неспорно показали доминацију СПС, али и одређене позиције које су имали странке пре свега десног политичког спектра – СРС, СПО, а касније и ДСС.

Како на републичком и савезном нивоу, и на локалном нивоу социјалисти су годинама у којима је дошло до тегобног распада бивше Југославије, јаке економске кризе и ратова у суседству Србије (Хрватска и Босна и Херцеговина), успели да одрже популарност, понајпре захваљујући харизми лидера социјалиста и председника Србије Слободана Милошевића.

Доминација СПС најјасније је била видљива међу Србима на Косову и Метохији, међу којима су уживали готово плебисцитарну подршку. При томе, чињеница да су косовскометохијски Албанци бојкотовали изборе, учинила је да јужна српска покрајина буде „резервоар гласова" власти, и да им је на изборним јединицама на Косову и Метохији за посланички мандат припадао рапидно мањи број гласова него у осталим деловима Србије (Мијатовић 2016: 115).

У таквој атмосфери дошли су и наредни локални избори 1996. године. Чињеница да је на тим изборима дошло до значајне победе опозиције и да је фактички то био почетак детронизације власти социјалиста, кроз успостављање опозиционих власти у десетинама општина и градова централне Србије и Војводине. Али то није било толико уочљиво на Косову и Метохији, где су већ уочавали и први безбедносни ризици и претње албанске оружане побуне. Истовремено, и исказивање грађанске непослушности у осталим деловима Србије (карактеристично лупање у шерпе као вид протеста током емитовања централног дневника националног РТВ сервиса широм осталих делова Србије) код косовскометохијских Срба побудио је непријатне асоцијације, јер су се истим видовима акција служили и Албанци на Косову и Метохији, апсолутно одбијајући легитимитет српске државе.

Табела 1. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 3. и 17. новембар 1996. године. Гласалих бирача: 8354 (79,84%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
СПС	3.959	47,39%	24
Коалиција „Заједно"	1.799	21,53%	3
ЈУЛ	627	7,51%	2
СРС	1.502	17,98%	1
Групе грађана	467	5,59%	1

(Извор: Избори за скупштине општина и градова у Републици Србији – коначни резултати, Републички завод за статистику, мај 1997. године, стр. 93)

На другим локалним изборима одржаним 3. и 17. новембра 1996. године у општини Лепосавић гласало је 79,74% бирача. И на овим изборима убедљиву победу односи СПС, иако је и опозициона коалиција „Заједно" остварила респектабилан резултат. У локални парламент од укупно 105 кандидата улазе СПС са 24 одборника, Заједно за три одборника, Југословенска левица са два одборника, Српска радикална странка једно и група грађана једно одборничко место. По националној припадности, као и 1992. године, 30 одборника су били Срби, а један Муслиман/Бошњак.

За председника општине изабран је Драган Јаблановић (тада члан СПС) и ту функцију је вршио до маја 2001. године.

Након окончане агресије НАТО на СР Југославију потписивањем Војно-техничког или Кумановског споразума 10. јуна 1999. године, као и Резолуције СБ УН, којом је гарантован суверенитет Србије и СР Југославије над Косовом и Метохијом, покрајина је стављена под међународну управу Уједињених нација – Мисија УНМИК.

После 1999. на територији Косова и Метохије нису одржавани локални избори у складу са изборним законодавством Србије, већ само национални, док су локални избори потпали под закодавна решења привремених институција самоуправе у Приштини и мисије УН – УНМИК, а од 2008. годиине мисије Европске уније – ЕУЛЕКС. Једини изузетак били су локални избори одржани од уставно-правним оквиром Републике Србије одржаним 2008. године.

Српски народ и његови политички представници на Косову и Метохији опредељивали су своју политичку стратегију и тактику сходно датим околностима, па тако Срби нису учествовали на локалним изборима 2000, али су учествовали на изборима које организује УНМИК две године касније, 2002. године, након чега је наступио период где су на северу Косова и Метохије локални избори фактички били бојкотовани све до потписивања Бриселског споразума и предвиђеног формирања Заједнице српских општина (чији би општина Лепосавић требало да буде саставни део) 2013. године.

Локални избори, под уставним и законским правилима Републике Србије, после 1996. године у Лепосавићу и на Косову и Метохији у целини, циклусно се догодио још једном. То је био циклус локалних избора у мају 2008. године, када су у 26 од 29 локалних самоуправа на Косову и Метохији одржани локални избори, између осталог у Лепосавићу (Мијатовић 2016: 292–293). То је био јасно политички мотивисан потез са намером истицања протеста против нелегалне једностране независности тзв. „Косова" од стране привремених институција самоуправе у Приштини (Мијатовић 2016: 381).

Од 31 одборника Скупштине општине 2008. изабрано је десет одборника СРС, осам одборника ДСС, четири одборника ДС, три одборника СПС, два одборника Српско народно веће Северног Косова Милан Ивановић, два одборника Нова Србија Петар Бишевац, те два одборника Покрета за Лешак и околину. Без мандата су остали Г17 плус Небојша Костовић, СПО Милош Петровић и ГГ Корени Иван Вучковић (125. седница Републичке изборне комисије од 15. маја 2008. године). За председника општине изабран је Властимир Ратковић (СРС).

Формирањем СНС 2008. године, пратећи националне констелације са националног нивоа, долази до преливања подела у СРС и на локални ниво, па тако свих десет одборника СРС у Скупштини општине Лепосавић прелази у СНС. Одлуком локалног суда изашло се у сусрет захтеву СРС да им се врате мандати, па је тако СРС добио својих нових 10 одборника, а за новог председника општине изабран је Јован Миладиновић (СРС). Ипак, нестабилности нису престале, па Влада

Републике Србије распушта Скупштину општине Лепосавић и заказује нове изборе. За председника Привременог већа именован је Бранко Нинић (ДС).

На изборима одржаним 29. новембра и 6. децембра 2009. године, појединачно највише гласова освојили су ДС и СНС.

Табела 2. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 29. новембар и 6. децембар 2009. године.
Гласалих бирача: 8354 (79,84%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
ДС	2.745	33,45%	12
СНС	1.540	18,77%	7
ДСС	1.038	12,65%	4
СПС-ПУПС	916	11,16%	4
Нова Србија	485	5,91%	2
СРС	448	5,46%	2
Г17 ПЛУС	394	4,80%	0
Покрет за Лешак и околину	258	3,14%	0
ГГ Корени Иван Вучковић	168	2,05%	0
Народна партија Маја Гојковић	166	2,02%	0
Партија ветерана Србије	48	0,98%	0

(Извор: 72. седница Републичке изборне комисије од 7. децембра 2009. године)

За председника општине изабран је Бранко Нинић (ДС), да би га од 2012. године заменио Драгиша Васић (СНС), који је на том месту био до 2013. године.

Локални избори 2008. и 2009. године у АП Косово и Метохија и у општини Лепосавић одржани по законском моделу и одредбама Закона о локалним изборима Републике Србије из 2007. године (цела локална самоуправа је једна изборна јединица, гласа се за затворене изборне листе, са цензусом од 5%, а председник се бира посредно у парламенту), у пуном колориту су показали како излазношћу, тако и резултатима (који су малтене одговарали националним политичким констелацијама), потпуну оданост српског становништва Републици Србији, као матичној држави.

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У ОПШТИНИ ЛЕПОСАВИЋ У ОВИРУ СИСТЕМА ПРИВРЕМЕНИХ ИНСИТУЦИЈА САМОУПРАВЕ ПОКРАЈИНСКИХ ИНСТИТУЦИЈА У ПРИШТИНИ ОД УСПОСТАВЉАЊА МИСИЈЕ УН (1999) ДО ПОТПИСИВАЊА БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА (2013)

Србија је у периоду после 2000. са више скупштинских декларација потврдила своју потпуну спремност за давање пуне аутономије АП Косову и Метохији, као и жељу за сарадњом са међународном управом у покрајини. Своју добру вољу Србија је настојала да покаже и повременим, делимичним или потпуним консензусом политичких актера, укључивањем у политичке процесе на Косову и Метохији. Србија доноси 2006. године и нови Устав у чијој преамбули је наведено да је:

> „Покрајина Косово и Метохија [је] саставни део Србије, да има положај суштинске аутономије и да из таквог положаја Косова и Метохије следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе државе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима".

У сусрет непосредним преговорима о статусу Косова и Метохије Србија усваја и „Свеобухватни предлог за решење статуса Косова и Метохије".

Са албанске стране није било видљивих знакова у правцу опуштања односа, чему у прилог говори и мартовски погром над Србима 2004. године.

Директни преговори власти Србије и привремених институција самоуправе на Косову и Метохији нису уродили плодом, није прихваћен од стране међународне заједнице понуђен Ахтисаријев план о „надгледаној независности" Косова. Привремене институције самоуправе у Приштини приступиле су једностраном проглашењу независности 17. фебруара 2008. године. „Декларација о независности" усвојена од стране привремених институција самоуправе, односно Скупштине „Косова".

Наведени догађаји били су увод у нове напетости, и на ширем, светском плану. Фронт око „косовског питања" био је отворен и на светском нивоу, јер насупрот САД, Великој Британији и Француској, сталне чланице са правом вета у СБ УН – Руска Федерација и Кина нису признале једнострани потез привремених институција самоуправе на Косову и Метохији.

Свакако, оштра политичко-дипломатска борба за Косово и Метохију вођена од стране Србије имала је и своје рефлексије и на локалну политику у покрајини, посебно у њеном северном делу. Период 1999. године за Србе на Косову и Метохији био је тегобан, и у наредним редовима ћемо представити у кратким цртама њене основне контуре.

Наиме, први локални избори на Косову и Метохији, под окриљем УНМИК-а одржани су у октобру 2000. године. Изборе су српске странке бојкотовале, услед упозоравања на несигурну безбедносну ситуацију на северу Косова и Метохије и другим српским срединама. Избори су одржани крајем октобра 2000. године, свега неколико седмица након „петооктобарских промена" у Србији. На локалним изборима у Лепосавићу учествовали су само албански Демократски савез Косова и Алијанса за будућност Косова, али резултати нису ни верификовани због занемарљивог учешћа бирача на изборима.

Тадашњи шеф Мисије УНМИК-а, Бернар Кушнер, приступио је именовању председника општина у српским срединама. У мају 2001. године за председника општине именован је Ненад Радосављевић (члан Српског народног већа северног Косова и Нове демократије, као део тада у Србији победничке коалиције Демократске опозиције – ДОС). Ненад Радосављевић напустио је наведено место после неколико месеци. Његово место преузео је његов заменик Небојша Радуловић.

Други локални избори који су спроведени под окриљем УНМИК-а одржани су 2002. године. Као и 2000. године избори су одржани по пропорционалном изборном систему и посредном избору председника општине/градоначелника.

Српска заједница по први пут излази на локалне изборе 2002. године, између осталог и у Лепосавићу. Најбоље резултате остварили су ДСС, Грађанска иницијатива „Социјалисти Лепосавића за Космет у Србији" и Српско народно веће северног Косова.

За председника општине изабран је Велимир Бојовић (ДСС) и он је на том месту остао до 2008. године („Нема одлуке о продужењу мандата" 2008).

Табела 3. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 2002. године
Гласалих бирача: 4054 (29,79%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
ДСС	992	25,00%	5
Грађанска иницијава „Социјалисти Лепосавића за Космет у Србији"	768	19,35%	3
Српски национални савет Северног Косова	717	18,07%	3
Коалиција „Повратак"	530	13,36%	2
СПО	312	7,86%	1
Грађанска иницијатива „За повратак и помирење"	217		1
Листа Веселин Радовић	189	4,59%	1
Коалиција „Заједно"	139	3,50%	1
Социјалдемократија	65	1,64%	0
Грађанска иницијатива „Роми Косова"	46	1,16%	0

(Извор: УНМИК, Мисија ОЕБС, Централна изборна комисија: Локални избори 2002, Коначни резултати)

Период који је уследио након 2002. године био је веома буран и испуњен је бројним напетостима по питању дефинисања статуса Косова и Метохије. У марту 2004. године долази и до погрома над Србима на Косову и Метохији, што је имало за последицу одустајање Срба од учествовања на изборима на Косову и Метохији.

Локални избори 2007. године су последњи избори које су организовали УНМИК и привремене институције самоуправе у Приштини, касније је асистенцију преузела Мисија ЕУЛЕКС. На изборима се примењује цензус од 5%, са родном квотом од обавезних 30% кандидата мање заступљеног пола. Значајна промена била је и директни избор председника општина/градоначелника. Сходно раније важећим актима, и Закону о локалним изборима у „Републици Косово", број одборника Скупштине општине Лепосавић смањен је са 31 на 19 (Zakon o lokalnim izborima u Republici Kosovo, Službeni list Republike Kosova, br. 32, 15. jun 2008. godine).

Српски народ највећим делом бојкотује локалне изборе 2007. године, што важи и за општину Лепосавић, па тако на њима учествују тек поједине српске опције – Г17 плус, Покрет Снага Србије, локални Покрет за Сочаницу и др. О нивоу

легитимности ових избора говори чињеница да на изборима за скупштину општине узима 28, а за председника општине свега пет гласача.

Табела 4. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 2007. године
Гласалих бирача: 28 (0,02%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
Демократска лига „Дарданије“	24	85,71%	13
Грађанска иницијатива Г17 плус Лепосавић	1	3,57%	1
Грађанска иницијатива „Заједно“–ГИЗ	1	3,57%	1
Покрет за Сочаницу	1	3,57%	1
Покрет „Снага Србије“	1	3,57%	1
Грађанска иницијатива „Рад и поверење“	0	0,00%	0
Странка демократске акције	0	0,00%	0

(Извор: УНМИК, Мисија ОЕБС: Локални избори 2007, Коначни резултати)

Табела 5. Резултати избора за председника општине Лепосавић, 2007. године
Гласалих бирача: 6 (0,01%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти
Грађанска иницијатива Г17 плус Лепосавић	2	40,00%
Грађанска иницијатива „Заједно“–ГИЗ	2	40,00%
Покрет за Сочаницу	1	20,00%
Грађанска иницијатива „Рад и поверење“	1	20,00%

(Извор: УНМИК, Мисија ОЕБС, Централна изборна комисија, Локални избори 2007)

Ни избори 2009. године нису донели промену у српском бојкоту избора за Скупштину општине и председника општине, посебно имајући у виду да су Срби гласали на локалним изборима у Лепосавићу одржаним по моделу важећем у Републици Србији 2008. и поновљеним 2009. године. Тако остаје на нивоу куриозитета да је на изборима за Скупштину општине Лепосавић 2009. године, по правилима привремених институција самоуправе, гласало 119 бирача (0,7%), а за председника општине учествује 67 бирача (0,4%).

Табела 6. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 2009. године
Гласалих бирача: 119 (0,7%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
Коалиција „Вакат“	80	70,80%	6
Алијанса за будућност Косова	30	26,55%	2
Демократска лига „Дарданије“	3	2,65%	1

(Извор: Централна изборна комисија, Локални избори 2009)

Табела 7. Резултати избора за председника општине Лепосавић, 2009. године
Гласалих бирача: 67 (0,44%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти
Ардита Хасани (Алијанса за будућност Косова)	34	100,00%

(Извор: Централна изборна комисија, Избори за председнике општина 2009)

Наведена ситуација довела је до дуалности власти у општини, једну коју је признавала Србија и другу која је имала подршку привремених институција самоуправе у Приштини (Шћекић 2009).

Јака политичка криза у Србији, која је изазвана између тада водећих странака ДС и ДСС које су чиниле коалициону Владу, уз утицајну опозиционну националистичку СРС, довела је до ванредних парламентарних избора на којима је тада водећа проевропска опција (ДС), која је давала примат наставку европских интеграција и блаже реакције према државама које су признале једнострано проглашену независност. На своју страну је придобила и СПС, са којом је формирала стратешку коалицију на националном нивоу. Ове две странке стожер су власти у периоду 2008–2012. године и у то време долази до преласка преговора са привременим органима самоуправе у Приштини из окриља УН у окриље Европске уније, а на Косово и Метохију долази и Мисија ЕУ – ЕУЛЕКС.

У марту 2011. године, пак, почињу преговори Србије и Приштине под покровитељством ЕУ. Преговори су у периоду 2011–2012. године исходовали потписивањем седам споразума и то: 1) о слободи кретања; 2) о матичним књигама; 3) о царинском печату; 4) о катастарским евиденцијама; 5) о признавању универзитетских диплома (паралелног албанског школског система на Косову и Метохији деведесетих); 6) о интегрисаном управљању границама (ИВМ); 7) о регионалном представљању (Мировић 2019: 41).

Цели процес пратиле су јаке напетости посебно на простору северног Косова и Метохије између српског становништва са једне и специјалне полиције „Косова" РОСУ са друге стране, који су желели насилно да заузму административне прелазе Јариње и Брњак 2011. године, а на шта су Срби одговорили постављањем барикада. Разлог за то било је непристајање Србије на царинске печате Приштине са државним обележјима, на то су привремене институције самоуправе у Приштини одговориле бојкотом српске робе и у тој намери послале специјалну полицију на административне прелазе. До напетих ситуација је долазило током целе 2011. и 2012. године. У том контексту, у четири општине са српском већином 14. и 15. фебруара 2012. године (Северна Косовска Митровица, Лепосавић, Звечан, Зубин Поток) организован је и референдум са питањем: „Да ли признајете институције такозване Републике Косово?", али уз противљење Републике Србије и Европске уније. Чак 99,78% гласалих изјаснило се да не признаје инсистуције „такозване Републике Косово".

Након избора 2012. године долази до промене власти Србије и на њено чело, уместо коалиције ДС и СПС долази коалиција СНС и СПС. И нова Влада Републике Србије је наставила преговоре са привременим институцијама

самоуправе. Овога пута преговори су подигнути на виши политички ниво, па са представницима Приштине разговарају највиши државни представници, пре свих тадашњи председник Владе Ивица Дачић и први потпредседник Владе Александар Вучић. Након вишемесечних преговора долази до потписивања Бриселског споразума (Први споразум о принципима нормализације односа Београда и Приштине).

Он се састоји од 15 тачака. Првих шест тачака се односи на формирање Заједнице српских општина (ЗСО), коју би чинило десет општина са српском већином. Преосталим тачкама предвиђа се – да две стране неће блокирати једна другу у напретку на путу европских интеграција; формирање јединствених полицијских снага; гаранцијама да ће припадници српских безбедносних служби добити еквивалентна места у „косовском" безбедносном систему; да ће за четири општине на северу „Косова" – Северној Митровици, Зубином Потоку, Лепосавићу и Звечану бити именован посебан регионални командант полиције, који по националности мора бити Србин; предвиђа се јединствени судски систем „Косова" са Већем Апелационог суда са српским судијама надлежним за већински српске општине; одржавање локалних избора до краја године у општинама Северна Митровица, Зубин Поток, Лепосавић и Звечан по „косовском" изборном закону и уз мисију ОЕБС (Мировић 2019: 70–75).

Према договореном предлогу о Заједници српских општина, њу би требало да чини десет општина, и то: Северна Косовска Митровица, Лепосавић, Зубин Поток, Звечан, Штрпце, Грачаница, Ново Брдо, као и новонастале општине: Клокот (део општине Косовска Витина), Партеш (део општине Гњилане) и Ранилуг (делови општина Гњилане и Косовска Каменица).

ИЗБОРИ У ОПШТИНИ ЛЕПОСАВИЋ НАКОН БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА 2013. ГОДИНЕ

Разговори Србије и привремених институција самоуправе у Приштини настављени су и наредних година након потписивања Бриселског споразума 2013. године и они су резултирали потписивањем низа других споразума из области електроенергетског, поштанског и других сектора, који су се тицали олакшавања свакодневног живота грађана.

Потписивање договора Србије и привремених институција самоуправе на Косову и Метохији није значило потпуно обустављање напетости, па тако власти у Приштини усвајају 2017. године Закон о преузимању 80% власништва у Рударско-металуршком комбинату Трепча. Ескалација кризе и претња минирањем пруге са косовске стране на којој је саобраћао воз Београд – Косовска Митровица кулминирала је почетком 2018. године у Косовској Митровици убиством лидера Грађанске иницијативе Слобода, демократија, правда Оливера Ивановића. Након тога долази и до хапшења шефа Преговарачког тима Србије са Приштином Марка Ђурића, десанта америчких јединица КФОР-а, а потом и косовске полиције РОСУ на језеру Газиводе, одбијања примања тзв. „Косова" у Унеско и Интерпол, увођење царине

на робу из Србије и Босне и Херцеговине од 100%, најаве формирања тзв. Војске Косова, упада специјалне полиције РОСУ и хапшења Срба, што је све резултирало током 2018. и 2019. бројним политичким потресима и на унутрашњем и на спољном плану.

У Вашингтону 2020. године Србија и „Косово" су потписали тзв. „Вашингтонски споразум" који је у првом плану имао економију – железничко повезивање, изградњу ауто-пута Ниш–Приштина, управљање акумулационим језером Газиводе, као и одредбе којима се Србија и „Косово" обавезују да неће користити 5Г технологију од „неповерљивих произвођача" (мислило се на кинеске произвођаче ове опреме). Па ипак ни то није значило престанак напетости.

Од јула 2022. „косовске" власти доносе одлуку о престанку важења српских докумената и регистарских таблица са ознакама градова и општина на Косову и Метохији и обавезу преласка на косовска документа за Србе на Косову и Метохији. То је изазвало праву експлозију незадовољства српског локалног политичког руководства, као и становништва. Тада се приступило масовном напуштању институција привремених органа самоуправе на Косову и Метохији, а највише је одјекнуло повлачење из Полиције „Косова" (Вујић 2022).

Председник Србије Александар Вучић крајем 2022. године тражи од командата КФОР-а да се у складу са Резолуцијом Савета безбедности УН 1244 дозволи повратак хиљаду војника и полицајаца Србије на Косово и Метохију, али је неколико седмица касније од КФОР-а стигао негативан одговор.

Почетком наредне 2023. године актуелан је тзв. француско-немачки план за решавање „Косовског проблема", који је касније називан „Охридски споразум о нормализацији односа између Косова и Србије" („Француско-немачко план о решавању питања Косова у 10 тачака; Шта све пише у документу о којем ће сутра расправљати Вучић и Влада Србије", 2023).

Нацрт Споразума начелно је прихваћен у фебруару 2023. године од стране председника Р. Србије Александра Вучића и председника Владе „Косова" Албина Куртија. Српска страна условно је прихватила овај план, инсистирајући да пре његове реализације Приштина испуни своју обавезу о оснивању Заједнице српских општина, која се одлаже преко десет година. Мапа пута за спровођење Споразума усмено је прихваћена у Охриду у марту 2023. године.

У складу са потписаним договором из Брисела организују се локални избори на северу Косова и Метохије и њене четири општине – Северна Косовска Митровица, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић. На њима учествују представници српске, албанске, бошњачке заједнице.

Ови избори презентовали су нове политичке актере међу Србима на северу Косова и Метохије. То су били Грађанска иницијатива Српска, касније Српска листа, која се у наредним годинама успоставила као водећа политичка снага међу косовскометохијским Србима и која је у Скупштини Косова добијала највећи број мандата (на изборима 2014. девет од десет, 2017. девет од десет, 2019. десет од десет, 2021. десет од десет, 2025. девет од десет), и у наредном периоду имала доминантну улогу у српским срединама на Косову и Метохији, па између осталог и у општини Лепосавић. Посматрајући по странкама које су чиниле

Српску листу 2014. године, пет мандата је имао Покрет социјалиста Александра Вулина, а четири Самостална либерална странка, десети мандат предвиђен за српску заједницу на Косову и Метохији освојила је тада Прогресивна демократска странка (Радомировић 2014). Покрет социјалиста је, као што је познато, странка настала 2008. године из кругова функционера СПС који су се противили формирању Владе СПС и ДС. Самостална либерална странка (основана у Грачаници 2006. године, чији је председник био Слободан Петровић, у мандату од 2010. учествује са три министра у Влади лидера Демократских партија Косова Хашима Тачија).

На изборима на северу Косова и Метохије учествовали су и Демократска иницијатива Горана Богдановића, бившег министра за Косово и Метохију и у том тренутку члана Демократске странке, затим Грађанска иницијатива Слобода, демократија, правда државног секретара у Министарству за Косово и Метохију (2008–2012) и члана Социјалдемократске партије, чланице некадашњег ДОС (која је престала да постоји 2010. године) Оливера Ивановића, Грађанска иницијатива Народна правда окупљена око присталица Ненада Радосављевића (председника општине Лепосавић 2000–2001. и председника Српског народног већа Косова и Метохије од 1999. до 2001 – „Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Народна правда“, 2019).

Са друге стране, поменимо да у српским срединама „јужно од Ибра“ постоје странке као што су Прогресивна демократска странка настала у Грачаници 2013. из Самосталне либералне странке, а чији је председник Ненад Рашић (*Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Прогресивна демократска странк*а, 2019), затим Нова партија Косова – раније Српска косовскометохијска странка („Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Нова партија Косова“, 2019) и др. које нису успеле да се наметну међу српским становништвом на северу Косова и Метохије.

Ту су још и политичке организације Народни покрет Срба са Косова и Метохије – Отаџбина настао 2016. године из редова виђенијих чланова ДСС са севера Косова и Метохије, а на чијем је челу некадашњи председник општине Зубин Поток Славиша Ристић („Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Народни покрет Срба са Косова и Метохије – Отаџбина“, 2019). Српски национални форум основан у Грачаници 2014. године окупљен око некадашњег председника Српског покрета отпора Момчила Трајковића („Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Српски национални форум”, 2019) и др.

На локалним изборима 2013. године највећи број гласова у Лепосавићу добијају Грађанска иницијатива Српска, Демократска иницијатива, Самостална либерална странка и Грађанска иницијатива Слобода, демократија, правда Оливер Ивановић.

За председника општине изабран је у јануару 2014. године Драган Јаблановић (Грађанска иницијатива Српска). Он се на сопствени захтев повукао са тог места 2015. године, па је Влада Србије за председника именовала Зорана Тодића (Српска листа) („Зоран Тодић нови председник Привременог органа Лепосавића, Влада разрешила Јаблановића”, 2015).

Табела 8. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 2013. године
Гласалих бирача: 4443 (23,5%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
Грађанска иницијатива „Српска“	1.628	38,73%	8
Демократска иницијатива	814	19,37%	4
Самостална либерална странка	445	10,59%	2
Грађанска иницијатива „Слобода, демократија, правда – Оливер Ивановић“	300	7,14%	2
Грађанска иницијатива „Заједно“	232	5,52%	1
Народна правда	217	5,16%	1
Иницијатива за бољи живот	175	4,16%	1
Алијанса за будућност Косова	88	2,09%	
Демократска партија Косова	83	1,97%	
Бошњачка странка демократске акције Косова	70	1,67%	
Демократски савез Косова	66	1,57%	
Социјалдемократија	47	1,12%	
Нова снага	23	0,55%	
Покрет „Самоопредељење“	15	0,36%	

(Извор: Централна изборна комисија, Избори за скупштине општина 2013)

Табела 9. Резултати избора за председника општине Лепосавић, 2013. године
Гласалих бирача: 4435 (25,24%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти
Драган Јаблановић (Српска листа)	2.225	51,48%
Благоје Недељковић (Демократска иницијатива)	940	21,75%
Драгиша Крстовић (Самостална либерална странка)	538	12,45%
Радомир Величковић (Грађанска иницијатива Слобода, демократија, правда Оливер Ивановић)	244	5,65%
Ненад Радосављевић (Грађанска иницијатива Народна правда)	209	4,84%
Слађан Костић	166	3,84%

(Извор: Централна изборна комисија, Избори за председнике општина 2013)

И на изборима за скупштину општине и председника општине Лепосавић наступају исти политички актери. Једини нови политички субјект међу Србима била је Партија косовских Срба (основана 2017. године у Лепосавићу) коју је водио Александар Јаблановић. И на овим изборима убедљиву победу односи Српска листа. Иначе, уочи ових избора, као и оних претходних, Српска листа је имала отворену подршку у Србији владајуће СНС, а Грађанска иницијатива Слобода, демократија, правда имала је подршку опозиционе ДС.

Овај изборни циклус је био обележен и напетостима између српских политичких актера, па нису били ретки случајеви обостраног уништавања предизборних билборда („Уништен билборд Српске листе у Лепосавићу" 2017), али и физичких обрачуна између Српске листе и Партије косовских Срба („Партија Косовских Срба: 'Учестали напади Српске листе'", 2017). Од 2021. на северу Космета активна је и Грађанска иницијатива „Српски опстанак" који 2022. постаје странка – Српска демократија.

На изборима за председника општине победио је Зоран Тодић (Српска листа), а значајнији резултат остварио је и Драган Јаблановић (Партија косовских Срба).

Табела 10. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 2017. године
Гласалих бирача: 8089 (45,58%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
Српска листа	4.158	56,27%	12
Партија косовских Срба	2.111	28,57%	6
Грађанска иницијатива „Демократска иницијатива"	343	4,64%	1
Нисма-Нисма за Косово	164	2,22%	0
Грађанска иницијатива „Слобода, демократија, правда Оливер Ивановић"	162	2,19%	0
Покрет „Самоопредељење"	98	1,33%	0
Грађанска иницијатива „Заједно"	98	1,33%	0
Грађанска иницијатива „Једнако за све"	98	1,20%	0
Грађанска иницијатива „Народна правда"	89	1,07%	0
Демократска партија Косова	79	0,84%	0
Нови савез Косова	62	0,27%	0
Алијанса за будућност Косова	20	0,08%	0

(Извор: Централна изборна комисија, Избори за скупштине општина 2017)

Табела 11. Резултати избора за председника општине Лепосавић, 2017. године
Гласалих бирача: 7841 (42,53%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти
Зоран Тодић (Српска листа)	5.105	63,20%
Драган Јаблановић (Партија косовских Срба)	2.807	34,75%
Ненад Радосављевић (Грађанска иницијатива Народна правда)	166	2,05%

(Извор: Централна изборна комисија, избори за председнике општина 2019)

Избори за председника општине Лепосавић одржани 2019. године, имајући у виду да је српска заједница у Лепосавићу имала само једног српског кандидата, Зорана Тодића из Српске листе, били су готово унапред решени. Дотадашњи председник општине Лепосавић, Зоран Тодић, однео је убедљиву победу са 96,7% гласова.

Табела 12. Резултати ванредних избора за председника општине Лепосавић, 2019. године
Гласалих бирача: 7841 (42,53%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти
Зоран Тодић (Српска листа)	7.296	96,7%
Шаћир Хетеми (Демократска партија Косова)	144	1,9%
Фисник Весели (Покрет Самоопредељење)	105	1,4%

(Извор: Централна изборна комисија, Ванредни избори за председника општине 2019)

Локални избори у Лепосавићу 2021. године донели су апсолутну предоминацију Српске листе, која је освојила 97,10% гласова и сва одборничка места. Албанске партије које су учествовале на овим изборима – Демократска партија Косова и Покрет Самоопредељење – добиле су по мање од 2% гласова.

Хомогенизација српског бирачког тела око Српске листе била је видљива и у другим српским срединама, односно општинама које би требало да чине Заједницу српских општина, јер је Српска листа убедљиво победила у свих десет наведених локалних самоуправа (European union, Election observation mision, Kosovo 2021, Final Report, Municipal elections 17 Octobar – 14 November 2021) .

Табела 13. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 2021. године
Гласалих бирача: 9515 (75%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
Српска листа	8.995	97,10%	19
Демократска партија Косова	172	1,86%	0
Покрет „Самоопредељење“	97	1,05%	0

(Извор: Централна изборна комисија, Избори за скупштине општина 2021)

Повлачење Срба из косовских институција било је видљиво и у бојкоту избора у Лепосавићу и Зубином Потоку који су одржани 2023. године. Чак и првобитно најављено учешће Партије косовских Срба повучено је уочи њиховог одржавања, тако да на изборима учествују само албанске партије.

Табела 14. Резултати избора за Скупштину општине Лепосавић, 2023. године
Гласалих бирача: 111 (0,80%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти	Број одборника
Покрет „Самоопредељење“	85	77,3%	15
Демократска партија Косова	21	19,1%	2
Партија косовских Срба	4	3,6%	2

(Извор: Централна изборна комисија, Избори за скупштине општина 2023)

Слични по скромној излазности и резултатима били су и избори за истовремено спроведене изборе за председника општине.

Табела 15. Резултати избора за председника општине Лепосавић, 2023. године
Гласалих бирача: 135 (1%)

Предлагач (странка, коалиција)	Број гласова	Проценти
Љуљзим Хетеми (Покрет „Самоопредељење“)	100	73,5%
Альбуљена Бехљуљи Хетеми (Демократска партија Косова)	35	25%

(Извор: Централна изборна комисија, Избори за председника општине 2023)

За председника општине Лепосавић изабран је кандидат Самоопредељења Љуљзим Хетеми (са 100 гласова или 73,5%), док његов супарник из Демократске партије Косова Альбуљена Бехљуљи Хетеми (35 гласова или 25% гласова).

Сам чин одржавања избора уз потпуни бојкот српског народа, и минимални број гласалих бирача, изазвао је револт који је додатно појачан догађајем у суседној Бањској, где у акцији „косовске“ полиције страдају три Србина. Од јесени 2023. године Српска листа почиње са широком акцијом опозива изабраних албанских председника општина на северу Космета, а у јануару 2024. године се започиње са прикупљањем потписа за опозив између осталог и председника општине Лепосавић Љуљзима Хетемија („У Северној Митровици и Лепосавићу покренуте петиције за смену градоначелника“, 2024).

Приштинске власти прихватиле су да организују референдуме за опозив четири општине севера Космета 21. априла 2024. године, али Срби су ове референдуме бојкотовали. У општини Лепосавић гласало је свега шест бирача за опозив, а против 129 („Објављени резултати гласања у четири општине на северу“, 2024).

У међувремену су одржани и парламентарни избори за Скупштину „Косова“ у фебруару 2025. године. Највећи број гласова међу Србима добила је Српска листа, која је добила девет посланика од десет предвиђених за српску заједницу, а једно посланичко место добила је листа За слободу, правду и опстанак. У општини Лепосавић највећи број гласова добила је Српска листа (68,70%), Српска демократија (11,41%), Грађанска иницијатива „Народна правда“ (5,54%) и Листа за слободу, правду и опстанак (4,91%) и Партија косовских Срба (4,39%) (Централна изборна комисија, Избори за Скупштину „Косова“, 2025).

По свему судећи, нови избори за Скупштину општине Лепосавић требало би да се одрже у складу са одлуком председника самоуправних институција на Косову и Метохији 12. октобра 2025. године („Локални избори на Косову расписани за октобар“, 2025).

ЗАКЉУЧАК

Обнова вишепартијског система у Републици Србији 1990. године спустила се по дубини у све крајеве наше земље, па тако и у АП Косово и Метохија и општину Лепосавић. Плурализација политичког и партијског система, уместо претходног једнопартијског комунистичког монолита, донела је формирање нових политичких опција у Лепосавићу, као доминантно српској средини, било да се ради о настављачима традиција бившег Савеза комуниста Србије – Социјалистичка партија Србије,

али и водећих националних опозиционих странака – Српског покрета обнове, Демократске странке, Српске радикалне странке, а доцније деведесетих и Демократска странка Србије и Југословенске левице.

Током деведесетих у општини Лепосавић одржана су два изборна циклуса (1992. и 1996. године) на којима је, као и у целој АП Косово и Метохија апсолутно подршку уживала СПС, а потом пре свих СРС и ДСС. Све до НАТО агресије 1999. године социјалисти су неприкосновено држали власт.

Након 1999. године ситуација за српски народ у Лепосавићу се мења. Српске елите Косова и Метохије, у блиској сарадњи са властима Србије, сходно су датим неповољним околностима бирале стратегије учешћа на изборима на нивоу покрајине и локалном нивоу. Предоминација српских странака видела се и на локалним изборима које је Србија организовала 2008. и поновљене 2009. године, услед кризе локалне власти, и тиме су показали органску повезаност политичког живота општине Лепосавић са остатком Србије (на изборима 2009. године учествовало је високих 79,84% бирача). Сходно тадашњим политичким констелацијама, највећи успех постигли су тада владајућа ДС, СРС (потом СНС), ДСС и коалиција СПС–ПУПС.

Упоредо су и на територији општине Лепосавић одржавани и избори у организацији привремених институција самоуправе у Приштини (2000, 2002, 2007, 2009), у коорганиазцији са ОЕБС, мисијом УН – УНМИК, доцније мисијом ЕУ – ЕУЛЕКС. Срби су бојкотовали локалне изборе 2000, 2007. и 2009. године, а изашли су већински само на изборе 2002. године. Избори у организацији Приштине на територији општине Лепосавић бележили су минималну излазност, која је била мања од 1% (слична ситуација се поновила и 2023. године). Овако мала излазност у потпуности је обесмишљавала изборни процес организован од стране привремених институција самоуправе у Приштини у Лепосавићу, као и другим срединама севера Косова и Метохије (Северна Косовска Митровица, Зубин Поток и Звечан).

Србија је од 2011. под утицајем несклоних, пре свих западних сила, ушла у преговоре са привременим институцијама самоуправе у Приштини. Западним земљама које су подржавале и подржавају нелегалну једнострану проглашену независност највише је сметала дуалност институција на северу. Највише револта локалног српског становништва изазвала је жеља власти у Приштини и њене специјалне јединице полиције РОСУ да уз помоћ већег дела међународне заједнице успостави контролу над административним прелазима Јариње и Брњак (општина Зубин Поток). Срби су поставили барикаде, и уследиле су вишемесечне напетости између српског становништва са једне и „косовске" полиције и снага КФОР-а, са друге стране, које су се наставиле и у 2012. години.

Смирење ситуације донело је потписивање Бриселског споразума (2013), којим је пре свега предвиђено успостављање Заједнице српских општина (у чијем је саставу и општина Лепосавић), као и посебне полицијске управне целине на северу Косова и Метохије са српским командантом. Истим споразумом предвиђено је и спровођење локалних избора.

Након 2013. године одржани су локални избори – за скупштину општине и председника општине 2017, 2021, 2023. године, и ванредне изборе за председника општине 2019. године. У складу са локалним догађањима, али и ширим констелацијама односа Србије и привремених инситуција самоуправе у Приштини, Срби су

учествовали на изборним циклусима 2013, 2017, 2019, 2021, али 2023. године то није био случај, па је дошло до парадоксалне ситуације да власт у општини Лепосавић буде формирана од стране албанских странака, у условима када је на изборе изашло свега нешто више од 3% уписаних бирача. Акцијом локалних српских политичких субјеката, пре свих Српске листе, почетком 2024. године започело се са иницијативом за опозив руководства општине са циљем расписивања нових избора и избора легитимне, јасно већински српске власти у општини.

Након 2013. године долази до прекомпозиције политичке сцене. Првобитно су се за наклоност српских бирача, уз албанску, бошњачку и ромску заједницу, борили Српска листа, Демократска иницијатива, Грађанска иницијатива Слобода, демократија, правда, доцније и Партија косовских Срба (настала из Српске листе), Грађанска иницијатива Слобода, правда, опстанак, Српска демократија и све ове опције су уживале одређену популарност међу српским бирачима. Иако је дошло до хомогенизације српског бирачког тела око Српске листе, која је достигла врхунац на изборима за локални парламент у Лепосавићу 2021. године, када је ова политичка организација освојила 97,10% бирача и сва одборничка места, парламентарни избори 2025. године поново су пак показали поновне поделе у српском бирачком телу, па је у општини Лепосавић Српска листа добила 68,70%, док су Српска демократија добила 11,41%, а још три листе су добиле око 5% гласова.

Као и у другим општинама са српском већином на подручју АП Косово и Метохија долазило је до значајнијих прекомпозиција на партијској сцени, где су неки политички актери нестајали док су се рађали и нови. Ефективни број политичких партија и фракционализација унутар локалне скупштине се радикално мењала протоком времена. Такође, с обзиром да Лепосавић насељавају Срби који чине огромну већину и сама излазност је драматично варирала у складу са тим да ли су српске партије бојкотовале изборе или учествовале на њима.

С обзиром да је у овој општини фигурирао велики број политичких актера, може се закључити да су неки од њих били аутентични политички актери. Они су се умањој или већој мери ослањали на подршку власти Републике Србије.

Значај овог истраживања огледа се у сагледавању домета деловања политичких актера у општини Лепосавић кроз сложени контекст у коме се налазе српске заједнице на Косову и Метохији. Промене на политичкој сцени унутар ове општине биле су условљене како унутрашњим, тако и спољним факторима и конфликтним деловањем привремених институција у Приштини. Ова општина може послужити као репрезентативан пример за локалне изборе на северу јужне српске покрајине где већину чини српско становништво и где постоје континуирани притисци како би се угушило деловање њихових представника.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Вујић 2022: Предраг Вујић. „Србија и Косово – Срби се повукли из свих институција, полицајци поскидали униформе, ЕУ позива на разум“. <https://www.bbc.com/serbian/cyr/srbija-63527308>. [27. 9. 2025].

„Зоран Тодић нови председник Привременог органа Лепосавића, Влада разрешила Јабановића“, 2015. <https://kossev.info/zoran-todic-novi-predsednik-privremenog-organa-leposavica-vlada-razresila-jablanovica/>. [27. 9. 2025].

„Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Народна правда“, 2019. <https://kossev.info/ko-je-ko-na-politickoj-sceni-srba-sa-kosova-narodna-pravda/>. [27. 9. 2025].

„Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Прогресивна демократска странка“, 2019. <https://kossev.info/ko-je-ko-na-politickoj-sceni-srba-sa-kosova-progresivna-demokratska-stranka/>. [27. 9. 2025].

„Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Нова партија Косова“, 2019. <https://kossev.info/ko-je-ko-na-politickoj-sceni-srba-sa-kosova-nova-partija-kosova/>. [27. 9. 2025].

„Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Народни покрет Срба са Косова и Метохије – Отаџбина“, 2019. <https://kossev.info/ko-je-ko-na-politickoj-sceni-srba-sa-kim-otadzbina/>. [27. 9. 2025].

„Ко је ко на политичкој сцени Срба са Косова: Српски национални форум“, 2019. <https://kossev.info/ko-je-ko-na-politickoj-sceni-srba-sa-kosova-srpski-nacionalni-forum/>. [27. 9. 2025].

„Локални избори на Косову расписани за октобар“, 2025. <https://www.slobodnaevropa.org/a/lokalni-izbori-na-kosovu-2025-osmani/33438038.html>. [27. 9. 2025].

„Нема одлуке о продужењу мандата“, 2008. <https://www.politika.rs/sr/clanak/44963/Nema-odluke-o-produzenju-mandata>. [27. 9. 2025].

„Објављени резултати гласања у четири општине на северу“, 2024. <https://www.kosovo-online.com/vesti/politika/eljezi-ovo-su-novi-rezultati-glasanja-u-cetiri-opstine-na-severu-22-4-2024>. [27. 9. 2025].

„Партија Косовских Срба: Учестали напади Српске листе“, 2019. <https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/2758911/partija-kosovskih-srba-ucestali-napadi-srpske-liste.html>. [27. 9. 2025].

Радомировић, 2014: Биљана Радомировић. „У Скупштини Косова само 10 Срба“. <https://www.politika.rs/scc/clanak/298534/U-Skupstini-Kosova-samo-desetoro-Srba>. [27. 9. 2025].

„Уништен билборд Српске листе у Лепосавићу“, 2019. <https://studiob.rs/leposavic-napad-na-bilbord-srpske-liste-u-leposavicu/>. [27. 9. 2025].

„У Северној Митровици и Лепосавићу покренуте петиције за смену градоначелника“, 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/peticija-za-smenu-severna-mitrovica-leposavic-gradonacelnik/32777778.html>. [27. 9. 2025].

„Француско-немачко план о решавању питања Косова у 10 тачака; Шта све пише у документу о којем ће сутра расправљати Вучић и Влада Србије“, 2023. <https://www.danas.rs/vesti/politika/sta-pise-u-francusko-nemackom-dokumentu-o-kosovu/>. [27. 9. 2025].

Шћекић 2009: Јасмина Шћекић. „Две власти у једној општини“. <https://www.slobodnaevropa.org/a/leposavic_izbori_vlast/1897194.html>. [27. 9. 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Избори за одборнике скупштина општина, града Београд и града Ниша, 1992, Републички завод за статистику, Београд, 1993.

Избори за одборнике скупштина општина, града Београд и града Ниша, 1996, Републички завод за статистику, Београд, 1997.

Јовановић 2008: Милан Јовановић. Реформе изборног права локалне самоуправе у Србији. *Политичка ревија* 2/2008, 351–378.

Матић 2013: Петар Матић. Резултати и последице локалних избора у Србији 2012. године. Ур. Милан Јовановић, Душан Вучићевић. *Избори у Србији 2012. године: (не)очекивана промена,* Београд: Институт за политичке студије.

Мијатовић 2016: Марко Мијатовић. *Локални избори након обнове вишепартијског система у Републици Србији 1990–2015*. Београд: Фондација Конрад Аденауер.

Минић 2023: Ратко С. Минић С. *Избори на подручју новопазарске општине почетком деведестих година XX века*. Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, Косовска Митровица, волумен 53, бр. 4, 255–277.

Мировић 2019: Дејан Мировић. *Бриселски споразум: хронологија и последице.* Београд: Catena Mundi.

Секулић 2003: Весна Секулић. „Избегла и расељена лица на простору северног Косова". *Баштина*, св. 15, 137–150.

Симић 2000: Драган Симић. *Пут у Рамбује, Косовска криза 1995–2000.* Београд: Неа.

Стојановић, 2022: Бобан Стојановић. *Утицај политичких партија на формирање локалних извршних власти у Србији од 2008. до 2016. године.* Докторски рад. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду.

„Свеобухватни предлог за решење статуса Косова и Метохије", 26. март 2007. године, <https://kossev.info/wp-content/uploads/public/dokumenti/Sveobuhvatni%20predlog%20Martija%20Ahtisarija.pdf >. [27. 9. 2025].

125. седница Републичке изборне комисије од 15. маја 2008. године, <https://arhiva.rik.parlament.gov.rs/arhiva-sednice-2008-6.php>. [27. 9. 2025].

72. седница Републичке изборне комисије од 7. децембра 2009. године, <https://arhiva.rik.parlament.gov.rs/arhiva-sednice-2009.php>. [27. 9. 2025].

АКТА ПРИВРЕМЕНИХ ИНСТИТУЦИЈА САМОУПРАВЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Zakon o lokalnim izborima u Republici Kosovo, Službeni list Republike Kosova, br. 32, 15. jun 2008. godine

Kosovo Agency of Statistics: Estimation of Kosovo population 2011, <https://web.archive.org/web/20200920093039/https://ask.rks-gov.net/media/2129/estimation-of-kosovo-population-2011.pdf >. [27. 9. 2025].

European union, Election observation mision, Kosovo 2021, Final Report, Municipal elections 17 Octobar – 14 November 2021. 2021. <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/final_report_2021_eom_kosovo_municipal_elections_-_english.pdf >. [27. 9. 2025].

УНМИК, Мисија ОЕБС, Централна изборна комисија: Локални избори 2002, Коначни резултати. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2018/04/1.-Rezultatet-e-subjekteve-sipas-komunave-2002-Komunale.pdf>. [27. 9. 2025].

УНМИК, Мисија ОЕБС: Локални избори 2007, Коначни резултати. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2018/04/1.-Rezultatet-e-subjekteve-sipas-komunave-2002-Komunale.pdf >. [27. 9. 2025].

УНМИК, Мисија ОЕБС, Централна изборна комисија, Избори за председнике општина 2007. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2018/04/1.-Rezultatet-e-kandidatëve-për-Kryetar-Komune-2007-Raundi-I.pdf>. [27. 9. 2025].

Centralna izborna komisija: <https://kqz-ks.org/sr/>. [27. 9. 2025].

Централна изборна комисија, Локални избори 2009. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2018/04/1.-Rezultatet-e-subjekteve-sipas-komunave-2009-Kuvend-Komunal.pdf>. [27. 9. 2025].

Централна изборна комисија, Избори за председнике општина 2009. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2018/04/1.-Rezultatet-e-kandidatëve-për-Kryetar-Komune-2009-Raundi-I.pdf>. [27. 9. 2025].

Централна изборна комисија, Избори за скупштине општина 2013. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2018/04/1.-Rezultatet-e-subjekteve-sipas-komunave-2013.pdf>. [27. 9. 2025].

Централна изборна комисија, Избори за председнике општина 2013. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2018/04/1.-Rezultatet-e-kandidatëve-për-Kryetar-Komune-2013.pdf>. [27. 9. 2025].

Централна изборна комисија, Избори за скупштине општина 2017. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2018/01/1.pdf>. [27. 9. 2025].

Централна изборна комисија, избори за председнике општина 2019. <https://kqz-ks.org/sr/rezultati/izbori-za-predsednike-opstina/>. [27. 9. 2025].

Централна изборна комисија, Ванредни избори за председника општине 2019. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2019/05/1.-Rezultatet-sipas-komunave-2.pdf>. [27. 9. 2025].
Централна изборна комисија, Избори за скупштине општина 2021. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2021/11/03.-Rezultatet-e-subjekteve-dhe-ndarja-e-mandateve.pdf>. [27. 9. 2025].
Централна изборна комисија, Избори за скупштине општина 2023. <https://kqz-ks.org/sr/rezultati/izbori-za-skupstine-opstina/>. [27. 9. 2025].
Централна изборна комисија, Избори за председника општине 2023. <https://kqz-ks.org/wp-content/uploads/2023/04/1.-Rezultatet-sipas-komunave_Kryetar-Komune.xlsx>. [27. 9. 2025].
Централна изборна комисија, Избори за Скупштину „Косова". <https://kqz-ks.org/sr/izbori-za-skupstinu-kosova/izbori-za-skupstinu-kosova-2025/>. [27. 9. 2025].

Petar M. MATIĆ
Marko R. MIJATOVIĆ

LOCAL ELECTIONS IN THE MUNICIPALITY OF LEPOSAVIĆ FROM 1992 TO 2024

Summary

The aim of this paper is to give as complete a picture as possible of local elections in the municipality of Leposavić since the restoration of the multi-party system in the Republic of Serbia in the early 1990s. The municipality of Leposavic has an interesting political history. In 1912, the part was freed from Turkish rule and became part of the Serbian state, and in 1953 it was incoporated to the Autonomous Kosovo-Metohija region, and for a long time it was de facto the only exclusively serbian area in the AP of Kosovo and Metohija. After the arrival of the international administration in 1999, the municipality of Leposavić, like other Serbian communities in Kosovo and Metohija, found itself in a specific situation in which there was a duality of power, until the signing of the "Brussels Agreement" in 2013, which included this local self-government in a number of communities that belong to the still unformed Community of Serbian Municipalities. New tensions will arise in 2022 when Serbian representatives leave the local institutions of the temporary self-governing bodies of the administration in Priština, due to persistent and repeated threats that the Association of Serbian Municipalities will not be formed. Due to the mentioned facts, the undoubted importance of Leposavić gives us reason to examine the electoral will of its inhabitants, according to often changed contextual conditions.

Keywords: Leposavić, Republic of Serbia, Kosovo and Metohija, local elections, political parties.

Рад је предат 24. јула 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327::911.3(497.6)
327(497.6)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60611

Оригинални научни рад

*Вања Н. ГЛИШИН**
Институт за политичке студије, Београд

*Љубиша М. ДЕСПОТОВИЋ***
Институт за политичке студије, Београд

(ГЕО)ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ПОЛОЖАЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ – ТРИДЕСЕТ ГОДИНА ДЕЈТОНСКОГ МИРОВНОГ СПОРАЗУМА***

Апстракт: Аутори у раду анализирају положај Републике Српске тридесет година након Дејтонског мировног споразума, са посебним нагласком на (гео)политичке аспекте. Имајући у виду да је 2025. године тридесетогодишњица потписивања мировног споразума у Дејтону, сматрамо да је и научно и друштвено оправдано бављење овом темом како са извесне историјске дистанце тако и анализом актуелних догађаја који се тичу позиције Републике Српске и српског народа у Босни и Херцеговини. Увод је посвећен кратком историјском приказу промене етничке структуре и слабљењу положаја српског народа у БиХ од Другог светског рата до ратних деведесетих година. Потом, контекстуалном анализом приказујемо међународне иницијативе и акте од 1992. до 1995. године које су претходиле потписивању Дејтонског споразума. Централни део рада посвећен је дескриптивној и експланаторној анализи положаја Републике Српске у деценијама након потписивања мировног споразума. Нагласак је на периоду од 2021. до 2025. године са циљем да се предоче (гео)политички аспекти 30 година после. Користићемо методе анализе и синтезе како бисмо описали и објаснили процесе који су се дешавали на посматраном простору, као и геополитички метод неопходан за разумевање положаја државе у регионалном и међународном контексту. Анализом доступних докумената и релевантне литературе, прикупићемо неопходне податке у вези са предметом истраживања.

Кључне речи: Дејтонски мировни споразум, Република Српска, Босна и Херцеговина, геополитика, безбедност.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА О СЛАБЉЕЊУ СРПСКЕ ПОЗИЦИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Правећи кратак историјски резиме, можемо констатовати да је успостављањем комунистичке власти након Другог светског рата процес фрагментације и сажимања српског народа ушао у завршну фазу, што се очитава на просторима где су

* Научни сарадник, ORCID 0000-0002-7747-6205, vanja.glisin@ips.ac.rs
** Научни саветник, ORCID 0000-0002-0473-2829, despotlj@stcable.net
*** Рад је настао у оквиру пројекта „Геополитички положај Србије и српског народа у постјугословенском периоду“, који је део научноистраживачког четворогодишњег плана рада Одељења за друштвене науке Матице српске од 2025. до 2028. године.

у вишевековном континуитету живели Срби, а данас их више нема или су незнатна мањина. Том процесу значајно су допринели српски аутошовинисти који су занемарили интересе српске државе и народа, а у корист Титовог режима (Деспотовић 2025). Немојмо заборавити да је европска наука до Берлинског конгреса сматрала да је Босна и Херцеговина српски етнографски и историјски простор (Сакан 2012: 189), али се у деценијама након тога радило на промени те историјске чињенице. Бројне одлуке које су се од 1945. године доносиле у вези са Босном и Херцеговином, узроковале су неповољнију позицију српског народа, који је све до пописа 1971. године био већински у БиХ (Зекановић 2012: 33). Прва у низу одлука тицала се одређивања статуса БиХ као федералне јединице 1945. године, иако је било говора о томе да јој се додели статус аутономне покрајине у саставу Србије. И Моша Пијаде, „који није био ни Србин, ни Хрват, ни муслиман, сматрао је да БиХ због српске већине треба да буде покрајина у саставу Србије" (Суботић 2017: 207).

Надаље, промени етничке структуре у Босни и Херцеговини значајно је допринело неколико процеса. Прво, страдање и геноцид над српским народом током Другог светског рата (Новак 2015; Кољанин 2025). Тада су од укупног броја жртава у БиХ Срби чинили 72,1% (Шовљаков 2021: 24). Истовремено, већ крајем јуна 1941. године бележи се број од око 110.000 (по неким изворима 137.000) Срба избеглица из НДХ, којој је тада припадала БиХ, у Србију (Шовљаков 2021: 25; Богавац 1994: 242–243). Подручја попут Костајнице, Петриње, Сиска, Бихаћа, Босанске Крупе, Цазина и Босанског Новог били су посебно на удару са циљем да се уклони тзв. „српски кордон" између Хрватске и Босне (Шовљаков 2021: 25). Протеривање и убијање Срба током Другог светског рата трајало је све време. У послератном периоду власти у БиХ нису показале спремност да збрину протеране Србе, простори на којима је живело српско становништво нису били обухваћени индустријализацијом и урбанизацијом, отпочео је процес хомогенизације муслиманског становништва и стваран је економски и политички јаз између народа (Шовљаков 2021). Истовремено отпочиње колонизација Војводине када је са простора БиХ пресељено 76.239 Срба (Рујевић 2024). Празан простор који су Срби оставили насељаван је муслиманима са Косова и Метохије, из Санџака и Македоније, што ће у годинама касније утицати на етничку структуру становништва БиХ (Шовљаков 2021). Током наредних година, комунистичке власти радиле су на јачању муслиманске нације (назив „Муслиман"), у чему су суделовали и српски комунисти попут Рата Дугоњића и Цвијетина Мијатовића, што нам показује да су верске групе могле да постану нације одлуком Савеза комуниста, у овом случају СК БиХ (Кецмановић 2016; Танасковић 2016; Деспотовић, Глишин 2022). Истовремено, комунистичке власти радиле су на сузбијању свести оних муслимана који су знали и говорили о српској припадности, јер су сматрали да је то „великосрпска тенденција" (Терзић 2016: 84). Дакле, српски народ у БиХ требало је на све начине ослабити и потиснути, што је интензивирано током ратних деведесетих година.

РАТНЕ ДЕВЕДЕСЕТЕ И ПУТ У ДЕЈТОН

Хрватска и Словенија прогласиле су независност и одвајање од СФРЈ 25. јуна 1991. године, што је усложнило политичку ситуацију и покренуло оружане сукобе. Процес разбијања Југославије следили су муслимански и хрватски

посланици који су 14. и 15. октобра 1991. године на Скупштини Социјалистичке Републике БиХ, без присуства српских посланика, усвојили документе о устројству БиХ као самосталне и независне државе (Пилиповић 2020: 253–254; Котевски 2017: 62–66). Такође, у усвојеним документима помиње се скупштинска мањина, што се односи на Србе и оставља утисак да је српска страна тиме сведена на позицију националне мањине, а не конститутивног народа (Пилиповић 2020; Котевски 2017: 63–66). Муслимани су од почетка желели успостављање унитарне државе, што није одговарало ни Србима ни Хрватима. Наведено се јасно видело у политичком деловању Алије Изетбеговића, који је

> „осокољен подршком запада, и неких муслиманских држава, пре свега Турске и Ирана, жртвовао мир за своју визију независне 'грађанске, демократске, босанске државе', у којој није било места за Србе, али дугорочно ни за Хрвате, ако је судити по начелима из његове Исламске декларације, која признаје само исламску џамахиријУ" (Суботић 2017: 212).

Након доношења одлука на Скупштини СР БиХ мимо воље Срба, српски представници основали су 24. октобра 1991. године Скупштину српског народа, што је био увод у стварање Републике Српске (*Службени īласник срūскоī народа у Босни и Херцеīовини*, 1/1992). Истог дана изгласана је и Одлука о остајању српског народа БиХ у Југославији, заједно са Србијом и Црном Гором (*Службени īласник срūскоī народа у Босни и Херцеīовини*, 1/1992). Скупштина српског народа усвојила је 9. јануара 1992. године Декларацију о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине, са циљем заштите колективних права и права на самоопредељење (*Службени īласник срūскоī народа у Босни и Херцеīовини*, 2/1992). Убрзо након тога, 28. фебруара 1992. године, проглашен је Устав Српске Републике Босне и Херцеговине, којим су утврђени сви битни елементи државе и Уставни закон за спровођење Устава (*Службени īласник срūскоī народа у Босни и Херцеīовини*, 3/1992). Назив Република Српска и државни симболи утврђени су Декларацијом о државном и политичком уређењу од 12. августа 1992. године (Кусмук 2021). Дакле, тиме су извршене измене и допуне Устава и држава је проглашена сувереном и јединственом.

Међународне иницијативе које су претходиле Дејтонском мировном споразуму (ДМС) бележимо од 1992. године, када је било речи о Карингтон–Кутиљеровом плану, који је „понајвише захваљујући подривачком деловању Сједињених Држава одбијен" (Недељковић 2020: 212–213). Дакле, муслиманска страна на крају није прихватила предложени план, али су позитивни ефекти стварање консензуса око БиХ као јединствене територијалне целине и децентрализоване унутрашње организације (Zimerman 1996). Следећи мировни план понудили су Сајрус Венс и Дејвид Овен 1993. године, такозвани Венс–Овенов план, који је, између осталог, предвиђао територијалну поделу БиХ на десет провинција (Николић 2021). Међутим, план је био веома неповољан по српско становништво, јер би према тој подели провинције са српском већином биле раздвојене и око 400.000 Срба би остало изван тих провинција (Петровић 2010; Кољевић 2008). Након неуспеха, исте године понуђен је Овен–Столтенбергов мировни план, који је у преговоре укључио Слободана Милошевића и Фрању Туђмана. Предлог је био да се у оквиру

БиХ формирају три републике за три конститутивна народа, међутим, муслимани се нису усагласили са тим, те је још један мировни план доживео неуспех (Кољевић 2008). Затим је уследио Вашингтонски споразум 1994. године, који је замишљен као фазно решавање конфликта у БиХ. Прва фаза тицала се решавања конфликта између муслиманске и хрватске стране, што је усвојено, али даљих фаза није било (Washington Agreement 1994). Исте године формирана је Контакт група коју су чиниле САД, Русија, Немачка, Велика Британија и Француска. Први конкретан предлог тицао се територијалне поделе и то 51% хрватско-бошњачкој страни и 49% српској страни. Међутим, српска страна није прихватила предлог Контакт групе, јер је у датом тренутку под њиховом контролом било око 70% територије БиХ (Кољевић 2008; Котевски 2017: 86–88). Дакле, предлог Контакт групе није одговарао стању на терену.

Издвојили смо кратке сегменте опширних мировних планова како бисмо показали шта је у ратним годинама претходило Дејтонском мировном споразуму. Такође, издвојићемо међународне акте – Жевенски и Њујоршки споразум, који су увод у ДМС. Женевским споразумом од 8. септембра 1995. године утврђена је, између осталог, подела БиХ на два ентитета и то 49% територије припада Републици Српској, а 51% територије Федерацији БиХ (Пилиповић 2020: 241–242; Котевски 2017: 92–94). Наставак Женевског споразума је Њујоршки споразум од 26. септембра 1995. године, којим се утврђују елементи уставноправног уређења два ентитета и БиХ. Тада је одређено да ће парламент и председништво БиХ чинити 2/3 представника из Федерације БиХ и 1/3 представника из Републике Српске (Пилиповић 2020: 242; Котевски 2017: 94–95).

У таквим унутарполитичким и спољнополитичким околностима постигнут је Општи оквирни споразум за мир у Босни и Херцеговини, познатији као Дејтонски мировни споразум, који је парафиран 21. новембра 1995. године у бази Рајт–Питерсон у Дејтону, а потписан 14. децембра у Паризу (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini 1995). Према Дејтонском споразуму, БиХ је конституисана као држава са уставноправним оквиром (Анекс 4). Према Анексу 4, БиХ има заједничко председништво, дводомни парламент и савет министара, уставни суд и централну банку. Република Српска постаје међународно призната, конститутивна јединица БиХ. Дакле, Република Српска је створена пре рата, током рата је брањена и одбрањена, док је Дејтонским мировним споразумом потврђена. Од укупне територије БиХ, Републици Српској додељено је 49% територије, призната јој је политичка самосталност и легалност институција (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini 1995; Кољевић 2008). Анексом 10 је успостављена институција високог представника. У члану 5 Анекса 10 се наводи да је високи представник на терену „коначни ауторитет за тумачење овог споразума о цивилном спровођењу мирног решења" (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini 1995). Иако је касније утврђена обавеза да високи представник поступа према политичким смерницама Управног одбора, немојмо заборавити изјаву Карла Шмита који је рекао да „стварна моћ није у рукама оног ко ствара права, већ онога ко има право коначне интерпретације права" (Котевски 2017: 141).

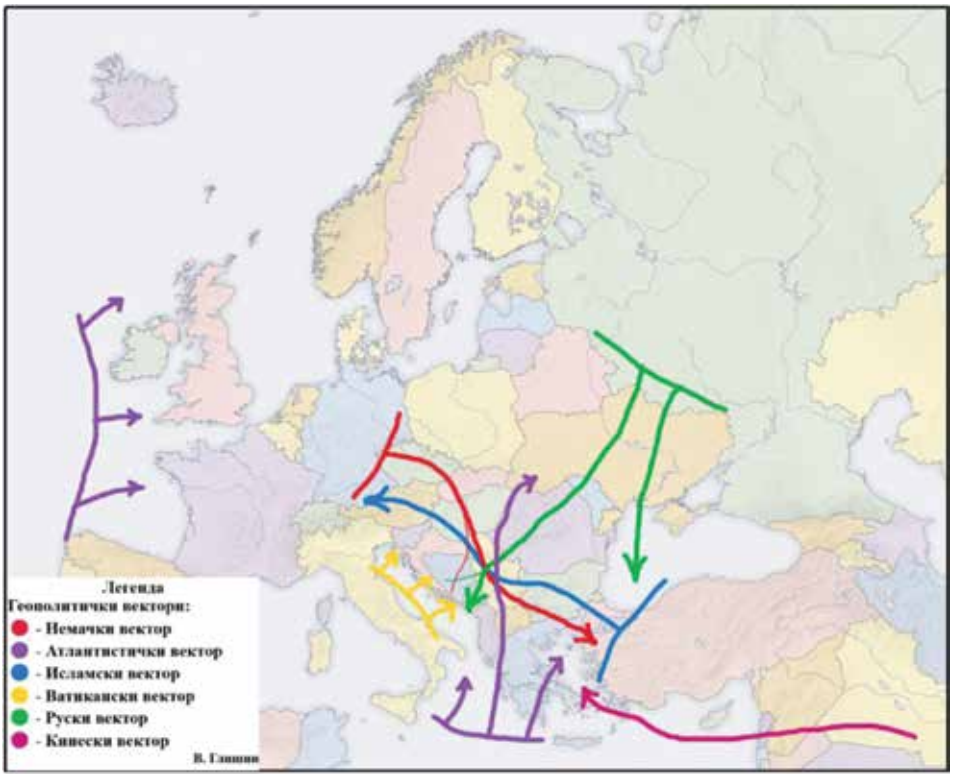
Године након потписивања Дејтонског мировног споразума праћене су сталним преиспитивањем и покушајима бошњачке политичке елите да изврше његову ревизију у циљу унитаризације Босне и Херцеговине. Истовремено, Република Српска се континуирано суочава са спољнополитичким и унутарполитичким притисцима. Последице рата, напори да се обнови инфраструктура, да се успоставе и ојачају институције, модернизује привреда, спроведу реформе, развија култура и образовање и слично, јесу изазови са којима се последње три деценије суочава Република Српска и њени политички представници.

(ГЕО)ПОЛИТИЧКА ПОЗИЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 30 ГОДИНА НАКОН ДЕЈТОНА

(Гео)политичка позиција Републике Српске од самог конституисања 9. јануара 1992. године сложена је кроз више димензија и не може се посматрати изван регионалног контекста и положаја Срба на ширем балканском простору. Такође, међународне околности одражавају се на позицију Републике Српске, односно на просторе на којима Срби у вишевековном континуитету живе. Дакле, спољнополитички актери су у различитим историјским периодима пресуђујуће утицали на процесе који се одвијају на овим просторима, што се односи и на Републику Српску од њеног настанка (Глишин 2024). Превасходно, спољнополитички актери утицали су на исцртавање граница, политичке прилике и државно уређење, економску ситуацију, међудржавне односе, и културне, верске и цивилизацијске карактеристике. На примеру БиХ можемо кодирати спољнополитичке утицаје који су допринели конституисању, према речима професора Кецмановића, „немогуће државе“ (Кецмановић 2017). Током историје Босна и Херцеговина су била два одвојена географска ентитета, али су „дејством присилних политичких фактора, попут политичке самовоље Брозове партијске врхушке“, интегрисани у целину (Деспотовић 2025). Дакле, БиХ није настала као резултат историјске нужности, већ циљаног политичког деловања. Исти случај је са дејтонском БиХ, која је формирана вољом америчког хегемона, а не жељом и договором народа који на том простору живе.

Када говоримо о геополитичком позиционирању Републике Српске, односно положају Србије и Срба на Балкану, указаћемо на три геополитичка обележја: чворност, граничност и фрагментираност, како бисмо у даљим редовима разумели зашто се спољнополитички утицаји на Србију и Србе у ширем контексту одражавају на положај Републике Српске, односно зашто се утицаји на Републику Српску тичу Србије.

Балкански геополитички чвор резултат је испреплетених интереса регионалних и глобалних актера, који су у различитим историјским периодима пројектовали своје интересе на овом простору (Карта 1). Супротстављање различитих интереса на Балкану одражавало се на државе и државна руководства, народе који овде живе, политичко организовање и доношење одлука, спољнополитичко позиционирање и опредељивање за једну или другу страну у сукобу, територијална уређења и слично (Глишин 2024).

Карта 1. Геополитички чвор на Балкану
(Приредио: Глишин 2025)

Предочићемо који вектори тангирају БиХ, односно Републику Српску, без намере да вршимо дубљу историјску анализу, будући да карта (1) приказује глобалне и регионалне актере који су у различитим историјским периодима пројектовали интересе на овом простору и међусобно су се сукобљавали, што је оставило последице по све сегменте држава и народа. Када говоримо о глобалним актерима и њиховим интересима на простору БиХ у актуелном контексту, издвојићемо САД и Русију (Глишин 2024). Евроатлантски фактор се након хладног рата стабилно позиционирао на Балкану, настојећи на све начине да спречи друге спољнополитичке актере да управљају процесима на овом простору. Притисци на Републику Српску кроз институцију високог представника и друге дипломатске алате, инсистирање на евроатлантским интеграцијама БиХ, ревизија Дејтонског споразума и јачање бошњачког фактора воде ка дестабилизацији државе. Наведено изискује да Република Српска гради добре односе са оним државама које јој пружају подршку, на првом месту са Русијом, како би сачувала своју државност и територију. У томе се огледа супротстављеност геополитичких вектора (САД и Русије), што усложњава позицију, пре свега, Републике Српске. Треба напоменути да је Република Српска настала у контексту униполарног међународног поретка када су на догађаје у балканском региону пресуђујуће утицале Сједињене Државе, те је и до Дејтонског споразума дошло „зато што то хоће и зато што то организују Американци“ (Кољевић 2008: 353).

Регионалне силе које пројектују овај простор као интересну зону су Турска, Немачка и Ватикан (Давутоглу 2014; Пророковић 2014; Дешнер 2021). Турска у својој неоосманској геополитичкој доктрини пројектује векторе наступања ка оним просторима који су током историје били део Отоманске империје. Отуда Давутоглу пише књигу *Сūраūеūијска дубина* у којој наводи стратешке циљеве Турске на Балкану (Давутоглу 2014), као и пројекат „Зелена трансверзала" који има циљ повезивање Истанбула и Сарајева (Танасковић 2011). Ватикан вековима пројектује Балкан као простор *terra missionis* за ширење римокатоличанства, што се очитава у политици прозелитизма (Дурковић Јакшић 2022). С тим у вези, важно је да укључимо и Хрватску, као локалног актера који има претензије ка БиХ, што је било јасно изражено током НДХ (Новак 2015). Хрватска сматра БиХ „својом интересном сфером, 'повјесним територијем' па чак и политичким простором, те материјализацијом прозелитског *terra missionis*" (Стешић 2004: 47).

На простору БиХ бележимо религијско-конфесионалне и етничке разлике које су фактор дестабилизације државе и извор унутрашњих сукоба (неретко генерисаних од стране спољнополитичких актера). Семјуел Хантингтон је писао о сукобу цивилизација, наводећи да су најкрвавије границе цивилизацијске границе, које управо маркирамо у БиХ (Хантингтон 2000). Наиме, према Хантингтоновој подели, у БиХ се налазе три различите цивилизације: Западна, Православна и Исламска цивилизација, које су, према његовој теорији, међусобно супротстављене (Хантингтон 2000). Отуда континуитет религијско-цивилизацијских сукоба на Балкану, као трајни терет неадекватних граница (које су управо на тај начин исцртавале велике силе у различитим историјским периодима са циљем да овај простор држе у сталној нестабилности, како би несметано остваривале зацртане циљеве). Бројни примери током историје потврђују да је српски народ био жртва религијско-цивилизацијских сукоба, а крајњи резултат је протеривање, прекрајање и убијање Срба на просторима где су вековима живели. Отуда егзистенцијална потреба да се очува Република Српска и да се сачува српски народ широм српских земаља. Треба напоменути да је Хантингтон поставио глобалну теоријску парадигму која није стриктна, већ је у различитим историјским тренуцима зависила од процеса на тактичком нивоу и оних актера који су тим процесима управљали. На првом месту мислимо на САД које су пружале помоћ муслиманима и Хрватима током рата у Босни и омогућиле су да они освоје значајан део територије коју су контролисали Срби, што је на крају потврђено мировним споразумом у Дејтону размером 51:49. Такође, током ратних дешавања бележе се и други примери одступања од Хантингтонових цивилизацијских разграничења, што потврђује да је његова теорија у практичним околностима склона одређеним променама.

Фрагментираност (уситњавање) је геополитичко обележје настало „сплетом историјских процеса, који су деструисали државну суверености и територијалну целовитост српског народа" (Глишин 2024: 279). Циљ је да се Срби „потисну ка унутрашњости Балкана, односно ка матици Србији, да се простор српских земаља сведе на територију Републике Србије и да се онемогући излаз на Јадран који је српски народ вековима имао" (Глишин 2024). Несумњиво, фрагментираност је „фактор дестабилизације" (Деспотовић 2025), који се очитава на примеру БиХ, прецизније Републике Српске, кроз различите, могло би се рећи синхронизоване

одлуке и поступања високог представника, дела међународне заједнице и бошњачког фактора. Оно што додатно иде у прилог потенцијалном процесу фрагментације у Републици Српској је Брчко дистрикт, који је арбитражном одлуком 2000. године одређен као посебна територијална јединица у БиХ која дели Републику Српску на два дела (Петровић 2021). Иако руководство Републике Српске није прихватило арбитражну одлуку, Брчко дистрикт *de facto* функционише као посебна административна јединица. Било је покушаја да се у Брчко дистрикту избрише ентитетско држављанство Републике Српске за око 30.000 грађана, што је показатељ намера бошњачких политичара (Петровић 2021: 74). Према томе, треба бити опрезан по питању бошњачке, али и хрватске стране, јер би евентуално освајање дистрикта Брчко од стране непријатеља поделило територију Републике Српске и тиме би се онемогућило повезивање и комуникација између Бањалуке и Београда. Такође, поменули бисмо и територију општине Горажде која „игра важну улогу у неоосманистичким пројекцијама стварања 'муслиманског коридора' од Приштине, преко Новог Пазара до Сарајева" (Пророковић 2012: 610).

Веома је важно да разумемо претходно наведена геополитичка обележја, како бисмо разумели (гео)политички положај Републике Српске у односу на локалне, регионалне и глобалне актере и како бисмо схватили све одлуке и поступања високог представника, дела међународне заједнице и Парламентарне скупштине БиХ у протеклих 30 година. Под њиховим утицајем дошло је до преноса надлежности са ентитета на БиХ, што је био значајан корак ка слабљењу ентитета. Осим међународних притисака до преноса надлежности довела је унутарполитичка динамика у БиХ, односно Републици Српској и спољнополитичка оријентација водећих политичких елита које су биле за сарадњу са западним државама. Они гласови који су били против преноса надлежности нису имали политичке и институционалне капацитете да се снажније супротставе тим процесима, нити су имали подршку спољнополитичких актера попут Србије, Русије и Кине. Дакле, реч је о вишеслојном процесу преноса надлежности који је вођен спољнополитичким притисцима и унутарполитичким одлукама. Потписивањем Дејтонског мировног споразума, ентитети су имали широк спектар надлежности у областима одбране, полиције, правосуђа и финансија, али је под утицајем реформских процеса дошло до постепеног преноса ових надлежности, а самим тим и слабљења позиције ентитета (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini 1995). У Анексу 4, чл. 3, ст. 1 ДМС наводе се надлежности институција БиХ: спољна политика, спољнотрговинска политика, царине и монетарна политика, финансирање институција БиХ, политика у вези са избеглицама и расељеним лицима, регулисање међународне и међуентитетске саобраћајне инфраструктуре и међународно право, сарадња са међународним и невладиним организацијама. Остале надлежности према чл. 3, ст. 3 припадају ентитетима (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini 1995). Дакле, од потписивања мировног споразума до отпочињања процеса државне консолидације, надлежности у сектору одбране, полиције, правосуђа и финансија *de facto* су припадале ентитетима, Републици Српској и Федерацији БиХ (OHR 2005). Сектор одбране реформисан је 2005. године, када се надлежности ентитета преносе на Јединствене оружане снаге БиХ. Обавештајне делатности пренете су на Обавештајно-безбедносну агенцију БиХ (ОБА) 2004. године.

Пренос надлежности у сектору судства на Високи судски и тужилачки савет, државни суд и тужилаштво, реализован је током 2003–2004. године. Порези и финансије реформисани су 2005. године и надлежности су пренете на Управни орган за индиректно опорезивање, ПДВ систем на државном нивоу. Јединствена Гранична полиција БиХ успостављена је 2000. године. Систем матичних књига (ЈМБГ) централизован је 2013. године (OHR 2005). Флоријан Бибер је у својој књизи јасно навео како је међународна заједница кроз институцију високог представника наметала реформе и вршила институционалну централизацију у наведеним областима (Bieber 2006: 83–85). Слично наводи и Дејвид Чендлер, који је критиковао улогу међународне заједнице у наметању државности *одозго*. Он сматра да је пренос надлежности често вршен мимо демократских процедура, што је довело до кризе легитимитета (Chandler 2000). „Дејтонски споразум је предвиђао минималну централну владу, али је међународна заједница, посебно OHR (*Office of the High Representative*), то изменила преносећи кључна овлашћења на државни ниво" (Chandler 2000: 45). Белони наводи да су међународни актери „упорно промовисали централизацију, слабећи способност РС да делује самостално у оквирима Дејтона" (Belloni 2009). Јасно је да су сви покушаји преобликовања Дејтонског мировног споразума имали подршку Сједињених Држава, што потврђује и Стивен Мајер када каже да „америчке иницијативе за преобликовање ДМС или његово потпуно демонтирање, нипошто не иду у прилог превазилажењу тешкоћа на Балкану и никада нису биле у интересу локалног становништва, већ су увек биле у служби спољнополитичких циљева сила које су интервенисале" (Мајер 2011: 58). Наведено иде у прилог бошњачкој политичкој страни, будући да неретко говоре о потреби ревизије ДМС и унитаризацији БиХ. У складу с реченим, Емил Влајки наводи да је ДМС „различито схваћен од стране 'међународне заједнице' и Срба у Републици Српској, где међународна заједница покушава да створи унитарну државу по мери Бошњака, што је у супротности са ставом Републике Српске, која тежи да сачува државотворне функције у оквиру Босне и Херцеговине" (Котевски 2017: 228). Несумњиво, Странка демократске акције (СДА), као најснажнија бошњачка партија у БиХ, тежи за „мајоризацијом Срба и Хрвата и претварање БиХ у државу под потпуном бошњачком контролом" (Петровић 2021а: 149).

Осим наведеног, слабљење позиције Републике Српске спровођено је кроз улогу високог представника, који је имао кључну улогу у централизацији власти кроз такозвана бонска овлашћења. Према чл. 2 Анекса 10 ДМС надлежности високог представника укључују надзор, координирање, извештавање и усмеравање примере мировног споразума, али се не наводе надлежности нормативног карактера (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini 1995). Карлос Вестендорп, високи представник у БиХ од 1997. до 1999. године, касније је рекао да су на Бонској конференцији увели „начин на који високи представник може да доноси те одлуке, што, правно гледајући, није баш у складу са Дејтоном […] није легално" (Пилиповић 2024: 115). Међутим, високи представник је, позивајући се на бонска овлашћења, без сагласности ентитета интервенисао у правном систему БиХ и ентитета, наметани су Закони о одбрани, обавештајној служби и пореској управи, укинуте су многе уставне и законске препреке интеграције БиХ и смењени су званичници Републике Српске, попут смене председника РС Николе Поплашена

1999. године.[1] Дакле, високи представник је своју позицију учврстио екстензивним тумачењем својих овлашћења из Анекса 10, посебно након Бонске конференције Савета за имплементацију мира из 1997. године, што му је омогућило да намеће амандмане на ентитетске уставе и значајан број „системских закона који су утицали на преобликовање државног уређења и организације власти Босне и Херцеговине" (Пилиповић 2024: 107). Како наводи Чендлер, „бонска овлашћења су трансформисала OHR у суверeног актера, поткопавајући аутономију ентитета, посебно Републике Српске" (Chandler 2000: 152). Такође, одлуке Уставног суда БиХ су у бројним случајевима ограничавале аутономију ентитета, као што је то био случај са одлуком о државној имовини, којом су поништени покушаји РС да упише имовину као своје власништво. Проблем се јавио након Одлуке високог представника Педи Ешдауна 2005. године, којом је донет Закон о привременој забрани располагања државном имовином Републике Српске (OHR 2005). Наведена одлука нас не чуди, будући да је Ешдаун крајем 2004. године говорио о „могућем укидању Републике Српске" (Суботић 2021: 108). Сличне ставове су током протекле три деценије износили поједини хрватски и бошњачки представници, попут Сулејмана Тихића, Хариса Силајџића и Бакира Изетбеговића (Суботић 2021).

Притисци на Републику Српску интензивирани су током година, што се нарочито очитава од августа 2021. године када је на дужност високог представника ступио Кристијан Шмит. Неколико дана пре ступања на дужност, одлазећи са функције високог представника, Валентин Ицко, позивајући се на бонска овлашћења, наметнуо је 23. јула Закон о допуни Кривичног закона БиХ којим се забрањује и кажњава негирање геноцида и уводи казна до пет година затвора (OHR 2021), што је допринело урушавању односа између ентитета (International Crisis Group 2021).[2] Важно је напоменути да кандидатура Шмита није одобрена од стране Савета безбедности УН, како је предвиђено у чл. 1, ст. 2 Анекса 10 ДМС, где се јасно истиче да „стране захтевају именовање Високог представника, који ће бити именован у складу са релевантним резолуцијама СБ УН" (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini 1995). Иако су Русија и Кина предложиле Нацрт резолуције СБ 22. јула 2021. године у којој су предвидели давање сагласности на именовање, резолуција није усвојена. Према томе, Република Српска, Русија и Кина сматрају да именовање Шмита није легално и легитимно (Џакић 2023). И парламентарна група Алтернативе за Немачку (AfD) поднела је парламентарну истрагу Бундестагу и затражили су процену легитимности његове функције високог представника (Sarajevo Times 2025). Ипак, Шмит је до сада више пута, позивајући се на бонска овлашћења, суспендовао или поништио законе и одлуке Народне скупштине Републике Српске.

1 Венецијанска комисија је 2005. године донела Мишљење о уставној ситуацији у БиХ где се наводи да је „потреба за вршењем широких овлашћења од стране Високог представника у раном периоду након закључења Дејтонског споразума била оправдана, али да је такав аранжман 'фундаментално некомпатибилан са демократским карактером и суверенитетом државе БиХ'" (Котевски 2017: 148–149).

2 У закључном извештају Независне међународне комисије за истраживање страдања свих народа у сребреничкој регији у периоду од 1992. до 1995. године наводи се да се „у Сребреници није догодио нити појединачни злочин геноцида нити геноцид уопште" (ICSR 2020: 82). Извештај је написан на 1036 страница, Комисију је чинило 10 чланова, а председник је био Гидеон Грајф (ICSR 2020).

Сукоб између политичких представника Републике Српске и високог представника довео је до усвајања Закона о измени закона о објављивању закона и других прописа Републике Српске („Службени гласник Републике Српске" бр. 60/23), којим је „избрисана обавеза да се прописи и други акти које у оквиру своје надлежности доноси високи представник објављују у Службеном гласнику Републике Српске" (Џакић 2023: 63). Високи представник је одговорио на овај закон усвајањем Одлуке 1. јула 2023. године којом се спречава ступање на снагу наведеног Закона (*Službeni glasnik BiH*, 47/23 – Џакић 2023: 63). Међутим, оно што указује на политику притисака високог представника је Шмитова изјава 19. јуна 2023. године када је „упозорио представнике Републике Српске да не предузимају такве мере, рекавши да ће 'пловити у тешким водама'" (International Crisis Group 2023).

Кризу бележимо и у марту 2024. године након што је Европски савет 21. марта одобрио отварање формалних преговора са БиХ о придруживању ЕУ. Истовремено, Кристијан Шмит је наметнуо измене изборног закона на државном нивоу, што није наишло на одобравање политичких представника Републике Српске. Као одговор, посланици Републике Српске су 29. марта усвојили сопствену верзију изборног закона, што је америчка амбасада осудила наводећи да је Додик покренуо „директан напад на државну структуру Босне и Херцеговине" (International Crisis Group 2024). Криза се наставља током априла и маја због припрема Резолуције о Сребреници, која је усвојена 23. маја на седници Генералне скупштине Уједињених нација. Гласање је поделило свет, посебно уколико узмемо у обзир водеће земље Истока (Русију и Кину) и Запада (САД и већина европских држава), што неминовно сведочи о наставку атлантистичког притиска на Републику Српску и српски народ.

Уставни суд БиХ је 12. фебруара 2025. године донео Одлуку о привременој мери којом се Закон о допуни Закона о употреби заставе, грба и химне (*Службени гласник Републике Српске*, 4/25) привремено ставља ван правне снаге, јер како се наводи „оспорени закон могао би да наруши уставни поредак и политичку стабилност Босне и Херцеговине" (*Službeni glasnik BiH*, 8/25). Из Канцеларије високог представника Кристијана Шмита стигла је оцена да наведени закон „има за циљ имплементацију декларације тзв. свесрпског сабора како би се створио правни основ за истицање званичне химне и грба Републике Србије у Републици Српској као свесрпских симбола" (*Политика*, 2024). Кризу продубљује пресуда суда БиХ 26. фебруара, којом се председник Милорад Додик због непоступања према одлукама високог представника Шмита осуђује на годину дана затвора и забрану учешћа у политици шест година. Истог дана након пресуде, Народна скупштина РС одржала је седницу којом је „закључено да је Суд БиХ починио 'државни удар' и тврди се да РС 'не прихвата ниједну одлуку Кристијана Шмита'" (International Crisis Group 2025). Суд је 1. августа 2025. године потврдио првостепену пресуду, што значи да је председник Додик правоснажно осуђен на годину затвора и шест година забране учешћа у политици (Максимовић 2025). То је још један показатељ на који начин високи представник Шмит, наметањем закона, дестабилизује ситуацију у БиХ.

Међународна кризна група означила је обележавање 30 година од оснивања Републике Српске „контроверзном прославом", Министарство финансија САД је увело санкције Милораду Додику 5. јануара 2022. године, ЕУ је 10. јануара осудила

наводну „негативну, раздорну и запаљиву реторику“ лидера и запретила могућим санкцијама, Организација за европску безбедност и сарадњу је 12. јануара упозорила на „све поступке који носе потенцијал за подстицање сукоба“, док је високи комесар УН за људска права 14. јануара рекао да су УН „дубоко забринуте“ (International Crisis Group 2022). Такође, Шмит је у више наврата оспоравао обележавање 9. јануара као Дана Републике Српске (Танјуг 2023). Од почетка 2025. године, председнику Додику уведен је низ санкција од стране Аустрије, Немачке и Литваније, Пољска је у процедури, док САД и Велика Британија годинама одржавају санкције. Флоријан Бибер критикује интервенционистички приступ међународних актера у БиХ, сматрајући да то утиче на слабљење демократског легитимитета институција, подрива међуетнички дијалог и продубљује поделе између ентитета (Bieber 2020). Западне силе (САД, ЕУ, НАТО) отворено подржавају Шмитове мере, јер их виде као корак ка јачању централне власти у БиХ и евроатлантским интеграцијама. Иако постоје различита тумачења позиције САД према БиХ током првог и другог Трамповог мандата, не увиђамо да је дошло до значајнијих промена, посебно уколико узмемо у обзир амерички фокус на друге регионе у свету и чињеницу да још увек није именован нови амбасадор САД у БиХ. Са друге стране, Русија и Кина ове акције тумаче као кршење Дејтонског споразума и пружају подршку Републици Српској. Према томе, у БиХ постоји унутарполитичка поларизација на прозападну и проруску страну, што је, већински гледано, поларизација између ентитета. Такође, и у том контексту постоје нијансе, будући да су Хрвати схватили да би централизација БиХ са доминантном бошњачком улогом нарушила њихове националне интересе, тако да се боре за позицију оних кантона у којима је хрватски народ већински, првенствено инсистирањем на томе да се измени Изборни закон. Дакле, хрватски национални интереси у БиХ нису у директној супротности са интересима Запада, будући да они реализацију тих интереса везују за политичку агенду стабилизације БиХ на којој инсистирају САД и део ЕУ. У том погледу разликује се позиција Немачке, чија политика се огледа у деловању високог представника Кристијана Шмита. Осим тога, постоји део бошњачке политичке елите која настоји да се све више повеже са Турском, што је неизоставан вектор у актуелном контексту.

Напослетку, конфликт између Републике Српске и високог представника Кристијана Шмита током периода од 2021. до 2025. године представља најозбиљнију кризу унутрашње политике БиХ у последњих неколико деценија и указује на дубље структурне и правне проблеме у тумачењу и примени ДМС. Без јасног политичког договора и консензуса између домаћих актера и међународне заједнице, ова конфронтација ће наставити да подрива политичку стабилност и демократски легитимитет институција БиХ, што доводи у питање опстанак државе.

ЗАКЉУЧАК

Статус Републике Српске тридесет година након потписивања Дејтонског мировног споразума осликава и потврђује тезу о сложености историјских, геополитичких и правних процеса који нису у потпуности решени, већ су додатно компликовани под сталним утицајем међународних актера и унутрашњих политичких

тензија. Геополитички положај БиХ, односно Републике Српске, детерминисан је преклапањем интереса глобалних, регионалних и локалних актера, што усложњава ситуацију и ствара конфликтни потенцијали између народа. Утицај спољнополитичких актера видимо у контексту притисака ка евроатлантским интеграцијама БиХ, настојања бошњачке политичке елите ка унитаризацији и покушаја редефинисања ДМС, што води ка трајној нестабилности.

Иако је ДМС успоставио формалну равнотежу између два ентитета и три конститутивна народа, процеси након 1995. године показују постепено урушавање аутономије Републике Српске, које се спроводи кроз институционалну централизацију, интервенције дела међународне заједнице и високог представника и правне одлуке које су често прелазиле оквире изворног споразума. Правно гледано, институција високог представника је допринела трансформацији ДМС у смеру унитаризације БиХ. Применом тзв. бонских овлашћења омогућени су наметање закона, измене Устава на нивоу ентитета и смењивање изабраних политичких представника без демократске процедуре, што је изазвало кризу легитимитета институција. Претходно наведено потврђују спорови између високог представника Кристијана Шмита, чији мандат није потврђен у СБ УН, и Републике Српске од 2021. године. Евидентно је спорно тумачење Анекса 10 ДМС и бројне правне нејасноће, што наводи на закључак да је БиХ држава са ограниченим суверенитетом и протекторатским положајем. Реч је о јединој земљи на свету у којој високи представник намеће и мења законе и при томе законски обавезује на поштовање његових одлука. У складу с реченим, Међународна кризна група је у периоду од Шмитовог ступања на дужност до августа 2025. године маркирала више догађаја у којима је суделовао високи представник, а које су водиле ка ескалацији ситуације у БиХ. Поменућемо догађаје који се тичу државне имовине, оспоравања симбола и Дана Републике Српске и пресуде председнику Републике Српске Милораду Додику донете 1. августа 2025. године.

Можемо закључити да на процесе у БиХ пресуђујуће утичу спољнополитички актери, превасходно атлантистички запад који директно и/или индиректно дестабилизује ДМС и урушава аутономију Републике Српске, што се очитава у поступању високог представника и дела међународне заједнице. Систем БиХ је подложан спољнополитичким интервенцијама и притисцима, а надлежности ентитета имају слабу уставну заштиту и урушен демократски легитимитет. Према томе, уколико ситуација остане непромењена, наставиће се ерозија аутономије Републике Српске и продубиће се конфликти, што нам указује да ДМС у контексту међународних интервенција и покушаја ревизије не може да буде чврст темељ за стабилну и функционалну БиХ.

ЛИТЕРАТУРА

Богавац 1994: Томислав Богавац. *Несūајање Срба*. Ниш: Просвета.

Belloni 2009: Roberto Belloni. „Bosnia: Dayton si dead". *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 15, No. 3, 355–375.

Bieber 2006: Florian Bieber. *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. New York: Palgrave Macmillan.

Bieber 2020: Florian Bieber. *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. New York: Palgrave Macmillan.

Глишин 2024: Вања Глишин. *Србија на „Западу": Српско двовековно расцеће између модернизације и вестернизације*. Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за политичке студије.

Давутоглу 2014: Ахмед Давутоглу. *Стратегијска дубина*. Београд: Службени гласник.

Деспотовић 2025: Љубиша Деспотовић. *Геополитика Светосавља*. Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за политичке студије.

Деспотовић, Глишин 2022: Љубиша Деспотовић, Вања Глишин. „Новобошњаштво Алије Изетбеговића као идентитетски конструкт синтетичке нације и безбедносни ризици по Републику Српску". *Лесковачки зборник*, бр. LXII, 381–402.

Дешнер 2021: Карлхајнц Дешнер. *Политика римских папа у 20. веку*. Београд: Catena Mundi.

Дурковић Јакшић 2022: Љубомир Дурковић Јакшић. *Србија и Ватикан*. Београд: Catena Mundi.

Закон о допуни Закона о употреби заставе, грба и химне. *Службени гласник Републике Српске*, бр. 4/25.

Закона о измени закона о објављивању закона и других прописа Републике Српске. *Службени гласник Републике Српске*, бр. 60/23.

ICSR 2020: Independent International Commission of Inquiry on the Sufferings of all Peoples in the Srebrenica region between 1992 and 1995. *Concluding Report*. <https://incomfis--srebrenica.org/report/>. [1. јул 2025].

International Crisis Group 2021: ICR. *Bosnia and Herzegovina December 2021*. <https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/january-alerts-and-december-trends2021#bosnia-and--herzegovina>. [1. јул 2025].

International Crisis Group 2022: ICR. *Bosnia and Herzegovina January 2022*. <https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/february-alerts-and-january-trends-2022#bosnia-and--herzegovina>. [1. јул 2025].

International Crisis Group 2023: ICR. *Bosnia and Herzegovina June 2023*. <https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/july-alerts-and-june-trends-2023#bosnia-and-herzegovina>. [1. јул 2025].

International Crisis Group 2024: ICR. *Bosnia and Herzegovina March 2024*. <https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/march-trends-and-april-alerts-2024#bosnia-and-herzegovina>. [1. јул 2025].

International Crisis Group 2025: ICR. *Bosnia and Herzegovina February 2025*. <https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/february-trends-and-march-alerts-2025#bosnia-and--herzegovina>. [1. јул 2025].

Кусмук 2021: Мирјана Кусмук (ур.). *30 година Народне скупштине Републике Српске 1991–2021*. Бања Лука: Народна скупштина Републике Српске.

Кецмановић 2016: Ненад Кецмановић. „Сидран и љубитељ суживота". Нови Стандард, 19. 7. 2016. <https://standard.rs/2016/07/19/sidran-i-ljubitelji-suzivota/>. [10. јул 2025].

Кецмановић 2017: Ненад Кецмановић. *Хроника немогуће државе*. Београд: Catena Mundi.

Кољевић 2008: Никола Кољевић. *Стварање Републике Српске*, Дневник 1993–1995, Књига I и II, Београд: Службени гласник.

Котевски 2017: Мирослав Котевски. *Специфична правна природа Босне и Херцеговине – одрживост дејтонског система*. Докторски рад. Београд: Правни факултет.

Koljanin 2025: Milan Koljanin. *The Ustasha Atrocities: A collection of Documents (1941–1942)*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine.

Мајер 2011: Стивен Мајер Стивен. „Да ли је Босни потребан нови Дејтон?". *Сачувати мир у Босни: мит, изазови, шансе*. Београд: Чигоја штампа.

Максимовић 2025: Драган Максимовић. „Наставак кризе након правоснажне пресуде Додику". *DW*, 2. 8. 2025.<https://www.dw.com/sr/nastavak-krize-nakon-pravosna%C5%BEne--presude-dodiku/a-73505757>. [10. јул 2025].

Недељковић 2020: Стеван Недељковић. *Стратегија уравнотежавања у међународним односима, студија случаја: француско и немачко уравнотежавање Сједињених Америчких Држава после Хладног рата*. Докторски рад. Београд: Факултет политичких наука.

Николић 2021: Коста Николић. „Унија три републике: мировни план за Босну и Херцеговину из 1993. године". *Историја 20. века*, год. 40, бр. 1, 149–178.

Новак 2015: Виктор Новак. *Magnum Crimen*. Београд: Catena Mundi.

Odluka kojom se sprečava stupanje na snagu Zakona o neprimenjivanju odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine br. 14/23. *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 47/23.

Odluka o privremenoj meri br. U-2/25. *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 8/25.

OHR 2005: Office of the High Representative. *28th Report of the High Representative for Implementation of the Peace Agreement on Bosnia and Herzegovina to the Secretary-General of the United Nations*. Sarajevo: OHR.

OHR 2021: Office of the High Representative. *Odluka visokog predstavnika kojom se donosi Zakon o dopuni Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: OHR.

Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini 1995. <https://ndcsarajevo.org/Dokumenti/Dejtonski-mirovni-sporazum.pdf>. [10. јул 2025].

Петровић 2021: Рајко Петровић. „Геостратешки значај Брчко дистрикта". *Дипломатија и безбедност*, год. IV, бр. 1, 61–86.

Петровић 2021а: Рајко Петровић. „Босна и Херцеговина: између унитаризације и дисолуције". *Безбедносни форум*, бр. 1, 135–165.

Пилиповић 2020: Милан Пилиповић. „Настанак и државност Републике Српске – од државе до ентитета Босне и Херцеговине, од своје прошлости и садашњости ка будућности". *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, год. LIX, бр. 87, 231–254.

Пилиповић 2024: Милан Пилиповић. „Дејство одлука Уставног суда Босне и Херцеговине на промјене организације власти ентитета и Босне и Херцеговине: да ли је Уставни суд остварио улогу заштитника устава и уставности Босне и Херцеговине?". *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, год. LXIII, бр. 101, 105–132.

Политика 2024: „ОХР: Измењени Закон о застави, грбу и химни Српске на Уставном суду БиХ". *Политика*, 9. 7. 2024. [10. јул 2025].

Пророковић 2012: Душан Пророковић. *Геополитика Србије*. Београд: Службени гласник.

Пророковић 2014: Душан Пророковић. *Немачка геополитика и Балкан*. Београд: Catena Mundi.

Петровић 2010: Владимир Петровић. *Српске политичке елите и Венс–Овенов план*. Београд: Институт за савремену историју.

Рујевић 2024: Славиша Рујевић. „Колонизација у Војводини 1945–1948. из Босне и Херцеговине. Српски Крајеви".<https://www.srpskikrajevi.rs/kolonizacija-u-vojvodinu-1945-1948-iz-bosne-i-hercegovine/>. [15. јул 2025].

Сакан 2012: Момчило Сакан. *Геополитика у савременом свету*. Бања Лука: НУБЛ.

Sarajevo Times 2025: „AfD asks the German Government for a legal and political Assessment of Schmidt's Role in BiH". Sarajevo Times, 26. 2. 2025. <https://sarajevotimes.com/afd-asks-the-german-government-for-a-legal-and-political-assessment-of-schmidts-role-in-bih/>. [15. јул 2025].

Степић 2004: Миломир Степић. *Српско питање геополитичко питање*. Београд: Јантар-група.

Суботић 2017: Момчило Суботић. *Србија и Република Српска; политички процеси и перспективе*. Београд: Институт за политичке студије.

Суботић 2021: Момчило Суботић. „Република Српска у борби за државност". *Политичка ревија*, вол. 70, бр. 4, 106–127.

Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини, 1/1992, бр. 02-72/92.

Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини, 2/1992, бр. 02-73/92.

Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини, 3/1992, бр. 02-94/92.

Танасковић 2011: Дарко Танасковић. *Неоосманизам: повратак Турске на Балкан*. Београд: Службени гласник.

Танасковић 2016: Дарко Танасковић. „Противречности необошњаштва". *Catena Mundi III*, 243–249. Београд: Catena Mundi.

Танјуг 2023: „Шмит поново оспорава право обележавања Дана Републике Српске". *Танјуг*, 20. 12. 2023. <https://www.tanjug.rs/region/politika/65529/smit-ponovo-osporava-pravo-obelezavanja-dana-republike-srpske/vest>. [15. јул 2025].

Терзић 2016: Славенко Терзић. „Етничко и верско у српској историји". *Catena Mundi III*, 82–89. Београд: Catena Mundi.

USIP 1994: United States Institute of Peace. *Washington Agreement*. Washington DC. <https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf>. [15. јул 2025].
Chandler 2000: David Chandler. *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*. London: Pluto Press.
Хантингтон 2000: Семјуел Хантингтон. *Сукоб цивилизација*. Подгорица: ЦИД.
Џакић 2023: Тихо Џакић. „Апорије постојања и деловања Високог представника у правном и политичком систему Босне и Херцеговине". *Архив*, бр. 3, 57–75.
Шовљаков 2021: Мара Шовљаков. *Колонизација Срба из Босне и Херцеговине у јужну Бачку*. Нови Сад: Архив Војводине.
Zekanović 2012: Igor Zekanović. „Religijsko-civilizacijske odrednice geoprostora BiH kao determinanta savremenih političko-geografskih procesa". *Glasnik/Herald*, Vol. 16, 25–40.
Zimerman 1996: Voren Zimerman. *Poreklo jedne katastrofe: Jugoslavija i njeni rušitelji*. Beograd: Dan Graf.

Vanja N. GLIŠIN
Ljubiša M. DESPOTOVIĆ

(GEO)POLITICAL ASPECTS OF THE POSITION OF THE REPUBLIC OF SERBIA – THIRTY YEARS OF THE DAYTON PEACE AGREEMENT

Summary

The authors analyze the position of the Republika Srpska thirty years after the Dayton Peace Agreement, with a special emphasis on (geo)political aspects. Considering that 2025 marks the thirtieth anniversary of the signing of the Dayton Peace Agreement, we believe that it is both scientifically and socially justified to address this topic, both from a certain historical distance and through an analysis of current events concerning the position of the Republika Srpska and the Serbian people in Bosnia and Herzegovina. The introduction is devoted to a brief historical overview of the change in the ethnic structure and the weakening of the position of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina from World War II to the war-torn 1990s. Then, through a contextual analysis, we present international initiatives and acts from 1992 to 1995 that preceded the signing of the Dayton Agreement. The central part of the paper is dedicated to a descriptive and explanatory analysis of the position of the Republika Srpska in the decades after the signing of the peace agreement. The emphasis is on the period from 2021 to 2025, with the aim of presenting (geo)political aspects 30 years later. We will use methods of analysis and synthesis to describe and explain the processes that took place in the observed area, as well as the geopolitical method necessary for understanding the position of the state in the regional and international context. By analyzing available documents and relevant literature, we will collect the necessary data related to the subject of research.

Keywords: Dayton Peace Agreement, Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, geopolitics, security.

Рад је предат 4. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПСИХОЛОГИЈА ПЕДАГОГИЈА

ФИЛОЗОФИЈА

УДК 159.923.5(497.11)
616.89-008.454-053.6(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61721

Оригинални научни рад

*Кристина М. РАНЂЕЛОВИЋ**
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за психологију

*Душан Ј. РАНЂЕЛОВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за психологију

АСЕРТИВНОСТ И САМОПОШТОВАЊЕ КАО ПРЕДИКТОРИ НЕГАТИВНОГ АФЕКТИВНОГ СТАТУСА КОД АДОЛЕСЦЕНАТА: УЛОГА ПОЛА И МЕСТА СТАНОВАЊА – БЕОГРАД И КОСОВСКА МИТРОВИЦА***

Апстракт: Циљ овог истраживања био је да се испита предиктивна улога самопоштовања и асертивности у објашњавању негативног афективитета (депресивности, анксиозности и стреса) код 382 адолесцента из Београда и Косовске Митровице, при чему су узете у обзир и полне разлике. У истраживању су коришћене скале самопоштовања и асертивности, као и ДАСС-21. Подаци су анализирани помоћу Пирсонове корелације, т-тестова и хијерархијске регресионе анализе. Утврђено је да је самопоштовање јак и конзистентан негативни предиктор депресивности, анксиозности и стреса у оба подузорка. Асертивност је била значајан предиктор само у београдском подузорку. Адолесценти из Косовске Митровице имали су значајно ниже самопоштовање и виши ниво депресивности и анксиозности. Девојчице су имале значајно више самопоштовања и ниво стреса од дечака. Самопоштовање представља кључни заштитни фактор за ментално здравље адолесцената. Налази наглашавају важност социокултурног контекста и имају импликације за развој циљаних превентивних програма.

Кључне речи: ментално здравље, адолесценција, самопоштовање, асертивност, негативни афективитет.

УВОД

Адолесценција је критичан развојни период обележен интензивним физичким, психолошким и социјалним променама, што је чини посебно осетљивом за развој менталног здравља (Patton, Viner 2007: 1130; Paus et al. 2008: 947; Mougharbel et al.

* Ванредни професор, ORCID 0000-0002-6617-659X, kristina.randjelovic@filfak.ni.ac.rs
** Редовни професор, ORCID 0000-0001-8925-4231, dusan.randjelovic@pr.ac.rs
*** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-136/2025-03/200184).

2023: 1190391). Будући да се више од половине менталних поремећаја јавља током адолесценције и често траје и у одраслом добу (Kessler et al. 2005: 593–598), разумевање фактора који доприносе менталном здрављу у овом узрасту је од кључног значаја. Адолесценти су у поређењу са одраслима значајно осетљивији на утицаје друштвеног окружења и спољашње факторе, што их чини рањивијим на развој различитих менталних поремећаја (Blakemore, Mills 2014: 189; Viner et al. 2012: 1641–1642).

Симптоми анксиозности и депресије представљају озбиљан проблем код адолесцената широм света. Истраживања показују да повишене симптоме депресије испољава више од трећине младих (Shorey et al. 2022: 295), док је код 12% адолесцената забележена повишена анксиозност (Tiirikainen et al. 2019: 32). Ови подаци указују на значајан ризик од развоја клиничких поремећаја, због чега је кључно идентификовати модификабилне факторе ризика ради развоја циљаних превентивних стратегија.

Негативни афективитет је широк конструкт који обухвата унутрашње доживљаје попут анксиозности, депресивности и стреса (Clark, Watson 1991: 321) и представља кључни фактор у развоју психопатологије. У контексту дијагностичких система, као што је DSM-V-TR (2013), симптоми анксиозности и депресије представљају главне индикаторе интернализујућих поремећаја и категорисани су као поремећаји дистреса. Истраживања су доследно утврдила чврсте везе између негативног афекта и менталних поремећаја у клиничким и неклиничким узорцима (Brown et al. 1998: 180; Watson, Naragon-Gainey 2014: 440). Иако је повезан са свим облицима психопатологије, посебно је снажно изражен код интернализујућих поремећаја, нарочито код поремећаја дистреса као што су депресија и генерализовани анксиозни поремећај (Brown et al. 1998: 188; Mineka et al. 2013: 383–385; Watson, Naragon-Gainey 2014: 435).

Иако се традиционална истраживања фокусирају на ризике психопатологије, неопходно је проширити разумевање менталног здравља на позитивне аспекте психолошког благостања (Seligman, Csikszentmihalyi 2014: 279). У тој перспективи кључно је проучавати протективне факторе, као што су самопоштовање и асертивност.

Самопоштовање је конструкт који се, према класичном Розенберговом моделу (Rosenberg 1965), дефинише као глобална евалуација сопствене вредности, тј. позитиван или негативан став појединца према себи. Особе с високим самопоштовањем доживљавају изазове мање претећим, јер верују у своје способности, осећају контролу и оптимизам (Lazarus, Folkman 1984; Тодоровић 2005: 91).

Асертивност се дефинише као способност адекватног, отвореног и искреног изражавања сопствених права, мисли и осећања без нарушавања права других људи (Lange, Jakubowski 1978: 7). Према моделу Лангеа и Јакубовског, асертивно понашање се разликује од агресивног и пасивног и представља кључну интерперсоналну вештину.

Ови конструкти (високо самопоштовање и асертивност) су неопходни за способност адолесцената да се суочавају са изазовима и развијају отпорност.

Метааналитичка студија (Mullan et al. 2023: 1) показује да је ниско самопоштовање код адолесцената повезано са већим бројем интернализованих проблема (анксиозност, социјална анксиозност и депресивност). Надаље, бројна истраживања указују на то да високо самопоштовање и развијена асертивност делују као

значајни предиктори нижег нивоа негативног афективитета (стреса, депресивности и анксиозности) код адолесцената (Lange, Jakubowski 1978; Mann et al. 2004: 357; Orth et al. 2009: 472).

Самопоштовање омогућава адолесцентима да развију позитивну слику о себи, чиме постају отпорнији на критику, неуспех и социјални притисак. Овај доживљај самопоуздања подстиче их на активно решавање проблема и умањује негативне емоције. Насупрот томе, особе с ниским самопоштовањем су знатно осетљивије на стрес и критику, склоније самопрезиру и резигнацији и зависније од туђих мишљења (Тодоровић 2005: 91). У адолесценцији развој идентитета често доводи до нестабилности самопоштовања, што може узроковати унутрашње сукобе и патњу. Снажно самопоштовање смањује вероватноћу развоја унутрашњих симптома попут депресије и анксиозности, чиме постаје кључни индикатор менталног здравља и адаптивног понашања.

Као кључан протективни фактор, асертивност омогућава адолесцентима да ефикасно решавају интерперсоналне конфликте и постављају здраве границе, спречавајући тако нагомилавање стреса. Асертивно понашање је снажно повезано са смањењем стреса и анксиозности (Lange, Jakubowski 1978; Trower et al. 2013), а доприноси и самопоуздању, што утиче на смањење депресивности (Schiraldi 2016).

Иако истраживања потврђују да су високо самопоштовање и асертивност моћни протективни фактори за ментално здравље адолесцената, утицај социокултурног контекста и демографских фактора, као што су пол и место становања, и даље је недовољно истражен. Значајне родне разлике су документоване, где девојчице имају нешто ниже самопоштовање (Kling et al. 1999: 470) и више стопе депресије у односу на дечаке (Nolen-Hoeksema, Girgus 1994: 424).

Истраживања о повезаности асертивности и менталног здравља указују на то да бројне варијабле имају допринос у објашњењу асертивности, укључујући културу, самопоштовање, психолошки дистрес, депресију, ризично понашање и пол (Eskin 2003; Bijstra et al. 1994; Bourke 2002; Cuijpers 2002; Taylor et al. 2002). Иако су неке студије показале да су младићи асертивнији (Eskin 2003: 10; Karagozoglu et al. 2008: 644), друге указују да девојке постижу више резултате у асертивној комуникацији (Bourke 2002: 31). Слична недоследност у налазима забележена је и у истраживањима на студентима (Bilgel, Bayram 2010; Crawford, Henry 2003; Ghaderi et al. 2009; Imam 2008; Jovanović i dr. 2014). Важно је напоменути да су те полне разлике углавном умерене, што је у складу са налазима да су разлике међу половима израженије у начину експресије емоција, него у њиховом доживљају (Niedenthal et al. 2006). Иако су полне разлике у асертивности мале и неуједначене (Hyde 2005: 586), оне су често условљене социјализацијским обрасцима.

Место становања такође може имати кључну улогу, јер разлике у социоекономским условима и изложености стресорима могу остварити ефекте на развој асертивности и самопоштовања (Bronfenbrenner 1979; Cohen et al. 2007: 1686). Разумевање ових предиктивних односа, узимајући у обзир улогу пола и места становања, кључно је за развој циљаних превентивних и интервенцијских програма (Patton et al. 2018: 458). Узимајући у обзир специфичан контекст, као што је Косовска Митровица (Аритоновић, Лазаревић 2012: 339–343), ово истраживање има циљ да испита

предиктивну улогу самопоштовања и асертивности, водећи рачуна о полним разликама и разликама између подузорака из Београда и Косовске Митровице.

МЕТОД

Узорак и поступак

Истраживање је спроведено на узорку од 382 адолесцента из Београда (*N*=189) и Косовске Митровице (*N*=193), применом методе квотног узорковања. Учествовали су ученици трећег и четвртог разреда средње школе, старости од 16 до 19 година (*АС*=17.38, *СД*=0.58). Од укупног броја испитаника, 182 су били младићи (47.6%) и 200 девојака (52.4%). Дистрибуција по градовима је била: Београд (69 младића, 120 девојака) и Косовска Митровица (113 младића, 80 девојака).

У јануару 2020. године, уз сагласност директора школа, испитаници су попуњавали упитнике током часа одељењског старешине. Наглашено им је да је истраживање анонимно и да ће подаци бити коришћени искључиво за научну анализу.

Инструменти

Скала асертивности (А скала – Товиловић и др. 2009) састоји се од 27 ставки које су намењене процени општег нивоа асертивности. Испитаници су одговарали на петостепеној Ликертовој скали (1 – никад; 5 – увек), при чему су неке ставке биле позитивно, а неке негативно формулисане.

Розенбергова скала самопоштовања (РСС – Rosenberg 1965) мери глобално самопоштовање кроз 10 ајтема. Одговори се дају на петостепеној Ликертовој скали (1 – потпуно нетачно; 5 – потпуно тачно), а половина ставки је инверзно формулисана.

Српска верзија Скале депресивности, анксиозности и стреса–21 (ДАСС–21 – Јовановић и др. 2014) процењује три димензије негативног афективитета (депресивност, анксиозност и стрес) путем три субскале, свака са по седам ставки. Испитаници су на скали од четири тачке (0 – уопште се није односило на мене; 3 – у великој мери) процењивали у којој мери се свака тврдња односила на њих током последње недеље.

РЕЗУЛТАТИ

Све мере у истраживању имају нормалну дистрибуцију (Табела 1), са вредностима скјуниса и куртозиса у опсегу од ±1.5 (Tabachnick, Fidell 2013; према Динић 2019). Ово је омогућило примену параметарских тестова. Поузданост мерних инструмената је задовољавајућа (Кронбахова α).

Табела 1. Дескриптивна статистика варијабли (N = 382)

Варијабле	*Мин*	*Макс*	*АС*	*СД*	*Ск*	*Ку*	*α*
Асертивност	1.00	5.00	3.32	.54	.827	.079	.82
Самопоштовање	1.00	5.00	3.68	.77	–.089	–.829	.75
Депресивност	.00	3.00	.99	.76	.505	–.642	.82
Анксиозност	.00	3.00	.94	.75	.518	–.686	.83
Стрес	.00	3.00	1.37	.74	–.052	–.734	.80

Анализа корелације (Табела 2) показује статистички значајне међусобне односе између већине мерених варијабли (Пирсонов коефицијент корелације).

Табела 2. Интеркорелације варијабли (N = 382)

	Варијабле	1.	2.	3.	4.
1.	Асертивност				
2.	Самопоштовање	.407***			
3.	Депресивност	–.315***	–.599***		
4.	Анксиозност	–.252***	–.439***	.698***	
5.	Стрес	–.168**	–.310***	.664***	.690***

Напомена. p*** < .001, **p < .01.

Пирсонови коефицијенти корелације (Табела 2) показују да су све мерене варијабле статистички значајно повезане. Утврђена је значајна и умерено висока позитивна корелација између асертивности и самопоштовања. Обе варијабле су у значајној негативној корелацији са депресивношћу, анксиозношћу и стресом, при чему је повезаност са самопоштовањем снажнија.

Високе позитивне корелације између депресивности, анксиозности, стреса и негативног афективнитета указују на то да се ради о сродним психолошким конструктима. Овај налаз је очекиван и у складу је са теоријским моделом који објашњава њихову снажну повезаност преко надређеног фактора негативног афективитета (Јовановић и др. 2014).

Одсуство високе корелације између асертивности и самопоштовања испунило је један од услова за примену мултипле регресионе анализе.

ПОЛНЕ И РЕГИОНАЛНЕ РАЗЛИКЕ У ИНДИКАТОРИМА МЕНТАЛНОГ ЗДРАВЉА АДОЛЕСЦЕНАТА

За утврђивање постојања разлика у израженості варијабли у односу на пол и место становања примењен је Т-тест за независне узорке. Добијени резултати су приказани у Табели 3.

Табела 3. Полне разлике у степену израженості основних варијабли истраживања (N = 382)

	АС		СД		т статистик	дф	p	r_{pb}
Пол	Мушки	Женски	Мушки	Женски				
Асертивност	3.27	3.38	.51	.56	–1.900		.058	.097
Самопоштовање	3.56	3.78	.74	.79	–2.790		.006	.142**
Депресивност	1.06	.93	.73	.78	1.722	380	.086	–.088
Анксиозност	.95	.93	.75	.75	.191		.848	–.010
Стрес	1.29	1.44	.71	.76	–2.099		.037	.107*

Напомена: r_{pb} – Поинт-бисеријални коефицијент корелације; **p < .01, *p < .05.

Није утврђена статистички значајна разлика између младића и девојака у просечном нивоу асертивности, депресивности и анксиозности.

С друге стране, добијене су значајне разлике у нивоу самопоштовања и стреса. Девојке су постигле статистички значајно виши резултат на обе скале у односу на младиће. Међутим, вредности Поинт-бисеријалног коефицијента корелације указују да су ове разлике мале.

Т-тестом за независне узорке тестиране су разлике у изражености основних варијабли у односу на место становања (Београд и Косовска Митровица), а резултати су приказани у Табели 4.

Табела 4. Разлике у степену изражености основних варијабли истраживања с обзиром на место становања (N = 382)

	АС		СД		Т статистик	дф	p	r_{pb}
Град	Београд	Косовска Митровица	Београд	Косовска Митровица				
Асертивност	3.38	3.28	.56	.52	–1.861	380	.063	–.095
Самопоштовање	3.87	3.49	.75	.74	4.933		.000	–.245***
Депресивност	.83	1.14	.69	.79	–4.044		.000	.203***
Анксиозност	.82	1.05	.70	.78	–3.028		.003	.154**
Стрес	1.32	1.42	.74	.74	–1.405		.161	.072

Напомена: r_{pb} – Поинт-бисеријални коефицијент корелације; p*** < .001, **p < .01.

Није било статистички значајне разлике у асертивности и стресу између адолесцената из Београда и Косовске Митровице. Међутим, млади из Београда су имали значајно више самопоштовање, док су њихови вршњаци из Косовске Митровице пријавили значајно више нивое депресивности и анксиозности. Поинт-бисеријални коефицијент корелације показује да су ове разлике ниске до умерене.

ПРЕДИКТИВНА УЛОГА ПОЛА, АСЕРТИВНОСТИ И САМОПОШТОВАЊА У НЕГАТИВНОМ АФЕКТИВНИТЕТУ КОД АДОЛЕСЦЕНАТА

Серија хијерархијских регресионих анализа спроведена је ради испитивања доприноса асертивности и самопоштовања у предвиђању димензија негативног афективитета (депресивност, анксиозност и стрес). Варијабла пол је статистички контролисана у првом кораку. Све анализе су рађене одвојено за подузорке из Београда и Косовске Митровице, а резултати су приказани у Табелама 5, 6 и 7.

Табела 5. Предикција депресивности на основу асертивности и самопоштовања на подузорку адолесцената из Београда и Косовске Митровице

	Београд		Косовска Митровица	
Модел 1	$R = .125$; $R^2 = .016$; Prilagođeno $R^2 = .010$; $F_{(1,188)} = 2.988$; $p = .086$		$R = .022$; $R^2 = .000$; Prilagođeno $R^2 = -.005$; $F_{(1,192)} = .090$; $p = .765$	
	Пол	ß = -.125; p = .086	Пол	ß = .022; p = .765
Модел 2	$R = .606$; $R^2 = .367$; Prilagođeno $R^2 = .356$; R^2 promena = .351; $p = .000$; $F_{(3,188)} = 35.706$; $p = .000$		$R = .575$; $R^2 = .331$; Prilagođeno $R^2 = .321$; R^2 promena = .331; $p = .000$; $F_{(3,192)} = 31.196$; $p = .000$	
	Пол	ß = -.037; p = .530	Пол	ß = .046; p = .439
	Асертивност	ß = -.149; p = .023	Асертивност	ß = -.040; p = .536
	Самопоштовање	ß = -.520; p = .000	Самопоштовање	ß = -.560; p = .000

Резултати за подузорак из Београда: У првом кораку, пол није имао значајан допринос у предвиђању депресивности. Додавање асертивности и самопоштовања у другом кораку значајно је побољшало модел, објашњавајући 36,7% варијансе. Оба фактора су се показала као значајни негативни предиктори, али је самопоштовање имало знатно јачи и значајан допринос.

Резултати за подузорак из Косовске Митровице: Пол ни у овом подузорку није имао значајан допринос. Додавање преосталих предиктора значајно је повећало објашњену варијансу на 33,1%. За разлику од београдског подузорка, асертивност се није показала као значајан предиктор. Једини значајан и веома снажан негативни предиктор депресивности било је самопоштовање.

Резултати хијерархијске регресионе анализе, која је испитивала допринос асертивности и самопоштовања у предвиђању анксиозности, приказани су у Табели 6.

Табела 6. Предикција анксиозности на основу асертивности и самопоштовања на подузорку адолесцената из Београда и Косовске Митровице

	Београд		Косовска Митровица	
Модел 1	$R = .007$; $R^2 = .000$; Prilagođeno $R^2 = -.005$; $F_{(1,118)} = .010$; $p = .919$		$R = .053$; $R^2 = .003$; Prilagođeno $R^2 = -.002$; $F_{(1,192)} = .537$; $p = .465$	
	Пол	ß = -.007; p = .919	Пол	ß = .053; p = .465
Модел 2	$R = .351$; $R^2 = .123$; Prilagođeno $R^2 = .109$; R^2 promena = .123; $p = .000$; $F_{(3,188)} = 8.682$; $p = .000$		$R = .511$; $R^2 = .261$; Prilagođeno $R^2 = .250$; R^2 promena = .258; $p = .000$; $F_{(3,192)} = 22.281$; $p = .000$	
	Пол	ß = .043; p = .537	Пол	ß = .077; p = .223
	Асертивност	ß = -.137; p = .073	Асертивност	ß = -.064; p = .346
	Самопоштовање	ß = -.274; p = .000	Самопоштовање	ß = -.484; p = .000

Резултати за подузорак из Београда: У првом кораку, пол није био значајан предиктор анксиозности. У другом кораку, додавање асертивности и самопоштовања значајно је објаснило 12,3% варијансе. Самопоштовање се показало као једини значајан негативни предиктор, док асертивност није била значајна.

Резултати за подузорак из Косовске Митровице: Слично београдском узорку, пол није имао значајан допринос. Међутим, предиктори су објаснили значајно већи проценат варијансе (26,1%). Самопоштовање је такође било једини значајан негативни предиктор анксиозности.

Хијерархијска регресиона анализа, приказана у Табели 7, испитује допринос асертивности и самопоштовања у предвиђању стреса.

Табела 7. Предикција стреса на основу асертивности и самопоштовања на подузорку адолесцената из Београда и Косовске Митровице

	Београд		Косовска Митровица	
Модел 1	$R = .166$; $R^2 = .027$; Prilagođeno $R^2 = .022$; $F_{(1,188)} = 5.286$; $p = .023$		$R = .089$; $R^2 = .008$; Prilagođeno $R^2 = .003$; $F_{(1,192)} = 1.512$; $p = .220$	
	Пол	ß = .166; p = .023	Пол	ß = .089; p = .220
Модел 2	$R = .405$; $R^2 = .164$; Prilagođeno $R^2 = .151$; R^2 promena = .137; $p = .000$; $F_{(3,188)} = 12.111$; $p = .000$		$R = .312$; $R^2 = .097$; Prilagođeno $R^2 = .083$; R^2 promena = .089; $p = .000$; $F_{(3,192)} = 6.784$; $p = .000$	
	Пол	ß = .218; p = .002	Пол	ß = .096; p = .166
	Асертивност	ß = -.155; p = .038	Асертивност	ß = .046; p = .538
	Самопоштовање	ß = -.280; p = .000	Самопоштовање	ß = -.313; p = .000

Резултати за подузорак из Београда: Пол је био значајан предиктор стреса. Додавање асертивности и самопоштовања повећало је објашњену варијансу на 16,4%. Сва три предиктора (пол, асертивност и самопоштовање) била су значајна. Мушки пол је повезан са вишим нивоом стреса, а асертивност и самопоштовање са нижим.

Резултати за подузорак из Косовске Митровице: Пол није био значајан предиктор. Модел је објаснио 9,7% варијансе стреса, али само се самопоштовање показало као значајан предиктор. Асертивност и пол нису имали значајан допринос.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Ово истраживање је испитивало предиктивну улогу асертивности и самопоштовања у објашњавању негативног афективитета (депресивности, анксиозности и стреса) код адолесцената из Београда и Косовске Митровице. Узимајући у обзир пол, добијени налази потврђују да су асертивност и самопоштовање значајни предиктори димензија негативног афективнитета, што указује на њихову протективну улогу за ментално здравље адолесцената.

Корелациона анализа потврдила је да су самопоштовање и асертивност негативно повезани са свим мерама негативног афективитета. Овај налаз, са корелацијама

које су углавном умерене до јаке (осим ниске корелације асертивности и стреса), у складу је са ранијим студијама које наглашавају заштитну улогу асертивности и самопоштовања за ментално здравље (нпр. Mullan et al. 2023: 1; Schiraldi 2016; Trower et al. 2013).

На нивоу целог узорка добијене су значајне полне разлике у нивоу самопоштовања и стреса, док таквих разлика није било у нивоима асертивности, депресивности и анксиозности. Девојке су имале више резултате на субскали стреса и, неочекивано, значајно више резултате на скали самопоштовања у поређењу са младићима. Виши ниво самопоштовања код девојака је у супротности са метаанализом Клинга и сарадника (1999: 470) и може бити повезан са специфичностима нашег узорка и културолошким контекстом. Непостојање полних разлика у асертивности и депресивности може се објаснити недоследним налазима у ранијим истраживањима (Ghaderi et al. 2009; Jovanović i dr. 2014; Karagozoglu et al. 2008: 644) и променљивим културолошким нормама које утичу на изражавање емоција (Hyde 2005: 586; Nolen-Hoeksema, Girgus 1994: 424). Овај налаз који наглашава важност културолошког контекста ипак остаје претпоставка која захтева проверу у будућим истраживањима.

Утврђено је да се адолесценти из Косовске Митровице и Београда не разликују по нивоу стреса. Међутим, адолесценти из Косовске Митровице имају значајно ниже самопоштовање, виши ниво депресивности и анксиозности. Овај наизглед контрадикторан налаз може бити последица адаптације на хронични стрес. Наши резултати потврђују да дуготрајна изложеност стресу у сложеном социополитичком окружењу (Аритоновић, Лазаревић 2012: 339–343) има кумулативни негативан ефекат на ментално здравље, који се не манифестује кроз пријављени ниво стреса, већ кроз симптоме депресивности, анксиозности и ниже самопоштовање. Ово наглашава да последице хроничног стреса могу бити прикривене.

Најконзистентнији налаз истраживања јесте да је самопоштовање најснажнији негативни предиктор депресивности, анксиозности и стреса. Виши нивои самопоштовања доследно предвиђају ниже нивое негативног афективитета код адолесцената, независно од пола и асертивности. Овај налаз је у складу са ранијим истраживањима (нпр. Mullan et al. 2023: 1; Orth et al. 2009: 472), која наглашавају повезаност ниског самопоштовања са интернализованим проблемима. Резултати пружају емпиријску подршку теоријским моделима (нпр. Lazarus, Folkman 1984), који самопоштовање виде као одбрану од стреса и негативних емоција, чиме се потврђује његова улога кључног индикатора адаптивног понашања у адолесценцији.

Улога асертивности као предиктора негативног афективитета била је селективнија и слабија од самопоштовања. Асертивност се показала као значајан негативни предиктор депресивности и стреса искључиво код адолесцената из Београда, док није имала значајну предиктивну моћ код адолесцената из Косовске Митровице. Ова разлика наглашава важност социокултурног контекста за ефикасност асертивности као заштитног фактора менталног здравља, што је у складу са ранијим истраживањима (Eskin 2003: 10; Hyde 2005: 586). Разлике у социоекономским условима и изложености стресорима (Bronfenbrenner 1979) могу модулисати

развој и ефикасност протективних фактора. Стога, специфичан контекст Косовске Митровице (Аритоновић, Лазаревић, 2012) може допринети томе да асертивност не представља значајан протективни фактор као у урбаним срединама.

Ово истраживање има неколико ограничења. Као корелационо, трансверзално истраживање не може утврдити узрочно-последичне односе. Стога, иако самопоштовање и асертивност предвиђају негативни афективитет, не можемо закључити да га директно смањују. Узорак адолесцената из два града није репрезентативан за целу популацију младих у Србији, а значајна разлика у полној дистрибуцији између подузорака такође је ограничење.

Будућа истраживања би требало да примене лонгитудинални дизајн. Такође, препоручује се употреба квалитативних метода (интервјуа или фокус-група) ради дубљег разумевања контекстуалних фактора који модулишу улогу асертивности и самопоштовања у различитим окружењима (Аритоновић, Лазаревић 2012: 339–343).

Резултати имају значајне практичне импликације. Снажна предиктивна улога самопоштовања указује на потребу за раним превентивним програмима у школама и породицама. Такви програми, фокусирани на јачање самопоштовања и асертивности, посебно су важни за адолесценте из Косовске Митровице, који су показали ниже самопоштовање и више нивое негативног афективитета. Ипак, због хроничних стресора у том региону, индивидуални програми нису довољни. Неопходна је шира друштвена и економска подршка. Кључни фактори за очување менталног здравља младих су стварање стабилнијег окружења, повећање економских и образовних могућности и промовисање јасне перспективе за будућност. Свеобухватна подршка заједници делује као снажан протективни фактор.

Ово истраживање доприноси разумевању предиктора менталног здравља адолесцената. Резултати потврђују кључну протективну улогу самопоштовања и указују на то да допринос асертивности зависи од социокултурног контекста. Ови налази представљају важан корак у развоју циљаних превентивних програма за рањиве популације.

ЛИТЕРАТУРА

American Psychiatric Association 2013: DSM-5 Task Force. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-5* (5th ed.), American Psychiatric Publishing. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>.

Аритоновић, Лазаревић 2012: Ивана Аритоновић, Татјана Лазаревић. „Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије – усмереност на специфичности образовног система и безбедносне ситуације". *Баштина*, св. 33, 339–362.

Bilgel, Bayram 2010: Nazan Bilgel, Nuran Bayram. „Turkish version of the depression anxiety stress scale (DASS-42): Psychometric properties". *Archives of Neuropsychiatry Nöropsikiyatri Arşivi Dergisi,* 47, 118–26. <https://doi.org/10.4274/npa.5344>.

Bijstra et al. 1994: Jan O. Bijstra, Harke A. Bosma, Sandy Jackson. „The relationship between social skills and psycho-social functioning in early adolescence". *Personality and Individual Differences* 16.5, 767–776. <https://doi.org/10.1016/0191-8869(94)90218-6>.

Blakemore, Mills 2013: Sarah-Jayne Blakemore, Kathryn L. Mills. „Is adolescence a sensitive period for sociocultural processing?" *Annual Review of Psychology* 65.1, 187–207. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115202>.

Bourke 2002: Rosamund Bourke. „Gender differences in personality among adolescents". *Psychology, Evolution & Gender* 4.1, 31–41. <https://doi.org/10.1080/1461666021000013724>.

Bronfenbrenner 1979: Urie Bronfenbrenner. *„The ecology of human development: Experiments by nature and design"*. Vol. 352. Harvard University Press.

Brown et al. 1998: Timothy A. Brown, Bruce F. Chorpita, David H. Barlow. „Structural relationships among dimensions of the DSM-IV anxiety and mood disorders and dimensions of negative affect, positive affect, and autonomic arousal". *Journal of Abnormal Psychology* 107.2, 179–92. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.107.2.179>.

Campbell 1990: Jennifer D. Campbell. „Self-esteem and clarity of the self-concept". *Journal of Personality and Social Psychology* 59.3, 538–549. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.3.538>.

Clark, Watson 1991: Lee Anna Clark, David Watson. „Tripartite model of anxiety and depression: Psychometric evidence and taxonomic implications". *Journal of Abnormal Psychology* 100.3, 316–336.

Cohen et al. 2007: Sheldon Cohen, Denise Janicki-Deverts, Gregory E. Miller. „Psychological stress and disease". *Jama* 298.14, 1685–1687. <https://doi.org/10.1001/jama.298.14.1685>.

Crawford, Henry 2003: John R. Crawford, Julie D. Henry. „The Depression Anxiety Stress Scales (DASS): Normative data and latent structure in a large non-clinical sample". *British Journal of Clinical Psychology* 42.2, 111–131. <https://doi.org/10.1348/014466503321903544>.

Cuijpers 2002: Pim Cuijpers. „Effective ingredients of school-based drug prevention programs: A systematic review". *Addictive Behaviors* 27.6, 1009–1023. <https://doi.org/10.1016/S0306-4603(02)00295-2>.

Динић 2019: Бојана Динић. *„Принципи психолошког тестирања"*. Нови Сад: Филозофски факултет. <http://digitalna. ff. uns. ac. rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-540-2>.

Eskin 2003: Mehmet Eskin. „Self-reported assertiveness in Swedish and Turkish adolescents: A cross-cultural comparison". *Scandinavian Journal of Psychology* 44.1, 7–12. <https://doi.org/10.1111/1467-9450.t01-1-00315>.

Ghaderi et al. 2009: A. R. Ghaderi, G. Venkatesh Kumar, S. Kumar. „Depression, anxiety and stress among the Indian and Iranian students". *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology* 35.1, 33–37.

Hyde 2005: Janet Shibley Hyde. „The gender similarities hypothesis". *American Psychologist* 60.6, 581–592. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.6.581>.

Imam 2008: Syed Sohail Imam. „Depression anxiety stress scales (DASS): Revisited". *The Journal of Behavioral Science* 3.1, 104–116.

Јовановић и др. 2014: Вељко Јовановић, Весна Гаврилов Јерковић, Драган Жуљевић, Драгана Брдарић. „Психометријска евалуација Скале депресивности, анксиозности и стреса-21 (ДАСС-21) на узорку студената у Србији." *Психологија* 47.1, 93–112.

Karagözoğlu et al. 2008: Şerife Karagözoğlu, Emine Kahve, Oznur Koç, Derya Adamişoğlu. „Self--esteem and assertiveness of final year Turkish university students". *Nurse Education Today* 28.5, 641–649. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2007.09.010>.

Kessler et al. 2005: Ronald C. Kessler, Patricia Berglund, Olga Demler, Robert Jin, Kathleen R Merikangas, Ellen E Walters. „Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication". *Archives of General Psychiatry* 62.6, 593–602. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.62.6.593>.

Kling et al. 1999: Kristen C. Kling, J S Hyde, C J Showers, B N Buswell. „Gender differences in self--esteem: a meta-analysis". *Psychological Bulletin* 125.4, 470–500.

Krueger 1999: Robert F. Krueger „The structure of common mental disorders". *Archives of General Psychiatry* 56.10, 921–926. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.56.10.921>.

Lange, Jakubowski 1978: Arthur J. Lange, Patricia Jakubowski. *„Responsible Assertive Behavior: Cognitive"*. Research Press.

Lazarus, Folkman 1094: Richard S. Lazarus, Susan Folkman. *„Stress, appraisal, and coping"*. Springer publishing company.

Lovibond, Lovibond 1995: Sydney. H. Lovibond, P. F. Lovibond. „*Manual for the Depression Anxiety Stress Scales*“. Psychology Foundation.

Luijten et al. 2021: Chantie Charissa Luijten, Daphne van de Bongardt, Ana Petra Nieboer. „Associations between adolescents' internalizing problems and well-being: is there a buffering role of boys' and girls' relationships with their mothers and fathers?“ *BMC Public Health* 21.1, 1871. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-11920-4>.

Mann et al. 2004: Michal Mann, Clemens M H Hosman, Herman P Schaalma, Nanne K de Vries. „Self-esteem in a broad-spectrum approach for mental health promotion“. *Health education research* 19.4, 357–372. <https://doi.org/10.1093/her/cyg041>.

Mineka et al. 2013: Susan Mineka, David Watson, Lee Anna Clark. „Comorbidity of anxiety and unipolar mood disorders“. *Fear and Anxiety*, 113–148.

Mougharbel et al. 2023: Fatima Mougharbel, Jean-Philippe Chaput, Hugues Sampasa-Kanyinga, Hayley A Hamilton, Ian Colman, Scott T Leatherdale, Gary S Goldfield. „Heavy social media use and psychological distress among adolescents: the moderating role of sex, age, and parental support“. *Frontiers in Public Health* 11, 1190390. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1190390>.

Mullan et al. 2023: Victoria MR Mullan, Dennis Golm, Jacob Juhl, Sana Sajid, Valerie Brandt. „The relationship between peer victimisation, self-esteem, and internalizing symptoms in adolescents: A systematic review and meta-analysis“. *PLoS One* 18.3, e0282224. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0282224>.

Niedenthal et al. 2006: P. M. Niedenthal, S. Krauth-Gruber, F. Ric. „*Psychology of emotion: Interpersonal, experiential, and cognitive approaches*“. Psychology Press.

Nolen-Hoeksema, Girgus 1994: Susan Nolen-Hoeksema, Joan S. Girgus. „The emergence of gender differences in depression during adolescence“. *Psychological Bulletin* 115.3, 424–443.

Orth et al. 2009: Ulrich Orth, Richard W Robins, Kali H Trzesniewski, Jürgen Maes, Manfred Schmitt „Low self-esteem is a risk factor for depressive symptoms from young adulthood to old age“. *Journal of Abnormal Psychology* 118.3, 472. <https://doi.org/10.1037/a0015922>.

Patton et al. 2018: George C. Patton, Craig A. Olsson, Vegard Skirbekk, Richard Saffery, Mary E. Wlodek, Peter S. Azzopardi, Marcin Stonawski, Bruce Rasmussen, Elizabeth Spry, Kate Francis, Zulfiqar A. Bhutta, Nicholas J. Kassebaum, Ali H. Mokdad, Christopher J. L. Murray, Andrew M. Prentice, Nicola Reavley, Peter Sheehan, Kim Sweeny, Russell M. Viner, Susan M. Sawyer. „Adolescence and the next generation“. *Nature* 554.7693, 458–466. <https://doi.org/10.1038/nature25759>.

Patton, Viner 2007: George C. Patton, Russell Viner. „Pubertal transitions in health“. *The Lancet* 369.9567, 1130–1139. <https://doi.org/10.1016/S0140-6736(07)60366-3>.

Paus et al. 2008: Tomáš Paus, Matcheri Keshavan, Jay N. Giedd. „Why do many psychiatric disorders emerge during adolescence?“ *Nature Reviews Neuroscience* 9.12, 947–957. <https://doi.org/10.1038/nrn2513>.

Kahn 1981: Diana Grossman Kahn. „*The Myth of Masculinity*“, 238–240.

Rosenberg 1965: Morris Rosenberg. „*Society and the adolescent self-image*“. Vol. 11. Princeton, NJ: Princeton university press.

Schiraldi 2016: Glenn R. Schiraldi. „*The self-esteem workbook*“. New Harbinger Publications.

Seligman, Csikszentmihalyi 2014: Martin EP Seligman, Mihaly Csikszentmihalyi. „Positive psychology: An introduction“. *Flow and the foundations of positive psychology: The collected works of Mihaly Csikszentmihalyi*. Dordrecht: Springer Netherlands, 279–298.

Shorey et al. 2022: Shefaly Shorey, Esperanza Debby Ng, Celine HJ Wong. „Global prevalence of depression and elevated depressive symptoms among adolescents: A systematic review and meta-analysis“. *British Journal of Clinical Psychology* 61.2, 287–305. <https://doi.org/10.1111/bjc.12333>.

Taylor et al. 2002: Catherine A. Taylor, Belle Liang, Allison J Tracy, Linda M Williams. „Gender differences in middle school adjustment, physical fighting, and social skills: Evaluation of a social competency program“. *Journal of Primary Prevention* 23.2, 259–272.

Tiirikainen et al. 2019: Kati Tiirikainen, Henna Haravuori, Klaus Ranta, Riittakerttu Kaltiala-Heino, Mauri Marttunen. „Psychometric properties of the 7-item Generalized Anxiety Disorder Scale (GAD-7) in a large representative sample of Finnish adolescents". *Psychiatry Research* 272, 30–35. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2018.12.004>.

Тодоровић 2005: Јелисавета Тодоровић. „Породични чиниоци стабилности самопоштовања адолесцената". *Зборник Института за педагошка истраживања*, 1, 88–106.

Товиловић, Окановић 2010: Снежана Товиловић, Предраг Окановић. „Процена асертивности". *Процена психолошких и психопатолошких феномена*. Ур. Милош Биро и сар. Центар за примењену психологију, 63–72.

Trower et al. 2013: Peter Trower, Bridget Bryant, Michael Argyle. *„Social skills and mental health (psychology revivals)"*. Routledge.

Viner et al. 2012: Russell M. Viner, Elizabeth M Ozer, Simon Denny, Michael Marmot, Michael Resnick, Adesegun Fatusi, Candace Currie. „Adolescence and the social determinants of health". *The Lancet* 379.9826, 1641–1652.

Watson, Naragon-Gainey 2014: David Watson, Kristin Naragon-Gainey. „Personality, emotions, and the emotional disorders". *Clinical Psychological Science* 2.4, 422–442. <https://doi.org/10.1177/2167702614536162>.

Kristina M. RANĐELOVIĆ
Dušan J. RANĐELOVIĆ

ASSERTIVENESS AND SELF-ESTEEM AS PREDICTORS OF NEGATIVE AFFECTIVITY IN ADOLESCENTS: THE ROLE OF GENDER AND PLACE OF RESIDENCE – BELGRADE AND KOSOVSKA MITROVICA

Summary

The aim of this study was to examine the predictive role of self-esteem and assertiveness in explaining negative affectivity (depressiveness, anxiety, and stress) in 382 high school students from Belgrade and Kosovska Mitrovica, while also considering gender differences. The study used self-esteem and assertiveness scales, as well as the DASS-21. Data were analyzed using Pearson correlation, t-tests, and hierarchical regression analysis. Self-esteem was found to be a strong and consistent negative predictor of depressiveness, anxiety, and stress in both samples. Assertiveness was a significant predictor only in the Belgrade sample. Adolescents from Kosovska Mitrovica had significantly lower self-esteem and higher levels of depressiveness and anxiety. Girls had significantly higher self-esteem and stress levels than boys. Self-esteem represents a key protective factor for adolescent mental health. The findings underscore the importance of sociocultural context and have implications for the development of targeted preventive programs.

Keywords: mental health, adolescence, self-esteem, assertiveness, negative affectivity.

Рад је предат 25. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091.31
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-60988

Прегледни рад

*Невена Б. НЕШИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИСТУП ЗАСНОВАН НА СПОСОБНОСТИМА (СА) У ИНКЛУЗИВНОМ ОБРАЗОВАЊУ: ИНТЕГРАЦИЈА ФАКТОРА КУЛТУРЕ У ОБРАЗОВАЊЕ ЛИЦА СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ И ИНВАЛИДИТЕТОМ**

Апстракт: У раду се анализира примена приступа заснованог на способностима (СА) у образовању особа са сметњама у развоју и инвалидитетом. Методом анализе садржаја нормативних докумената и научних радова који се баве теоријским оквиром и применом СА, указује се на важност спровођења културно компетентне праксе за инклузију. Листа основних способности има за циљ да осигура минимални праг достојанства, слободе и активног учешћа у друштву за сваку особу, а социјална правда се заснива на томе да сваки грађанин поседује довољну количину основних способности, у складу са дефинисаном културом, историјом и религијом. Потребно је препознати на који начин културне вредности утичу на развој кључних способности у образовању, што захтева интеркултурални дијалог. У контексту српске културе, традиционалне вредности и културна баштина могу имати велики значај у подршци инклузивном образовању. Посебна пажња посвећена је улози традиционалних форми културе, попут кола и музикотерапије, као средства за развијање когнитивних способности, социјалних вештина, међусобне повезаности и осећаја припадности особа са сметњама у развоју и инвалидитетом. Зато рад наглашава потребу за очувањем и интеграцијом културних ресурса у инклузивно образовање као инструмената за развој способности, неговање културног идентитета, али и као предуслова за борбу против вишеструке дискриминације и постизање социјалне правде.

Кључне речи: приступ заснован на способностима (СА), образовање лица са сметњама у развоју и инвалидитетом, инклузија, културно компетентна пракса, српска културна баштина, традиција, културни идентитет, социјална правда.

УВОД

У савременим образовним политикама инклузија је постала један од кључних индикатора социјалне правде и поштовања људских права. Међународни, регионални и национални нормативни оквири истичу да право на образовање треба да буде гарантовано свакој особи, без обзира на различите основе дискриминације. Амартја Сен (Amartya Sen) и Марта Нусбаум (Martha Nussbaum), као главни

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0008-7163-8358, nevena.n.724@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

представници приступа заснованог на способностима (енг. Capability Approach, CA), заступају следећи став: „Размишљање о способностима пружа нам мерило помоћу којег можемо да размишљамо о томе шта значи да уистину обезбедимо некоме неко право“ (Sen, Nussbaum 2020: 89). Тиме указују на то да правни акти често садрже одредбе које се неефикасно спроводе у образовној пракси, јер не препознају и не уважавају разлике у способностима међу појединцима, како би се адекватније реализовала начела једнаког образовања за све. Оне истичу значај индивидуалних слобода, избора и подршке за развој личних способности, што подразумева прилагођавање образовне политике специфичним потребама ученика којима је потребна додатна подршка у образовању, што се посебно односи на особе са сметњама у развоју и инвалидитетом.

Као базична компонента у борбама за политичким променама у поимању заштите лица са инвалидитетом истакнуте су уметност и култура (Riddell, Watson 2003). Стога, поред нормативних одредби које обезбеђују приступ образовању за све, неопходно је разумети дубље културолошке аспекте који обликују образовно искуство ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом. Културни фактори обликују вредности и ставове читавог друштва, а најефикасније се преносе путем образовног материјала, чиме постају значајне за развој кључних способности неопходних за лични напредак и социјално укључивање особа са сметњама у развоју и инвалидитетом, док уједно доприносе неговању културног идентитета и очувању традиције, кроз истовремено развијање поштовања различитих култура (Нешић, Марковић 2024).

Методолошки приступ рада заснива се на анализи садржаја нормативних аката, научних чланака и резултата релевантних истраживања, која се односе на примену CA у инклузивном образовању. Научни циљ овог рада је систематично испитивање релевантних докумената и литературе ради научне дескрипције, идентификације и разумевања доминантних образаца и концепата на основу којих се културни фактори могу применити у развоју способности лица са сметњама у развоју и инвалидитетом у образовном контексту, што до сада није експлицитно обрађено у литератури која се бави овим приступом, нарочито у виду локалних истраживања чији би се резултати могли применити на наше поднебље. Друштвени циљ рада је да укаже на потребу за холистичким и културолошки осетљивим приступом у образовном процесу и иновативним образовним праксама које подстичу равноправно учешће, развој потенцијала и друштвену интеграцију.

Унутрашња логика текста организована је тако да најпре понуди појмовни и теоријски оквир приступа заснован на способностима (CA) и инклузивног образовања, укључујући културне факторе, а затим и социолошке, педагошке и нормативне аспекте инклузивне праксе. Посебан део посвећен је примерима добре праксе из перспективе културолошки осетљивог приступа који подстиче развој кључних способности ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом, са нагласком на поштовању локалног културног контекста, односно примени елемената српске културне традиције и баштине у инклузивним образовним активностима. Таква структура омогућава повезивање теорије нормативних оквира, праксе и конкретних решења у инклузивном образовању, што значајно може

унапредити инклузивно-образовну праксу у Србији, док уједно придаје важност очувању и неговању српске културе, традиције и баштине.

ТЕОРИЈСКО-ПОЈМОВНИ ОКВИР

1. Приступ заснован на способностима (СА), образовање, инклузија

Приступ заснован на способностима (енгл. Capability Approach, CA) је теоријски приступ у политичкој филозофији који се користи за процену добробити људи и развој друштва. Примењује се у политикама економског и социјалног развоја и у бројним областима људских права и образовања, чиме доприноси унапређењу квалитета живота појединаца и стварању праведнијег друштва. Благостање појединаца и друштвених група засновано је на слободама и изборима једне особе да води живот према својим вредностима (Sen 1999). Значајну улогу у томе имају друштвене, политичке и културне околности које подстичу или ограничавају индивидуалне способности особе (Sen 2005; Nussbaum 2007a).

Образовање представља једну од кључних способности у оквиру приступа, јер не само да омогућава индивидуалну еманципацију већ и подстиче развој других способности које су од суштинског значаја за постизање личног и друштвеног благостања. Развој образовних капацитета директно утиче на проширење стварних слобода, као што су могућност избора професије, активно грађанство, културно и политичко учешће, чиме се образовање позиционира као основа социјалне правде (Sen, Nussbaum 2020). Као таквом, образовању треба да имају обезбеђен приступ сви појединци у друштву, односно можемо говорити о појму инклузије у образовању.

Инклузија је термин који означава „спремност да се свако дете образује што је могуће оптималније у школи или разреду“ (Cerić 2004: 89). У образовању то подразумева препознавање разноврсности као ресурса и унапређење школске културе, политике и праксе у корист свих ученика (Booth, Ainscow 2000). Инклузивно образовање представља концепт и практични модел образовног система у коме сва деца, без обзира на своје развојне потешкоће или индивидуалне способности и потребе, имају право и прилику да учествују у редовном образовном процесу (Cerić 2004). То је свеобухватан приступ који повезује педагошку, социјалну и културну перспективу (Ainscow, César 2006). Образовање са таквим карактеристикама тежи укључивању деце са сметњама у развоју и инвалидитетом у наставу, прилагођавајући на нивоу образовне праксе наставне методе, материјале и подршку за развој њихових потенцијала (Нешић 2025).

2. Особе са сметњама у развоју и инвалидитетом

Особе са сметњама у развоју и инвалидитетом можемо дефинисати из правне, психолошке и медицинске, педагошке и образовне перспективе, а посебан значај представља социјална перспектива. Пре свега, дефинисаћемо их као децу и одрасле који имају одступања у когнитивном, моторичком, сензорном, говорно-језичком или социоемоционалном развоју, која могу бити привремена или трајна.

Врсте инвалидитета обухватају различите психофизичке тешкоће, као што су оштећења вида и слуха, поремећаји говора и језичког изражавања, телесни инвалидитет, церебрална парализа, мултипла склероза, интелектуалне тешкоће, аутизам и слична стања, због којих је ометено њихово свакодневно функционисање (Vuković 2016). Особе са инвалидитетом дефинишу се у складу са Међународном класификацијом функционисања, инвалидности и здравља (енг. International Classification of Functioning, Disability and Health, ICF), која инвалидитет схвата као сложен феномен, односно резултат интеракције између здравственог стања појединца и баријера у окружењу, а не само као индивидуално медицинско ограничење (World Health Organization 2001; Николић и др. 2018). У Републици Србији је статус особа са сметњама у развоју и инвалидитетом регулисан кроз Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом (*Службени гласник РС* 2016). Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом за период од 2020. до 2024. године (*Службени гласник РС* 2020) наглашава да су предрасуде, стереотипи и недостатак знања у образовним програмима и професионалној обуци кључни фактори који утичу на положај особа са сметњама у развоју и инвалидитетом, јер ове особе често могу бити изложене вишеструкој дискриминацији (нпр. по основу пола, етничке припадности, социјалног статуса или културног контекста). Појам особа са сметњама у развоју користи се у Закону о основама система образовања и васпитања (*Службени гласник РС* 2025), где се предвиђају мере подршке деци и ученицима са сметњама у развоју и инвалидитетом кроз индивидуализоване образовне планове (ИОП).

3. Културни фактори

Ридел и Вотсон (Riddell, Watson 2003) дефинишу културу као сложен и вишедимензионални концепт, битан за формирање идентитета појединаца у заједници и за њу могу постати јако емоционално, бихејвиорално и когнитивно везани. Уједно и детерминанта друштвеног развоја, као и политичких процеса током читаве историје (Hofstede 2001). Хол (Hall 1976) истиче да културе својим припадницима заједнице пружају могућност да опажане појаве у својој околини и искуства у свакодневној комуникацији тумаче према унапред усвојеним културним обрасцима (Hall 1976 према Kittler et al. 2011). Култура има утицаја и на формално образовање, и када се преноси путем образовног процеса има ефекте који могу да опстану током дуже историје на једно друштво (Poortinga 2015).

Хофстеде (Hofstede 2001) дефинише културне факторе као елементе који обликују вредности, понашања, норме, перцепције и институције у различитим друштвима. Културни фактори се тумаче у контексту на који утичу на начин живота, комуникацију и интеракцију међу људима, тако што се директно повезују са језиком, религијом, етничком припадношћу, обичајним и друштвеним нормама, између осталог и са начином на који утичу на образовне системе (Đorđević 1966). То има и јак утицај на стварање међукултуралних разлика, које су дубоко укорењене у обрасцима понашања многих народа, али оне могу бити позитивне у ситуацијама попут упознавања и склапања пријатељства међу припадницима различитих култура. Проблем представља јављање етноцентризма, предрасуда и негативних ставова код појединаца, који са собом могу да резултирају дискриминацијом припадника

другачије културе (Нешић, Марковић 2024). Ауторе СА највише занимају разлике које су друштвено и културно условљене, а нарочито оне које доводе до дискриминације по различитим основама (Sen, Nussbaum 2020). Када узмемо у обзир положај лица са сметњама у развоју и инвалидитетом и њихово образовање, може доћи до вишеструке дискриминације у образовном систему и друштву према оваквим ученицима, и по основу припадности популацији особа са сметњама у развоју и инвалидитетом, и по основу културног порекла. То се нарочито среће у областима где постоји мањина која настоји да одржи своје културно порекло, а врло често се сусреће са притисцима асимилације од стране већинског становништва (Нешић, Марковић 2024).

ПРИСТУП ЗАСНОВАН НА СПОСОБНОСТИМА (СА) У ОБРАЗОВАЊУ УЧЕНИКА СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ И ИНВАЛИДИТЕТОМ

СА инвалидитет посматра из холистичке перспективе, која истиче важност интеракције између личних и друштвених фактора, односно уважавање утицаја средине и културних фактора (Sen 1990; Nagi 1991; Terzi 2005; Nussbaum 2007a; Harnacke 2013). Сен (1992) концептуализује инвалидитет као резултат преплитања четири аспекта људске разноликости (Lim 219). Личне карактеристике обухватају старост, пол, расу, физичке и менталне способности, док спољашње околности укључују друштвене, културне и институционалне факторе, укључујући образовне аранжмане (Terzi 2005). Интериндивидуалне варијације односе се на способност трансформације ресурса у вредне функције, а *inter-end* варијације објашњавају различите циљеве и концепције доброг живота код особа са сметњама у развоју и инвалидитетом у односу на просечну популацију (Lim 219).

Фокусирајући се на способности, достојанство и разноликост појединаца, СА представља идеалан инструмент за остваривање стварних слобода и равноправног третмана током образовања, јер тиме подстиче подршку и ученицима са специфичним потребама проистеклим из различитих врста сметњи у развоју или облика инвалидитета (Lim 2019). Инклузивно образовање из ове перспективе омогућава ученицима са сметњама у развоју и инвалидитетом равноправан приступ знању, подстиче њихов свеукупни развој социјалних, емоционалних и когнитивних способности, а и самосталности и активног учешћа у настави, а истовремено развија емпатију и толеранцију код осталих ученика кроз прилагођене наставне методе и адекватну подршку наставника (Vuković 2016; Jeremić i dr. 2025; Gojmerac, Zečić 2013; Booth, Ainscow 2000). СА доприноси инклузивно-образовној пракси, вреднујући разноврсност ученика (развојне способности и потребе, културно порекло, језик, род, инвалидитет) и тиме омогућава деци са сметњама у развоју стварне могућности за учешће кроз приступ физичкој инфраструктури (попут лифта и прилагођених тоалета), одговарајуће образовне материјале (нпр. Брајево писмо, тактилне књиге или аудио-уџбенике), асистенцију наставника и помоћних радника, као и кроз флексибилне наставне методе и индивидуалне образовне планове (ИОП), чиме право на образовање постаје стварно и ефикасно (Cerić 2004;

Walker, Unterhalter 2007). У тим постулатима СА огледа се највећи значај и разлика у односу на друге приступе, који могу остати „мртво слово на папиру" и идеје на којима се заснивају тешко се могу применити у образовној пракси (Nussbaum 1997; Sen 2005; Sen, Nussbaum 2020).

1. Значај, допринос и фундаментална разлика СА у односу на претходне и друге приступе

У односу на класичне педагошке и психолошке приступе, који углавном истражују когнитивне, емоционалне и бихевиоралне особине или пренос знања без директног разматрања структурних и културних баријера, СА наглашава динамички и контекстуални развој способности, који се фокусира на стварну слободу и могућности појединца да оствари живот који вреднује, узимајући у обзир социјални, економски и културни контекст (Sen 1999; Nussbaum 2011; Robeyns 2005; Ornstein, Hunkins 2018). Уместо фокуса на материјалну добробит или ресурсе, СА истиче способности као прилике да појединци остваре оно што сматрају вредним, узимајући у обзир права, слободу, креативност и стварне животне услове, чиме његов приступ добија хуманистички карактер и подржава плуралистички приступ, док се ограђује од монизма и утилитаризма (Rawls 1985; Sen 1999; Landa 2004; Wells 2022). СА превазилази ограничења приступа заснованих на правима, јер права сама по себи не гарантују стварну могућност остварења (нпр. формално право на образовање ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом може постојати, али школа нема Брајево писмо или лифт – Nussbaum 1997). Тако доприноси бољој имплементацији законских одредби за децу са инвалидитетом, кроз унапређење инклузивне праксе која афирмише социјалну правду и поштовање људског достојанства у образовању (Nussbaum 2007a; 2011).

Приступ је значајан за међународни развој и образовање, јер истиче да образовање није само питање преноса знања, већ и средство оснаживања појединаца (Sen, Nussbaum 2020). Омогућава развој образовних програма усмерених на способности, избору и вредносних ставова ученика, а не само оцене или стандардизоване резултате, што представља прекретницу за инклузивно образовање. Значајан је за инклузију, наглашавајући важност културне осетљивости за различита културна искуства особа са инвалидитетом у образовању (Sen 1999; Robeyns 2005; Walker, Unterhalter 2007; Nussbaum 2007; Harnacke 2013).

КУЛТУРНО КОМПЕТЕНТНА ПРАКСА У ИНКЛУЗИВНОМ ОБРАЗОВАЊУ

Истицање значаја културних фактора у инклузивном образовању је неизоставан део нормативних докумената. Конвенција о правима особа са инвалидитетом из 2006. године (CRPD 2006) године предвиђа образовање без дискриминације (чл. 5), оштро осуђујући вишеструку дискриминацију која би се могла јавити по било ком основу, укључујући употребу матерњег језика, верско опредељење, национално или социјално порекло и имовински статус, политичка уверења, или било

које друго својство. Конвенција о правима детета из 1989. године (CRC 1989) изричито истиче значај културних фактора у инклузивном образовању, сматрајући да је то процес који промовише индивидуални развој детета који се посматра неодвојиво од деловања социјалних фактора, посебно наглашавајући значај културног и духовног развоја детета (чл. 23).

Према постулатима СА сматра да постоји велики број функција, али одабир функција од стране појединаца за постизање доброг живота „зависи од вредносних оријентација чланова једног друштва" (Sen, Nussbaum 2020: 12). Такав концепт истиче важност друштвених услова за претварање способности у функције, слободу и постизање благостања, међу главним условима се подразумевају и културни фактори који имају вредносни значај за појединце. Кадер (Khader 2011) истиче да преференције неке особе могу варирати управо у зависности од културног контекста. Према Нозику (Nozick 1974) уметност и култура не служе само да би оценили колики ниво среће они изазивају код човека, већ и како утичу на вредновање самог појединца и његових способности. Нусбаум (Nussbaum 2007, 2011) отворено истиче значај културних разлика међу појединцима и наглашава да поштовање разлика представља основ слободе.

Када се културни фактори, као главни чиниоци у обликовању друштвених норми и процеса, интегришу у инклузивно образовање, могу се додатно унапредити културно компетентне праксе у образовним системима. Нусбаум и Харнаке (Nussbaum, 2007a; Harnacke 2013) тврде да лица са сметњама у развоју и инвалидитетом треба да развију своје способности и допринесу друштвеном развоју, без обзира на њихову националност или културно порекло.

Када узмемо у обзир ова четири фундаментална аспекта људске разноликости, на нивоу личних карактеристика увек треба подстицати самопоштовање и неговање културног идентитета ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом на основу његове културне припадности и користити културно осетљив приступ при комуникацији са дететом и његовом породицом и самој изради индивидуалног плана подршке. То захтева посебне облике педагогије, адекватно управљање образовним ресурсима и обуке стручног особља у образовању, засноване на културним компетенцијама и свести о разликама међу ученицима, као и потребу прилагођавања њиховим специфичним потребама заснованим на неком личном својству, укључујући културно порекло (Walker, Unterhalter 2007). Такође, учење и рад треба да се заснивају на идејама које потврђују осећај припадности групи, култури и друштву, као и разумевање и поштовање разлика (UNESCO 2000). Што се тиче екстерних фактора, треба неговати међукултурни дијалог на локалном и националном нивоу, промовишући климу толеранције у заједници и читавом друштву, а образовни и политички аранжмани треба да се базирају на политикама антидискриминације у погледу културног порекла (Terzi 2005; Robeyns 2009). Интериндивидуалне варијације су највише истакле значај различите употребе ресурса, па попут плана да се користи Брајево писмо, увек може сав наставни материјал да уједно садржи и културни садржај који поштује идентитет и матерњи језик ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом (Hoffman 2006). Такође, *inter-end* варијације заснивају се на идеји о добром животу, а врло често дефиниција доброг живота код особа зависи

од боравка у одређеном културолошком миљеу, што се индиректно односи и на ова лица. „Идентитет управо означава простор за вредности и смисао доброг живота за различите појединце“ (Juliawan 2012: 5). Дакле, поштовање идентитета се може остварити омогућавањем приступа образовном систему који је културолошки компетентан и уважава специфичне потребе и културно порекло ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом.

ЛИСТА НАЈБИТНИЈИХ СПОСОБНОСТИ У КУЛТУРОЛОШКОМ КОНТЕКСТУ

Теорије објективних листи су извештаји о благостању, који наводе ставке које чине наше животе бољим. У овом случају то би биле најбитније способности неопходне за добар живот (Nussbaum 1997). Нусбаум је унапредила листу примарних добара проистеклу у класичним теоријама друштвене правде идејом да је потребно допунити је тако да се односи и на лица са сметњама у развоју и инвалидитетом. Листа најбитнијих способности садржи следеће компоненте: (1) Живот; (2) Здравље тела; (3) Телесни интегритет; (4) Чула, машту и мисао; (5) Емоције; (6) Практично размишљање; (7) Припадност; (8) Друге врсте; (9) Игру; (10) Политичку и материјалну контролу над својим окружењем (Nussbaum 2007). Сен (Sen 2004, 2005) наводи да не постоје универзални критеријуми који ће важити за сва времена и свако друштво, јер људи различито дефинишу своје приоритете, нарочито уколико се узму у обзир међукултуралне разлике и/или индивидуалне разлике у приоритетима у виду припадности осетљивим групама друштва (Sen 2004; Stewart 2013). Различита друштва могу различито да вреднују образовање, здравство и економске могућности, па у срединама где постоје друштвени немири или етничке поделе, приступ образовању може бити ограничен припадницима осетљивих група, док нека друштва имају приближно једнаке шансе за приступ својим грађанима (Robeyns 2017). Денеулин и МекГрегор (Deneulin, McGregor 2010) истичу да социјални и културни услови у друштву утичу на могућности за развијање способности, правећи поделу међу различитим друштвеним групама.

Нусбаум истиче да је највећи значај листе могућност повезивања и теорија правде и СА тако што постоји могућност њеног прилагођавања у одређеном контексту (Sen, Nussbaum 2020). Наглашава да су „способности основ за поређење различитих култура“ (Nussbaum 2007: 85). Наводи да је „неопходан услов праведности друштва да сваки грађанин има сваку од ставки на листи у довољној количини (’довољно’ одређује свака нација, у светлу њених посебних културних вредности и историје, као и религиозних одредница)“ (Nussbaum 2011: 552). У образовном контексту то значи да свака особа мора имати могућност да развије своје потенцијале – да чита, пише, учествује у културном животу и развија своју личност у складу са традицијом и вредностима свог народа (Clark 2005). Слобода, у овом приступу подразумева приступ различитим животним опцијама, укључујући и могућност учешћа у културном наслеђу и заједничким друштвеним искуствима.

Културолошки фактори могу имати велики утицај на различите способности које су кључне за људски развој (Nussbaum 1997, 2011; Sen, Nussbaum 2020).

Идеје способности постоје у сваком друштву, па не постоји култура у којој се људи не питају шта могу да чине и које могућности имају да би функционисали (Nussbaum 2007). СА уважава начине на које различите културе, како смо их дефинисали као вредносне димензије које се интернализују у обрасце размишљања појединаца, обликују вредности и приоритете у односу на лица са сметњама у развоју и инвалидитетом, припадност неких група са другачијим карактеристикама, као што је културно, национално и етничко порекло, а и генерално перцепцију људских права, друштвене правде и социјалног благостања (Nussbaum 2007a).

Због тога листа најбитнијих способности треба да има широку применљивост на унакрсна културна разматрања, па је неопходно користити међукултурални дијалог (Clark 2005). Листа најбитнијих способности треба да представи круцијалне способности, које различите културе са различитим традицијама и обрасцима размишљања сматрају најефективнијим за развијање способности које доводе до доброг живота (Nussbaum 1997). То је тежак задатак па листа остаје отворена за измене, како би се прилагодио културним разликама и различитим друштвеним контекстима током историје (Sen, Nussbaum 2020). Тако СА интегрише културне факторе у најбитнијим друштвеним областима за развој способности и постизање благостања, међу којима се посебно истиче инклузивно образовање.

Ридел и Вотсон (Riddell, Watson 2003) представљају истраживање искустава породица са аутистичним дететом, која су уједно припадници етничких мањина. Они подразумевају разумевање културних разноликости и начина на који је инвалидитет повезан са културом и идентитетом. У таквим праксама се највише истиче развој способности у креативним и уметничким контекстима, односно то су „праксе повезане са различитим облицима уметности, укључујући културну баштину, књижевност, плес, музику, позориште, визуелне уметности и тако даље“ (Caust 2019: 17).

ИНТЕГРАЦИЈА КУЛТУРНИХ ФАКТОРА КАО ОСНОВЕ ПЕДАГОШКЕ ПРАКСЕ У ОБРАЗОВАЊУ ОСОБА СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ И ИНВАЛИДИТЕТОМ

Препорука Савета Европе о кључним компетенцијама за целоживотно учење од 22. маја 2018. године (Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning) прихваћена је са сврхом да подржи развој и унапређење кључних компетенција неопходних за целоживотно учење код свих грађана, како би се ојачао њихов лични развој, повећале могућности запошљавања, промовисало активно грађанство, као и социјална укљученост у савременом друштву. Ове компетенције обухватају културну свест и изражавање. Културна свест и изражавање на когнитивном нивоу значе разумевање и поштовање различитих културних израза, као што су музика, књижевност, уметност, традиција и фолклор, а на емоционалном и нивоу понашања подразумева способност изражавања сопствених идеја и емоција кроз различите уметничке форме, као што су музика, плес, позориште и визуелне уметности (Žegarac 2016; Council of the European Union 2018). Развој ових способности доприноси очувању националног идентитета,

јер се кроз њих негују материјалне и нематеријалне баштине једне културне заједнице. Традиционална музика, која представља најпознатији вид нематеријалне културне баштине, одражава историјски, социјални и духовни контекст једне заједнице и представља важан елемент у очувању традиције, обичаја и историјског наслеђа. Етномузиколози истичу да традиционална музика служи и као образовно и социјализујуће средство, преносећи знање, вредности и обичаје кроз генерације (Nettl 2005). Процес социјализације је најутицајнији у раном детињству, па је тај период кључан за развој осећаја културног идентитета (Нешић, Марковић 2024). У том узрасту, кроз игру и песму, деца спонтано упијају дух народне музике, учећи о њеним специфичностима, ритмовима традиционалних плесова, што подстиче осећај припадности културном наслеђу и позитиван став према сопственој култури и традицији, али и развијање поштовања других култура (Rađenović 2022; Јеремић, Миленовић 2020).

Студија „Ставови васпитача о утицају традиционалне музике на социо-емоционалне компетенције деце предшколског узраста" указује на важност интеграције традиционалне музике у образовне активности, јер доприноси очувању културе, али истовремено и развоју индивидуалних способности деце у виду подстицања самопоштовања, емпатије, емоционалне интелигенције и изражавања емоција, као и развоју социјалних вештина, креативности, културне свести и повећавање социјалне интеракције и сарадње између деце. Васпитачи који редовно у настави примењују садржаје у вези са традиционалном музиком извештавају о вишем нивоу социо-емоционалних компетенција код деце, истичући важност промовисања овакве образовне праксе уз уважавање културних разлика на локалним нивоима широм Србије, јер се тиме доприноси неговању културног идентитета (Jeremić i dr. 2025). Певање народних песама, учешће у традиционалним плесовима, народне игре попут „кола" и свирање народних инструмената јачају осећај заједништва и припадности и повезаности са сопственим културним наслеђем (Јеремић, Миленовић 2020).

С друге стране, музичка терапија је представљена као главна стратегија интервенције за децу са сметњама у развоју и инвалидитетом, укључујући поремећај из аутистичног спектра (Mendelson 2016). Музикотерапија је прописано коришћење музике од стране компетентне особе како би се позитивно утицало на промену психолошког, физичког, когнитивног или социјалног функционисања појединца са менталним, физичким или емоционалним проблемима (Rađenović 2022: 38). Ученици са сметњама у развоју и инвалидитетом често се суочавају са комуникационим и социјалним изазовима. Музикотерапија је усмерена на развијање потенцијала и/или поновно враћање способности појединца у циљу постизања његове успешније личне и социјалне интеграције као показатеља квалитетнијег живота и адекватног нивоа достигнутог благостања, те како би могао квалитетније живети (Breitenfield, Vrbanić 2011). Музичка терапија као средство личног развоја може допринети одржавању и унапређењу когнитивних функција попут пажње, памћења и мотивисаности, као и побољшању психомоторних вештина као што су хитрост, координација и мобилност, а уједно и јачању социјално-афективних способности, односно социјалној интеракцији, комуникацији и емоционалном изражавању и побољшању расположења код ученика са значајним потешкоћама (Stephenson 2006;

Rađenović 2022; Gojmerac, Zečić 2013). Истраживање „Плесно–музичка терапија за децу са посебним потребама" фокусирано је на утицај музичке терапије на психофизичке и когнитивне способности деце са благим менталним сметњама и Дауновим синдромом, а резултати су показали значајно побољшање психомоторних вештина код ове деце (као што су брзина покрета и координација), те унапређење когнитивних способности, укључујући пажњу и меморију (Gojmerac, Zečić 2013).

Терапије покретом и плесом су се изузетно показале у способностима невербалне и вербалне комуникације деце са аутизмом, као и у понашању детета према особама у окружењу. Деца са аутизмом често имају развијену способност имитације, због чега могу да напредују у плесним покретима, а истраживања показују да је дете са аутизмом након ове терапије показивало бољи телесни контакт и контакт очи у очи, као и веће интересовање за активностима које му се допадају, преузимао је активну улогу у играма, одговарао на кратка питања и побољшао познавање телесне схеме. Такође, почео је да употребљава мимику лица и боље препознаје осећања других, а концентрација током структурираних активности је била дуготрајнија, док је стереотипно понашање смањено (Kljajić 2006). Дакле, терапија покретом и плесом може позитивно утицати на развој комуникацијских и социјалних вештина деце са аутизмом, јер омогућава изражавање и комуникацију ван вербалног језика, што је често главни изазов код овакве деце. Терапија која има ритмичку и структурисану природу (попут традиционалне музике и плесова), уз често понављање сличних покрета који су једноставни за имитацију, може позитивно утицати на координацију и развој ритма и контроле тела, сензорну стимулацију, изражавање и емоционалну повезаност, интеграцију и осећај припадности, као и на развој социјалних вештина, а приближно 22 недеље након терапије, већина позитивних ефеката остаје стабилна или се чак мало повећава (Koch et al. 2019). Можемо закључити да примена традиционалних песама и плесова може позитивно утицати на развој способности деце са аутизмом, уз истовремено преношење и неговање културних вредности.

Међутим, у образовној пракси се приликом примене музикотерапије јављају одређени изазови, као што су недостатак адекватног простора и културног материјала, што особе са сметњама у развоју и инвалидитетом додатно маргинализује (Nussbaum 2007, 2011). Ту је и недостатак стручне обуке, али и интердисциплинарне сарадње терапеута, наставника и родитеља, уз додатно наглашавање да се већа пажња обрати на индивидуалне разлике у способностима деце са сметњама у развоју и инвалидитетом (Bashinova et al. 2018; Stephenson 2006; Rađenović 2022).

Санчанин и Пењишевић (2023) заговарају да се у школама више користе дигитални материјали (нпр. виртуелне туре, приче) о локалној баштини као наставно средство у циљу инклузије и афирмације културног идентитета сваког ученика (Sančanin, Penjišević 2023). Интеграција културних фактора у инклузивном образовању може се успешно применити кроз радионице које се заснивају на учењу о народним обичајима и празницима, тако да оно буде прилагођено способностима детета, па се образовни садржај може заснивати на историји или обичајима везаним за празнике (нпр. Ђурђевдан, Божић, Васкрс), уз обележавање празника у школској средини уз употребу националних симбола и ношење народне ношње

(Нешић 2025). И у области књижевности и историје, традиционалне песме и приче, митови, басне и бајке, изабране и прилагођене способностима деце са сметњама у развоју и инвалидитетом, могу подстицати развој језика, маште, социјалних вештина и емпатије, док истовремено чувају усмену традицију. Прилагођено способностима детета, може се употребити и ликовна уметност заснована на поштовању културе и традиције. Она пружа деци са сметњама у развоју и инвалидитетом инструменте за изражавање емоција попут страха, стида и беса, посебно када имају тешкоће у говору и социјализацији. Завршено уметничко дело јача веру у себе и отвара простор за социјализацију кроз групне активности, ослобађа стрес, подстиче креативност (Rađenović 2022; European School Education Platform 2024). Самим тим може подстаћи и културну свест уколико се кроз уметност прожимају симболи и вредности српске културне баштине. Активности попут ткања, веза, прављења украса, прављења лутки од вуне, глине или дрвета могу бити терапеутске и едукативне, а развијају моторичке способности, пажњу, упорност и креативност, а истовремено детету дају осећај постигнућа и припадности култури. Припрема традиционалних јела кроз кулинарске радионице омогућава деци са сметњама у развоју развој самосталности, моторичких вештина и упознавање са културним обичајима на сензорно богат и инклузиван начин (Savez osoba sa invaliditetom 2025).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Амартја Сен, представник приступа заснованог на способностима (CA), истиче да свака особа има потенцијал да оствари достојанствен и испуњен живот кроз развој индивидуалних способности, функционисања и слобода, и то у свим областима друштвеног живота које јој могу донети благостање, укључујући и образовање. Овај рад настоји да, кроз анализу примене CA у образовању лица са сметњама у развоју и инвалидитетом, укаже на значај интеграције културолошких фактора за адекватну имплементацију одредби којима се регулише право на образовање сваком појединцу, без дискриминације по било ком основу. Културни фактори су препознати као кључни у обликовању перцепције образовања и доминантних вредности и ставова друштва. Они имају значајну улогу у развоју способности које на личном нивоу подстичу развијање образовних капацитета, али и оснажују идентитет и самопоуздање ученика, чиме смањују ризик од социјалне искључености и дискриминације припадника осетљивих социјалних група. Истовремено, доприносе очувању културног идентитета, неговању традиције и развоју толеранције према различитим културама. Проблеми попут етноцентризма и предрасуда, који могу довести до вишеструке дискриминације, настају у процесу социјализације, стога је неговање културно компетентне праксе у школама од изузетне важности. Културна компетенција подразумева познавање културних карактеристика, вредности и традиција различитих заједница, примену културно прилагођених метода рада и комуникације, као и развијање емпатије и разумевања према културним обичајима осетљивих и маргинализованих група.

Марта Нусбаум је филозофски разрадила CA, наглашавајући важност културних фактора и заговарајући листу основних људских функционалних способности

(која укључује живот, здравље, телесни интегритет, чула, машту, мисао, емоције, практично размишљање, припадност, игру, те политичку и материјалну контролу над околином). Ова листа служи као минимални стандард за достојанство и слободу, уз тврдњу да социјална правда захтева да сваки грађанин поседује довољну количину ових способности, дефинисану културом, историјом и религијом сваке нације. Иако Сен критикује унапред одређене листе способности због непостојања универзалних критеријума, Нусбаум истиче флексибилност листе и могућност њеног прилагођавања специфичним културним контекстима, наглашавајући да су способности основа за поређење различитих култура. Промовисање интеркултурног дијалога на локалном и националном нивоу је кључно за стварање климе толеранције и политике антидискриминације у погледу културног порекла.

Научни допринос овог рада је истицање празнина у постојећим истраживањима, односно наглашавање недовољно изучених културних аспеката инклузивног образовања и пружање концептуалног оквира који може послужити као основа за даља емпиријска истраживања и унапређење инклузивне праксе у Србији. Захтева се употреба иновативног теоријског модела, који предвиђа да се концепти развоја способности, социјалне правде, културног идентитета и инклузије анализирају укључујући динамички, а не фиксни приступ способностима ученика, а представља мост између теорије и праксе, односно показује како културни фактори конкретно утичу на развој способности ученика и истиче значај евалуације инклузивне и културно компетентне праксе у образовању. Приказом примера добре праксе и културолошки осетљивих стратегија, рад може послужити као основа за креирање емпиријских студија које мере ефекте ових пракси на ученике са сметњама у развоју и инвалидитетом, а и генерално инклузију. Ефекти културно компетентних стратегија могу се мерити на нивоу ученика, наставника и читаве школске заједнице, а препоручује се креирање културно осетљивих упитника, интервјуа и других метода којима се испитују карактеристике инклузивног образовања. Може се дати предлог за даља истраживања која би се бавила применом овог приступа за унапређење инклузије кроз интеграцију фактора културе у различитим областима, нарочито на локалним нивоима у којима постоје етнички разнолике заједнице које се врло често суочавају са вишеструком дискриминацијом или компаративном анализом културних фактора различитих заједница. Ту је и предлог испитивања утицаја културно осетљивих стратегија на ученике са различитим типовима сметњи у развоју и инвалидитетом, као и испитивања утицаја културних фактора на конкретно когнитивни, социјални и/или емоционални развој ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом. Што се друштвеног доприноса тиче, може се закључити да је интеграција културних ресурса у образовање особа са сметњама у развоју и инвалидитетом од суштинског значаја за неговање културног идентитета, борбу против дискриминације и остваривање социјалне правде у друштву. Међутим, инклузивно образовање захтева прецизније препознавање и интегрисање културних фактора и њихов допринос развоју способности ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом у нормативне и политичке оквире и наставне стратегије, као и развој културно компетентне педагогије и обуку стручног особља, тако да се њихов рад заснива на неговању осећаја припадности и поштовања различитости.

Уједно, подразумева коришћење потенцијала културних ресурса, нарочито у виду дигиталног садржаја, попут традиционалне музике, уметности и књижевности, што може допринети промовисању српске културе и баштине на нашим просторима, а нарочито је значајно у контексту очувања српског културног идентитета, народне традиције, језика, ћирилице, али и локалних обичаја и вредности које су саставни део васпитања и образовања. Тако се може створити целокупна слика инклузије у образовању која се заснива на интеграцији српске културне баштине, заступљене у виду епске поезије, православне духовности, народне музике, фолклора и занатских традиција, а имају потенцијал да позитивно утичу на когнитивни, емоционални и сензомоторни развој, а уједно код свих чланова друштва јачају осећај припадности и солидарности, која се вековима традиционално негује у духу српске културе.

ЛИТЕРАТУРА

Bashinova et al. 2018: Svetlana N. Bashinova, Valentina A. Samsonova. „The Influence Of Music Therapy On Children With Disabilities In Educational Organizations". *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences* 45.

Booth, Ainscow 2000: Tony Booth, Mel Ainscow. *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education.

Breitenfield, Vrbanić 2011: B. D. Breitenfeld, V. Majsec Vrbanić. „Kako pomoći djeci glazbom". *Paedomusicootherapi*. Zagreb: Ruke.

Wells 2022: Thomas Wells. „Sen's Capability Approach". *Internet Encyclopedia of Philosophy*.

Walker, Unterhalter 2007: Melanie Walker, Elaine Unterhalter. *Amartya Sen's Capability Approach and social justice in education*. New York: Palgrave Macmillan US.

World Health Organization 2001: World Health Organization. *International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)*. Geneva: World Health Organization.

Vuković 2016: Ivana Vuković. *Inkluzija osoba s poteškoćama u razvoju u zajednici.* Split: Univerzitet u Splitu, Odsjek za zdravstvene studije.

Gojmerac, Zečić 2013: Ivana Gojmerac, Sadeta Zečić. „Plesno-muzička terapija za djecu sa posebnim potrebama". *Putokazi* – časopis Fakulteta društvenih znanosti dr. Milenka Brkića, Sveučilište/Univerzitet „Hercegovina" I.(1), 37–46.

Deneulin, McGregor 2010: Séverine Deneulin, J. Allister McGregor. „The Capability Approach and the politics of a social conception of wellbeing". *European Journal of Social Theory, 13*(4), 501–519.

Đorđević 1966: Jovan Đorđević. *Mala politička enciklopedija*. Beograd: Savremena administracija.

Ainscow, César 2006: Mel Ainscow, Margarida César. „Inclusive education ten years after Salamanca: Setting the agenda". *European Journal of Psychology of Education, 21*(3), 231–238.

Žegarac 2016: Nevenka Žegarac. „Kulturne kompetencije stručnih radnika u socijalnoj zaštiti". *Vodič za kulturno-kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti.* Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu.

Јеремић, Миленовић 2020: Биљана Јеремић, Живорад Миленовић. „Друштвени контекст наставе музичке културе у функцији неговања традиционалног народног стваралаштва Срба". *Баштина*, св. 52, 441–461.

Jeremić i dr. 2025: Biljana Jeremić, Zagorka Markov, Lidija Nikolić. „Tradicionalna muzika u vrtiću i razvoj socijalno-emocionalnih kompetencija dece predškolskog uzrasta". *Društvene i humanističke studije* 2.23, 541–556.

UNESCO 2000: UNESCO. *The Dakar Framework for Action. Education for All: meeting our collective commitments (including six regional frameworks for action)*. Conference: World Education Forum, Dakar, 2000 (57).

European School Education Platform 2024: „Art, Music and Dance Therapy for an Inclusive Classroom". *European School Education Platform*, European Commission. <https://school-education.ec.europa.eu/sr/learn/courses/art-music-and-dance-therapy-inclusive-classroom-1?utm_source=chatgpt.com>. [20. 7. 2025].

Caust 2019: Josephine Caust. „The arts funding divide: Would 'cultural rights' produce a fairer approach?" *The Routledge Companion to Arts Management*. Routledge, 220–233.

Kittler et al. 2011: Markus G. Kittler, David Rygl, Alex Mackinnon. „Special Review Article: Beyond culture or beyond control?. Reviewing the use of Hall's high-/low-context concept". *International Journal of Cross Cultural Management, 11*(1), 63–82.

Clark 2005: David A. Clark. *The Capability Approach: Its Development, Critiques and Recent Advances.* Global Poverty Research Group.

Kljajć 2006: Jelena Kljajić. „Terapija pokretom i plesom deteta sa autizmom: prikaz slučaja". *Pedagogija, 61*(1), 67–74.

Koch et al. 2019: S. C. Koch, R. F. Riege, K. Tisborn, J. Biondo, L. Marti, A. Beelmann. „Effects of dance movement therapy and dance on health-related psychological outcomes. A meta-analysis update". *Frontiers in psychology, 10.*

Council of the European Union 2018: *Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning* (2018/C 189/01). *Official Journal of the European Union.*

Khader 2011: Serene J. Khader. *Adaptive preferences and women's empowerment.* Oxford University Press.

Landa 2004: Ramiro Ortega Landa. „Amartya Sen: utilitarianism, ethics and public policy". *Revista Latinoamericana de Desarrollo Económico,* 149–152.

Lim 2019: Sumin Lim. „The Capabilities Approach to inclusive education: re-envisioning the individuals with disabilities education act's least restrictive environment". *Disability & Society 35*(4), 570–588.

Mendelson et al. 2016: Jenna Mendelson, Yasmine White, Laura Hans, Richard Adebari, Lorrie Schmid, Jan Riggsbee, Ali Goldsmith, Burcu Ozler, Kristen Buehne, Sarah Jones, Jennifer Shapleton, Geraldine Dawson. „A preliminary investigation of a specialized music therapy model for children with disabilities delivered in a classroom setting". *Autism research and treatment.*

Nagi 1991: Saad Z. Nagi. „Disability concepts revisited: Implications for preventions". *Disability in America: Toward a national agenda for prevention,* 309–327.

Nettl 2005: Bruno Nettl. *The study of ethnomusicology: Thirty-one issues and concepts* (2nd ed.). University of Illinois Press.

Нешић 2025: Невена Нешић. „Значај образовања за интеграцију мигранта у Републици Србији као држави благостања". *Нова школа – часопис за теорију и праксу савремене школе и предшколства*, 89–114.

Нешић, Марковић 2024: Невена Б. Нешић, Ања Д. Марковић. „Лични и породични фактори као предиктори етноцентризма и расизма код појединаца". *Баштина,* св. 64, 205–219.

Николић и др. 2018: Мирослав Бркић, Мирољуб Николић, Андријана Нешковић. „Компаративни приказ система заштите менталног здравља у заједници у Италији и Србији". *Годишњак 19,* 53–68.

Nozick 1974: Robert Nozick. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.

Nussbaum 2007a: Martha C. Nussbaum. *Frontiers of justice: Disability, nationality, species membership.* Frontiers of Justice. Harvard: University Press.

Nussbaum 2007: Martha C. Nussbaum. „Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice". *Capabilities equality*. Routledge, 54–80.

Nussbaum 2011: Martha C. Nussbaum. *Creating Capabilities: The Human Development Approach.* Harvard: University Press.

Nussbaum 1997: Martha C. Nussbaum. *Capabilities and human rights.* Fordham L. Rev. 66.

Ornstein, Hunkins 2018: Allan C. Ornstein, Francis P. Hunkins. *Curriculum: Foundations, principles and issues.* Pearson Education Limited.

Poortinga 2015: Ype H. Poortinga. „Cross-cultural psychology". *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences 5,* 311–317.

Rađenović 2022: Marija Rađenović. „Muzikoterapija kao element u procesu inkluzivnog obrazovanja". *Proceedings.* Zbornik radova. Ur. Aleksandar Stojanović. Vršac: Visoka škola strukovnih studija *Mihailo Pavlov*, 35–50.

Riddell, Watson 2003: Sheila Riddell, Nick Watson. *Disability, culture and identity.* Routledge.

Robeyns 2009: Ingrid Robeyns. „Justice as fairness and the Capability Approach". *Arguments for a better world: Essays in honor of Amartya Sen*. Eds. K. Basu & R. Kanbur. Oxford: Oxford University Press.

Robeyns 2017: Ingrid Robeyns. *Wellbeing, freedom and social justice: The Capability Approach re-examined*. Cambridge: Open book publishers.

Rawls 1985: John A. Rawls. *A Theory of Justice.* Oxford: Oxford University Press.

Savez osoba sa invaliditetom 2025: Savez osoba sa invaliditetom. *Kulinarske radionice*. <https://savezosi.org/kulinarske-radionice-2/>. [20. 7. 2025].

Sančanin, Penjišević 2023: Branislav Sančanin, Aleksandra Penjišević. „The importance of the digitization process for the promotion of cultural heritage of the Republic of Serbia: Empirical and statistical findings". *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE), 11*(2), 221–229.

Sen, Nussbaum 2020: Amartya Sen, Marta K. Nussbaum. *Blagostanje, razvoj i društvena pravda: uvod u pristup zasnovan na sposobnostima*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Sen 1990: Amartya Sen. „Development as capability expansion". *The community development reader*, 41–58.

Sen 1999: Amartya Sen. *Development as Freedom.* Oxford, UK: Oxford University Press.

Sen 2004: Amartya Sen, A. „Capabilities, Lists, and Public Reason: Continuing the Conversation". *Feminist Economics, 10*(3), 77–80.

Sen 2005: Amartya Sen. „Human Rights and Capabilities". *Journal of Human Development,* 6(2), 151–166.

Службени гласник РС 2016: Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом. Београд: Службени гласник РС, бр. 33/2006 и 13/2016.

Службени гласник РС 2020: Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији за период од 2020. до 2024. године. Београд: Службени гласник РС, бр. 44/2020.

Службени гласник РС 2025: Закон о основама система образовања и васпитања. Београд: Службени гласник РС, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019, 27/2018 – др. закон, 6/2020, 129/2021, 92/2023 и 19/2025.

Stephenson 2006: Jennifer Stephenson. „Music therapy and the education of students with severe disabilities". *Education and training in developmental disabilities,* 290–299.

Stewart 2013: Frances Stewart. „Nussbaum on the Capabilities Approach". *Journal of Human Development and Capabilities,* 14(1), 156–160.

Terzi 2005: Lorella Terzi. „Beyond the Dilemma of Difference: The Capability Approach to Disability and Special Educational Needs". *Journal of Philosophy of Education,* 39(3), 443–459.

Harnacke 2013: Caroline Harnacke. „Disability and capability: Exploring the usefulness of Martha Nussbaum's Capabilities Approach for the UN disability rights convention". *Journal of Law, Medicine & Ethics, 41*(4), 768–780.

Hoffman 2006: Aaron M. Hoffman. *The Capability Approach and educational policies and strategies: Effective life skills education for sustainable development.* Paris: AFD.

Hofstede 2001: Geert Hofstede. *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations.* Sage Publications, Thousand Oaks, California.

Cerić 2004: Haris Cerić. „Definiranje inkluzivnog obrazovanja". *Naša škola* 50.29, 87–95.

CRPD 2006: *Convention on the Rights of Persons with Disabilities.* Sixty-first session of the UN General Assembly by resolution A/RES/61/106, 12 December 2006.

CRC 1989: *Convention on the Rights of the Child.* United Nations General Assembly, *20 November 1989.*

Juliawan 2012: Benny Hari Juliawan. „The Question Of Identity In Amartya Sen's Capability Approach". *Diskursus-jurnal filsafat dan teologi stf driyarkara,* 11(1), 2–19.

Nevena B. NEŠIĆ

THE CAPABILITY APPROACH (CA) TO INCLUSIVE EDUCATION: INTEGRATING CULTURAL FACTORS IN THE EDUCATION OF PERSONS WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES

Summary

The paper analyzes the application of the Capability Approach (CA) in the education of persons with developmental disabilities and disabilities. Using the method of content analysis of normative documents and scholarly works addressing the theoretical framework and implementation of the CA, the paper emphasizes the importance of implementing culturally competent practices for inclusion. The list of central capabilities aims to ensure a minimum threshold of dignity, freedom, and active participation in society for every individual, while social justice is based on the premise that each citizen possesses a sufficient level of basic capabilities, in accordance with the defined culture, history, and religion. It is essential to recognize how cultural values influence the development of key capabilities in education, which requires intercultural dialogue. In the context of Serbian culture, traditional values and cultural heritage can play a significant role in supporting inclusive education. Special attention is devoted to the role of traditional cultural forms, such as *kolo* and music therapy, as means of developing cognitive abilities, social skills, interpersonal connectedness, and a sense of belonging for persons with developmental disabilities and disabilities. Therefore, the paper highlights the need to preserve and integrate cultural resources into inclusive education as instruments for developing capabilities and fostering cultural identity, and as a prerequisite for combating multiple discrimination and achieving social justice.

Keywords: Capability Approach (CA), education of persons with developmental disabilities and disabilities, inclusion, culturally competent practice, Serbian cultural heritage, tradition, cultural identity, social justice.

Рад је предат 12. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091.3::81'243
37.091.39:004.8
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-59885

Прегледни рад

*Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Александра Ј. БРАЈОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИМЕНА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У НАСТАВИ ЈЕЗИКА***

Апстракт: Нове технологије утичу на образовни систем много више од многобројних дидактичких материјала и изазивају ученике и наставнике да усвоје потпуно нови приступ учењу креирајући дигиталне образовне просторе. Платформе вештачке интелигенције могу да олакшају наставу језика, јер се баве појединачним потребама и склоностима ученика, чинећи процес учења ефикаснијим. Стога, интеграција вештачке интелигенције у наставу може да побољша исход ученика и њихово ангажовање ако се смишљено спроводи као допуна, а не као замена за наставнике у оквиру васпитно-образовног процеса. У процесу учења страних језика вештачка интелигенција може бити допуна наставним материјалима за развој вештине писања, читања, слушања и говора на страним језицима. Отуда је циљ овог рада да се укаже на примену вештачке интелигенције на часовима језика, као и на досадашња научна истраживања у овој области, али и на предности и недостатке вештачке интелигенције у оквиру наставе страних језика.

Кључне речи: страни језици, настава, учење, нове технологије, вештачка интелигенција.

УВОД

Индустријска ера утицала је на сваког појединца да се прилагоди брзим променама. Глобализација и индустријска ера 4.0 су створили нову креативност, могућности и изазове у технологији. Стога, нове технологије имају веома важну улогу у преношењу информација у облику текста, слика и звука (Rahayu, Pujiyono 2017: 137).

Динамичан развој нових технологија и дигиталне трансформације подстакле су значајне изазове за целокупно друштво, као и на свим нивоима образовног система. Једно од новијих технолошких достигнућа, које тренутно изазива велико интересовање у поменутом домену, јесте вештачка интелигенција (енгл. *artificial intelligence,* скр. *AI*).

---

* Научни сарадник (ментор истраживача-сарадника Александре Брајовић), ORCID 0000-0003-0731-6414, mika_vido_88@yahoo.com

** Истраживач-сарадник, ORCID 0009-0009-6964-8482, aleksandragagic6@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

Постоје различите дефиниције које објашњавају шта представља вештачка интелигенција, међутим, оно што је већини дефиниција заједничко јесте да је „вештачка интелигенција широк термин који се користи да опише колекцију технологија које могу да решавају проблеме и извршавају задатке како би постигла дефинисане циљеве без експлицитног људског вођења“ (Healey 2020: 3).

Вештачка интелигенција је једна од рачунарских креативности која је привукла повећану пажњу у развоју технологија (Cheng, Day 2014: 5). Да би се добила креативност помоћу рачунара, имплементиране су многе технологије вештачке интелигенције. Рахмен (Rahman 2009: 343) наводи да вештачку интелигенцију ствара софтвер који филтрира знање и друге аутономне функције, као што су рачунање или претрага ученика. Вештачка интелигенција развија „интелигентне“ уређаје који раде и реагују слично људском мозгу, као што су компјутерски системи (онлајн платформе) и компјутеризоване машине (роботи – Karsenti 2019: 106).

Такође, вештачка интелигенција је позната као машинска интелигенција (Mehrotra 2019: 6). То је интелигенција коју машина предвиђа кроз природну интелигенцију коју показују људи. Другим речима, односи се на додавање људске интелигенције машини за извршавање задатака. Осим тога, вештачка интелигенција је и информатичка технологија која истражује анализу и развој паметних машина и апликација (Mehrotra 2019: 8). Заправо, то је наука о поседовању интелигентне машине која мисли и понаша се као људско биће (Wang 2019: 392).

Према Витбију (Whitby 2009: 392) вештачка интелигенција проучава интелигентно понашање људи, животиња и машина. Термин „вештачко“ је нешто што није стварно, то јест, симулирано. С друге стране, „интелигенција“ је веома сложен појам, јер укључује различите форме као што су расуђивање, разумевање, самоспознаја, емоционална свест, припрема и креативност.

У прилог наведеном, циљ рада јесте да се скрене пажња на примену вештачке интелигенције у образовању, тачније, у настави језика. Фокус је на досадашњим истраживањима у вези са поменутом темом, као и на то на који начин вештачка интелигенција утиче на развој језичких вештина, то јест, на развој читања, писања, слушања и говора на страним језицима. Такође, с једне стране, пружа се осврт на предности и мане примене вештачке интелигенције у настави језика, док се са друге стране наводе сугестије одређених аутора у вези са успешном употребом вештачке интелигенције на часовима језика.

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И УЧЕЊЕ ЈЕЗИКА

Брзи развој вештачке интелигенције промовише иновативност метода учења и подучавања страних језика. Коришћењем вештачке интелигенције омогућава се персонализовано образовање. На основу великог броја података, вештачка интелигенција може да прати и снима све врсте података ученика, као и да анализира и процењује ученике, али и да ефикасно пружа подршку наставницима за унапређење њихових наставних метода и стратегија (Yang 2020: 77).

Интеграција вештачке интелигенције у језичко образовање може потенцијално да активира наставнике и ученике. Међутим, забринутост да би вештачка

интелигенција могла да замени наставнике доводи до губитка људске интеракције и немогућности пружања емоционалне подршке ученицима. Стога је неопходно нагласити да није предвиђено да вештачка интелигенција замени наставнике, већ да послужи као помоћно средство за унапређење наставе и процеса учења (Ayala-Pazmiño, Alvarado-Lucas 2023: 685).

Аутори Авала Пасмињо и Алварадо Лукас (Ayala-Pazmiño, Alvarado-Lucas 2023: 685) истражили су предности и изазове вештачке интелигенције у контексту енглеског језичког образовања у Еквадору и резултати су показали да вештачка интелигенција може пружити могућности за усмерен и интерактивни рад код ученика. Поред тога, вештачка интелигенција може побољшати исходе учења код ученика кроз персонализоване повратне информације, затим познавање језика и повећан ангажман. Штавише, може побољшати квалитет оцењивања, омогућавајући објективније оцене. Међутим, изазови као што су недостатак инфраструктуре, ограничена обука наставника и бриге о приватности и безбедности података морају бити истакнути како би се осигурала ефикасна интеграција вештачке интелигенције. Стога, резултати подржавају потребу за адекватним технологијама, инфраструктуром и ресурсима за ефикасну интеграцију вештачке интелигенције у језичко образовање. Надаље, обука наставника и подршка су кључне да би се наставницима обезбедило ефикасно коришћење вештачке интелигенције у учионици. Такође, помоћу вештачке интелигенције побољшавају се исходи учења ученика и подржава се развој вештина у 21. веку.

Дакле, у настави језика, примена вештачке интелигенције постиже одређене адекватне резултате, али се такође суочава са одређеним изазовима.

Предности вештачке интелигенције у настави страних језика се углавном огледају у томе што ученицима може пружити велику количину језичког материјала и могућности вежбања путем средстава као што су препознавање говора и машинско превођење, што им помаже да боље савладају знање и вештине страног језика. Такође, вештачка интелигенција може да реализује персонализовано образовање, то јест, има могућност да аутоматски прилагоди наставни садржај и методе засноване на ситуацијама учења. На крају, вештачка интелигенција побољшава ефикасност учења јер може да обезбеди ученицима брз и тачан језик, материјале и могућности вежбања, помажући им да више овладају знањем и вештинама страног језика и то на бржи начин (Liu 2023: 3).

С друге стране, вештачка интелигенција у настави страних језика има неке недостатке, налик томе да не може у потпуности да замени улогу наставника. Иако поменута технологија може да обезбеди ученицима велику количину језичког материјала и могућности за вежбање, не може заменити улогу људи, тј. наставника, посебно у аспектима који се односе на језичко изражавање и међуљудску комуникацију. Уједно, недостаје хуманизован приступ настави, те је учење уз помоћ вештачке интелигенције релативно механизовано и монотоно, без могућности да се ученицима пруже богата и разноврсна искуства учења. Осим тога, примена вештачке интелигенције има техничка ограничења и безбедносне ризике. Неки од њих су препознавање говора (јер се некада не препозна говор ученика са јаким акцентима), као и чињеница да машинско превођење може имати нетачне преводе (Liu 2023: 3).

ЧИТАЊЕ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

Да примена вештачке интелигенције у настави учења страних језика помаже у развоју вештине читања, потврђује истраживање Алшридеха (Alshriedeh 2021: 35), који је истраживао утицај програма вештачке интелигенције на вештине читања код ученика који уче енглески као страни језик. У студији је коришћен алат вештачке интелигенције *HotBot* на узорку од десет ученика, како би се проценили њихови капацитети читања. Резултати студије су показали да је читање уско повезано са разумевањем садржаја образовних материјала, јер је захтевало критичко размишљање и ослањало се на језичку вештину ученика како би се разумео писани текст. Читајући на енглеском језику, ученици страних језика су проширили свој вокабулар и стекли нова знања.

Такође, Давели и Махуб (Daweli, Mahyoub 2024: 160) истраживали су утицаје алата вештачке интелигенције на читање на енглеском као страном језику. Главни циљ је био да се испита перцепција ученика о коришћењу алата вештачке интелигенције на часовима читања на енглеском језику и истражити како ти алати могу утицати на њихово учење. Студија је покушала да одговори на следећа питања: „Какве су перцепције ученика енглеског језика о алатима вештачке интелигенције у читању на страном језику и на који начин поменути алати могу да утичу на вештине читања?“

С тим у вези, коришћена је онлајн анкета за истраживање перспектива ученика о коришћењу алата вештачке интелигенције и њиховим ефектима у подучавању читања на енглеском језику. Резултати су показали да ученици имају позитивне ставове о коришћењу алата вештачке интелигенције у учењу, јер су им помогли да побољшају своје вештине читања и повећали њихово самопоуздање и мотивацију у читању. Поред тога, коришћење поменутих алата за инструкције читања је побољшало вештине ученика у учењу енглеског језика, јер су пружили подршку и адаптивно учење прилагођено њиховим потребама. Резултати такође сугеришу да вештачка интелигенција помаже као подршка инструкцији читања када се разумно комбинује са традиционалним методама. Отуда аутори студије препоручују наставницима језика да размисле о стратешком комбиновању алата вештачке интелигенције у учионици како би побољшали вештину читања и мотивацију код ученика (Daweli, Mahyoub 2024: 169).

ПИСАЊЕ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

Употреба вештачке интелигенције у настави језика, такође, помаже и у развоју вештине писања, тачније у усвајању вокабулара и граматике страног језика.

Тако је Ло (Lo 2023: 2) у свом истраживању открио да је приступ неуронској машини и преводилачким програмима помогао студентима да побољшају вокабулар на страним језицима, посебно када су специјализовани или недвосмислени изрази били укључени.

Још једна уобичајена употреба вештачке интелигенције у писању јесте и провера граматике. С тим у вези, Дизон и Гејед (Dizon, Gayed 2021: 74) посебно су

испитали на који начин вештачка интелигенција утиче на учење граматике на страном језику и дошли до резултата да су ученици направили мање граматичких грешака и да су писали са више лексичких варијација него ученици који нису користили вештачку интелигенцију.

Такође, Назари и др. (Nazari et al. 2021: 1) испитивали су употребу вештачке интелигенције и учења те су констатовали позитивне исходе за побољшање понашања, емоционалног и когнитивног ангажмана, као и самоефикасности у писању. Несумњиво, постоји много потенцијала за даља истраживања у овој области, имајући у виду да су програми вештачке интелигенције све бољи у руковању процедуралним знањима и системима унутар писаних текстова и језика. Стога, поменути аутори предлажу да будућа истраживања испитају педагошке могућности коришћења вештачке интелигенције у настави писања на страним језицима.

Различити алати вештачке интелигенције користе се као ослонци за провере граматике, писања, превођења. Употреба преводилачких алата је посебно занимљива, што показује и истраживање аутора Лија и др. (Lee et al. 2021: 8–9), које је спроведено на корејском Универзитету, где су студенти истраживали употребу машинског превођења као референтног алата за писање на страном језику. Иако је један од аргумента био против употребе вештачке интелигенције за превођење, јер би студенти могли да заобиђу учење језика, ова студија је показала да је коришћење *Google* преводиоца помогло мање вештим ученицима да покажу ниво писмености који се не разликује значајно од ученика са већим знањем језика. Студија је уједно открила да је коришћење машинског превођења омогућило ученицима да напишу есеје са сложенијим речима, реченицама и квалитетнијом синтаксом.

СЛУШАЊЕ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

У области вештине слушања на страном језику неке студије су се фокусирале на побољшање вештина слушања код студената. У том смислу, одређене научне студије су се бавиле тиме како вештина слушања енглеског језика може бити додатно развијена помоћу интелигентних система подучавања у систему управљања учењем, то јест, образовног софтвера који садржи компоненту вештачке интелигенције.

Доргам (Dorgham 2025: 513, 549–550) путем истраживања је покушала да испита ефикасност коришћења алата вештачке интелигенције за развој вештина слушања и смањења анксиозности приликом слушања код студената енглеског језика као страног језика. Шездесет седам будућих наставника друге године, уписаних на одсеку за енглески језик на Педагошком факултету Универзитета Бенха у Египту, насумично је распоређено у две групе, то јест, подељено на експерименталну и контролну групу. Инструменти студије обухватали су тест вештина слушања енглеског језика и скалу анксиозности приликом слушања. Тест слушања и скала анксиозности приликом слушања примењени су пре и после обуке са учесницима студије. Током 12 сесија, чланови експерименталне групе прошли су обуку засновану на алатима вештачке интелигенције како би развили своје вештине слушања енглеског језика као страног језика и смањили анксиозност приликом слушања, док су они у контролној групи похађали редовну наставу. Резултати студије су показали да су

студенти експерименталне групе надмашили своје вршњаке из контролне групе. Наиме, показали су висок ниво вештина слушања, као и смањења аспеката анксиозности приликом слушања у поређењу са својим вршњацима из контролне групе.

Слично, увођење вештачке интелигенције је знатно утицало на језичко образовање побољшавајући праксу слушања код ученика који уче енглески као други језик. Наиме, истраживање аутора Сахита и др. (Sahito et al. 2025: 1059) послужило је да се истражи како алати вештачке интелигенције утичу на развој вештина слушања на енглеском језику код ученика, са посебним фокусом на софтвер за препознавање говора и два додатна алата који укључују виртуелне наставнике. Истраживање је организовано тако да је постојала експериментална група ученика која је радила са алатима вештачке интелигенције, док су ученици контролне групе увежбавали стандардне технике слушања. Резултати су показали да су учесници експерименталне групе престигли ученике контролне групе, показујући боље резултате разумевања и слушања текстова на страном језику. Подаци истраживања потврђују да поменути алати генеришу прилагођена окружења за учење која комбинују тренутне повратне информације са интерактивним сесијама које значајно појачавају способности слушања.

Налази истраживања, уједно, показују да инструкције слушања могу да постигну максимални ефекат када се вештачка интелигенција уједини са већ успостављеним наставним методама. Истраживања у вези са усвајањем језика помоћу вештачке интелигенције има значајне импликације на професионалце у образовању, те би владини званичници и академски истраживачи требало да користе умерене приступе при предлагању вештачке интелигенције у настави. Истраживачи би током времена, у будућим студијама, требало да истраже како примена вештачке интелигенције утиче на вештине слушања код ученика и који је њихов даљи напредак (Sahito et al. 2025: 1065).

ГОВОР И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

Као и за претходне језичке вештине, тако се и у развоју вештине читања користи вештачка интелигенција.

У прилог томе, Чу Лиу и Ји Хунг (Chu Liu, Yi Hung 2016: 1942) спровели су истраживање са тајванским студентима и утврђено је да је употреба вештачке интелигенције значајно побољшала изговор ученика што у погледу висине тона и интонације. Открили су да визуелно представљање висине тона, као спектрограм, које је пружила вештачка интелигенција, било од помоћи у подршци за изговор. Такође, вештачка интелигенција је коришћена као тзв. партнер при конверзацији који је помагао ученицима да вежбају стране језике, и то у мултимодалном капацитету, то јест, помоћу више начина представљања информација, као што су текст, слике, аудио и видео.

Наиме, како Дизон и Гејед (Dizon, Gayed 2020: 86) наводе, ученици су разговарали са *Алеком*, личним гласовним асистентом, при чему су открили да су ученици имали смислену интеракцију, подржано усвајање нових речи те да су побољшали језичке вештине при занимљивом и пријатном учењу.

С друге стране, Шивакумар и др. (Shivakumar et al. 2019: 66) фокусирали су се на језички коучинг и мултимодални приступ у контексту високог образовања. Ученицима је обезбеђен тренер у виду вештачке интелигенције и инструкције су прилагођене сваком ученику и потребама које развијају способност течног говора користећи доследно тачне језичке структуре. Резултати истраживања су показали да коришћење вештачке интелигенције служи за препознавање говора, адаптивно учење, аутоматску анализу говора и гласовну помоћ. Такође, помаже ученицима да вежбају, снимају и реагују на изговарање речи на страном језику.

Надаље, Олувафеми Ајотунде и др. (Oluwafemi Ayotunde et al. 2023: 215) истраживали су ефекат коришћења вештачке интелигенције и препознавања говора технологија (систем за учење говора), као и њихов утицај на учење страних језика, посебно на говорне вештине. У истраживању које је трајало две недеље учествовали су ученици основне школе у Сеулу, у Кореји. Крајњи резултати указали су да платформа интегрисана са компјутерски потпомогнутом методом учења језика може повећати ефикасност говорних вештина ученика у учењу енглеског као страног језика. Осим наведеног, поменута платформа може повремено побољшати резултате ученика при испитивању, правећи ненамерне измене у говору ученика чиме их спречава да дају нетачне повратне информације.

Коначно, резултати показују да су ученици имали више ангажовања у апликацији, издвајајући више времена за учење енглеског језика, што је заузврат значајно побољшало њихове резултате евалуације. Поред тога, наводи се да је развој дигиталних иновација паралелан са развојем различитих приступа у настави страних језика, те да се треба прилагодити приликама које друштво пружа у сваком тренутку. Штавише, резултати овог истраживања показали су да су ученици који су користили поставке комбинованог учења боље научили енглески језик, него они који су користили учење лицем у лице. Стога, аутори сматрају да је пожељно интегрисати моделе комбинованог учења и користити дизајниране платформе за учење језика (Oluwafemi Ayotunde et al. 2023: 225).

ЗАКЉУЧАК

Узевши у обзир бројне предности, вештачка интелигенција бива све потребнија у језичком образовању. С обзиром на то да се вештачка интелигенција континуирано развија, она увек производи нове алате за учење језика. Очекује се да ће вештачка интелигенција значајно утицати на будуће учење језика те је важно нагласити да је ова врста интелигенције моћно средство, које се може користити за побољшање језика код ученика свих узраста и нивоа знања (Sotomayor Cantos et al. 2023: 5631).

Вештачка интелигенција може помоћи ученицима у учењу новог језика брже и успешније нудећи индивидуализовано учење у реалном времену, као и повратне информације, затим прилагодљивост и приступ ресурсима. Међутим, оно што је мало вероватно је да ће технологија, икада, у потпуности заменити наставнике. Наставници имају посебну комбинацију способности и особина које вештачка интелигенција не поседује, као што је емоционална интелигенција, способност

прилагођавања различитим захтевима, креативност и изградња међуљудских односа (Sotomayor Cantos et al. 2023: 5633).

Слично, и Лиу (Liu 2023: 3) сматра да примена вештачке интелигенције у настави језика показује обећавајуће почетне резултате, јер омогућава пружање огромне количине наставног материјала и прилике за вежбање, што резултира у персонализованом образовању и побољшаном учењу. Међутим, поменута интелигенција у настави језика, такође, суочава се са неколико проблема и изазова, као што су немогућност да се у потпуности замене наставници, затим, недостатак хуманизоване наставне методе, као и техничка ограничења и безбедносни ризици.

Такође, вештачка интелигенција се боље примењује на контекстуализовану наставу. Наиме, симулацијом разних сценарија и ситуација, вештачка интелигенција може да помогне ученицима да разумеју и примењују знање страног језика и вештине у контексту стварног живота. Ово учење језика чини релевантним и практичним за ученике. Уједно, вештачка интелигенција чини учење страних језика интерактивнијим и занимљивијим, јер путем наставе, засноване на игрицама и виртуелној стварности, помаже ученицима да уче језике на пријатнији начин (Liu 2023: 4).

Напослетку, вештачка интелигенција може боље реализовати аутоматизацију учења језика. Платформе за учење језика које покреће вештачка интелигенција и роботи могу да оспособе ученике за усвајање знања и језичких вештина брже и прецизније путем гласовне технологије препознавања и персонализованих повратних информација.

Како би се осигурала успешна примена вештачке интелигенције у настави страних језика, Сотомајор Кантос и др. (Sotomayor Cantos et al. 2023: 5636) закључују да наставници, најпре, треба да буду оспособљени за основна знања вештачке интелигенције и разумеју како је користити за ефикасно унапређење наставе и задовољавање потреба ученика. Осим тога, примена вештачке интелигенције у настави требало би да обезбеди сигурност података и заштиту приватности ради спречавања злонамерног коришћења нових технологија. Уједно, примена вештачке интелигенције треба да буде ојачана у контекстуализованој настави са циљем да помогне ученицима да боље разумеју и примењују знања страних језика и овладају вештинама симулације у одређеним контекстима. Такође, хуманизоване наставне методе треба да развијају предности вештачке интелигенције у виду интерактивности и повећања интересовања ученика и мотивације за учење. Напослетку, примена вештачке интелигенције у настави језика нуди и изазове и могућности те је потребно да се у потпуности искористи њен потенцијал за побољшање исхода у учењу страних језика код ученика.

Дакле, будући тренд развоја вештачке интелигенције у настави језика донеће више могућности и изазова које треба активно истражити и применити. Несумњиво, примена вештачке интелигенције у настави језика наставиће да процес учења језика развија и унапређује, чинећи учење језика ефикасним, ангажованим и доступним свим ученицима.

ЛИТЕРАТУРА

Alshriedeh 2021: Raeda Mohammed Ali Alshriedeh. „The Impact of Artificial Intelligence Programs on Improving EFL Students' Reading Skills". *International Journal of English Linguistics*, 11(1), 27–38.

Ayala-Pazmiño, Alvarado-Lucas 2023: Mario Fabricio Ayala-Pazmiño, Kelvin Ivan Alvarado-Lucas. „Integrating Artificial Intelligence into English Language Education in Ecuador: A Pathway to Improved Learning Outcomes". *Digital Publisher CEIT*, 8(3–1), pp. 679–687.

Cheng, Day 2014: Shin-Ming Cheng, Min-Yuh Day. „Technologies and Applications of Artificial Intelligence". 19th International Conference, TAAI 2014, Taipei, Taiwan, November 21–23, 2014, Proceedings. Springer.

Chu Liu, Yi Hung 2016: Sze-Chu Liu, Po-Yi Hung. „Teaching Pronunciation with Computer Assisted Pronunciation Instruction in a Technological University". *Universal Journal of Educational Research*, 4(9): 1939–1943.

Crompton et al. 2023: Helen Crompton, Adam Edmett, Neenaz Ichaporia. *Artificial intelligence and English language teaching: A systematic literature review.* <https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/ai_in_english_language_teaching_systematic_review.pdf >. [10. 6. 2025].

Daweli, Mahyoub 2024: Talal Waleed Daweli, Rain Abdulrahman Moqbel Mahyoub. „Exploring EFL Learners' Perspectives on Using AI Tools and Their Impacts in Reading Instruction: An Exploratory Study". *Arab World English Journal (AWEJ) Special Issue on CALL (*10), 160–171.

Dorgham 2025: Rasha Dorgham. „Using Artificial Intelligence tools for developing EFL Students' Listening skills and reducing their Listening Anxiety". *Educational and Psychological Studies*, Vol. 40, No. 140, Part 1, 513–577.

Dizon, Gayed 2021:. Gilbert Dizon, John M. Gayed. „Examining the impact of Grammarly on the quality of mobile L2 writing". *JALT CALL Journal*, 17(2), 74–92.

Healey 2020: Justin Healey. *Artificial Intelligence*. Thirroul: The Spinney Press.

Karsenti 2019: Thierry Karsenti. *Artificial intelligence in education: The urgent need to prepare teachers for tomorrow's schools.* <https://formation-profession.org/files/numeros/22/v27_n01_a166.pdf>. [25. 5. 2025].

Lee et al. 2024: Yong-Jik Lee, Robert Davis, Sun Ok Lee. „University students' perceptions of artificial intelligence-based tools for English writing courses". *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 14(1).

Lo 2023: Siowai Lo. „Neural machine translation in EFL classrooms: Learners' vocabulary improvement, immediate vocabulary retention and delayed vocabulary retention. Computer Assisted Language Learning", *Computer Assisted Language Learning*, 1–20.

Liu 2023: MingYang Liu. *Exploring the Application of Artificial Intelligence in Foreign Language Teaching: Challenges and Future Development.* <https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2023/17/shsconf_clec2023_03025.pdf>. [20. 5. 2025].

Mehrotra 2019: Dheeraj Mehrotra. *Basics of artificial intelligence & machine learning*. Notion Press.

Nazari et al. 2021: Nabi Nazari, Muhammad Salman Shabbir, Roy Setiawan. „Application of Artificial Intelligence powered digital writing assistance in higher education". *Heliyon,* Volume 7, Issue 5, <https://www.cell.com/action/showPdf?pii=S2405-8440%2821%2901117-8>. [20. 4. 2025].

Oluwafemi Ayotunde, Ismil Jamil-Cavus 2023: Oke Oluwafemi Ayotunde, Dashty Ismil Jamil-Nadire Cavus. „The impact of artificial intelligence in foreign language learning using learning management systems: a systematic literature review". *Information Technologies and Learning Tools*, 2023, Vol 95, No. 3, 215–228.

Rahayu, Pujiyono 2017: Septiani Rahayu, Wahyu Pujiyono. „Media Pembelajaran Kecerdasan Buatan Pokok Bahasan Metode Pelacakan Menggunakan Multimedia Pada E-Learning". *JSTIE (Jurnal Sarjana Teknik Informatika)*, Vol. 5 No. 1, <https://journal.uad.ac.id/index.php/JSTIF/article/view/10824>. [10. 4. 2025].

Rahman Syed 2009: Mahbubur Rahman Syed. *Methods and Applications for Advancing Distance Education Technologies. International Issues and Solutions: International Issues and Solutions*. Information Science Reference.

Sahito et al. 2025: Jam Khan Muhammad Sahito, Abdul Hameed Panwar, Ishrat Ramzan. „Exploring the impact of artificial intelligence (AI) on the listening skills of English as a second language (ESL) learners". Vol. 8 No. 1, *Journal of Applied Linguistics and TESOL (JALT),* 1059–1067.

Shivakumar et al. 2019: Ashutosh Shivakumar, Saurabh Shukla, Miteshkumar Vasoya, Imen M. Kasrani, Yong Pei. „AI-enabled language speaking coaching for dual language learners". *IADIS International Journal on WWW/Internet*, Vol. 17, No. 1, 66–78.

Sotomayor Cantos et al. 2023: Karina Fernanda Sotomayor Cantos, Rosa Cecibel Varas Giler, Israel Eduardo Castro Magayanes. „Artificial Intelligence In Language Teaching And Learning". *Ciencia Latina Revista Científica Multidisciplinar*, Volumen 7, Número 4, 5692–5638.

Yang 2020: Guolan Yang. „The Application of Artificial Intelligence in English Teaching". *International Journal of Frontiers in Sociology,* Vol. 2, Issue 3: 76–81.

Wang 2019: Rui Wang. „Research on Artificial Intelligence Promoting English Learning Change". Proceedings of the 3rd International Conference on Economics and Management, Education, Humanities and Social Sciences (EMEHSS 2019). Proceedings of the 3rd International Conference on Economics and Management, Education, Humanities and Social Sciences.

Whitby 2009: Blay Whitby. *Artificial Intelligence*. The Rosen Publishing Group, Inc.

Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ
Aleksandra J. BRAJOVIĆ

THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LANGUAGE TEACHING

Summary

New technologies are impacting the education system much more than the numerous didactic materials and are challenging students and teachers to adopt a completely new approach to learning by creating digital educational spaces. Artificial intelligence platforms can facilitate language teaching because they address the individual needs and preferences of students, making the learning process more efficient. Therefore, the integration of artificial intelligence into teaching can improve student outcomes and engagement if it is meaningfully implemented as a complement, rather than a replacement, for teachers in the educational process. In the process of foreign language learning, artificial intelligence can complement teaching materials for the development of writing, reading, listening and speaking skills in foreign languages. Therefore, the aim of this paper is to highlight the application of artificial intelligence in language classes, as well as previous scientific research in this area, but also the advantages and disadvantages of artificial intelligence within the teaching of foreign languages.

Keywords: foreign languages, teaching, learning, new technologies, artificial intelligence.

Рад је предат 24. јуна 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 14:929 Петровић М.
14 Хусерл Е.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57784

Оригинални научни рад

*Владана З. МИЈАИЛОВИЋ**
Универзитет у Београду
Историја и филозофија природних наука и технологије

ДОПРИНОСИ МИХАИЛА ПЕТРОВИЋА ФИЛОЗОФИЈИ ФЕНОМЕНОЛОШКИХ ИДЕЈА

(у поређењу са њеним најпознатијим представником Едмундом Хусерлом)

Апстракт: Циљ овог рада је да феноменологију као правац савремене филозофије, чији је најпознатији представник Едмунд Хусерл (*Edmund Husserl*, 1859–1938), прикаже из угла математичке феноменологије Михаила Петровића (1868–1943) и размотри њене специфичности и доприносе. Циљ рада је и да изнетом хронологијом догађаја укаже на Петровиће почетке бављења овом тематиком који се уочавају доста рано, још током његових студија у Паризу и пре појаве Хусерлових *Логичких истраживања* (1900/01), на основу којих се Хусерл сматра зачетником феноменолошког приступа. Овај рад се, између осталог, бави и питањем зашто изостаје веза између Петровићеве математичке феноменологије и филозофије феноменолошких идеја, иако та веза несумњиво постоји и својим резултатима обогаћује европску филозофску мисао. Циљ је да се истраже могући разлози овог пропуста и понуде неке од смерница за његово превазилажење. Да би се то постигло, у кратким цртама биће размотрене околности под којима настаје Петровићева математичка феноменологија као нова научна дисциплина, као и временски и културни контекст у коме су деловала и стварала ова два научника.

Кључне речи: феноменологија, математичка феноменологија, феноменолошки метод, феноменолошко пресликавање, аналогије, диспаративне појаве.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

На почетку рада осврнућемо се на свестрану личност Михаила Петровића и услове у којима се обликовао као научник, што је у великој мери утицало на настанак његове математичке феноменологије. Овакав приступ омогућава боље разумевање његовог доприноса феноменолошкој филозофији, нарочито у поређењу са њеним најпознатијим представником Едмундом Хусерлом.

Михаило Петровић је најзначајнији српски математичар, чији рад представља прекретницу у развоју математике код нас, али и значајан допринос светској науци. Поред математике, бавио се и физиком, хемијом и биологијом, што му је омогућило да дубље сагледа место и улогу математике у другим природним наукама.

* Докторанд, ORCID 0009-0006-8099-7753, vladanamijailovic0@gmail.com

Широко образовање подстакло је његово интересовање за аналогне структуре и везе између различитих научних области.

Обим Петровићевог стваралаштва је огроман и оно је толико разноврсно да је немогуће да га један човек обухвати и детаљно проучи. Био је потребан скоро читав један институт који би се овим послом бавио (Трифуновић 1999: 9). Поред природних наука, интересовао се и за филозофска питања, а његова мање позната књижевна дела сведоче о напору да премости границе између различитих области људског знања.

Студирао је у Француској у доба када су универзална знања почињала да губе примат, али је имао привилегију да буде ученик чувеног Анрија Поенкареа (*Henri Poincaré*, 1854–1912), једног од последњих научника енциклопедистичког духа. То искуство било је од непроцењиве важности по његовом повратку у Србију, где је започео академску каријеру на Филозофском факултету у Београду, у време када је био једини професор математике.

У доба формирања модерне Србије када је научни кадар био оскудан, Петровићево широко образовање нашло је пуну примену. Његова тежња ка проналажењу повезаности између различитих појава у природи и друштву, као и ка тражењу дубљих аналогија међу наукама, природно је проистекла из његовог образовања, истраживачке радозналости и интелектуалног амбијента у којем је стасавао.

Паралелно са овим дешавањима, европска филозофија, наука и култура се налазе у дубокој кризи на прелазу из 19. у 20. век. Услед засићености идеалистичким системима и ограничењима позитивизма и емпиризма који су доминирали 19. веком, филозофија трага за преображајем и новим тумачењима света. Позитивизам својим инсистирањем на објективности, емпиријској проверљивости и научном методу, све више бива критикован због запостављања субјективног искуства и свести. Паралелно с тим, рационализам се показује као превише спекулативан и недовољно утемељен у непосредном искуству. Време је зрело за повратак филозофије њеним суштинама и зато поздравља појаву Хусерла и његових *Логичких истраживања* у два тома која праве отклон од позитивистичке струје и мисли. То доказује и чињеница да је мало значајних филозофа двадесетог века који у Хусерловој феноменологији нису пронашли подстреке и мотиве за властито филозофирање, па макар они били исказани путем оповргавања основних замисли Хусерлове феноменологије (Проле 2002: 177). Може се са сигурношћу констатовати да је феноменологија била једна од кључних струја у филозофији 20. века.

> „Време је носило у себи један имаго који је пројицирало у Хусерла. Оно је изговарало Хусерл и при томе мислило на сопсвене тежње … Није он [Хусерл] деловао на своје време, већ је време себе унело у Хусерла“ (Landmann 1971: 64–65).

Њен далекосежни утицај и даље је присутан. Зато се, а то је у ери интердисциплинарности данас посебно важно, о феноменологији може говорити не само као о Хусерловој филозофској мисли него као о феноменолошком покрету (Гирарди Каршулин 2005: 121). Феноменологија је одраз новог правца филозофског размишљања које се јавља насупрот владајућем позитивизму 19. века. Схватање филозофије као специјалног истраживања има за циљ успостављање новог начина рада,

директно супротног свим покушајима да се у филозофији непосредно тражи аргументација за практично деловање (Хусерл 1991: 404).

Све наведено је уобличило стваралаштво Михаила Петровића и условило појаву његове математичке феноменологије са свим њеним специфичностима које чине допринос филозофији феноменолошких идеја и целокупној европској филозофији, што ће се у наставку текста даље разматрати.

ФИЛОЗОФИЈА ЗАСНОВАНА НА ФЕНОМЕНОЛОШКИМ ИДЕЈАМА МИХАИЛА ПЕТРОВИЋА И ЕДМУНДА ХУСЕРЛА

Први спис из опште феноменологије, *Један поглед на геометрију масе*, Петровић објављује убрзо након свог повратка са студија из Француске, у јануару 1896. године.[1] Наведени податак указује да је ову тему Петровић истраживао још током свог боравка у Паризу и да се од тад руководи идејом о заснивању самосталне научне дисциплине базиране на уоченим аналогијама између разноврсних појава у природи и друштву, која би за циљ имала да математичким апаратом опише и генерализује уочене механизме појава.

> „Често врло разнородни феномени кад се ослободе своје конкретне, природњачке одеће и задрже се у виду само улоге њихових интегралних састојака и односи између ових, постају са тако апстрактног гледишта један исти феномен… Тих аналогија између диспаратних феномена има много, и биле би врло занимљив предмет за студију" (Петровић 1998: 220–221).

И многи други познати аутори попут Максвела (*James Clerk Maxwell*, 1831–1879), Лорда Келвина (*William Thomson, 1st Baron Kelvin*, 1824–1907), Хелмхолца (*Hermann Ludwig Ferdinand von Helmholtz*, 1821–1894) и других, уочили су аналогије између диспаративних појава и бавили се аналошким феноменима. Међутим, Петровић сматра да оне нису добиле пажњу коју по својој природи и значају заслужју. Оне су или сматране само као куриозум, или су се употребљавале као водиља у појединим изолованим испитивањима (Петровић 1998: 231). Петровићева идеја је била да створи нову теорију о аналогијама која би објединила и шематизовала све појединачне случајеве.

Убрзо затим, 1897. године, објављује рад *Sur la décharge des conducteurs a capacite resistance et coefficient de self-induction variables* у Француској академији наука[2] и у проширеном издању *О електричним осцилацијама при испражњавању кондензатора* у Српској краљевској академији.[3]

> „Ова расправа значајна је и по томе што у њој Петровић после излагања потпуне анализе пражњења кондензатора посредством математичког модела наводи феноменолошки прилаз овој појави. На ову појаву Петровић своди и друге појаве које су са процесима у кондензатору диспаратне" (Трифуновић 1977: 174–175).

1 Објављено у: *Наставник* 1896: 1–10.
2 Објављено у: *Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences* 1897: 452–455.
3 Објављено у: *Глас* 1898: 27–111.

Споменути рад потврђује да је Петровић од почетка заокупљен методом закључивања путем аналогија. Принцип закључивања по аналогији који је наговестио у „Погледу", а ето и у расправама о кондензатору, био је велико методолошко оруђе којим се успешно користио и које је постало иманентно својство Петровића научника и човека (Трифуновић 1977: 177).

Поред радова из опште феноменологије, по повратку из Париза објављује и радове из техничке феноменологије а тичу се аналогних рачунских машина и математичког моделовања. Међу првим радовима из те области издвајамо *Sur l'équation différentielle de Riccati et ses applications chimique*[4] и *Integration graphique de certains types d'équations différentielles du premier ordre,*[5] који је оригинално настао на часовима код професора механике Кенига (*M. Koenigs*), у форми сачуваних бележака из 1894. године.[6] На Великој школи 3. маја 1895. године чита приступно предавање *Један поглед на геометрију масе*, где износи прва начела својих будућих истраживања (Трифуновић 1968: 256).

Без обзира на изнете тврдње, није лако одредити датум настанка Петровићеве математичке феноменологије, будући да неки аутори новијег датума сматрају да се Петровић тек са академском беседом први пут јавља у области феноменологије, што се из гореприложеног не може закључити.

Реч је о академској беседи *О математичкој теорији активности узрока*[7] одржаној 9. јануара 1900. године поводом пријема Петровића за редовног члана Српске краљевске академије наука. Међутим, још пре тога, тачније 1. децембра 1899. године, Петровић је у Академији природних наука дао предлог и добио сагласност да на проглашењу презентује свој рад *О математичкој теорији активитета*[8] пред целим академским аудиторијумом.

> „Ја сам почео моје аналогије о којима сам ти раније причао у школи, и предложио сам београдској Академији (што ће тебе подсетити на академију *Ferté-sous-Jouare og Labich*-а) један рад у коме сам резимирао сва своја гледања. У овом раду приказујем могућност налажења једне генералисане теорије активности узрока…" (Петровић 1999: 70).

Писмо је у оригиналу писано на француском језику, упућено колеги Сањаку (*Georges Sagnac*, 1869–1928) са школовања на престижној високој школи *l'Ecole Normale Supérieure*, који је касније, 1906. године, писао о оригиналности Петровићеве идеје о оснивању нове научне дисциплине.[9] Писмо Сањаку и Михаилове сачуване белешке са предавања су доказ „да је Петровић из Париза дошао (1894) на Велику школу у Београду са потпуним програмом и самим садржајем рада у општој и техничкој феноменологији" (Трифуновић 1977: 187). Интересанто је још споменути да је Петровић на приступној беседи одабрао тему из области

4 Објављено у: *Vestnik Královské české společnosti nauk* 1896: 1–25.
5 Објављено у: *Bulletin de la Société Mathématique de France* 1899: 200–205.
6 Више о томе в: Трифуновић, 1980: 164.
7 Објављено у: *Глас* 1900: 183–247.
8 Објављено у: *Српска краљевска академија. Годишњак* 1899: 160–161.
9 Објављено у: *Revue scientifique* 1906: 808.

феноменологије, иако је у то време већ важио за афирмисаног научника из области математичке анализе и теорије диференцијалних једначина. То је доказ да је тема извесно била оригинална и довољно свеобухватна да омогући Петровићу да изрази своја промишљања која га заокупљају још из универзитетских дана. Затим следи објављивање рада на француском језику, *Les analogies mathematiques et la philosophie naturelle*, 1901. године.[10]

Изложене чињенице указују на то да се Петровић кроз своје аналогијске поступке ангажује у оквирима феноменолошког промишљања, бавећи се питањима која ће касније постати централна за феноменолошки метод. Ово указује на могућност да је његов приступ претходио појави Хусерлових *Логичких истраживања* (1900/01) – дела које се обично узима као полазна тачка формалног уобличења феноменологије као филозофског правца. Међутим, треба напоменути да је допринос овог Хусерловог дела пре свега у критици психологизма позитивистички настројене филозофије на прелазу 19. и 20. века, а не у јасно разрађеној феноменолошкој методи коју он тек касније развија и систематски излаже у *Идејама* (*Ideen,* 1913), где уводи појам „феноменолошке редукције". Хусерл је циљ *Логичких истраживања* описао овако:

> „Током 1900–1901. године појавила су се моја *Логичка истраживања*, која су резултат мојих десетогодишњих напора да разјасним идеју чисте логике, враћајући се на смисловделатне или сазнајне чинове који се остварују у комплексу проживљених искустава логичког мишљења"[11] (Husserl 2001: 24).

Њему је пре свега појам логичког закона „пружио ослонац за сучељавање са психологизмом" (Проле 2013: 449). Прекретница између ова два дела и прелаз са дескриптивне психологије и емпиријске феноменологије ка трансценденталној феноменологији, његов је постхумно објављен спис *Идеја феноменологије* (*Die Idee der Phänomenologie,* 1907).[12] У том спису Хусерл објашњава шта подразумева под појмом феноменологије:

> „Феноменологија: то означава једну науку, једну везу научних дисциплина; али феноменологија истовремено и пре свега означава метод и мисаони став: специфични философски мисаони став, специфични философски метод" (Феноменологија 1975: 67).

Хусерл је сматрао да можемо сазнати шта је феномен и да се зато може изградити наука о феноменима – феноменологија. Њега није занимао свет сам по себи, већ начин на који се тај свет нама појављује. Хусерл је желео науку која ће нам рећи нешто о самом том појављивању, о феноменима као таквима (Тодоровић 2021: 104).

---

10 Објављено у: *Revue générale des Sciences pures et appliquées* 1901: 626–632.

11 „Husserl described the aim of the *Logical Investigations* as follows: In the year 1900–01 appeared my *Logical Investigations* which were the results of my ten year long efforts to clarify the Idea of pure Logic by going back to the sense-bestowing or cognitive achievements being effected in the complex of lived experiences of logical thinking" (Husserl 2001: 24). Прев. В. М.

12 Објављено у: *Husserliana* 1958: 1–52.

Михаило Петровић је наставио да објављује радове из математичке феноменологије током целог свог живота.[13] Упркос томе што је своје радове Петровић публиковао и на француском језику,[14] европска стручна јавност није испратила хронологију ових догађаја.

Његово најпознатије и најсвеобухватније дело на ову тему, *Елементи математичке феноменологије,* објављује 1911. године.

> „Ови проблеми: дескрипција појава и њихових механизама на поменути начин, истраживање релација између једних и других и предвиђање појединости, које у појави повлаче собом дате појединости механизма; саставни су делови једнога генералног проблема: математичке експликације заједничких појединости диспратних појава свих врста и свију конкретних природа као нужних последица сличности механизма. То би био основни проблем Математичке Феноменологије чији ће елементи бити предмет овог дела“ (Петровић 1911: 10).

Овим речима је укартко описана проблематика коју покрива Петровићева математичка феноменологија.

Михаило Петровић је уочио да диспаративне појаве у својој суштини имају нешто заједничко. Сви факти, у неизмерној васиони факата, имају у својим суштинама заједничких појединости (Петровић 1998: 28). Њихово уочавање је омогућено једноставним посматрањем, научном анализом или песничком интуицијом. Петровић се овде пре свега бави научном основом са циљем полемисања и изналажења математичког апарата, једначине, броја којим би се објасниле све релације на којима почива читав разнолики материјални свет.

> „Да би се имао одговор на ово питање, потребно је стати на једно узвишеније гледиште, па узети у посматрање не бића и факте појединих, ма колико пространих научних области, већ одједном целокупан свет бића и факата, без икаква обзира на њихову конкретну природу. И тада је у том бескрајном шаренилу и диспаратности, могућно сагледати заједничке појединости, заједничке црте и одлике“ (Петровић 1998: 12).

Он у тој својој тежњи полази од универзалног а тежи једности или јединици.

> „Да је целокупан материјални свет бића скуп комбинација, једињења тих бројно врло ограничених редуктивних елемената. Нема никаква изгледа да ће се број састава скупа тих елемената напрецима науке повећавати преко сваке границе, а има, напротив, изгледа да ће се он смањивати, па можда свести на јединицу“ (Петровић 1998: 19).

Све законе, релације које постоје у природи и науци покушава да сведе на најмању могућу меру и то путем математичког апарата. Математичким једначинама

13 Више о томе в. Трифуновић 1998: 369–370.

14 М. Петровић је био члан научног друштва *Société mathématique de France* од 1895. године и у оквиру његовог часописа *Bulletin SMF* објављује своје научне радове од 1896. године, укупно 14. Уредник овог часописа је био Емил Пикард.

се дају представити односи и дефинисати улоге елемената у посматраним појавама које изучавају појединачне науке. Проналажење аналогија, стога, није само проналажење сличности међу појединачним појавама, већ проналажење општих повезаности међу различитим наукама[15] (Рујевић 2019: 116). Путем аналогија, пре свега математичких као њен најсавршенији тип, могуће је феноменолошко пресликавање факата и њихово разумевање али и откривање нових диспаративних појава:

> „Најсавршенији, најпотпунији тип научних аналогија међу диспаратним фактима јесу математичке аналогије, чије се језгро састоји у истоветности математичких релација што изражавају факте. Та се истоветност распростире и на број једначина (експлицитних, диференцијалних, интегралних) којима су изражене те релације" (Петровић 1998: 71).

Сличности се претварају у односе једнакости путем аналошког језгра. Уочавањем сличности међу диспаратним феноменима ствара се аналошко језгро које чини подлогу математичком моделовању појава. Полази се од реалних различитих појава и процеса који се своде на једну заједничку слику, а која је суштина сваког предвиђања путем математичког моделовања. Овим је реална и делатна природа аналошког закључивања Петровићеве филозофије „побијала апстрактну једностраност сваког феноменологизма, позитивизма или механицизма" у биолошком третирању живих бића само „живим системима" (Недељковић 1968: 71).

Да би све то било могуће потребно је открити, дефинисати заједничке супституционалне елементе појава и учинити апстраховање свих великобројних и небитних специфичних појединости карактеристичних за сваку појаву. Михаило Петровић наводи један од универзалних закона које је описао Божидар Кнежевић (1862–1905).

> „Један од закона универзалне еволуције састоји се у томе да се све појединo доцније издваја из једног првобитног, општег, целог; да увек цело иде пре делова, једно пре многога, једнако, просто пре различитог, сложеног. Уколико је нешто у природи првобитније, ниже утолико је простије, тј. његови су делови сличнији један другоме" (према Петровић 1998: 70).

Путем уопштавања и свођења појава на исти тип, ред, величину, дефинисањем улога и односа међу елементима и појавама, могуће је потом извршити феноменолошко пресликавање једних факата на друге.

> „Феноменолошко пресликавање, тј. пресликавање факата у феноменолошке типове, доприноси, пре свега, томе да се примакне за који корак ближе идеалном, крајњем циљу позитивне философије: редукцији бескрајно шарене слике света факата на што је могућно простију скицу која јој је подлога и из које би се реална и потпуна слика имала формирати само придавањем спољних, феноменолошких безначајних појединости које не мењају саму скицу" (Петровић 1998: 17–18).

15 Овакав општи став који Петровић заузима према својој делатности сврстава га међу научнике који су допринели развоју нове гране фаилозофије, а то је филозофија науке. Док се допринос његове математичке феноменологије огледа у могућности долажења до система јединствене науке.

Из свега наведеног произлази да се овде ради о филозофији заснованој на феноменолошким идејама. Немачки математичар и филозоф јеврејског порекa, Едмунд Хусерл (*Edmund Husserl*, 1859–1938), уводи овај термин у ширу употребу, иако је још Кант (*Immanuel Kant,* 1724–1804) користио појам „феномен" наспрам „ноумена".[16] Али за разлику од Канта, Хусерл тврди да је сазнање предмета или стварности могуће само ако је предмет иманентан, а не трансцендентан свести – налази се унутар свести а не изван ње. Хусерл прави отклон од позитивизма, сматрајући да постоји духовна реалност независна од материјалног света и да проучавање те реалности треба да буде основни циљ науке. Сазнање *cogitation*, које сагледа, јесте иманентно, а сазнање објективних наука, природних и духовних наука, а поближе осмотрено и математичких наука – трансцендентно (Хусерл 1975: 15). Бави се опажањем доживљаја и њиховом структуром а не анализом, што чини основ феноменолошког приступа. Феноменологија је ејдетска дескриптивна наука трансцендентално чисте свести (Мићић 1988: 30). Феномени по Хусерлу чине основне обрасце, калупе, *eugoce* у којима људска свест доживљава и ствара предметност. Нужност закона суштина јесте нужност услова постојања бића, и из тог разлога Хусерл ејдетске науке назива онтологијама (Левинас 1995: 103). По њему је феноменологија ејдетска метода научног сазнања суштина као феномена. Проучава наш суштински однос према свету који претходи било каквом емпиријском истраживању.

> „За Хусерла, који је по образовању математичар, метематика је чиста ејдетска наука, дакле, неемпиријска наука. Начин, метод сазнања суштина, који се користи у математици, Хусерл одређује као интуицију, непосредно (не преко чулних чињеница) увиђање, опажање, сагледавање суштина, које се откривају и појављују људској свести у актима интуиције, као што се помоћу чулног опажања откривају чулни предмети" (Миливојевић 2017: 363).

Онолико колико допире интуиција, свест која опажа, толико је могуће и сагледавање суштине неког појма или појаве (идеација). Уколико је интуиција чиста и не обухвата никавква прелазна са-интендирања, утолико је сагледана суштина нешто адекватно сагледано, апсолутно дато (Хусерл 1967: 29). Укратко речено – „то непосредно сагледавање ејдетског мишљења било би интуиција" (Чизмар 2004: 265). Интуиција се по Бергсону јавља у „блесковима" и на моменте нас уводи у свет спознаја путем нашег личног духовног искуства. Она се бави суштином ствари док се интелект бави односима појавних форми које у недоглед могу да нарастају и да се шире. Омогућава нам да спољашњу стварност разумемо путем интуитивне спознаје сопственог унутрашњег бића. Јер, суштина стварности и суштина наше чисте

16 У *Критици чистог ума* (1781) Имануел Кант је увео и образложио разлику између *феномена* и *ноумена*. *Ствар за себе* или бит ствари или *ноумен* је немогуће спознати. Нама се показују само *Ствар за себе* (*Ding für uns*) или феномен (Новаквоић 2025). Кант додатно разрађује ову разлику у другом издању из 1787. године, иначе, он остаје доследан у својој терминологији и користи појам феномена и касније, у *Метафизичким почетним разлозима природне науке* (1786). Кант не користи термин „феноменологија" као самосталан филозофски појам или као име за одређену дисциплину, бар не у оном смислу у којем ће га касније користити Хусерл.

личности су исте духовне, слободне и стваралачке природе. По аналогији збивања у нама, ми можемо схватити збивање у свету и у животу (Вујић 2006: 12).

Обојица су математичари и математици, у интерпретацији природних филозофских питања, приступају на питагорејски начин. Бројеви за њих су представљали суштину свих ствари, како природних тако и људских. Штавише, не само бројеви него и њихови односи изражавају саме ствари и њихову природу (Марић 1997: 74). Уверење питагороваца је да је све број. Платон је за разлику од питагороваца, одвојио математичка бића од чулних ствари приписујући им самостално постојање као начела структуре физикалних бића. Она су посредници између чулног света и света вечних бића. Њихова главна улога је да омогуће окретање душе од оног чулног ка вечном бићу (Марић 1997: 79). Овде се уочава сличност са Петровићевом математичком феноменологијом, где аналогно језгро појава, сачињено од њихових есенција, назива математичким аналогним језгром за којим трага.

Да би се то постигло, сазнање суштина, Хусерл уводи појам „феноменолошке редукције", путем које се прави отклон, „стављају у заграду" садржаји настали искуством ради долажења до чисте свести и њених аката који се испољавају у процесу сазнања. Примерено разумети ту повезаност феномена као појаве и као бити која се показује у појави, и која отуда није пуки приказ, него појављивање саме бити, главни је задатак феноменологије као филозофије и нове филозофске методе (Пажанин 2010: 13).[17]

Петровић такође заступа исту идеју под називом „феноменолошко пресликавање" и трага за математичким, идеалним, апаратом који би био применљив у свим природним, али и друштвеним наукама и који би омогућио пресликавање појава по аналошким сличностима из једних у друге области. У томе се огледа његов допринос, а може се рећи и специфичност. Можда није успео до краја да развије тако замишљен математички апарат, већ његов систем пре спада у домен рационалне механике, али је свакако његова замисао ишла много даље од тога, посебно у то време. Предвидео је употребу математике у областима за које се тада није могло ни наслутити да ће се користити.

Полазећи од могућности идентификовања, додељивања улога елементима, односа између узрока и последица у различитим феноменима и рад на „систематизацији и генерализацији у проучавањима ове врсте, могуће је конституисати једну нову грану природне филозофије" (*Anonyme* 1906: 382–383).

У области примене математике он је, истичући могућност материјализације математичких аналогија, теоријски антиципирао модерну инструменталну математику и аутоматско рачунање, данас познату као математичко моделирање и методе кибернетике.

> „Исто тако, његове анализе узрочности и међусобне повезаности појава, плодоносно осветљавају сложеност проблема каузалности, детерминизма, нужности. А све то указује на несумњиви значај и важност Петровићевог подухвата да помоћу

17 „Primjereno razumjeti tu povezanost fenomena kao pojave i kao biti koja se pokazuje u pojavi, te koja otuda nije puki pricin, nego pojavljivanje biti, glavna je zadaća fenomenologije kao filozofije i nove filozofske metode" (Pazanin 2010: 13). Превео В. М.

> једног система, иако једностране, механистичке дедукције и индукције створи једну филозофију природе за каквом су безуспешно тежили многи научници и филозофи" (Јеремић 1967: 408).

Данас се види да је Петровићева замисао о примени математике на бројне феномене, како природне тако и друштвене, била исправна.

Већина аналогија су пре научног мишљења и као таква често остају само поетска. Међутим, по Петровићу, она су у стању да постану полазне тачке и за научно истраживање. Математичка феноменологија у основи је научни метод а „он ту методу схвата као уобичајени људски начин мишљења, на који се наилази на свакоме кораку, не само у свима областима науке већ и у свима манифестацијама људског духовног живота" (1998: 406).

> „Читава филозофија у суштини се своди на систематизована домишљања, упоређења сличног типа, која могу тежити да пређу у научне аналогије, уопштавања и шеме законитости, али оне још нису научне док не могу бити проверене у егзактној примени у пракси. Ту је граница. И учење о аналогијама може постати наука уколико пређе у живу праксу истраживања у циљу стваралачко-радне примене. Петровић на низу чињеница из историје науке показује реално стваралачки значај аналогија. Развој теорије аналогија замишља као прикупљање све већег броја нових аналошких група и језгара, уз њихову детаљну анализу до крајњих граница могућег. Из тога би морала да настане *Општа феноменологија* као посебна грана *Philosophie Naturelle*" (Богданов 1923: 395).

Неколико критичара су са филозофског становишта означила Петровићева разматрања као механицистички поглед на свет. Да бисмо ово разјаснили поћи ћемо од Поперовог (*Karl Raimund Popper*, 1902–1994) одговора на питање да ли напредовање науке има свој крај. Поперов одговор на ово питање је негативан: опасност од тога да прогрес науке дође до краја у смислу коначног испуњења њеног задатка не постоји, јер људско сазнање је бескрајно и једина реална сметња која му пријети јест недостатак имагинације (Берберовић 1990: 72).

Из феноменолошког угла, свет феномена, представа које се приказују људској свести може унедоглед нарастати путем феноменолошког пресликавања. Математички апарат у ту сврху примењен, данас познат као математичко моделовање, у својој суштини је заснован на механицистичком приступу. Када је познат механизам једне појаве, он се може пројектовати и на остале појаве. Уколико су улоге и односи елемента познати, феноменолошко пресликавање уз феноменолошку редукцију јесте могуће, о чему су Хусерл, али и Петровић, говорили. Са друге стране, употребу математике као ејдетске науке о суштинама треба посматрати са становишта теорије о аналогијама и интуиције као метода. Овде се мисли на тражење аналошког језгра или, како Петровић наводи, њеног најсавршенијег исказа, математичког аналошког језгра, путем интуиције као научног метода. А број, по Платону, води једности свега или јединици у свом крајњем савршеном математичком исказу вечних ствари или математичком бићу које чини напослетку овај свет могућим у свом савршеном шароликом свакодневном испољавању, који почетка а ни краја нема.

ЗАКЉУЧАК И ДОПРИНОСИ

У току развоја науке постојала је тежња да се различите теорије сведу на што мањи број или на једну општу теорију појава. Ту синтезу целог једног схватања света и живота, доследну и развијену у појединостима разрађену као једну општу теорију свих диспаративних појава, дао је Михаило Петровић својом општом механиком појава, својом математичком феноменологијом (Берберовић 1990: 132). Све законе, релације које постоје у природи и науци покушао је да сведе на најмању могућу меру и то путем математичког апарата. Математичким једначинама се могу представити односи и дефинисати улоге елемената у посматраним појавама, које изучавају појединачне науке. Путем аналогија је потом могуће феноменолошко пресликавање факата и њихово разумевање, као и откривање нових диспаративних појава. Најсавршенији, најпотпунији тип научних аналогија међу диспаративним фактима јесу математичке аналогије (Петровић 1998: 71).

Очигледно је да се ради о филозофији заснованој на феноменолошким идејама, где постоји јасна аналогија са Хусерловом теминологијом. Феноменолошко пресликавање одговара феноменолошкој редукцији Хусерла, а феноменолошки типови одговарају есенцијама. Улоге или феноменолошка бића, како их Петровић именује, садржане у феноменолошком типу факата независна су од конкретне природе носиоца улога.

Предност Петровићеве опште феноменологије је њена универзалност и применљивост на све области и све врсте аналогија. Да је реч о озбиљном филозофском систему говори и податак да је Петровић у својим феноменолошким радовима увео преко стотину термина који су потпуо нови или им је он дао сасвим другачије значење од дотадашњег.

Михаило Петровић Алас је основао нову грану филозофије природе која се састоји из генералних метода за предвиђање појава на основу природе улога оних фактора који су узрок појаве. Петровићев оригинални допринос феноменологији је у разради практично употребљивих метода феноменолошке редукције и инверзног феноменолошког пресликавања, који своју примену могу да нађу и данас у савременој вештачкој интелигенцији.

Поред тога, хронологија догађаја изнета у раду говори у прилог томе да Петровић доста рано иступа у јавности са идејом о феноменолошкој методи. Још на студијама у Паризу почиње да се бави овом темом и убрзо након одбране докторске тезе и повратка у Београд објављује рад који је по свом садржају програм једне нове области науке. Целог живота остаје веран овој теми коју разрађује у бројним радовима.

Није непознато да су се и друга велика имена науке бавила темом аналогија, мада су то пре били изоловани случајеви. Петровић је то уочио али је хтео да све те појединачне случајеве, као и многе друге још неистражене, прикупи и повеже у једну општу теорију. Заиста, његов опус је пун разноврсних примера из природе и друштва које третира математичким алатом. Током живота се кретао између математике и механике до књижевности, где путем аналогија спаја математику са метафорама и алегоријама као изворним интуицијама. Ово је истовремено повратак

математике и броја самој суштини стварности. Он увиђа да тежња за заједничким именитељем постоји у свим областима живота и да метафоре и алегорије као савршено средство исказивања суштина су одавно препознате у народу, књижевности и песмама а да је математика и рационална механика само њен префињен, нововековни језик. Феноменолошка филозофија је највиши израз и врхунац нововековне филозовије чији је зачетник био Рене Декарт (Узелац 2009: 81). Отуда и не чуди његова тежња ка спајању математике и феноменологије.

Петровићева општа феноменологија није имала своје јасно место у класификацији науке, због чега развија нову научну дисциплину „која по свом садржају може да придода природној филозофији, механици, математици и естетици, моделирању. Свеједно" (Трифуновић 1968: 259). У том процесу користио је различите термине за исти појам – математичка теорија активитета, математичке аналогије, математичка феноменологија, феноменолошко пресликавање и слично, што је додатно отежало праћење његових резултата у овој области. Иза себе је оставио обиман и вредан научни корпус који захтева систематичан приступ како би његов допринос био адекватно сагледан и вреднован. Међутим, пошто није имао наследника који би наставио рад у овој области, његов значај у оквиру феноменологије је остао незапажен. Додатни разлог недовољне повезаности Петровића са феноменологијом као филозофским правцем и методом, у поређењу са Хусерлом који се сматра њеним водећим представником, може се тражити у чињеници да је Петровић током читавог живота остао посвећен математици у ужем смислу. Ипак, математичком свету површно је познат смисао Петровићевих хтења у механизму појава и налажењу аналошких језгра међу диспаратним појавама (Трифуновић 1967: 17). Хусерл се за разлиу од њега, под утицајем филозофа Франца Брентана (*Franz Brentano*, 1838–1917), чија предавања је похађао, потпуно окренуо филозофији.

У овом раду заступа се теза да допринос Петровића, афирмисаног математичара који је сарађивао са угледним светским математичарима и објављивао радове у домаћим и страним научним часописима из ове области, изостаје у области филозофије управо због његове чврсте повезаности са математиком као научном дисциплином. Могло би се рећи да резултате његове математичке феноменологије пре свега разматрају математичари, а не филозофи.

> „Филозофска јавност у времену стварања Петровићеве феноменологије била је потпуно ван догађаја. Прегледали смо неколико познатијих филозофских речника, приручника и часописа тог периода. Није пронађен ни један приказ овог Петровићевог стварања" (Трифуновић 1968: 260).

Иако је као математичар природно правио отклон од свог филозофског утицаја његова математичка феноменологија као засебна научна дисциплина која обухвата примену математике у разним областима науке и живота је евидентно својим резултатима обогатила филозофску мисао.

Из свега наведеног се закључује да стварни допринос Петровићеве математичке феноменологије, који пре свега треба тражити у вези између науке и живота, изостаје. Иза сложеног математичког апарата који примењује у различитим научним областима – математици, рационалној механици, физици, хемији и осталим

– стоји снажна филозофска идеја и метод. Ово потврђује став да је његово учење о аналогијама заорало нову бразду и допринело настанку интердисциплинарне науке друге половине 20. века (Трифуновић 1998: 415). Стога, стварни Петровићев допринос и интерпретација његових дела, лежи у интердисциплинарном и мултидисциплинарном приступу, где би се на једној свеобухватној филозофској основи потпуније могли сагледати сви његови појединачни доприноси у различитим научним дисциплинама укључујући и саму филозофију.

ИЗВОРИ

Вујошевић 2018: Слободан Вујошевић. „Михаило Петровић и Филозофија науке". *Михаило Петровић–родоначелник српске математичке школе*. Београд: Математички институт САНУ. <http://alas.mi.sanu.ac.rs/?page_id=1298&lang=sr>. [31. 8. 2019].

Говедарица 2008: Миланко Говедарица. „Едмунд Хусерл, Феноменологија и проблем сазнања". *Белешке са предавања*. Београд – Филозофски факултет. <http://mom.rs/wp-content/uploads/2016/04/Beleske-Sa-Predavanja-Filoofija-Egzistencije-Egzistencijalizam.pdf>. [10. 8. 2019].

Хусерл 1958: Едмунд Хусерл. *Die Idee der Phänomenologie* (1907). *Die Idee der Phänomenologie: Fünf Vorlesungen*. Ур. W. Biemel. *Husserliana*, Bd. II, 2. Aufl.

Милић 1991: Бранко Милић. „Едмунд Хусерл, Криза европских наука". *Ка Филозофији*. Г. Милановац: Дечије новине, 13–16. <https://filozofskitekstovi.wordpress.com/tag/huserl/>. [5. 9. 2019].

Милутиновић 2013: Владимир Милутиновић. „Феноменологија – Хусерл и Хајдегер". *Кратка историја филозофије*. <http://kif.filozofijainfo.com/fenomenologija-huserl-i-hajdeger/>. [18. 4. 2020].

Морена 2012: Никола Морена. „Математичка феноменологија између мита и стварности". *Блог о свему*. <http://nikolamorena.blogspot.com/2012/10/matematicka-fenomenologija-izmeu-mita-i.html>. [12. 5. 2020].

Новаковић 2025: Томислав Новаковић. „Ствар по себи и ствар за нас". *Томислав Новаковић филозоф*. <*Ствар по себи и ствар за нас | Томислав Новаковић Филозоф* https://www.filozof.rs/clanci/stvar-po-sebi-i-stvar-za-nas>. [23. 1. 2025].

Петровић 1896а: Михаило Петровић. „Sur l'équation différentielle de Riccati et ses applications chimiques". *Vestnik Královské české společnosti nauk. Třída mathematico-přírodovědecká*, 39, 1–25.

Петровић 1896б: Михаило Петровић. „Један поглед на геометрију масе". *Наставник*, т. VII, 1, 1–10.

Петровић 1897: Михаило Петровић. „Sur la décharge des conducteurs à capacité, résistance et coefficient de self-induction variables". *Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences* (CR), 124, бр. 9, 452–455 (приказао Е. Пикар).

Петровић 1898: Михаило Петровић. „О електричним осцилацијама при испражњавању кондензатора". *Глас*, LVI, књ. 20, 27–111.

Петровић 1899а: Михаило Петровић. „Integration graphique de certains types d'équations différentielles du premier ordre". *Bulletin de la Société Mathématique de France*, t. 27, 200–205.

Петровић 1899б: Михаило Петровић. „О математичкој теорији активитета". *Српска краљевска академија. Годишњак за 1899*, књ. 13, 160–161.

Петровић 1900: Михаило Петровић. „О математичкој теорији активности узрока". *Глас*, LIX (1900), 183–247.

Петровић 1901: Михаило Петровић. „Les analogies mathématiques et la philosophie naturelle". *Revue générale des sciences pures et appliquées*, бр. 13, 15. јул 1901, 626–632.

Петровић 2018: Александар Петровић. *Савршена истина Михаила Петровића Аласа*. <https://www.youtube.com/watch?v=zWQsJUM0unI>. [15. 8. 2019].

Петровић 2022: Александар Петровић „Целина ствари". *Људи говоре, часопис за културну антропологију и лепу књижевност*. Ур. Александар Петровић, књ. 22, свеске 41 и 42. Нови Сад: Еуфонија, Торонто: Српска национална академија у Канади, стр. 10–25.

Редакција за науку и образовање РТС 2015: „Историја науке: Михаило Петровић Алас". *Историја науке-ТВ лексикон*. <https://www.youtube.com/watch?v=yo5mHVlYpxM>. [16. 9. 2020].

РТС Образовно-научни програм 2017: *Филозофија и... Едмунд Хусерл*. Ур. Јасмина Вујновић Милошевић. Гост Драган Проле. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=OW2c217_6fo>. [10. 4. 2025].

Сањак 1906: Жорж Сањак (*Georges Sagnac*). *Revue scientifique*, т. 5, 808.

Тодорчевић 2019: Весна Тодорчевић. *Михаило Петровић Алас као популаризатор науке*. Београд: Музеј науке и технике. <https://www.youtube.com/watch?v=L4bs5aVXMu4>. [22. 2. 2020].

ЛИТЕРАТУРА

Апорите 1906: „Нова грана природне филозофије". Париз. *Математичка феноменологија*. Прир. Драган Трифуновић. 1998. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 382–383.

Богданов 1923: Александар Александрович Богданов. „Учење о аналогијама". Москва. *Математичка феноменологија*. Прир. Драган Трифуновић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 393–395.

Берберовић 1990: Јелена Берберовић. *Филозофија и свијет науке*. Сарајево: Свјетлост.

Вујић 2006: Владимир Вујић. *Спутана и ослобођена мисао*. Београд: Алгоритам.

Гледић 2014: Војислав Гледић. *Књиге о Аласу*. Београд: Штампар Макарије, Подгорица: Ободско слово.

Гирарди Каршулин 2005: Мирјана Гирарди Каршулин. „Едмунд Хусерл, Филозофија као строга знаност и друге расправе". *Прологомена*, год. 4, бр. 1, 119–121. <https://hrcak.srce.hr/171>. [16. 8. 2025].

Левинас 1995: Емануел Левинас (*Emanuel Levinas*). *The Theory of Intuition in Husserl*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.

Ландман 1971: Михаел Ландман (*Michael Landmann*). „Husserl als Imago". *Das Ende des Individuums*, Anthropologische Skizzen, E. Klett Verlag, Stuttgart.

Јеремић 1967: Драган Јеремић. „Математичка феноменологија Михаила Петровића". *Математичка Феноменологија*. Прир. Драган Трифуновић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 404–408.

Марић 1997: Илија Марић. *Филозофија и наука. Студије и чланци*. Београд: Плато.

Миланковић 2015: Милутин Миланковић. *Списи из историје науке*. Прир. Александар Петровић. Изабрана дела Михаила Петровића, књ. 5. Београд: Завод за уџбенике.

Миланковић, Михаиловић 2012: Милутин Миланковић, Јеленко Михаиловић. *Мика Алас, Белешке о животу великог математичара Миахила Петровића*. Прир. Владо Милићевић. Београд: Фонд др Милићевић.

Мијајловић 2018: Жарко Мијајловић. „Михаило Петровић Алас и његово време." *Михаило Петровић АЛАС, Живот дело време, 150 година од рођења*. Ур. Марко Анђелковић. Београд: Српска академија наука и уметности, 13–16.

Миливојевић 2017: Душан Миливојевић. *Историја европске филозофије*. Петровац на Млави: Народна библиотека „Ђура Јакшић".

Мићић 1988: Загорка Мићић. *Феноменологија Едмунда Хусерла*. Нови Сад: Књижевна заједница.

Недељковић 1968: Душан Недељковић. „Етапе и перспективе природне филозофије Михаила Петровића". *МИХАИЛО ПЕТРОВИЋ: човек, филозоф, математичар*. Београд: Математичка библиотека, 38, 61–86.

Пажанин 2010: Анте Пажанин. „Fenomenologija kasnog Husserla kao praktična filozofija". *Politička misao*, год. 47, бр. 3, 11–29.

Петровић 1911: Михаило Петровић. *Елементи математичке феноменологије*. Београд: Српска краљевска академија.

Петровић 1949: Михаило Петровић. *Чланци*. Прир. Војин Дајовић. Београд: Научна књига.

Петровић 1997: Михаило Петровић. *Метафоре и алегорије*. Прир. Слободанка Пековић. Сабрана дела Михаила Петровића, књ. 13. Београд: Завод за уџбенике.

Петровић 1998: Михаило Петровић. *Математичка феноменологија*. Прир. Драган Трифуновић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Петровић 1999: Михаило Петровић. *Писма, библиографија и летопис*. Прир. Драган Трифуновић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Проле 2002: Драган Порле. *Хусерлова феноменолошка онтологија*. Нови Сад: Покрајински секретаријат за културу, образовање и науку.

Проле 2013: Дарко Проле. „Филозофија као истраживање (Едмунд Хусерл, *Логичка истраживања I и II*, Бреза, Загреб 2005, прев. Жељко Павић)". *Архе*, год. III, бр. 5/6. <DOI: 10.19090/arhe.2006.5/6.%p. https://arhe.ff.uns.ac.rs/index.php/arhe/article/view/341>. [10. 8. 2025].

Рујевић 2019: Горан Рујевић. „Математичка феноменологија Михаила Петровића". *Историја српске филозофије: прилози истраживању*, књ. 4. Прир. Ирена Деретић, Александар Кандић. Београд: Филозофски факултет, Универзитет, 115–134.

Тодоровић 2021: Кристина Тодоровић. „Patočkina kritika Huserlove transcendentalne redukcije." *Četi: časopis studenata filozofije*, Vol. XVII, No. 28, 94–107.

Трифуновић 1967: Драган Трифуновић. „Феноменолог Михаило Петровић." *Михаило Петровић: Метафоре и алегорије*, сепарат. Српска књижевна задруга, коло LX, књ. 405. Београд: Штампарско предузеће Култура.

Трифуновић 1968: Драган Трифуновић „Прилог математичкој феноменологији". *Михаило Петровић 1860–1943*. Прир. Драган Трифуновић. Београд: Републички одбор за прославу стогодишњице рођења Михаила Петровића, 256–260.

Трифуновић 1977: Миодраг В. Трифуновић. *Проучавање моделовања у делу Михаила Петровића*. Докторски рад. Београд: Природно-математички факултет.

Трифуновић 1980: Драган Трифунофић. *Београд – место настанка прве аналогне рачунске машине у свету, Хидроинтегратори Михаила Петровића-Аласа*. Београд: Годишњак града Београда књ. XXVII. 157–180.

Трифуновић 1998а: Драган Трифунофић. „Појмови у Петровићевој феноменологији". *Математичка феноменологија*. Прир. Драган Трифуновић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Трифуновић 1998б: Драган Трифунофић. „Објављени радови Михаила Петровића из математичке феноменологије". *Математичка феноменологија*. Прир. Драган Трифуновић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Трифуновић 1999: Драган Трифуновић. „Предговор". *Писма, Библиографија и Летопис, Михаило Петровић*. Прир. Драган Трифуновић. Београд: Завод за уџбенике.

Чизмар 2005: Валентина Чизмар. „Fenomenološka analiza unutrašnje vremenske svesti" (рецензија књиге Edmund Husserl, *Predavanja o fenomenologiji unutrašnje vremenske svesti*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2004). *Arhe*, 3, 264–268.

Узелац 2009: Милан Узелац. *Феноменологија*. Нови Сад: Верис.

Феноменологија 1975: *Феноменологија*. Избор, увод и коментари Милан Дамњановић. Ур. Милош Стамболић. Београд: Нолит.

Хусерл 1967: Едмонд Хусерл. *Философија као строга наука*. Прев. Дафина, Милан Дамњановић. Београд: Култура.

Хусерл 1975: Едмунд Хусерл. *Идеја феноменологије*. Редакт. Милан Дамњановић. Прев. Слободан Новаков, Властимир Ђаковић. Београд: БИГЗ.

Хусерл 1991: Едмунд Хусерл. *Криза европских наука*. Прев. Зоран Ђинђић. Горњи Милановац: Дечје новине.

Хусерл 2001: Едмунд Хусерл. *Logical Investigations*, Volume 1. International Library of Philosophy. Ур. Хосе Бермудез (*Jose Bermudez*), Тим Крејн (*Tim Crane*) и Питер Саливан (*Peter Sullivan*). London: Routledge Taylor & Francis Group.

Vladana Z. MIJAILOVIĆ

MIHAILO PETROVIĆ'S CONTRIBUTIONS TO THE PHILOSOPHY OF PHENOMENOLOGICAL IDEAS (COMPARED TO THEIR MOST FAMOUS REPRESENTATIVE, EDMUND HUSSERL)

Summary

The aim of this paper is to present phenomenology as a direction of contemporary philosophy, whose most famous representative is Edmund Husserl (Edmund Husserl, 1859–1938), from the perspective of the mathematical phenomenology of Mihailo Petrović (1868–1943) and to consider its specificities and contributions. The aim of the paper is also to present a chronology of events to indicate Petrović's beginnings in dealing with this topic, which can be observed quite early, during his studies in Paris and before the appearance of Husserl's Logical Investigations, on the basis of which Husserl is considered the founder of the phenomenological approach. This paper, among other things, also deals with the question of why there is no connection between Petrović's mathematical phenomenology and the philosophy of phenomenological ideas, although this connection undoubtedly exists and enriches European philosophical thought with its results. The aim is to explore possible reasons for this omission and what could be done to overcome it. To achieve this, the circumstances in which Petrović's mathematical phenomenology emerged as a new scientific discipline will be considered, as well as the temporal and cultural context in which these two scientists worked and created.

Keywords: Phenomenology, Mathematical phenomenology, Phenomenological method, Phenomenological mirroring, Analogies, Disparative phenomena.

Рад је предат 25. марта 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 821.163.41.09-95 Сувајџић Б.(049.32)
821.163.41.09-1(049.32)
821.163.41.09-2(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-62499

МОЗАИЧКИ ОДЈЕЦИ ФОЛКЛОРНОГ И МИТСКОГ: САВРЕМЕНА СРПСКА ПОЕЗИЈА И ДРАМА У ОГЛЕДАЛУ ТРАДИЦИЈЕ*

(Бошко Сувајџић. *Семе божанскоī орача. Фолклорни и митски обрасци у савременој срйској йоезији и драми*. Нови Сад: Прометеј, 2025, 372 стр.)

Истраживачки задатак који пред себе поставља Бошко Сувајџић у научној монографији звучног наслова *Семе божанскоī орача. Фолклорни и митски обрасци у савременој срйској йоезији и драми* јесте интердисциплинарна и херменеутички осавремењена анализа митских и фолклорних образаца у савременој српској поезији и драми. Како и сâм истиче у Уводу, његова основна стремљења концентрисана у петнаест поглавља, од којих су поједина била раније објављивана у другим публикацијама и нешто измењеном облику, подразумевају праћење митских, фолклорних и митопоетских знакова који пулсирају у књижевности 20. и 21. века, у њеним стваоцима, читаоцима и тумачима. Аутор темељно истражује комплексна метатекстуална питања која сугеришу специфичност усмене књижевности, посебност контекста настајања, мењања и трајања, особеност пријема дела код читалачке публике, феномен ауторства и друге широко постављене културолошке аспекте и настоји да пружи одговоре на који начин су она инкорпорирана у савремену лирску и драмску продукцију. Стога је његова књига теоријски и критички изузетно апаратна, будући да у темељан аналитичко-синтетички приступ књижевном делу интегрише увиде и достигнућа литографије, етнолингвистике, теорије комуникације, информатике, семиотике, структуралне антропологије, антрополошке фолклористике, дискурсне лигнвистике и студија културе.

Монографију отвара поглавље „Семе божанског орача“, које је посвећено изучавању односа поезије Јована Дучића и народне књижевности. Скицирајући критичарске ставове о овом песнику, те ослањајући се на ставове Анице Савић Ребац и Славка Леовца о Дучићевој привржености народној души и синтези хеленске и српске духовности у његовом песништву, аутор износи интерпретативно провокативну премису да је песник из родног Требиња понео не само дух и дах Медитерана, о чему је и раније много писано, већ да је понео устаничку епику, језик и метрику,

* Приказ је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

епско наслеђе и класичан израз усмене песме. На тој премиси темељи читаву студију, акрибично наводећи и интерпретирајући стихове из ране и позне поезије, стихове који је поткрепљују и откривају да су расејани трагови митолошке традиције у тесној вези са метафизичком димензијом Дучићевог опуса, са мотивима, симболима и феноменима сејача, кружног кретања, месеца и жене обучене у небеска тела.

Наредни текст реконструише митске обрасце у поезији Васка Попе, запретене у његовој поетичкој окренутости феномену игре и игривости језичког загонетања. Мотивишући се крилатицом Мирче Елијаде у вези са незаустављивом снагом магијско-религиозних средстава језика, Сувајџић интерпретира Попине песничке слике у светлу фразеологизама, исказа и слика из народне поезије. Пратећи Попино поетичко и песничко стасавање, он хронолошки бележи развој магијске језичке функције у Попиним стиховима и песничким сликама, издвајајући синкретизам као поступак који је заједнички овом песнику, фолклорним врстама и архајској религијској матрици. Потцртава да је декодирање митских образаца у тумачењу сложен и слојевит процес управо због дубине прожимања архетипских слика и митско-етнографског подтекста са урбаним и колоквијалним језичким изразом. Сумирајући критичке оцене песникових савременика и интерпретативне плодове нових читања његових песничких збирки, у књизи се успоставља чврста контекстуализација сликовног одраза и симболичког лика усмене традиције.

Наредно поглавље посвећено је питањима интегралности поезије и поетике Мирослава Антића и заступљености митолошких образаца и рефлекса у његовом песништву. Оно је подједнако интерпретативни простор тужног детињства, сазревања, љубави, корена, идентитета и мита о птици, наткриљених опчињеношћу летом галеба Џонатана Ливингстона, али и својеврстан ауторов омаж Драшку Ређепу, прецизније – његовим биографским записима и тумачењима Антићеве поезије. Аутор посвећено прибегава тражењу песникових веза са усменом традицијом у честим необичним обртима, бајковитим расплетима и фантастичним песничким сликама, препознајући њихов врхунац у лабудовој „Бесмртној песми“, у којој се аутентично и убедљиво спознаје поимање живота као бајке.

Потом, Сувајџић продире у херметични поетички свет и урбани хронотоп Новице Тадића, трагајући за митским и фолклорним обрасцима у његовој поезији. Мапирањем града као архетипа светске књижевне, културне и религијске баштине, он оцртава тематско-мотивски и есхатолошки лук Тадићеве поезије, који се протеже од гротескног демонског бестијаријума до изласка из града, поезије и живота. Аутор прати како малобројне аутопоетичке исказе Новице Тадића, тако и разнолике критичке судове о његовој поезији, са намером да у њима пронађе поткрепљење сопствене тезе о граду као демонском простору, који у Тадићевим стиховима јесте изграђен на комплексној митолошкој матрици. Посебну интерпретативну вредност овој студији обезбеђује њена вешто изведена композиција, то јест подељеност на мање целине, којима се поета ситуира у књижевну традицију песника урбанитета, акцентују се семантичке везе градског простора, трансцеденталности, божјег присуства, неукорењености, изгнанства и зла. Прецизним читањем и навођењем стихова указује се на библијске асоцијације, митске стратуме, фолклорно-митолошке, античке, средњовековне и новије књижевноисторијске наслаге.

Са питања присуства фолклорних и митских образаца у песничким сликама градског пејзажа прелази се на унутрашње, емоционалне пејзаже страха и бола, те се проговара о традицијским елементима у збирци сонета *Бол* Мирослава Максимовића. За разлику од претходних текстова у којима су се трагови митског и фолклорног наслеђа изналазили искључиво у тематско-мотивском слоју текста, овде аутор опажа да су ти трагови директно повезани са формом песме, са Максимовићевом одлуком да свој песнички израз боли уобличи сонетски. Такође, текст је специфичан јер у њему Сувајџић чини детаљан преглед фолклорно-митских образаца заступљених у Максимовићевим лексемама и фразеологизмима, ритмичким обрасцима, интонацији, понављањима синтагми, митско-магијским формулама, тематско-мотивским и жанровским паралелама са епским песмама, баладом, причама о животињама, шаљивом причом, легендом и предањима о седам Влашића, тужбалицом… На тај начин он ствара заокружену целину проучавања Максимовићеве лирике, која суптилно подстиче одређена поетичка и стилистичка питања и поставља их пред будуће истраживаче Максимовићевог опуса.

О настанку поезије на међи митске приче и живота аутор пише сагледавајући компаративно поезију Војислава Карановића и Јована Христића, из перспективе митопоетичности и њиховог односа према лику грчког митског путника Одисеја/Уликса. Помним читањем и уочавањем међусобних поетичких особености, сличности и разлика, Б. Сувајџић закључује да обојица врше својеврсно превредновање ове велике митске фигуре, разобличавају је и претварају у рањеног и уморног путника који је изгубио моћ говора, односно у самртника-резонатора поезије, који у последњем часу живота открива да песма сирена одјекује у њему.

Маркантан наслов „Предмети и њихове сенке“ најављује проучавање поезије Саше Радојчића, за коју су бројни критичари сагласни да је сва у релацијама између поезије, филозофије, стварности и уметности. Постављајући, чини се, питање над питањима целокупне студије, може ли се књижевност тумачити дијалектиком и митовима, Сувајџић се бави Радојчићевим митским, филозофским и религиозним понорницама. Стављајући у фокус Радојчићево разумевање Платона, Кјеркегора и Гадамера, он истраживачки темељно тумачи песников уметнички и филозофски говор. Из песме у песму, из збирке у збирку подвлачи филозофске и религиозне наносе у Радојчићевој лирици, те проговара о њиховој функционалности у слојевима значења и преношењу поруке о поезији која у времену и простору бесмисла човеку не дозвољава да потоне. Религиозни лирски проседе своје место проналази и у „Генези једне песме. Молитва Пресветој Богородици Љевишкој“, где у духу историчара уметности Сувајџић прегледно износи историјат настанка и опстанка задужбине краља Милутина. Разматра и наводи песме које су инспирисане овом изузетном хришћанском грађевином, а сабране су у *Антологији српске теотоколошке поезије*, приређивача Драгише Бојовића, и антологији *Богородица Љевишка у песмама*, ауторки Радмиле Кнежевић и Леле Марковић. Ипак, када је реч о овој студији стиче се утисак да је њен значај понајвише у личној исповести аутора поводом генезе његове песме „Љевишка“, посвећене професорки Валентини Питулић. У прилогу се налазе и стихови именоване песме, што је карактеристичан поступак аутора, опазив и у другим

његовим научним студијама, поступак који потврђује насушну потребу за корелирањем научног и песничког израза, на обострану корист.

Тај поступак краси и целину о Јефимијином иконопису бола, на чијем завршетку читамо Сувајџићеву песму „Јефимија исписује 'Тугу за младенцем Угљешом' на двострукој дрвеној иконици дарованој манастиру Хиландару". Она је аутентични кредо, јер сумира претходно изнете историјске, археографске, теолошке и литерарне увиде аутора у вези са Јефимијиним књижевним дометима, животним околностима, али и интертекстуалним везама њеног стваралаштва са жанром народне тужбалице, клетве и заклетве. Духовна поезија, одређена библијском светом причом, потекла из пера песника Селимира Радуловића, предмет је анализе у десетом поглављу, у којем Сувајџић пише како се Радуловићева поезија креће трајекторијом библијског текста, што је посебно уочљиво у поеми „Седам малих дрхтаја", чији је пратекст библијска прича о Аврааму и Исаку. Ипак, у приступу овој поеми он одлази и корак даље, настојећи да покаже не само повезаност са библијским текстом него и са архетипским обрасцима усмене традицијске културе, какви се срећу у песмама „Бој на Мишару" и „Кумовање Грчића Манојла". Без намере да само наброи сличности, већ са тенденцијом да нагласи како Радуловић поступа са одабраним пратекстовима, како их поетички и метафизички разматра и преиспитује.

Текст „Седам лирских интермеца. Лирски усмени обрасци у савременој поезији" издваја се ширином грађе која је обухваћена и наглашенијом тенденцијом ка сумирању класика српске и јужнословенске књижевности, њихове универзалности и потребе да проникну у тајне људског постојања, природе и свемира. Аутор минуциозно приступа одабраним песмама Васка Попе, Лазе Костића, Милана Ракића, Десанке Максимовић, Милоша Црњанског и Добрише Цесарића, спроводећи версификацијску, стилистичку, тематско-мотивску анализу и закључујући да су за њихову поетику карактеристична осећања лепоте, суштинског смисла, космичког бола и свеопште повезаности појава у свету. Космичким питањима, шифрама и знацима у које је уписан свет и које треба следити, како и прокламује имагинативност поезије Марије Шимоковић, аутор је наклоњен приликом њене анализе. Она открива јединствене и невидљиве шифре песникињиних стихова, чија је провенијенција у тесној вези са сложеним културним матрицама, почев од прве збирке песама *Сам човек*, поеме *Киновар*, до неких новијих остварења, какво је *Само следи знаке*. Сувајџић наглашава историјске и митске цивилизацијске дубине, којима одише Маријина поезија, али не пропушта да помене на који начин их она украја и смешта у тематизацију друштвених околности и аномалија савременог тренутка.

Са тумачења савременог песничког израза аутор се окреће уназад ка фолклорним представама вампира, реалистичкој приповеци „После деведесет година" Милована Глишића, хорор филму *Лепотирица* Ђорђа Кадијевића и драмама *Порфироїенеза* Ђорђа Милосављевића, односно *Сава Савановић – вампирска симфонија* Данице Николић Николић. Посебице је занимљиво да аутор на конкретним примерима демонстрира како једна митска фигура доживљава креативну трансформацију у различитим уметничким жанровима, епохама и правцима. Започето трагање за фолклорним и митским обрасцима у савременој драми наставља се у интерпретацији драме *Кањош Мацедоновић* ауторке Виде Огњеновић и изабраних драма

о кнезу Михаилу Обреновићу. Наводећи цитате из драма, аутор прецизно детектује места на којима у драмском тексту долази до ослањања на формуле и тематско-мотивске регистре усмене књижевности, пружајући иновативно тумачење драмске фабуле и развијајући детаљну анализу карактеризације драмских ликова. Подвлачи да елементи црног хумора, поетика апсурда и преношење времена радње у садашњост нису показатељи порицања мита и фолклора, већ истицање њихове вредности, универзалности и ванвремености. Такође, предочава да се народна мудрост, познавање људске психологије и суочавање колектива са драматичним историјским судбинама рефлектују и у актуелној драмској продукцији.

Богата књижевнотеоријским, књижевноисторијским и подстицајним аналитичким увидима, приказана монографија указује на то да су фолклорни и митски обрасци присутни и делатни у српској поезији и драми друге половине двадесетог и двадесет првог века. Умногоме иновативни и делимично провокативни Сувајџићеви закључци о фолклорном и митском завештању и међусобној комуникацији народне и ауторске српске књижевности представљају вредан прилог савременој науци о књижевности, али и намећу теме за даља интертекстуална и компаративна истраживања.

*Маша Љ. ПЕТРОВИЋ**

* Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, ORCID 0009-0009-3446-5467, masapetrovic01084@gmail.com

УДК 050СТРЕМЉЕЊА"2025"(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-62867

„ДОЛАЗНИЦИ“, ОНИ КОЈИ ОСТАЈУ – НАЈНОВИЈИ БРОЈ *СТРЕМЉЕЊА**

(*Стремљења: часопис за књижевност, уметност и културу*, год. LXV, бр. 1–2, Приштина – Косовска Митровица: Панорама–Јединство, 2025, 320 стр.)

Када један часопис посвећен културним, уметничким и књижевним питањима траје дуже од пола века у нашим приликама и времену, реч је о правом догађају. Када пишемо о *Стремљењима*, која се могу подичити уласком у 65. годину објављивања, а чије су прилике и времена били све само не „мирне воде“, приказ јубиларног броја постаје и гест поштовања и уважавања дуге традиције, колективних и индивидуалних напора и настојања који су ту традицију очували. Начела истакнута у уводном тексту уреднице Раде Комазец поводом шездесетогодишњице часописа (2020) – „императив уредништва током ових 60 година је квалитетна песма, добро прозно дело и ликовно стваралаштво као и увођење у свет књижевности и афирмација младих стваралаца“ – руководе и најновијим бројем. Тако витална енергија овог часописа не извире само из погледа уназад, погледа ка сопственој богатој историји, већ остаје обележена усмереношћу ка будућим годинама стварања кораком који у себи проналази снагу да „стреми“ и након 65 година.

Очитује се та усмереност већ у одабиру рубрика које се доносе читаоцима часописа: „Токови савремене поезије и прозе“, „Есеј“, „Баштина“ (доприноси науке о књижевности поводом косовскометохијског стварања), „Преведена поезија и проза“, „Реч о књизи“, „Долазници“ (приноси најмлађих сарадника часописа), „Трагови“ (радови фигура које су оставиле знатан траг у нашој култури, уметности и књижевности) и „Ликовни живот“. Избор песама и краћих прозних облика у најбројнијој од рубрика часописа, „Токови савремене поезије и прозе“, на сигуран и непретенциозан начин демонстрира отвореност за поетички плурализам као уреднички принцип.

Велике, универзалне песничке теме – љубав, човеков однос према Богу, место поезије у људском животу – повезују песме ове рубрике. „Љубавна поезија“ Анђелка Заблаћанског описује љубав која је дубља од физичке, и доноси слутњу идеалне драге, док се у песмама Андријане Славић љубавни однос боји тамнијим

* Приказ је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

валерима, призваним и митским реминисценцијама на отмицу Персефоне („Жртва“, „Кербер ће зарежати“). Милица Симоновић предочава покушај разговора између љубавника који стално измиче разумевању („Реч две о љубави“), а у погледу типских/митизованих односа, Радмила Кнежевић у песми „У недељу прије јарка сунца“ благо иронизује фигуре из косовске легенде, премештајући их у песнички сиже тзв. љубавног боја. Блиско овој теми, Невена Милосављевић преиспитује маскулине стереотипе у нашој култури („И мушкарци воле цвеће“), што чини и Гордана Симеуновић („После рата“). Човек се пред Богом указује препун уздања, уверен у виши смисао и „обавезујући дар“ живота (песме Милице Јефтимијевић Лилић „Глосирање живота“, „Све у двојству огледа се“, „Смисао велике обзнане“), али и рањив у својој огољености и смањености пред Богом (песме „У болу певам најдубље“ и „Скупљачи небеског праха“ Гроздане Лучић Лалић, овогодишњег добитника Награде „Лазар Вучковић“ за најбољу поезију објављену у часопису *Стремљења* током једне календарске године), испуњен жељом за вођством, Божијом утехом и заштитом (песма „Зашто волим Бога“ Радмиле Кнежевић), с молитвом на уснама („Рождество твоје“, Лела Марковић; „Пресветој Богородици“, Божица Везмар). С друге стране, лирско „ја“ у исповедном тону у песмама Милоша Зупца исказује и своју изгубљеност у неразумној данашњици („Ни у реч, ни у људе“, „Без тебе“). Зубац евоцира аутопоетичку, орфејску фигуру – подједнако песничку и музичку – у дијалогу с Вејном Шортером, америчким џез саксофонистом и композитором (песма „Црни Орфеј“). Тежина наслеђа, што је посебно важна тема у песничким прилозима у овом броју, код лирског субјекта песама Веселина Мишнића јавља се и као свест о песницима-претходницима и осећање да песнички „занос старији од мене пуна двадесет и два века“ није добродошао нити разумеван у данашњем свету („Да сам се родио пре двадесет и два века“).

Поред универзалних песничких тема, песме ове рубрике окупљају се природно и око теме кретања, која задобија различита значења. Рубрика започиње песмама Жарка Миленковића, овогодишњег добитника Награде „Лазар Вучковић“ за најбољу поезију објављену у часопису *Стремљења* током једне календарске године, насловљеним „Студије покрета“. У Миленковићевим песмама наречене студије јесу испитивања повлашћених тренутака сазнања, момената велике лепоте доживљених на путовањима, која се виде као простори слободе, док покрет постаје чин отпора за лирског субјекта. Мотив побуне против неких датости човекове егзистенције повезује Миленковићеве песме с песмама Милице Јефтимијевић Лилић, где се пак контрастно исказује потреба за „укотвљењем“, повратком „заветној земљи“ („Заветна земља“). Док је поезија Жарка Миленковића у овом броју *Стремљења* поезија обзнане малих животних тренутака, доживљених у пуноћи чула („Талас“, „Студије покрета“), песме Милице Јефтимијевић Лилић у збиру најављују Божију Обзнану, Обзнану истине у коју се не може сумњати („Смисао велике обзнане“). Кретање је у поезији заступљеној у овом броју часописа уједно и кретање кроз личну и колективну историју, ексцерпирану у песмама као историја страдања и изгнанстава; поједине, нарочито болне њене тачке – страдање српског народа у Јасеновцу („Јасеновац“, Милош Зубац), мартовски погром („Погром Срба са Косова“, Славиша Миловановић), злочин над српском децом у Гораждевцу („Дан после“, Славиша

Миловановић) – посебно су тематизоване. Јованка Стојчиновић Николић песмом „Свједоци“ горким тоном описује привид нормалности у књижевном животу Косова и Метохије (манифестација Песнички сусрети „Лазар Вучковић“) последњих година XX века, у преплављујућој абнормалности свега осталог.

Песма „Исидорин бескрајни златогрев“ Владана Ракића комуницира с културним завештањем Исидоре Секулић. Културно наслеђе, поред књижевног, прослављ се и у песми „Ћирилица“ Божице Везмар, и пригодној песми Бошка Сувајџића уз беседу изречену поводом представљања часописа *Даница* Вукове задужбине у Великој Хочи. Једна од ретких песама написаних везаним стихом у овом броју *Стремљења* (поред класичније фактуре неких песама Веселина Мишнића), ова ауторска здравица или благослов следи за беседом у којој се преклапају народни и црквени календар с календаром личног живота, а Михољдан истиче у свем значају који има у народном животу и веровању Срба. Предачко-породично наслеђе прераста у песмама Веселина Мишнића („Завичајна уравниловка“), Гроздане Лучић Лалић („Сага праведне сузе“) и Милице Симоновић („Звона Драганца“), у аманет херојског етоса који руководи животним начелима лирских субјеката. Мотив куће повлашћен је у песмама Радмиле Кнежевић („Кућа велика као загрљај“) и Гроздане Лучић Лалић („Бездомник“), и повезан с развијаним темама историјских изгнанстава, наслеђа и слободе. Топоними Косова и Метохије (Пећ, Високи Дечани, Велика Хоча, Богородица Љевишка, Призрен) проширују појам „куће“ и „скучености“, већ евоциране „укотвљености“ за лирске субјекте песама Гордане Симеуновић, Радмиле Кнежевић и Јованке Стојчиновић Николић, а описани су изразито емотивним тоном; они постају важни знакови на путу лирских субјеката, у невољним и вољним „студијама покрета“ од Косова и Метохије, и изнова ка њима.

Поезија заступљена у најновијем броју *Стремљења* хуманистичка је у најширем смислу те речи и открива се у збиру песама, упркос различитим стиловима и сензибилитетима, као поезија отпора, љубави и посвећености – што може бити оличено и мотивом сунцокрета, чији је покрет увек за сунцем, а који се јавља у великом броју песама [песме Милице Јефтимијевић Лилић („Смисао велике обзнане“), Андријане Славић („Сунцокрети“), Божице Везмар („Ода сунцокрету“) и циклус песама „Сунцокрети за моје пријатеље“ Александре Петровић Подколзин].

Вариран израз одликује прозу представљену у овом броју часописа. Голуб Јашовић у „Причама о Владети“ пригодно, топлим тоном, великим делом на основу сопственог сећања сакупља анегдоте из академског живота о академику Владети Вуковићу, професору српске и југословенске књижевности на Филозофском факултету у Приштини и једном од главних и одговорних уредника *Стремљења* (1983–1987). Фрагмент „Дежа ви“ из необјављеног романа Оливере Будимир обликује приповедача чије стање немира на плану интерпункције откривају бројна реторска питања и знаци узвика, постављени као пратиоци сведочанства младе девојке о демонстрацијама Албанаца 1968. године на Косову и Метохији. „Град на зрну соли“ одломак је новог романа Веселина Мишнића *Cum grano salis*, саге која прати животе муслиманске породице и муслиманско-јеврејске породице између 1932. године и шездесетих година 20. века у Тузли. У овом броју часописа објављен је фрагмент у ком отац породице учи своје синове да су ратови „зло ходочашће“,

те да је предуслов за рат привремено лудило. У „Алгама“ Александра Сокнића наслovни организми постају спор, али доследан уништитељ једне плаже и сећања на породично летовање. Алге најпре само очуђују изглед плаже, да би крај приче у научнофантастичном тону наговестио инвазију ових организама на штету људи. Крсто Милошевић у духу народних предања доноси причу о животу и замонашењу Блажене Стојне – Преподобне Јефимије Девичке, подвижнице манастира Девич, с почетка 19. века, и још два текста – „Отказано опело“ и „Сузе“. Насловне сузе израз су немоћи и туге песника М. О. (по песми која је у текст укључена и по чувењу, Момчила Моше Одаловића) након минирања Манастира Светих врача Козме и Дамјана од стране припадника ОВК. Једноепизодичност одликује и причу „Отказано опело“ у којој се повратак у завичај за тешко болесног Косту указује као повратак здрављу. Извод из романа у настајању „Жена са грешком“ Весне Кораћ последњи је прозни фикционални текст у овом броју часописа. Овога пута у првом лицу једнине приповеда аналитичан женски глас који је у односу супротстављања према свету, али и неприхватања сопствених мана и страхова. Исповедност овог приповедног „ја“ открива женску фигуру која у зрелим годинама не наилази на прихватање света, те се отуд идентификује као „жена са грешком“.

Поетички плурализам који обликује идентитет часописа у овом броју тиче се и присуства народног стваралаштва, поред доминантно заступљених ауторских гласова. У прикладно званој рубрици „Баштина“ посвећеној косовскометохијском књижевном (и народном) наслеђу представљене су народне приповетке које је приредио др Владимир Бован. Виспрен дух народних умотворина открива се у приповеткама „Кад се неће, неће, кад се оће, оће“, „Оџа и поп“, „Лења девојка“, „Девојка са модром жилом“, „Каква је жена“, „Брат, сестра и напасник муж“, „Мана из Гуштерице“ и „Агини загарићи и чипчија“. С типичним сижеима, оне су у знаку духовитог разведравања које пружа неопходан контрапункт тежим темама ауторске прозе и поезије, док непатвореност језика доприноси живости приповедања.

Мноштво рубрика показатељ је богатства предоченог материјала, али собом носи и задатак класификовања који нужно оставља понеки текст „на међи“, нарочито у рубрици „Есеј“, посвећеној овом облику, хетерогеном по себи. Овај сегмент у најновијем броју чине есеј Душана Стојковића „Поетика бити битног песника Момчила Настасијевића“ и текст Ђорђа Јевтића „Капитално дело о српском песништву Косова и Метохије“, настао поводом значајног издања *Историје српске поезије Косова и Метохије (1951–2022)* Александра Б. Лаковића. Јевтићев текст садржајем више одговара рубрици „Реч о књизи“, будући да представља приказ Лаковићеве историје. Објашњавајући разлоге за настанак *Историје*, њене циљеве (похрањивање и очување података о поетском стваралаштву Косова и Метохије насталом између 1951. и 2022. године за будуће генерације), критеријуме за укључивање песника (од којих је најинтересантнији избор приређивача онај који се тиче неопходности деловања, стварања песника на територији КиМ у трајању од најмање пет година) и предочавајући структуру *Историје*, Јевтић недвосмислено указује на размере овог подухвата и на Лаковићев пројекат као на врхунски облик посвећености завичају. На почетку свог есеја о Момчилу Настасијевићу, Душан Стојковић читаоцима пружа контекст, приказ међуратног периода, времена смене поетика

у српској књижевности, означене опозицијом предратно/послератно. Стојковић нас упознаје с најважнијим актерима тадашње књижевне сцене (Милош Црњански, Иво Андрић, Станислав Винавер, Растко Петровић, Момчило Настасијевић и др.), да би се потом усредсредио на оновремену и потоњу рецепцију песничког језика и дела Момчила Настасијевића, на схватање и дефинисање његове поетике од стране књижевних критичара и историчара, као и на периодизацију, поделу Настасијевићевог стваралаштва на три фазе (1922–1927, 1925–1933, 1934–1938). Свеобухватност Стојковићевог приступа Настасијевићу као културном посленику, писцу, критичару доприноси лакшем праћењу овог есеја, написаног поводом песника херметичне поезије. Приступна тачка ка „бити“ Настасијевићевог песништва за Стојковића су песникови есеји, и сами често значењски замагљени, као и својеврсне кључне речи попут појмова „рефлексија“, „надуметност“, „материја мелодија“, „биће“. Ипак, есеј губи нешто од своје снаге и убедљивости у другој половини, не долазећи сасвим до синтезе предочених аргумената.

Најновији број часописа садржи и приказе, сабране у сегмент „Реч о књизи“. Речи о књигама овог пута писали су Милутин Ђуричковић, Драшко Дошљак, Жељка Аврић, Голуб М. Јашовић и Милан Михајловић. Милутин Ђуричковић пише о књизи *Тројство Милице Јефтимијевић Лилић* (2023) аутора Јохана Лавундија. Преводилац који је на немачки преводио многа знаменита дела српске књижевности (роман *Дороше*ј, сабране песме Бранка Миљковића, *Ишаку* Милоша Црњанског итд.), Лавунди је такође и песник, позоришни аутор, романописац и антологичар. Лавунди је већ раније, наглашава Ђуричковић, преводио поезију песникиње Милице Јефтимијевић Лилић, збирку *Мисшерија љубави* (2012). Сарадња између двоје песника и књижевника наставила се, и годинама уобличавала и кроз размену писама-посланица. Те посланице ушле су у састав књиге *Тројсшво Милице Јефшимијевић Лилић,* заједно с преводима песникињине поезије на друге стране језике – италијански, руски, француски, словеначки, енглески, бугарски итд. Лавунди приступа тумачењу поезије Милице Јефтимијевић Лилић запажајући елементе митова и присуство митских женских фигура (Пенелопе, Шехерезаде и Лилит) у њеној поезији. Милутин Ђуричковић у књизи види вредан гест уважавања другог песника и песнички бивствујућег бића.

Текст Милана Михајловића у сегменту „Реч о књизи“ заправо је говор који је Михајловић одржао у амфитеатру Филозофског факултета у Косовској Митровици приликом обележавања 40 година научног, педагошког и књижевног рада Голуба Јашовића. Михајловић, новинар и књижевник, управник НУБ „Иво Андрић“ Приштина, истиче Јашовићеву бескомпромисност (у животу и поезији), припадност завичају, марљивост у научном погледу. Књига изабраних песама бугарске савремене песникиње Розе Бојанове *Алш* (2024), како пише Жељка Аврић, окупља песме настајале током 24 године у осам песничких збирки; те збирке носе наслове *Жедни воде* (1984), *Биоīрафија осећања* (1990), *Мешафоре* (1996), *Масшиљава аура* (1999), *Поешско йриношење* (2003), *Далеки дишших* (2006), *Нацрши Млијечноī йуша* (2011), *Обрнушa īравишација* (2018). Жељка Аврић приближава читаоцима одлике ових збирки, проналазећи да им је заједничка склоност ка графичким иновацијама унутар слободног стиха, обраћање пажње на интерпункцију, сложеност

наслова песама. О књизи Милорада Јеврића *Марко Миљанов Поповић у књижевној критици и белетристици* (2023) пише Драшко Дробњак. На уводним страницама књиге Јеврић пише, а Дробњак овом приликом истиче, да је Миљанов већ за живота постао значајна фигура на ширем балканском и словенском простору. Мада не делује као да је Миљановљево писање могло утицати на његово чувење више од јуначког држања, књиге *Примјери чојства и јунаштва*, *Племе Кучи у народној причи и пјесми* и *Живот и обичаји Арбанаса* чине његово име и наслеђе препознатљивим до данас. Драшко Дробњак подробно предочава структуру Јевријеве монографије и издваја Јевријеве закључке поводом Миљановљеве поетике – поетике реализма, у ком своје место проналазе обични људи снажне воље и неукаљаног образа. Дробњак похваљује интегрални Јевријев приступ животу и делу Марка Миљанова Поповића. У тексту насловљеном „Голуб као поетоним од Светог писма до наших дана, вечита инспирација књижевних стваралаца“ Голуб Јашовић приказује књигу *Ој, Голубе, мој голубе*, коју је приредио у коауторству са Славицом Јовановић. У књизи су заступљене народне песме у којима фигурира птица голуб, као и ауторске песме с истим мотивом. Јашовић описује како је текао рад на књизи током три године њеног припремања, даје њену структуру, ближе одређује број укључених песника и песама (више од две стотине песника, преко четири стотине песама), појашњава критеријуме који су одлучивали да ли ће се неки песник наћи у књизи. Поред афирмисаних песника, странице књиге испуњавају и песме мање познатих песника. Од укупног броја заступљених песника, њих тридесетак су с територије Косова и Метохије. Јашовић пише још о богатој симболици голуба у хришћанском свету, а позива се и на мноштво лексема насталих од облика *голуб*.

Стремљења су од првог броја била усмерена ка суштинским задацима афирмисања косовскометохијских стваралаца и информисања читалаца о највишим дометима и најзначајнијим резултатима косовскометохијских мисли и темâ, али су саставом сарадника, књижевника и уметника с ширег, југословенског простора и из албанске средине стапала ближе и удаљеније хоризонте у хвале вредној динамици размене културних, књижевних и уметничких вредности. Та се тенденција у овом броју показује песмама Виолете Танчеве Златеве, књижевнице из Македоније („Пољски дијалози“), а пракса превођења дела из страних књижевности настављена је преводима француског песника „уклетника“ Жака Превела. Избор Превелових песама и њихов превод начинио је Душан Стојковић, сарадник часописа чији је есеј такође објављен у овом броју. Превел је, као мање познат француски песник, представљен читаоцима кратком био-библиографском белешком.

Задатак афирмисања сасвим младих песничких и прозних гласова остварује се рубриком „Долазници“, по којој смо и насловили овај приказ. Лазар Симоновић и Богољуб Симоновић, ученици ОШ „Вук Стефановић Караџић“ у Шилову, у песмама отварају и њиховом узрасту блиска питања другарства, животних изазова, али се баве и универзалним темама вере и уздања у Божије спасење, исказујући, пре свега, младалачку снагу вере у поезију. Песме Андрије Лазаревића у овој рубрици написане су зрелим, сведеним изразом, с античким алузијама и интимистичким тоновима. Однос идеализованог „ти“ и песничког субјекта инспирација је за стварање богатих песничких слика у Лазаревићевим песмама.

Противтежу претходној рубрици чини последњи сегмент часописа посвећен књижевности: „Трагови“. Трагови – песме Даринке Јеврић, тоном стишане а изразом раскошне, већ присутним топонимима припадајуће Косову и Метохији, и прозни одломци Алексе Аца Ракочевића („Самоћа“, „Безмуд“) – јесу делићи из опуса класика косовскометохијске књижевности, присутни у броју као завршна реч у представљеном мноштву гласова и поетика, реч која својим стваралачким луком и заокруженошћу обухвата и прве књижевне кораке „Долазника“ и остваренost и зрелост прилога с почетка броја.

Број завршава двама извештајима о ликовном и уметничком животу на Косову и Метохији, које прате фотографије изложених предмета (слика, графика, скулптура итд.). О изложби радова професора Факултета уметности Универзитета у Приштини – Косовска Митровица пише историчар уметности Небојша Јевтић. Јевтић у средњовековном ликовном стваралаштву проналази подстрек и инспирацију за развој ликовне уметности на територији Косова и Метохије у 20. веку. Самосвојни стил Приштинске школе сликарства, настајао током пет деценија постојања Факултета уметности, Јевтић описује као спајање апстракције и асоцијативности, изведено снажним бојама, уз често постојање семантичког „дуплог дна“ са скривеним порукама доступним само најпажљивијем оку. Превазилажење овог стила у последњим годинама Јевтић сматра логичним и добродошлим, увиђајући да се уметничка сцена Косова и Метохије може само оснажити новим идејама, стиловима и утицајима. То је видљиво већ и из изложбе радова професора Факултета уметности поводом које Јевтић пише, нпр. у примени савремених дигиталних технологија. Неки од стваралаца које истиче Јевтић јесу Сузана Вучковић, Естер Милентијевић, Анђела Јорданович, Невена Поповић, Бранислав Ристић, Јулија Дубовац, Бранка Лалић, Небојша Јоцић итд. Академски сликар Милица Костић приказује резултате ликовне колоније „Јесен у Призрену 2024“, одржане у Манастиру Светих Архангела код Призрена. Пратећи ликовни израз Зорана Зографа Сувајца, Наташе Петејчук, Мијалка Ђунисијевића, Михали Будаја, Александре Вуксановић, Тамаре Цветић Черне и Марије Здравковић, ауторка извештаја показује међусобне разлике у њиховом приступу, методологији, покрету четкице, одабиру перспективе и предмета, ликовне симболике итд. Колонија „Јесен у Призрену“ за Милицу Костић остаје место стваралачког отпора, где се старе вредности чувају, похрањују, а нове слободно стварају.

*Јована Б. СУВАЈЏИЋ**

* Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, ORCID 0000-0002-7045-6463, jovana.suvajdzic@gmail.com

УДК 929 Јован Угљеша(049.32)
271.222(497.11)-523(049.32)
94(=163.41)"13"(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-61023

ГОСПОДАР СЕРСКЕ ОБЛАСТИ КАО ПРИЛОЖНИК И КТИТОР СВЕТОГОРСКИХ МАНАСТИРА*

(Гојко Суботић, јеромонах Јустин Симонопетрит. *Јован Ѵгљеша: Христољубиви Деспот Сера: (1365–1371)*. Света Гора: Светогорска библиотека манастира Симонопетре, 2024, 126 стр.)

У издању Светогорске библиотеке манастира Симонопетре током 2022. године објављена је књига под насловом *Ιωάννης Ούγκλεσης: Ο φιλόχριστος δεσπότης των Σερρών, Αφιέρωμα στα 650 χρόνια από τη μάχη του Έβρου (1371–2021)*. Повод за њен настанак је јубилеј 650 година од битке на Марици (код Евроса), у којој су погинули деспот Јован Угљеша и краљ Вукашин Мрњавчевић. Након две године објављен је превод на српски језик, заслугом Елене Костић, у коме се у потпуности ослања на оригинално грчко издање. Намера приређивача била је да кроз обележавање годишњице Маричке битке укаже на значај Угљешине управе у Серској области и ктиторску делатност чланова његове породице. Братство манастира Симонопетра је тиме учинило омаж свом великом добротвору, који се помиње као други ктитор после његовог оснивача, Преподобног Симона. Монаси Симонопетре служе помен деспоту Јовану Угљеши сваке године на дан његове смрти, 26. септембра.

Књига се састоји из „Предговора" (9), „Белешке издавача" (11), два поглавља: „Текстови" (15–31) и „Слике и сведочанства" (35–103), која су подељена у више потпоглавља, резимеа на енглеском језику: „English Summary" (105–117), одабраних географских карата (118–120) и „Литературе" (121–126). Бројне фотографије, географске и историјске карте са неопходним објашњењима и илустративни прилози историјских извора доприносе бољем и квалитетнијем разумевању текста. На тај начин је садржај прилагођен широј читалачкој публици.

На самом почетку је укратко представљен мотив за издавање књиге, као и њен тематски и хронолошки оквир. Академик и научни саветник Византолошког института САНУ, Гојко Суботић, уводи читаоце у тему и изражава захвалност братству манастира Симонопетра, које чува успомену на деспота Јована Угљешу. Серски деспот је током своје владавине богато даровао светогорске храмове, које је

* Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-137/2025-03/ 200165). Припремљено у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 423/1-3-01).

последњи пут обишао у пролеће 1371. године. Пошао је у битку против Турака са братом, краљем Вукашином, и 26. септембра погинуо на бојном пољу. Монаси светогорских манастира сваке године, на дан када се Маричка битка одиграла, служе Свету литургију и чине помен страдалима, док у Симонопетри монаси држе парастос свом ктитору. Јубилеј 650 година од битке обележен је на свечани начин, уз објављивање студија академика Гојка Суботића и јеромонаха Јустина на грчком језику. Поред њих, Светогорска библиотека манастира Симонопетре је додала илустративне прилоге и приредила посебно издање посвећено деспоту Јовану Угљеши, члановима његове породице и монаху Исаији који је писао о Бици на Марици. Серски деспот је остао упамћен као узоран хришћански владар који је страдао као мученик током борбе против муслимана. Као ктитору и дародавцу више светогорских манастира приређено је ово издање на грчком и српском језику. Издавач на крају изражава захвалност светогорским манастирима који су уступили грађу и господину Александру Христодулу, који је финансирао публикацију.

Прва целина, насловљена „Текстови", састоји се из два рада која чине потпоглавља: „Гојко Суботић, Последње молитве серског деспота Јована Угљеше у Светој Гори" (15–22) и „Јеромонах Јустин, Манастир Светог Јована Претече код Сера и његова везаност за породицу деспота Јована Угљеше" (21–31). Академик Гојко Суботић се у свом раду осврнуо на околности непосредно пре Битке на Марици, као и њене последице у серској области. Пратећи личност деспота Јована Угљеше и чланова његове породице, указао је на значај ове битке као прекретнице за напредовање Турака на Балкану. Серска област је била најисточнија земља српског царства, у којој је управљао деспот Јован Угљеша након царице Јелене (монахиње Јелисавете). Као таква, нашла се прва на удару турског ширења, што је увидео и њен управник. Личност серског деспота аутор је представио кроз трагичне догађаје које је његова породица претрпела. Наиме, током епидемије куге 1363. године умрле су Угљешина сестра Јелена и њене две ћерке, као и његов син јединац, познат као Угљеша Деспотовић. Јелена је са ћеркама сахрањена у манастиру Светог Јована Продрома (Претече) на Меникејској гори, о чему сведочи натпис настао најкасније у јесен 1364. године, у коме се Јован Угљеша први пут помиње са титулом деспота. Њен супруг, Никола Радоња (монах Роман, а затим Герасим), син Бранка Младеновића, након породичне несреће се замонашио и остао упамћен као други ктитор манастира Светог Павла на Светој Гори. Угљеша је сина сахранио у Саборној цркви у Хиландару, а његова супруга Јелена му је посветила дирљив састав на малом диптиху од позлаћеног сребра („Туга за младенцем Угљешом"). У Хиладару је сахрањен и кесар Војихна, отац деспотице Јелене, који је умро 1368. или 1369. године. Хиландар је стога имао посебну важност за деспота. У пролеће 1371. године кренуо је у обилазак светогорских манастира како би се помолио Богу пред битку која је била неизбежна. Непосредне последице Маричке битке описао је монах Исаија преводећи дело Дионисија Ареопагита. Његов састав аутор доноси у целости, будући да се ради о запису који је настао крајем децембра 1371. године и сведочи о страху који је завладао после турског заузимања серске области. Након овога, деспотица Јелена се замонашила и као монахиња Јефимија је са својом мајком Евпраксијом отпутовала у Солун, а потом на двор кнеза Лазара. Рад се завршава осврtом на догађаје у вези са

обележавањем годишњице Маричке битке 2021. године, приређивање издања књиге на грчком језику и подизање споменика деспоту Јовану Угљеши на месту битке, у селу Орменион (Черномену), на обали Марице.

Јеромонах Јустин у свом раду указује на значај манастира Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера за породицу деспота Јована Угљеше. Полазећи од историјских околности и оснивања манастира 1270. године, аутор повезује његов значај са Сером, после чијег освајања 1345. године је краљ Стефан Душан проглашен за цара. Стратешки положај Сера утицао је на његов статус у српској држави и након Душанове смрти. Представљао је политички, привредни и црквени центар Серске области којом је најпре управљала царица Јелена (монахиња Јелисавета), а потом деспот Јован Угљеша. У Серу је од куге преминуо васељенски патријарх Калист током посете царици Јелени и разговора о измирењу Цариградске и Српске цркве. У то време су умрли и чланови породице деспота Јована Угљеше. Као што је у претходном делу указано, деспотова сестра Јелена и њене две ћерке су сахрањене у параклису Светог Николе, изнад припрате главне цркве манастира Светог Јована Претече. Полазећи од Николе Радоње, зета деспота Угљеше и најстаријег сина севастократора Бранка Младеновића, аутор пружа преглед досадашњих истраживања о мушком портрету, који се налази у унутрашњој припрати католикона Светог Николе. На основу изнетих ставова и ктиторске делатности Николе Радоње, изнет је закључак да се ради о његовом портрету. На то указује и сличност са његове две представе у капелама Цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Значајан допринос овог рада представља излагање о новијим открићима, која су произашла током радова на обнови манастира. У питању је проналазак гробнице у капели Светог Спиридона у којој се налазе скелети две мушке особе. Изнета је претпоставка да се ради о деспоту Јовану Угљеши и краљу Вукашину, чија су тела могла бити сахрањена у овом манастиру након погибије на Марици. У прилог томе сведоче писани извори: *Житије цара Уроша* које је саставио патријарх Најсије и *Дневник* патријарха Арсенија III. Оба извора наводе само гробно место деспота Јована Угљеше. Уз закључак да би једино подробна анализа скелета из капеле Светог Спиридона и поређење са скелетом из капеле Светог Николе решила предложену хипотезу, аутор ово питање оставља отвореним. Излагање завршава поменом иконе *Скидање са крста*, која се чува у манастиру и повезује са иконом чију је израду Јефимија наручила у Солуну и посветила своме мужу. Уколико је ово истинито, браћа Мрњавчевић су заиста могла бити сахрањена у овом манастиру.

Друго поглавље садржи илустративни материјал, који је праћен објашњењима и литературом за детаљније проучавање. Допринос науци представљају илустрације и пратећи текстови свих повеља које је деспот Јован Угљеша издао светогорским манастирима. Поглавље је тематски подељено у три целине које су посвећене деспоту Јовану Угљеши, старцу Исаији и деспотици Јелени (Јефимији). На почетку је дата кратка биографија серског деспота и породично стабло Мрњавчевића. Нарочито се истиче његово старање о светогорским манастирима и покушају измирења Цариградске и Српске патријаршије, због чега се карактерише као *христољубива личност* (стр. 37). Поред тога, представљен је као борац за хришћанску веру који је покушао да спречи турску војску у њеном напредовању. Из тог разлога,

непосредно након битке, имена „Димитрија (Вукашина) краља и Јована деспота и са њима страдалих православних хришћана“ забележена су у Поменику светогорског Протата (стр. 38). Уписивање у Поменик сведочи о бојазни светогорских монаха након победе турске војске у Маричкој бици.

У потпоглављу „Ктиторска дела и дарови Угљешине породице манастирима“ (39–66) представљена је ктиторска делатност деспотовог зета Николе Радоње и прилози деспота и његове супруге. Пажња је усмерена ка манастирима: Светог Јована Претече код Сера, Хиландару, Ватопеду, Симонопетри, Есфигмену и Светог Николе Макру. За сваки манастир су презентоване савремене фотографије екстеријера и ентеријера са најважнијим фрескама, илустрације њихове основе, подужног и попречног пресека на којима су означена гробна места чланова деспотове породице и натписи са преводом. Затим следе фотографије материјалних и писаних историјских извора који су поклон деспота и његове породице. Истакнута је сличност у уметничком стилу између параклиса Светог Николе у манастиру Светог Јована Претече код Сера, параклиса Светих бесребрника у Ватопеду и гробног места Угљеше Деспотовића у Хиландару.

Наредна целина која носи назив „Светогорска акта Јована Угљеше“ (67–81) садржи списак свих деспотових сачуваних повеља са фотографијама. У питању је једанаест повеља, које је издао деспот и документ прота Свете Горе и Карејског синода, којим се деспоту предаје манастир Светог Николе Макру у Кареји. Једино је ктиторска хрисовуља Симонопетри сачувана као оверена копија из 1623. године, док су остали документи аутентични. Сачувано је шест повеља на грчком и шест на српскословенском језику. Представљена је фотографија сваког документа са основним информацијама и наведеном литературом у којој се налази критичко издање повеље. Поред тога, дате су илустрације потписа деспота Јована Угљеше из сваког документа.

У саставу дела „Акта о прекиду црквеног раскола“ (82–87) пружено је објашњење како је дошло до раскола и описан покушај измирења. Иницијативу је најпре покренула царица Јелена, али је смрт цариградског патријарха Калиста одложила договор. Наредни корак је учинио деспот Јован Угљеша пославши писмо патријарху Филотеју 1368. године, чији је превод дат у тексту. Одговор патријарха Филотеја је стигао тек након три године (1371), чиме је договор постигнут. „Повеља о уједињењу цркава, наше и Српске“ (стр. 86), коју је издао цариградски патријарх, односила се једино на територију којом је управљао деспот Јован Угљеша, а не на читаву српску државу. Поред превода ових докумената на савремени српски језик, налазе се и њихове фотографије.

Наредно потпоглавље „Инок Исаија Исихаст“ (88–91) посвећено је личности која је уживала нарочити углед на Светој Гори и била духовни саветник цара Душана, а потом и царице Јелене. Након биографије следе одабране фотографије превода текстова Псеудо-Дионисија Ареопагита у коме Старац Исаија описује последице битке на Марици. У питању је најстарији сачувани рукопис из 1541. године.

У наредној целини насловљеној „Јелена / Јефимија монахиња“ (92–103) налазе се њена биографија и дела, са фотографијама које прате објашњења. Осим тога, представљени су одломци из дела и дарови манастирима.

Посебно поглавље заузима основни преглед садржаја књиге на енглеском језику и преведене легенде испод сваке илустрације (105–117). Након тога следи мања целина *Мапе* (118–120), односно историјско-географске карте са означеним местима која се помињу у текстовима и територија под управом краља Вукашина и деспота Јована Угљеше. На самом крају налази се списак консултованих извора и литературе (121–126).

Публикација *Јован Угљеша: Христољубиви Деспот Сера: (1365–1371)* личност серског деспота и чланове његове породице сагледава као дародавце и ктиторе. Деспот је представљен као христољубива личност, јер је био заштитник Свете Горе и погинуо је борећи се за хришћанску веру против Турака – муслимана. Иако је његова управа у серској области била краткотрајна, ктиторска делатност и погибија у бици на Марици, очувани су у колективној свести светогорских монаха. Ова књига представља синтезу досадашњих истраживања, али доноси и сасвим нова тумачења о могућем гробном месту Мрњавчевића. Јасан стил писања и бројне илустрације праћене адекватним објашњењима доприносе да ова публикација буде прилагођена не само академској већ и широј јавности.

*Драгана М. МИЛИЋ**

* Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за историју, ORCID 0000-0002-4319-5800, dragana.milic@filfak.ni.ac.rs

Рецензенти овог броја:

Проф. др Драгиша Бојовић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Виктор Савић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Слободан Бјелица, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Проф. др Маша Калаузов, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет;

Проф. др Биљана Мандић, редовни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Проф. др Наталија Перишић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Универзитет Унион – Никола Тесла у Београду, Факултет за пословне студије и право;

Проф. др Божидар Зарковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Саша Станојевић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Јелена Минић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Нециб Прашевић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Драгана Радовановић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Срђан Тепарић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Факултет музичке уметности;

Проф. др Веран Станчетић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука;

Проф. др Марко Пишев, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Проф. др Дејан Антић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Кристина Ранђеловић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Јелена Петковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Милош Прица, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Правни факултет;

Проф. др Марина Кебара, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Проф. др Саша Радовановић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Проф. др Јелена Круљ, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Миљана Павићевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Доц. др Богдан Дражета, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Доц. др Тијана Илишевић, Универзитет у Београду, Факултет музичке уметности;

Доц. др Маријана Зимоњић, Универзитет Унион – Никола Тесла у Београду, Факултет за пословне студије и право;

Доц. др Марица Рајковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Доц. др Лазар Атанасковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Доц. др Ања Лазаревић Коцић, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Доц. др Невена Вујошевић, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Доц. др Јован Алексић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Доц. др Раиса Цветковић, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет;

Др Зоја Бојић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд;

Др Бојан Чолак, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд;

Др Биљана Вучетић, научни саветник, Историјски институт, Београд;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јана Алексић, виши научни сарадник, Институт за књижевност и уметност, Београд;

Др Милутин Живковић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;

Др Милан Томашевић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд;

Др Божица Славковић Мирић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд;

Др Ивана Женарју Рајовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Далибор Велојић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ненад Перић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ана Мумовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Биљана Митровић, научни сарадник, Универзитет у Београду, Факултет драмских уметности;

Др Јована Бојовић Јоксимовић, научни сарадник, Институт за српски језик САНУ, Београд;

Др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Александар Лукић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Марко Пејковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Сена Михаиловић Милошевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Боривоје Балтезаревић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ивана Раловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Соња Шљивић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Драгана Рајовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јасмина Кнежевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Миљана Матић, кустос, Музеј српске православне цркве, Београд.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Марија Јефтимијевић Михајловић. - 1991, св. 1- . - Приштина : Институт за српску културу, Приштина - Лепосавић, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Друго издање на другом медијуму:
Баштина (Online) = ISSN 2683-5797. -
Три пута годишње.
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300